LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

KONSTANTINAS
JABLONSKIS

ISTORIJA IR JOS ŠALTINIAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1979

902.9
Ja-18

Sudarė ir spaudai paruošė
VYTAUTAS MERKYS

0503000000
J 10601—097 8—79
M854(08)—79

© Leidykla „Mokslas“, 1979

ĮVADAS

Čia skelbiama Konstantino Jablonskio (1892—1960) palikimo dalis priklauso socialinių santykių istorijai ir archeografijai bei diplomatikai, kurios laikomos pagalbinėmis istorijos mokslo disciplinomis. K. Jablonskio skirtingo pobūdžio darbus jungia užsibrėžtas tikslas bei tikslo siekimo metodai. Šie darbai iki šiol nepraranda vertės, nors dalis jų parašyta ikitarybiniu laikotarpiu.

Ikitarybiniu laikotarpiu Lietuvos istorikai daugiausia dėmesio skyrė politinei istorijai, naudodamiesi savo amžininkų rusų, lenkų, vokiečių literatūra ir naratyviniais (pasakojamaisiais) praeities šaltiniais, kurių pagrindą sudarė Lietuvos metraščiai. Augustinas Janulaitis (1878—1950) pirmasis pasuko į socialinių santykių istoriją. Jis savo darbuose naudojo archyvinę medžiagą, tačiau ne senesnę, kaip XVIII amžiaus. A. Janulaitis išaiškino nemaža vėlyvojo feodalizmo dalykų, tačiau pati baudžiavos sąvoka jam liko neaiški. Žodžius lažas ir baudžiava, remdamasis liaudies šnekamąja kalba, jis laikė sinonimais ir valstiečių činšininkų, mokančių žemvaldžiui rentą pinigais, nevadino baudžiauninkais. Kad istorikai vienas kitą teisingai suprastų, daugelį dalykų teko vėliau aiškinti. Nacionalinė istoriografija negalėjo sėkmingai plėtotis be savos lietuviškos terminijos, kuri dar ir dabar tobulinama.

Senieji feodalinės Lietuvos valstybės ūkiniai ir teisiniai-administraciniai aktai rašyti toje valstybėje vartota baltarusių ir ukrainiečių (rusų) kalba, kurios istoriškai susiklosčiusių terminų negalima išversti į dabartinę lietuvių kalbą. Reikėjo ieškoti lietuviškų atitikmenų, vadovaujantis mintim, kad valstybės pareigūnų ir žemvaldžių reikalavimai valstiečiams turėjo būti skelbiami jiems suprantama kalba. Seniausi lietuviški rašyti tekstai yra išlikę iš XVI a., ir tai tik religinio turinio, todėl konkretūs gamybiniai santykiai juose labai mažai teatsispindi. K. Jablonskis istori-

ko darbą pradėjo, kampdamas Lietuvos teritorijai priklausančią archyvinę medžiagą ir tvarkydamas archyvus. Tirdamas senuosius, iki XVII a. sudarytus ukinius ir teisinius aktus, jis pastebėjo, kad juose nemaža lietuviškų žodžių, be kurių, kaip Lietuvoje tevartotų sąvokų, ano meto raštininkai, mokėdami arba ir nemokėdami lietuviškai, negalėjo išsiversti.

Kad kirilicos raidėmis arba suslavinta forma užrašytas žodis yra lietuviškas, pastebėti nesunku. Daug sunkiau buvo nustatyti, ką jis to meto, kai buvo vartojamas, visuomeniniuose santykiuose reiškė, kokią turėjo socialinę prasmę. Tam reikalingos gilios ir visapusiškos studijos. Tokios studijos pavyzdžiu yra straipsnis apie kaimynus, tapęs kertiniu akmeniu, sprendžiant vergystės buvimo ir baudžiavos atsiradimo klausimą.

Su kokiais terminijos sunkumais autoriui teko susidurti, matyti iš straipsnio įvadinės dalies, skirtos istoriografijai. N. Gorbačevskio pavartotą *votčinnik* jis išvertė — dvarininkas, nors *pomeščik* — irgi dvarininkas; iki XVIII a. tarp šitų rusiškų žodžių buvo esminis skirtumas. *Votčina* — tėvonija, alodas, feodalo žemė su ją dirbančiais žmonėmis, turima visiškos nuosavybės teisėmis, o *pomestje* — valda, feodas ar beneficija, laikoma sąlyginai už tarnybą. Kaip Rusijoje, taip ir Lietuvoje, įsigalint baudžiavai, bajoro valda (beneficija) virto tėvonija. Lietuvoje tą procesą teisiškai užbaigė 1566 m. Lietuvos Statutas, o Rusijoje — Petro I įstatymai. Atrodo, kad XVI a. bajorų feodams virtus tėvonijomis, visų žemvaldžių ūkius galima vadinti dvarais, o pačius žemvaldžius — dvarininkais. Betgi dvarininkais įprasta vadinti tik stambius žemvaldžius, o ne visus bajorus. Ir šitoks vadinimas nėra tikslus. Ne tik XVI, bet ir XVII—XVIII a. aukštieji valstybės pareigūnai, Ponų tarybos nariai, po Liublino unijos (1569) vadinti senatoriais, greta savo tėvoninių dvarų dar turėjo valdas už pareigas — dignitorijas, senjorijas. Bet kuris vaivada buvo dvigubas dvarininkas — tėvonijoje jis buvo žemės savininkas, o senjorijoje (seniūnijoje) — žemvaldys. Senuose Lietuvos aktuose minimi *dvor* ir *imenije*, tačiau sąvokos, kuri atitiktų lietuvišką *dvarininkas*, iš viso nėra. Lietuviškuose XVI a. tekstuose jį atstoja kiemininkas. Liaudies dainose dvarelis ir kiemelis yra sinonimai. Dvaras kaip socialinė sąvoka susiklostė kapitalizmo laikotarpiu, kada brendo lietuvių literatūrinė kalba. Terminai būna loginiai ir

reforminiai. Loginiai sukuriami, pasiremiant istorinių faktų sistema.

Šiuo metu kiekvieną feodalizmo epochos žemdirbį vadiname valstiečiu, tačiau iki XVI a. vidurio, iki agrarinės reformos, kaip tai paaiškėjo iš K. Jablonskio straipsnio, kaimynas buvo žemdirbys, tačiau ne valstietis. Jis buvo dvaro, o ne valsčiaus žmogus. Skirtumą tarp jų sudarė žemės nuosavybės teisė. Valstietis buvo valsčiaus arba lauko bendruomenės narys, žemė, kurią jis dirbo, buvo laikoma jo nuosavybe, o jis pats — laisvu žmogumi, nes savo ūkį galėjo perleisti kitam, o pats nevaržomas išsikelti. Kaimynas dirbo dvaro žemę, dvarininkas jam duodavo sklypą, kad turėtų iš ko gyventi ir dirbti jo naudai, jis be dvarininko leidimo negalėjo išsikelti. Dvarininkas, parduodamas žemę, parduodavo ir jį su visa šeima. Kaimynas — baudžiauninko prototipas.

Aktų analizė ir terminų aiškinimas virto K. Jablonskio mokslinių tyrinėjimų metodu, o ne savaiminiu tikslu. Kaimynų instituto aiškinimą jis šitaip motyvavo: „Vergijos ir baudžiavos evoliucijos ir apskritai vergų ir valstiečių ekonominės ir teisinės padėties klausimai yra vieni pagrindinių Lietuvos visuomenės ir teisės istorijos klausimų. Dėl to suprantama, kodėl Lietuvos istorikai negali kaimynų klausimo apeiti“ (p. 17). Dėl kaimynų jis priėjo tokią išvadą: „kaimynai nėra [valstiečiai] ūkininkai, nes gyvena ne savo, o dvaro žemėje, nėra laisvi, bet nesudaro nelaisvosios dvaro šeimynos, nes gyvena savarankiškai savo namuose“ (p. 27). Išvada paremta ne vienu kitu šaltiniu, kuris gali būti atsitiktinis, o visais aktais, kuriuose kaimynai minimi. Jis tuos aktus referuoja. Maža to, jis pateikia ne tik rusiškus ir lenkiškus žodžio kaimynas atitikmenis *(parobkas, kmetas)*, bet ir lygina jų socialines reikšmes. Straipsnis apie kaimynus yra pavyzdys statistinio-lyginamojo metodo naudojimo tais atvejais, kada šaltiniai nėra masiniai ir remtis tenka aktų visuma ir jų analize, o ne iš daugelio aktų išrinktais reikalingais duomenimis.

Priėjęs išvadą, kad kaimynas — ne valstietis, K. Jablonskis sprendė, ar jis kaip belaisvis nepriskirtinas prie vergų. Lietuvos aktuose vergo termino nėra, vergai tilpo nelaisvosios šeimynos *(čeliadj nevolnaja)* sąvokoje. Į ją kartais jungiami parobkai, savo socialine prasme artimi kaimynams. Aiškinant šiuos dalykus, darbe apie kaimynus atsirado skyrius „Vergystės evoliucijos laikotarpiai ir be-

laisvių teisinė padėtis", kuriame ieškoma atsakymo į labai svarbų teorinį klausimą: ką buvent laikyti vergu. Nelaisvė nebuvo vergystės pagrindas, ji buvo nuosavybės ir tuo pačiu gamybinių santykių teisinė sankcija. Vieni šeimynos žmonės neturi savo namų ukio, išlaikymą gauna iš dvaro ir prievoles atlieka nuo asmens. Jie — vergai ir gali būti perkami ir parduodami pavieniui kaip darbo jėga. Tuo tarpu parobkai ir kaimynai turi gamybos priemonių: skirtinį žemės sklypą, darbinių gyvulių, išlaikymo iš dvaro negauna ir prievoles atlieka už visą šeimą arba ūkį. Jie — ne vergai. Jie baudžiauninkai, o jų šeimininkas — žemvaldys feodalas. K. Jablonskis priėjo tokią išvadą, tačiau parobkų ir kaimynų baudžiauninkais, o jų šeimininkų feodalais nepavadino, nes, panašiai kaip A. Janulaitis, baudžiavą tapatino su lažu ir aktų *služba tiaglaja* vertė į kunigystą, pridurdamas: „tarp valstiečių ir kaimynų bendra yra tai, kad ir vieni, ir antri eina kunigystą, baudžiavas" (p. 21). Liaudies kalboje ir XVI a. lietuviškuose tekstuose (J. Bretkūno Postilėje) baudžiavos tapatinimas su lažu (kunigysta) visai teisėtas, nes kaimynai ir visi šeimynos žmonės, nepriskirtini prie vergų, buvo lažininkai, už naudojimąsi žeme, žemvaldžiams atsiteisė atodirbiu, baudžiavos atsiradimo pradžiai būdinga rentos forma.

K. Jablonskis pirmasis išaiškino, kuo kaimynai skyrėsi nuo šeimynos žmonių, patriarchalinių vergų, tačiau kituose savo straipsniuose juos, kaip nelaisvuosius, kartais jungė prie vergų, nors iš tikrųjų jie buvo baudžiauninkai pagal dabartinį teisinį baudžiavos supratimą. Nelaisvų žmonių darbas buvo vadinamas vergyste, o valsčiaus žmonių (valsčionių) darbas dvaro naudai — lažu arba baudžiava. Dvaro ir valsčiaus žmonių teisinei padėčiai vienodėjant, baudžiava, kunigysta ir vergystė pasidarė sinonimais, žodis „baudžiava" virto loginiu terminu, reiškiančiu žemdirbio asmens priklausomybę nuo žemvaldžio be išnaudojimo formos skirtumo.

Kaip, įsikišant valstybės valdžiai (teisine prievarta) baudžiauninkais buvo verčiami laisvieji valsčiaus žmonės, ūkininkavę savo žemėje, K. Jablonskis neaiškino. To darbo ėmėsi jo mokiniai jau tarybiniu laikotarpiu. Tarybiniam istorijos mokslui K. Jablonskis nusipelnė tuo, kad, aiškindamas, kas XVI a. Lietuvoje buvo vergas, baudžiauninkas ir valstininkas (valsčionis), neminėdamas feodalizmo vardo, padarė pradžią feodalizmo, kaip socialinės-ekonominės

formacijos, tyrinėjimams ir pateikė moksliškai pagrįstą tų tyrinėjimų metodiką.

Antras stambus darbas, parašytas jau tarybiniu laikotarpiu, po Didžiojo Tėvynės karo, skirtas valstiečių priešfeodaliniams, pasireiškusiam siauresniais ar platesniais sukilimais. Vadinasi, autorius žengė svarbų ir metodologiškai labai reikalingą žingsnį prie klasių kovos aiškinimo. Kai kurie priešinimosi faktai, patekę į šaltinius, buvo žinomi ir iki jo. Nauja buvo tas, kad K. Jablonskis ne tik ėmėsi aiškinti atskirų sukilimų priežastis, bet ir kovos prieš feodalinį išnaudojimą dėsningumus. Jis teigė, kad iš dviejų XV a. Lietuvoje įvykusių stambių pasipriešinimų, pirmasis — 1418 m. Žemaitijos valstiečių sukilimas — įvyko dėl to, kad didysis kunigaikštis laisvus žmones atidavinėjo bajorams veldamais, vertė juos baudžiauninkais, o 1495—1496 m. Upytės valstiečių skundai atsirado dėl senos valstiečių prievolės aprūpinti maistu ir pašaru kunigaikštį ir jo palydovus pavertimo nuolatiniais pasėdžiais ir tų pasėdžių išplėtimo, vis daugiau reikalaujant maisto, pašaro ir dovanų. Pasėdžių išlaidoms padengti valstiečiai darydavo mezliavą.

Iš XVI a. pirmosios pusės sukilimų stambiausi buvo 1536 m. Žemaitijoje dėl žagrių mokesčių įvedimo ir 1545 m. Aukštaitijoje dėl duoklių formos pakeitimo. Šie sukilimai savo apimtimi ir reikšme negalėjo lygintis su valstiečių karais, vykusiais Vokietijoje arba Rusijoje, tačiau jų socialinis pagrindas buvo toks pat.

Valstiečių neramumus sukeldavo labai įvairios, bet konkrečios priežastys. K. Jablonskis jas šitaip apibendrino: feodalizmui stiprėjant, „valstiečių žemė vis labiau ir labiau pasidarė priklausoma nebe patiems valstiečiams, bet jų ponams. Savo darbo jėgą, savo darbo gyvulius ir padargus valstiečiai vis labiau ir labiau turėjo naudoti ne savo ūkiui, bet dvarui, pats valstiečio ir jo šeimos narių asmuo vis labiau priklausė ponui, valstiečių ūkio pajamos vis daugiau ir daugiau turėjo būti naudojamos ne savo šeimos reikalams tenkinti, bet duoklėms dvarui duoti ir t. t. Visa ėjo viena kryptimi. Todėl valstiečiams kiekvienu metu „senovė“ buvo didesnė laisvė, lengvesnės naštos, o kiekviena „naujovė“ vėl vienas žingsnis į baudžiavą“ (p. 65). Taip susidarė valstiečių pažiūra, kad seni laikai buvo geri laikai. Ja reiškėsi socialinė psichologija, turinti didelę reikšmę kiekvienos tautos istorijoje. Jos, žinoma, nereikia laikyti grįžimo

į primityvią bendruomeninę santvarką svajone, o siekimu, kad darbo vaisius priklausytų dirbančiajam. Renesanso humanistai taip pat rėmėsi senove ir tarėsi atgaiviną antikinę kultūrą, susiklosčiusią vergovinėje santvarkoje, o iš tiesų kūrė visai naują, pažangią kultūrą.

Prie negeistinų naujovių valstiečiai priskyrė ir bažnytines prievoles, kurioms taip pat priešinosi. Dėl to viešpataujančios klasės, ypač bažnytinių žemvaldžių, jie buvo pripažinti blogais krikščionimis ir apkaltinti pagonybe. K. Jablonskio išaiškinti ir aprašyti valstiečių sukilimai ir kiti neramumai buvo nuslopinti jėga, tačiau tas nesako, kad visi jie būtų likę bereikšmiai. 1547 m. buvo pradėta vykdyti agrarinė reforma, gavusi Valakų reformos vardą, ir tais pačiais metais išėjo pirmoji lietuviška knyga — Mažvydo Katekizmas su elementoriumi. Labai galimas daiktas, kad tai buvo atsitiktinis chronologinis sutapimas, tačiau neabejotina, kad ir reforma, ir lietuviškos knygos buvo taikomos valstiečiams, ieškant išeities iš susidariusios feodalinių prievolių krizės.

K. Jablonskis, nušvietęs valstiečių sukilimus, įvykusius XVI a. pirmojoje pusėje, straipsnio pabaigoje neaiškino tų sukilimų pasekmių, o straipsnio pradžioje net suabejojo dėl jų reikšmės progresui. Abejojimus jis pats išsklaidė kiek vėliau, rašydamas dalį „Lietuvos TSR istorijos“ kurso. Kurse jis padarė tokią išvadą: „Nepasisekimai bandant didžiojo kunigaikščio valsčių žmonėms įvesti piniginę rentą, o taip pat valstiečių apdėjimo prievolėmis sistemos krizė privertė didįjį kunigaikštį ir stambiuosius feodalus imtis agrarinės reformos, kuri buvo pavadinta Valakų reforma“ [1]. Reformą jis šitaip įvertino: „Įsigalėjus valakinei sistemai, galutinai nutraukus valstiečių tradicinius ryšius su jų paveldėtomis žemėmis, sutvirtinus feodalinę žemėvaldą, feodalams pasidarė lengviau keisti savo nuožiūra ir savo naudai valstiečių prievoles. Prasidėjo paskutinis įbaudžiavinimo etapas“[2].

Reforma lietė ne tik valstiečius, bet ir bajorus, kurie buvo atskirti nuo šlėktų, žemės savininkų, luomo ir kurių žemės buvo matuojamos į valakus panašiai kaip valstiečių ir paverčiamos skirtiniais sklypais. Tai buvo ne tik teisinis ar

[1] Lietuvos TSR istorija. V., 1957, t. I. Nuo seniausių laikų iki 1861 m., p. 164.
[2] Ten pat, p. 186.

karinis, bet visų pirma socialinis reikalas. Bet kas gi galėjo būti bendra tarp Valakų reformos ir pirmosios lietuviškos knygos?

Reforma valstiečiams buvo naujovė. Ji buvo remiama ne tik valdovo valia, bet ir krikščioniška teisingumu. Reformos įstatyme, paskelbtame 1557 m., nėra įvado, aiškinančio socialinius reformos tikslus. Tokį įvadą į aktų knygas įrašė Jokūbas Laskauskas, reformą vykdęs Žemaitijoj[3]. Ten sakoma, kad naujai įsteigtų kaimų vaitai nuolat primintų valstiečiams, jog žemės davimas po lygiai yra teisingas, paremtas šventraščiu. Valstiečiai turi saugoti ežias ir kapčius, uoliai atlikinėti prievoles, tikėti į vieną dievą, neklausyti žynių ar burtininkų ir juos persekioti.

Mažvydo Katekizme smerkiami pagoniški tikėjimai ir papročiai, valstiečiai raginami būti gerais krikščionimis, apie jų prievoles ir paklusnumą savo ponams kalbama skyrelyje „Padotyjy, alba veldamai, panams viresnimus ką skiel"[4]. Raginimas paklusti ponams — jokia naujiena, tai senas bažnyčios reikalavimas. Nauja tas, kad reikalavimas skelbiamas lietuviškai, ir ne žodžiu, kas, be abejo, buvo daroma ir anksčiau, o raštu. Sutapimas tarp to, ką J. Laskauskas skelbė didžiojo kunigaikščio, o M. Mažvydas dievo vardu, nebuvo atsitiktinis, jis rėmėsi valstiečių kova prieš išnaudojimą. Ši kova ne tik atkreipė Renesanso humanistų dėmesį į valstiečių kalbą, buitį ir papročius, bet ir pažadino pastangas atgaivinti antikinėje visuomenėje buvusias pažiūras į žmogaus laisvę kaip prigimtinę teisę. Pagal humanistų tos teisės supratimą, valstietis neturi būti engiamas ir verčiamas vergu, jis, kaip laisvas žmogus, už žemės naudojimą atsiteisia žemvaldžiui pagal susitarimą, panašiai kaip rinkoje dėl kainos susitaria pirkėjas su pardavėju. Agrariniuose santykiuose humanistai atmetė teisinę prievartą, pripažindami teisėtą ekonominę prievartą, paremtą monopoline bajorų luomo žemės nuosavybe.

Žemės nuosavybės santykiai, kaip feodalinės santvarkos pagrindas, lėmė teisinius santykius, kuriems aiškinti K. Jablonskis paskyrė Lietuvos valstybės ir teisės istorijos paskaitų ciklą. Būdinga tai, kad ciklas liečia ne valstybinės teisės dalykus, ne valdančiosios žemvaldžių klasės tarpusavio reikalus, atstovaujamus valstybės institucijų, o žemdirbių santykius su žemvaldžiais, tų santykių raidą iki

[3] AVK. V., 1888, t. 15, p. 10, 90.
[4] *Mažvydas M.* Pirmoji lietuviška knyga. V., 1974, p. 147.

XVI a. vidurio. Teisės normos geriausiai atvaizduoja santvarką ir išreiškia valdančiųjų ideologiją.

Po bendrosios įvadinės dalies, kurioje apžvelgiami šaltiniai ir polemizuojama su tuo klausimu rašiusiais autoriais, ir po trumpos valstybės istorijos laikotarpių apžvalgos K. Jablonskis dėstymą pradeda nuo papročių ir paprotinės teisės. Aiškina, ką reiškė į šaltinius patekęs pasakymas „sava duona", ir ilgiau sustoja prie bičiulystės ir kitų ikibaudžiavinės santvarkos reliktų, pastebėdamas, kad „baudžiavinėje santvarkoje augo ir plėtėsi tiesioginės žmogaus žmogui priklausomybės — valdovo ir valdinio — santykiai" (p. 155). Greta to K. Jablonskis iškelia valstiečių solidarumą ligų, gaisro, potvynių ir kitų nelaimių atvejais, jų kaimynystės ir giminystės reikšmę. Papročiai ir iš viso papročio teisė buvusi ne tik gaji, bet ir konservatyvi, „todėl iš jų galima daug sužinoti apie tų laikų gyvenimą, kuriam nėra jokios rašytinės medžiagos, jie kartais porodo kelią, kuriuo ėjo visuomenės evoliucija" (p. 155).

Bičiulystės paprotys buvo plačiai paplitęs ir išliko labai ilgai, tačiau jis nebuvo žinomas slavų ir germanų tautose. Pagal šį paprotį bitės neperkamos, bet tik duodamos. Bičiuliai medų dalijasi perpus. Be šių ekonominių santykių, bičiulystė rišo žmones nuoširdumo, pasitikėjimo ir savitarpės pagalbos saitais. Įsigalint baudžiavai, bičiulystės paprotys paverčiamas prievole atiduoti pusę medaus tam ponui, kuriam valstietis priklauso, nes dirbama žemė, pievos ir miškai yra pono nuosavybė.

Talkos taip pat sena valstiečių bendravimo priemonė, virtusi prievole dvarui. Iš vaišingumo papročio atsirado pasėdžių prievolė. Kunigaikščio teisė viešėti kaime ir gauti iš valstiečių dovanas perėjo bet kuriam nuosavybę turinčiam žemvaldžiui.

Jokia prievolė be prievartos neįmanoma, tačiau jos buvo pridengiamos mielaširdyste ir dievobaimingumu. Ponas pagal feodalinę etiką — ne tik valstiečio išnaudotojas, bet ir globėjas. Pagarba ir paklusnumas ponui turėjo būti paremtas ne tik krikščionių religijos, bet ir kai kurių į rašytinę teisę įtrauktų paprotinės teisės normų. Iš paskaitose dėstomų privilegijų ir kitų rašytinės teisės aktų aiškiai matyti jų klasinė esmė. Didžiųjų kunigaikščių privilegijose, duotose bajorams, pagrindiniai objektai yra žemė ir žemdirbiai. Kada valstiečiai atleidžiami nuo dėklos, sidabrinės

ir kitų prievolių valstybei, jos pereina bajorui drauge su teise valstietį teisti ir bausti. Kad vieno žemvaldžio skiriamos bausmės nesiskirtų nuo kito, 1468 m. buvo išleistas didžiojo kunigaikščio Kazimiero teisynas. Pirmajame (1529 m.) Lietuvos Statute greta baudžiamosios teisės dalykų jau yra kodifikuota valstybinė ir civilinė teisė, kurios subjektai yra bajorai.

Tiek agrarinius, tiek ir teisinius santykius (nuo valstybės susidarymo ligi XVI a. vidurio) K. Jablonskis dėstė, remdamasis to laikotarpio archyvine medžiaga. Klasinės visuomenės istorijos pagrindas — rašytiniai šaltiniai. Juos reikia mokėti skaityti, kritiškai vertinti, suprasti ir jais paremti skelbiamą tiesą. Be tokio mokslo istorikas liktų bejėgis, stengdamasis ką nors įrodyti.

Diplomatikos paskaitose K. Jablonskis iškelia pasakojamųjų (naratyvinių) ir dokumentinių šaltinių patikimumo skirtumą. Pirmosios grupės šaltiniai, prie kurių visų pirma priklauso metraščiai, nepasižymi aprašomų faktų tikslumu. Tarp jų pasitaiko ir falsifikatų. K. Jablonskis, nors ir būdamas labai kritiškas kitų teiginiams, vis dėlto patikėjo, kad ir Teodoro Narbuto (1784—1864) paskelbta Bychovco kronika netikra, greičiausiai paties skelbėjo sukurta. Jį suklaidino tai, kad tarp Narbuto paskelbtų naratyvinių šaltinių tikrai buvo falsifikatų, o kas kartą pagautas skelbiant prasimanymą, tuo nebetikima ir tada, kada jis skelbia tikrą dalyką. Įvairiais tikslais buvo falsifikuojami ir dokumentiniai aktai. Tačiau reikšmingiausia K. Jablonskio diplomatikos paskaitose ne falsifikatų aiškinimas, o mokymas pažinti tikrus dokumentus. Iš paskaitų sužinome, kaip aktų tekstai buvo rašomi, nevartojant skiriamųjų ženklų, ir todėl galima klaidingai juos perskaityti, kaip nevienodai buvo skaičiuojamas laikas ir dokumentuose rašomos datos, kaip raštai buvo adresuojami, registruojami ir saugomi. Šiam aktų tyrinėjimui, galima sakyti, istoriko laboratoriniam darbui, reikalingos ne tik žinios, bet ir patirtis, ir ypač kantrybė. Visu tuo pasižymėjo čia skelbiamų straipsnių ir paskaitų autorius. Skirtingas jo temas jungia viena pagrindinė mintis: be valstiečių praeities visapusiško pažinimo neįmanoma feodalinio laikotarpio tautos istorija.

Nuo XVI a. Lietuvos dvaruose buvo sudaromi inventoriai, kuriuose didžiąją teksto dalį užimdavo dvarui priklausančių valstiečių surašymai. Surašymuose paprastai išvardyti kaimai, jų gyventojai, nurodoma šeimos sudėtis,

turtas ir prievolės. Inventoriai buvo sudaromi ne tik Lietuvoje, bet ir Baltarusijoje bei Ukrainoje, kurios priklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, tačiau Lietuvos inventoriai[5] skyrėsi nuo jų inventorių, vadintų surašymo knygomis, ne tik vietovardžiais ar asmenvardžiais, bet ir daugeliu sąvokų, suprantamų tik lietuviškai kalbančių žmonių. K. Jablonskio inventoriams skirtame straipsnyje aiškinama jų, kaip istorijos šaltinių, reikšmė. Iš inventorių galima susekti ne tik turtinius ir socialinius santykius, bet ir išaiškinti daugybę kaimo buities ir kultūros dalykų. Įsidėmėtina tai, kad kai kuriais atvejais jie būdavo sudaromi, dalyvaujant valstiečių atstovams. Iš inventorių ir kitų ne lietuvių kalba Lietuvoje surašytų ūkinių ir teisinių-administracinių aktų K. Jablonskis surinko tiek lietuviškų žodžių su tekstų ištraukomis, kad susidarė visa knyga — žodynas[6] ir kita tiek tos medžiagos liko rankraštyje.

Dalis K. Jablonskio rankraštinės medžiagos buvo paskelbta anksčiau išleistame jo raštų rinkinyje[7]. Šį rinkinį sudaro įvairaus dydžio straipsniai, skirti tiriamojo laikotarpio lietuvių kultūrai. Pasiremdamas archyvine medžiaga, K. Jablonskis aiškina daugelio veikėjų biografijas. Jo dėmesio centre ne feodaliniai aristokratai, ne dignitoriai, kurie, gindami savo tėvonines ir senjorines valdas, tarėsi giną visos valstybės reikalus, o Mažvydas, Rapolionis, Petkevičius, Daukša ir kiti, kurie XVI—XVII amžiais kūrė lietuvių raštiją.

Raštija rėmėsi kalba, kuria kalbėjo valstiečiai ir kuri drauge su tautosaka, asmenvardžiais ir vietovardžiais yra niekuo nepakeičiamas tautos istorijos šaltinis. Keičiantis gamybiniams santykiams ir juos sankcionuojančioms teisinėms normoms, daugelis lietuviškų žodžių išnyko arba pasikeitė jų prasmė. K. Jablonskiui terminijos kūrimas buvo neatsiejama tautos istorijos tyrimo dalis. Nustatyti lietuvišką terminiją buvo ir tebėra pirmutinis istorikų ir filologų uždavinys. Žodžiai *veldamas, pasėdis, mezliava, dėkla* dabar lietuvių kalboje nebevartojami, K. Jablonskis sugrąžino juos kaip istorinius terminus. Dalį jų patvirtina

[5] Istorijos archyvas. Surinko K. Jablonskis. K., 1934, t. 1. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai; Lietuvos inventoriai, XVII a. Sudarė K. Jablonskis ir M. Jučas. V., 1962.

[6] *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. K., 1941.

[7] *Jablonskis K.* Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973.

lietuviški verstiniai (religiniai) tekstai, o kitą dalį, daugiausia pareigūnų pavadinimus (tijūnas, vaitelis, diečkus, tekinas, vaznys, keliuotis),— prigijusios pavardės.

Beje, skirstymas klasėmis ir pats klasių pavadinimas ankstyvuosiuose K. Jablonskio raštuose netikslus ir metodologiškai nepagrįstas. Patriarchaliniai vergai klasės nesudarė, nuo XVI a. jie gamyboje beveik nebedalyvavo ir atlikdavo dvaruose namų apyvokos darbus. Pagrindinę gamintojų klasę sudarė valstiečiai, iš kurių ūkininkai buvo išskiriami tik baudžiavai irstant. K. Jablonskis čia netiksliai pavartojo klasės ir luomo sąvokas.

Ankstesnėje istoriografijoje terminas vaivada kartais buvo verčiamas į karvedį, o vaivadija — į karvediją. Toks slaviško, bet lietuvių kalboje adaptuoto, termino lietuvinimas nereikalingas, ir K. Jablonskis jį atmetė, tačiau savo straipsniuose pavieto bajorų pulko (vėliavos) vadą — vėliavininką, dabar pasakytume pulkininką, vadina karuža. Ar aktuose ir Lietuvos Statute minimas *choruž* atsirado iš karužos, ar tai tik slaviško žodžio sulietuvinimas, reikia dar aiškintis. Abejojimą kelia tai, kad tarp karužos ir vėliavos arba pulko nėra tokio loginio ryšio, koks yra tarp vaivados ir vaivadijos, seniūno ir seniūnijos. Vis dėlto karuža, reiškęs pareigybės pavadinimą ar apskritai karį, virto pavarde, išlikusia ligi mūsų dienų. Šis pavadinimas galėjo būti vartojamas ne visoje Lietuvoje, o tik jos dalyje, greičiausiai Žemaitijoje, kur dėl skirtingo administracinio suskirstymo pavietų nebuvo, buvo tik istoriškai susiklostę valsčiai. Panašių atvejų yra nemaža. Aukštaitijoje valstiečiai, už prievolę didžiajam kunigaikščiui auginę kumeliukus, vadinosi kaniukais, slaviškos kilmės žodžiu, o Žemaitijoj — žirgaičiais arba žirgininkais. Vieną iš teismo pareigūnų K. Jablonskis vadina šaukliu, tačiau šaltiniuose yra tekūnas ir bėgūnas, šauklio loginiai ir kalbiniai atitikmenys. Kurį iš tų žodžių laikyti terminu, reikia susitarti istorikams ir kalbininkams.

K. Jablonskis baltarusius vadina gudais, liaudies kalboje vartotu žodžiu. Yra gyvenvietė Gudagojus, Gudų giria, o Gudų, Gudelių, Gudaičių lietuviškose pavardėse labai daug, nors jų seneliai ar protėviai su baltarusiais nesigiminiavo. Tautosakoje ir šlėkta lenkas vadinamas gudu. Vadinasi, šis žodis reiškia ne kurią konkrečią tautybę, o

žmogų, kalbantį nesuprantamai[8]. Jis galėjo būti tos pačios tautos, tik kalbantis kita, sunkiai suprantama tarme ir todėl pravardžiuojamas gudu, kitataučiu. Dėl to kalbininkų įtakoje baltarusių vadinimas gudais, tuo labiau baltgudžiais, neprigijo, ir dabar oficialiose institucijose ir istoriografijoje šis terminas nebevartojamas.

Skelbiamuose darbuose nerasime atsakymo, ką feodalinė Lietuvos valstybė davė lietuvių tautai ir ko jai nedavė, lyginant su kitų tautų laimėjimais, nes šio klausimo sprendimas išeina už K. Jablonskio tyrinėjimų chronologinių rėmų. Tai, kas čia į vieną knygą sudėta iš skelbtų ir neskelbtų raštų, reikalinga ne tik istorinių žinių godžiam skaitytojui, bet ir istorikui, siekiančiam profesionalumo savo tiriamajame darbe.

Juozas Jurginis

[8] Lietuvių kalbos žodynas. V., 1956, t. 3, p. 692.

XVI AMŽIAUS BELAISVIAI KAIMYNAI LIETUVOJE

I. LITERATŪRA APIE KAIMYNUS. KAIMYNŲ TERMINO LIEKANOS LIETUVIŲ KALBOJE

Nuo to laiko, kai Vilniaus centrinio archyvo archyvaras N. Gorbačevskis savo 1874 m. išleistame Senosios aktų kalbos žodyne pirmą kartą atkreipė dėmesį į kaimynus, aiškindamas kaimynų sąvoką taip: „Kaimynai *(koimincy)* yra valstiečiai *(krestjane)*, kurie turi namus prie kitų valstiečių, bet ne prie dvarininko *(votčinnika)* kiemo“,— ligi šio laiko yra paskelbti keli aktai, kuriuose minimi kaimynai, jų tarpe ir tas aktas, kuriuo yra pasirėmęs N. Gorbačevskis. Iš šitų kelių aktų istorikų dėmesį tėra atkreipę trys, būtent, pažymėti toliau raidėmis A, B ir H*. Ir po Gorbačevskio kai kas istorikų ir neistorikų yra šį tą užsiminę apie kaimynus [1], bet tie paminėjimai daugiausia atsi-

---

* *Kokie čia aktai turimi galvoje, K. Jablonskis paaiškina tolesniame tekste. (Red.)*

[1] Apie kaimynus kalbama šiuose raštuose: 1) *Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского. Вильна, 1874, с. 182; 2) *Даукша Н.* Литовский катихизис. С объяснениями Э. Вольтера. СПб, 1886, с. 83; 3) AVK. V., 1890, t. 17, įvado p. LVI ir rodyklių p. 527; 4) *Владимирский-Буданов М. Ф.* Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. Киев, 1893, с. 22—26, 62 (оттиск из VII книги «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца»); vertimas į ukrainų k.: Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII ст. Львів, 1902. Частина друга, с. 65—69, 103; 5) *Линниченко И. А.* Черты из истории Галицкой Руси. М., 1894, с. 98—99; vertimas į ukrainų kalbą: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. Львів, 1899, с. 102; 6) *Wolter E.* Lituanismen der russischlitauischen Rechtssprache.— Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft. Heidelberg, 1899, IV. Band, S. 50—51; 7) *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901, т. 1, с. 116—117; 8) *Карский Е.* Белоруссы. Вильна, 1904, с. 126; 9) *Ясинский М.* Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права.— В кн.: Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. Киев, 1904, с. 453—454; 10) *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905, с. 300—301; 11) *Грушевський М.* Історія України-Русі. Львів, 1905, т. 5, с. 5, 115—116; 12) *Довгял-*

tiktiniai ir neišaiškina net pagrindinio klausimo, kas yra buvę tie kaimynai, apie kuriuos kalba senieji aktai, ar tai kokia valstiečių rušis, ar kas kita. Tik M. Vladimirskis-Budanovas yra mėginęs kiek smulkiau patyrinėti kaimynus, bet ir jo belaisvių kaimynų sąvokos formulavimas yra ne visai aiškus ir gali klaidinti. Jis laiko juos belaisviais bernais, pasodintais žemėje. Antra vertus, jis jungia juos su visai kitu visuomenės sluoksniu — neišeiviniais žmonėmis, valstiečiais *(liudi nepochožyje)*. Jis sako, kad kaimynai esą, taip sakant, valstiečiai, bet jų asmuo jau nebelaisvas ir jie esą jau nustoję teisės išeiti. Tas posakis galėtų duoti pagrindo manyti, kad kaimynai susidarę iš pavergtųjų valstiečių, ko turbūt ir pats Vladimirskis-Budanovas nėra manęs. Jo rašinio dalį apie kaimynus yra vokiškai išdėstęs E. Volteris, nieko nauja nepridėdamas. Aš čia nenoriu nei M. Vladimirskio-Budanovo, nei kitų rašiusių apie kaimynus kritikuoti, noriu tik pabrėžti, kad ir pats kaimynų terminas, ir socialinė kaimynų vieta visuomenėje liko, matyt, ne visai aiškūs ir patiems rašiusiems. Todėl netenka stebėtis, kad netyrinėjęs to klausimo ir visai negalėjo suvokti, kas yra tie kaimynai. S. Beršadskis, kuris redagavo Lietuvos Metrikos aktų I tomą, tą aktą, kuriame kalbama apie kaimynus, iškraipė, įdėdamas keičiantį turinį ir nereikalingą jungtuką z^2, palaikęs, matyt, kaimynų terminą tokiu pat vietos terminu, kaip nemenčinėnai ir bezdonėnai. Ne geriau už S. Beršadskį suprato tame akte kaimynų terminą ir kitas žymus Lietuvos teisės istorijos tyrinėtojas F. Leontovičius. Kalbėdamas apie Lietuvos valstiečių gyvenimo būdą, jis nurodo[3] tą patį Beršadskiui redaguojant vėliau paskelbtą aktą ir, nors akte aiškiai sakoma, kad kaimynai nėra valstininkai *(vološčane)*, t. y. valstiečiai, betgi taria-

ло Д. И. Неменчин, местечко Виленской губерніи. Вильна, 1909, с. 8—10 (Оттиск из: «Памятная книжка Виленской губернии на 1909 год»); 13) *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską. Warszawa, 1912, s. 82; vertimai į lietuvių k.: *Jakubovskis J.* Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. Vertė J. Jablonskaitė-Petkevičienė. K., 1921, p. 75 ir *Jakubovskis J.* Tautiniai santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos. V., 1921, p. 66; 14) *Kamieniecki W.* Rozwój własności na Litwie w dobie przed I statutem. Kraków, 1914, s. 101.

[2] Žr. aktą B, sk. 118.

[3] *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве.— Журнал Министерства народного просвещения, 1896, № 2, с. 343 и 356.

minjų „Kaimynų ir Bezdonių valstiečių“ gyvenimo sąlygų nurodymą ima pavyzdžiu Lietuvos valstiečių gyvenimo sąlygoms aiškinti. Tą patį klaidingą „kaimynų ir bezdonėnų“ sugretinimą yra pakartoję vėliau D. Dovgiala ir V. Kameneckis nurodytuose raštuose. Vienas tik M. Dovnar-Zapolskis, kalbėdamas apie šį aktą[4], suprato jį taip, kaip jis yra parašytas ir kaip turi būti suprantamas, bet, kadangi jam rupėjo aiškinti ne pačių kaimynų, bet tik mezliavos dalyką, tai nieko nauja čia apie kaimynus ir jis nepasakė. Tenka pažymėti, kad M. Liubavskis, kuris savo raštais daug yra padėjęs XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės sutvarkymui pažinti, apie kaimynus niekur nėra nė užsiminęs.

Ar šiaip, ar taip žiūrėsime į kaimynus, bet jau iš to, ką esu pasakęs, matyti, kad kaimynai yra susiję su vergais ir baudžiauninkais valstiečiais. Vergijos ir baudžiavos evoliucijos ir apskritai vergų ir valstiečių ekonominės ir teisinės padėties klausimai yra vieni pagrindinių Lietuvos visuomenės ir teisės istorijos klausimų. Dėl to suprantama, kodėl Lietuvos istorikai negali kaimynų klausimo apeiti, kodėl reikia išaiškinti kaimynų institutą. Aš čia nesirengiu nagrinėti kaimynų instituto taip plačiai vergijos ir baudžiavos evoliucijos atžvilgiu, kaip to reikėtų. Kadangi ligi šiol nė pati kaimynų sąvoka nėra pakankamai išaiškinta, manau, kad šis naujas bandymas išaiškinti ją ir nušviesti kaimynų teisinę padėtį, paremtas visa paskelbta ir prieinama man neskelbta medžiaga, ne tik tais keliais aktais, kuriais ligi šiol buvo operuojama, gali praversti. Turiu pažymėti, kad šiame rašinyje aš kalbėsiu ne apie visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, bet tik apie Aukštaičių žemės kaimynus, vergus ir valstiečius, t. y. to krašto, kuriame kaimynų institutas gavo tam tikrą pavadinimą. Tuo anaiptol nenoriu pasakyti, kad Žemaičiuose arba Guduose kaimynų nebuvo. Jie nebuvo tik gavę tuose kraštuose tam tikro pavadinimo, todėl reikia manyti, kad skirtumas tarp kaimynų ir nekaimynų ten nebuvo toks aiškus, kaip Aukštaičiuose, ir pats institutas nebuvo taip išaugęs. Kartais teks pasiremti kokiu artimiausių Gudų ar Žemaičių aktu, bet kadangi kultūrinės sferos ne visai sutampa su kalbos sferomis, manau, nebūsiu netikslus pasakęs, kad remiuosi tiktai Aukštaičių

[4] Žr. 1 išnašos Nr. 7.

krašto medžiaga, taigi visi pastebėjimai taikomi Aukštaičių kraštui.

Prieš pateikdamas senovės aktų žinias apie kaimynus, noriu pažymėti, kad apie kaimynų termino tam tikrą, ne įprastą mums *vicini* prasmę mes turime ir šiokių tokių kitų žinių: šiaip kalbos liekanų ir vietų vardų. Esu girdėjęs iš K. Būgos, kad žmogus, pavadintas kaimynu, atrėžęs: „Aš ne kaimynas, aš ūkininkas“,— bet, deja, neatsimenu, iš kurios vietos paimtas tas posakis. Jis rodo, kad kai kur gyvojoje kalboje dar tebėra išlikusi tokia to žodžio prasmė, kad valstiečio pavadinimas kaimynu gali būti suprastas kaip koks jo paniekinimas. Be to, kaimyno žodį ne *vicinus* prasme žinome iš M. Daukšos raštų, rašytų ir spausdintų tuo metu, kai aktų kalboje kaimyno terminas jau buvo beveik išnykęs. Žemaičių kanauninkas Mikalojus Daukša yra kilęs turbūt iš Veliuonos valsčiaus Liaudos, t. y. maždaug Dotnuvos apylinkių, smulkiųjų bajorų, taigi iš administracijos atžvilgiu Žemaičių, bet aukštaičių gyvenamojo krašto. 1595 m. išleistame Ledesmos Katekizmo vertime M. Daukša rašo: „Kaip turi šeimyna, *kaimynai* ir tarnai po akim viešpatų savų laikytis ir gyvent?“ ir antroje vietoje: „(Tegul teduodies kalti), kurie turi tarnus, vaikelius, arba *kaimynus*, jog jų nemokė, neplakę, nebarė, nekuopė visame, kaip buvo reikią...“ [5] 1599 m. išleistame Vujeko Postilės vertime jis rašo: „Kaip rėdei vaikelius ir šeimyną savą? Kaip rėdei ir apveizdėjai *kaimynus* savus?“ [6]. Kurį Vujeko Postilės žodį M. Daukša išvertė kaimyno terminu, man neteko sužinoti, bet iš Ledesmos Katekizmo lenkiško teksto [7] matyti, kad kaimyno terminu Daukša yra išvertęs žodį *poddany* — valdinys, t. y. valstietis. Kadangi XVI a. pirmosios pusės aktuose kaimynais buvo vadinami, kaip matyti, ne valstiečiai, reikia išsiaiškinti, ar Daukšos žodis

---

[5] *Даукша Н.* Литовский катихизис. С объяснениями Э. Вольтера, с. 26, 41; taip pat *Sittig E.* Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechizmen des Daugsza und des Anonymus vom Jahre 1605. Göttingen, 1929, S. 80 ir 121. Tekstus čia duodu dabartine rašyba.

[6] *Daukša M.* Postilė. Fotografuotinis leidimas. K., 1926, p. 307; „Postilla Catholicka“ Якуба Вуйка в литовском переводе Николая Даукши, перепечатанном под наблюдением Ф. Ф. Фортунатова Э. А. Вольтером. Л., 1927, вып. 3, с. 44. Be to, žr. 1 išnašos Nr. 2, p. 83, iš Sutkevičiaus žodyno.

[7] *Sittig E.*, S. 80, 121.

kaimynai rodo, kad XVI a. gyvoji lietuvių kalba žinojo tą žodį kita prasme, negu oficialiųjų raštų rusiškoji[8] ir lenkiškoji kalba, ar [jis rodo] ką kita.

Gali būti, kad kilęs iš Aukštaičių pakraščio, kur kaimynų terminas, nepripažintas oficialiosios terminologijos, greičiau galėjo išnykti arba nustoti savo tikrosios prasmės, antra, gyvenęs ir dirbęs Žemaičiuose, kur to žodžio gyvoji kalba nevartojo tam reikalui, kuriam jis buvo vartojamas Aukštaičiuose, arba bent nepaliko to vartojimo pėdsakų raštuose, Mikalojus Daukša galėjo netiksliai težinoti to žodžio prasmę ir, vengdamas savo vertimuose svetimybių, stengdamasis visa ką išversti gryna lietuvių kalba, suklydo ir pavartojo kaimyno žodį netiksliai. Bet galėjo būti ir kitaip.

Tuo metu, kai Daukša rašė, kaimynų institutas nyko, kartu su tuo nyko ir terminas tam institutui pažymėti. Bet pats žodis galėjo neišnykti, tik naujomis gyvenimo aplinkybėmis, po Valakų reformos ėmus valstiečiams gyventi kaimais, juo galėjo būti kai kur imta vadinti valstiečius, kaip dabar sakome, kaimiečius. Tokių socialinių terminų prasmės pakitėjimų žinome ir daugiau. Antai pagrindinė bajorų termino prasmė, kiek galima numanyti, įvairiais laikotarpiais reiškė įvairių visuomenės sluoksnių žmones. Tą termino prasmės kitėjimą galime išreikšti lentele:

XV a. pradžioje	*bajorai*	(karo tarnai)	?
XVI a. pradžioje	ponai	*bajorai*	kelio tarnai, kelio bajorai, šarviniai bajorai
XVII a. pradžioje	„	žemininkai, šlėktos	*bajorai*

Taigi bajorais pradžioje buvo vadinami didikai, paskui vidutiniai ir smulkieji žemininkai ir galop tam tikra dalis priklausomų, bet laisvų žmonių. Tai termino prasmės chronologinio kitėjimo pavyzdys.

[8] Sakydamas, kad Lietuvos oficialiųjų XVI a. raštų kalba buvo rusiška, vadinu tą kalbą taip, kaip ją vadina patys raštai, anaiptol neduodamas tam kalbos pavadinimui tos prasmės, kurios jam duodavo kai kurie cariniai politikai arba politikuojantys istorikai, būtent, kad tai esanti maskvėnų rusų kalba. Tai buvo tiek lietuvių, tiek gudų, tiek ukrainiečių raštų kalba.

Terminų prasmė, be to, keitėsi ir teritoriniu atžvilgiu. Lenkų ir Lietuvos XVI a. dokumentuose *kmieci* (kumečiai) reiškė visai ką kita, Lenkuose — tai valstiečiai, o Lietuvoje ir tada, ir dabar kumečiais vadinami bežemiai dvarų darbininkai, kuriems tepavesta naudotis dvaro žemės sklypeliais. Šita „lietuviškąja" prasme kumečių terminas buvo vartojamas (gal ir ne visuomet) ir Lietuvos rusiškuose bei lenkiškuose aktuose XVI a. viduryje. Antai 1545—1547 m. Žygimanto Augusto instrukcijoje dvarų valdytojams skyrium kalbama apie valstiečių (valstininkų) ir skyrium apie kumečių vaikus[9]. Kumečiais čia tegalėjo būti pavadinti dvarų darbininkai, greičiausiai tie, kurie kituose aktuose vadinami kaimynais. Tai leidžia duoti dar trečią paaiškinimą, kodėl M. Daukša lenkišką *poddany* išvertė žodžiu *kaimynas*. Lenkuose *poddany* ir *kmieć* daugeliu atžvilgių sinonimai. Lietuvoje tas pats *kmieć — kumetis* ir *kaimynas* taip pat sinonimai. Gauname tokią terminų eilę: *poddany — kmieć — kumetis — kaimynas*. Išleidus vidurį, ir bus taip, kaip Daukšos išversta. Ar šiaip, ar taip M. Daukšos pavartoto kaimyno termino prasmė nėra visai aiški, iš jo mes negalime suprasti tikrosios kaimynų sąvokos.

Be to, kaimynų žodį randame išlikusį ir vietų varduose, antai: 1) Kaimynų k., Užpalių vls.[10]; 2) Kaimynų k., Simno vls.[11]; 3) Kaimynų ir 4) Kaimynėlių k., Musninkų vls.[12]; 5) Kaimynų k., Klebiškio vls.[13] ir kt. Turbūt Kaimynais buvo vadinamas Kėdainių priemiestis ar kuri kita vieta prie Kėdainių, pažymėta 1643 m. rugpjūčio 17 d. akto nuoraše „Hejmincy" ir 1727 m. liepos 18 d. akto nuoraše „Kojminicy"[14]. Bet daugiausia žinių apie kaimynus duoda mums rusiškieji ir lenkiškieji Lietuvos aktai.

---

[9] Литовская Метрика, книги публичных дел. Юрьев, 1914, т. 1, стлб. 615 ir Teisių fakulteto darbai. K., 1924, kn. 1, p. 165.

[10] Lietuvos apgyventos vietos. K., 1925, p. 455.

[11] Ten pat, p. 22, arba Jurzdikė, žr. *Вольтер Э. А.* Списки населенных мест Сувалкской губернии. СПб, 1901, с. 150.

[12] Ten pat, p. 491. Vienas jų buvo iš Astikų žemių (žr. dok. C), antras — iš Radvilų žemių.

[13] Słównik geograficzny, 1882, t. 3, s. 671, taip pat *Вольтер Э. А* Списки.., с. 198. Dabar turbūt kitaip vadinamas.

[14] ASb. V., 1870, t. 8, p. 285, 299.

2. AKTŲ, KURIUOSE MINIMI KAIMYNAI, IŠDĖSTYMAS

Kadangi paskelbti aktai, kuriuose nors kas pasakyta apie kaimynus, vadinant juos tuo terminu *(kaimyny, koimynci)*, yra išblaškyti, kai kam gal sunkiai prieinami, be to, kadangi ir pridėti prie šio straipsnio aktai kai kam gali buti ne visai suprantami, manau, kad bus pravartu ne tik nurodyti aktus, bet ir išdėstyti juos tiek, kiek to gali reikėti kaimynų klausimui. Bedėstant paaiškės, ir kas buvo vadinta kaimynais, ir kokia buvo tų kaimynų padėtis. Visus aktus, tiek kitur paskelbtus, tiek čia pridedamus, žymėsiu, kad būtų patogiau, raidėmis, nes kiekviename aktų leidinyje aktas paprastai esti pažymėtas tam tikru numeriu ir žymint jį čia kita numeracija galėtų kilti painiava.

A. 1522 m. Radvilų dvarų dalybų pažymėjimas [15]. Jame tarp ko kita pasakyta, kad Kėdainiuose, atitekusiuose Stanislovui Radvilai, be 66 valstiečių *(liudi tiahlyje diakolnyje)*, kurie eina kunigystą ir duoda duokles bei kitokias rinkliavas, yra dar 16 kaimynų *(koimincy)*, kurie gyvena apie dvarą, duoklės neduoda, jokių mokesčių nemoka, tiktai kunigystą *(służbu tiahluju)* eina. Matome, kad tarp valstiečių ir kaimynų bendra yra tai, kad ir vieni, ir antri eina kunigystą, baudžiavas, ir jų skirtumas nurodomas tas, kad kaimynai neduoda nei duoklių, nei kitų rinkliavų, kurias duoda valstiečiai. Be to, pažymima, kad kaimynai gyvena prie dvaro, apie valstiečius to nepasakyta. Reikia manyti, kad valstiečių gyventa toliau nuo dvaro.

B. 1514 m. gegužės 2 d. Lietuvos žemės maršalko sprendimas [16] dėl Vilniaus tijūnystės Nemenčinės dvaro ir Bezdonių kaimynų skundo prieš Vilniaus tijūną Butrimą Nemiravičių, kad tasai įsakęs dėl velykinės mezliavos nemokėjimo pagrobti kaimynų jautį ir karvę. Skundėjai, viešpaties *žmonės kaimynai,* surašyti vardais, sako, kad *valsčiaus žmonės* visuomet senu papročiu duodą viešpačiui, t. y. didžiajam kunigaikščiui, velykinę ir kalėdinę mezliavą ir kad tokios mezliavos tijūnas reikalaująs ir iš jų, bet jie niekuomet nesą davę mezliavos kartu su valsčium. Iš skundėjų paaiškinimų ir iš Nemenčinės pristovo (kurio žinioje buvo valstininkai) ir kitų valsčiaus žmonių parodymų ma-

[15] ASb. V., 1867, t. 1, p. 33; V., 1870, t. 7, p. 13.
[16] Литовская Метрика. СПб, 1903, т. 1, стлб. 117—120.

tyti, kad, kiek jie patys žiną ir kiek iš savo tėvų esą girdėję, kaimynai niekuomet nėra davę mezliavos, tik atvažiavus viešpačiui į Nemenčinę, iš seno duoda nuo *dūmo* po vištą ir po dešimtį kiaušinių; jų pareigos šios: nemenčinėnai vasarą dvaro laukuose tris dienas aria ir dieną pjauna po du nuo dūmo ir šienauja pievas, kurias iš seno šienavo, o bezdonėnai dvaro laukuose tris dienas aria ir tris dienas pjauna po du nuo dūmo ir šienauja, ir iš senovės į dvarą eina dirbti su kirviu ir sargybos prie viešpaties iždo Vilniuje eina, bet jokių kitų tarnybų kartu su valstininkais neina. Be to, kaimynai pareiškė, kad neduoda pastočių pasiuntiniams ir tijūno tarnams, ir pateikė kunigaikščio raštą, kad jie neturį duoti tų pastočių, nes „po savimi *neturime valsčiaus žemių*, tiktai viešpaties *dvaro laukuose prie dvaro gyvename* ir dažnai savo kiemus *(dvorų)* kilnojame į kitas vietas mėžimui (?) (*dlia navozov*)". Išsprendęs bylą žemės maršalkas rado kaimynus teisius, neįsakė jiems duoti mezliavos ir paliko eiti savo senas pareigas.

Taigi kaimynai valsčiaus žemių neturi, nėra valstininkai, bet gyvena prie dvaro jo žemėse „dūmais", matyt, atskiromis šeimomis. Dabar suprantama, kodėl akte A pažymėta, kad kaimynai gyvena apie dvarą,— tuo norėta pasakyti, kad jie gyvena dvaro žemėje. Čia negaliu nagrinėti viešpačių dvarininkų ir valstininkų ūkininkų teisių valstiečių žemei, nes tam ir su tuo susijusiems klausimams išaiškinti reikėtų skirti ne mažiau vietos, kaip visam šiam rašiniui. Aiškiau apie tai gal teks pakalbėti skyrium. Bet kadangi šie klausimai labai svarbūs kaimynų reikalui, neįsileidžiant į įrodinėjimus, kai ką iš galutinių išvadų reikia nurodyti. Dvarininkas kalbamuoju metu buvo dvaro žemės savininkas, galėjo ją pirkti, parduoti ir t. t., žinoma, kiek tai buvo leidžiama. Valstiečiai taip pat buvo savo žemių savininkai, galėjo jas pirkti, parduoti, kiek tai buvo leidžiama. Valsčiui, t. y. valstininkų ūkininkų žemių teritorijai, dvarininkas buvo ne savininkas, bet tik valdovas. Įsigyti savo ūkininko valstininko žemę jis tegalėjo nupirkęs ją, paveldėjęs kaip valdovas išmarų ūkį arba konfiskavęs. Taigi Kėdainių ir Nemenčinės valstiečiai gyveno savo žemėse, o kaimynai — svetimose dvaro žemėse. Mes matome, kad kaimynai turi tam tikrų pareigų dvarininkui, kurios yra nusistovėję. Tos pareigos nustatytos ne kiekvienam kaimynų asmeniui, bet tik tam tikram teisiniam asmeniui, kaimynų dūmui, t. y. gyvenančiai vienuose namuose

kaimynų šeimai: nuo dūmo kaimynai eina arti ir pjauti, nuo dūmo duoda vištas ir kiaušinius, atvykus viešpačiui. Čia yra daug bendra su valstiečiais. Valdovas turėjo reikalo ne su kiekvienu valstiečių luomo žmogumi, bet tik su tam tikru teisiniu vienetu: valstiečių tarnyba, puse tarnybos, ketvirčiu tarnybos; ne atskiram valstiečiui, bet valstiečių tarnybai buvo nustatytos baudžiavos, duoklės ir t. t. Toliau iš akto reikia pažymėti, kad čia kaimynai vadinami taip pat, kaip ir valstiečiai, *žmonėmis,* t. y. ne vergais, ne bajorais ir t. t. Kėdainių kaimynai nieko nemokėdavo, Nemenčinės ir Bezdonių kaimynai taip pat neduoda nei duoklės, nei mezliavos, bet jau iš seno duoda viešpačiui atvažiavus po vištą ir 10 kiaušinių nuo dūmo. Jie turi didžiojo kunigaikščio privilegiją, kuria atleidžiami nuo pastočių. Kodėl jie kilnoja savo kiemus (?), man ne visai aišku. *Navoz* reiškia įmėžimas, įmėžta žemė. Tuo laiku mėžiamos žemės būdavo nedaug. Gal juos prašalindavo nuo įmėžtos, gerai įdirbtos žemės ir duodavo kitos žemės, kol vėl ją įdirbs, įmėš. Ar šiaip, ar taip jiems buvo pavedama turbūt nedaug žemės. Jie laikydavo gyvulių, matyt, ardavo pavestą jiems žemę savais jaučiais.

C. 1542 m. liepos 1 d. Stanislovo Astikavičiaus palikimo turtų, atitekusių jo broliui Grigaliui Astikavičiui, sąrašas [17]. Šitame inventoriuje paminėti šie kaimynai: prie Gegužinės dvaro kaimynas Bagdonas *malūninink*as, kuris prisižiūri malūną; Perelozų dvarelyje, kuris priklausė Gegužinės dvarui, surašyta belaisvių šeimyna ir žmonės kaimynai. Musninkų dvare yra belaisvių šeimynos, žmonių kaimynų ir, be to, prie dvaro yra baudžiauninkų valstiečių. Perelozų kaimynų surašyta devynios *tarnybos,* pirmasis tijūnas, apie kurį pasakyta, kad jis turįs arklį ir jokių rinkliavų neduodąs, dėl kitų apie rinkliavas nieko nepasakyta, turbūt ir jie neduodavo rinkliavų. Visų tų devynių kaimynų tarnybų keturios neturi jokių darbinių gyvulių, o iš kitų dvi turi jaučių ir po arklį, viena turi jaučių ir dvi turi po arklį. Kai dėl Musninkų kaimynų, apie juos daugiau pasakyta. Pirmuoju pažymėtas *kalvis* Povilas, *ateivis žmogus,* turįs jautį ir arklį. Jis tarnauja kalvio tarnybą. Apie kitas aštuonias tarnybas nepasakyta, kad jie ateiviai, todėl jie, matyt, neišeiviniai. Iš tų aštuonių tarnybų trys neturi jokių

[17] Lietuvos universiteto bibliotekos leidžiamas XVI a. inventorių rinkinys [IA, t. I, sk. 11—28].

darbinių gyvulių, dvi turi jaučių ir po arklį ir trys — po arklį. Apie Musninkų dvaro kaimynų pareigas taip pasakyta: „Šitie kaimynai eina tarnauti diena iš dienos su kuo įsakys (reikia suprasti: su žagre, pjautuvu, kirviu ir t. t.), rinkliavų iš jų nieko negaunama, tiktai kasmet duoda *nuo tarnybos* po vištą ir po 10 kiaušinių,— tokia yra jų pareiga". Ir čia, kaip ir nemenčinėnai, kaimynai vadinami *žmonėmis,* bet skirtumas tas, kad dvaras čia turi reikalo ne su kaimynų dūmu, t. y. šeima, bet su *tarnyba,* kuri paprastai susidėdavo iš kelių dūmų, šeimų. Tarnyba buvo tas vienetas, nuo kurio ėjo pareigas valstiečiai. Kai dėl Musninkų baudžiauninkų valstiečių pareigų, apie jas taip pasakyta: „Šitie žmonės eina tarnauti su kuo įsakys ir išlaiko kelio žirgą pono reikalui, rinkliavų iš jų nieko negaunama". Jei vieni nebūtų pavadinti kaimynais, o antri einančiais kunigystą žmonėmis *(liudi tiaglyje),* jų negalėtume atskirti nei iš turto,— nebent valstiečių yra ir turtingesnių, bet ir tai 10 valstiečių tarnybų tarpe dvi neturi gyvulių,— nei iš pareigų, nes nei ta višta ir 10 kiaušinių, kuriuos duoda kaimynai, nei tas vienas arklys, kurį išlaiko visi 10 tarnybų valstiečiai, nėra toks svarbus požymis, kuris skirtų dviejų luomų žmones, ypač kad ir vienų, ir antrų pareigos nustatytos vienodu būdu — nuo tarnybos. Atsižvelgę į pirmesnius aktus, turime laikyti, kad jų esminis skirtumas yra tas, kurio iš inventoriaus nematyti, būtent: valstiečiai iš seno gyveno savo žemėje, o kaimynai — dvaro žemėje. Verta pažymėti, kad, išskyrus malūnininką Bagdoną ir kalvį Povilą, visi kiti kaimynai, matyt, dirbo laukų darbus.

Č. 1539 m. rugpjūčio 30 d. aktas, kuriuo bajorai Derškavičiai parduoda Semeliškių bajorui tris savo tuščias kaimynų žemes, turbūt netoli Strėvininkų, vadinamąsias Ežiškę, Krikiškę (gal Grigiškę) ir Valačiškę, ir tris laukus ketvirtos žemės Šaduikiškės už 10 kapų grašių. (Šis aktas duodamas 4 priede.) Kaip matyti, kaimynų žemės susidėdavo ne iš vieno laukelio, nes trys laukai sudaro tik dalį buvusios kaimyno Šaduikio žemės. Matyt, kad čia kaimynų naudojamos žemės nebuvo nuolat kaitaliojamos, buvo pastoviai susijusios su jais taip, kad ir nebegyvenant kaimynui žemėje, tų žemių kompleksas pasilikdavo aiškus, ir tos žemės kurį laiką dar buvo vadinamos buvusio jų laikytojo kaimyno vardu.

D. a) 1517 m. aktas, kuriuo Povilas Stankavičius parduoda Kėdainių miestiečiui kaimyno Motiejaus Kudrevičiaus ar Gudevičiaus žemę netoli Kėdainių už 10 kapų grašių. b) Toje žemėje pirkėjas įsitaisė dvarelį, kurį jo sūnus Morkus Petravičius 1538 m. gruodžio 23 d. pardavė savo viešpačiui Jonui Mikalojevičiui Radvilai su kitomis tėvo pirktomis žemėmis ir žmonėmis [18]. Gaila, kad šie aktai, kurie sudaro dalį tam tikros gana įdomios serijėlės, išleisti asmens, nemokėjusio gerai skaityti senojo rašto. Tuo tarpu aktų patikrinti negaliu, nes dabar jie yra Maskvoje. Dėl žemės kainos galima paabejoti, ar ji tikra.

E. 1542 m. rugsėjo 19 d. Gardino miesto sargo skundas [19], kad viešpaties bajoro žmogus Andrius kaimynas pavogęs iš jo pievos du vežimus šieno. Nuvykęs daryti pas jį kratos, sargas pastebėjęs, kad šienas jau esąs sunešiotas iš to kaimyno namų į klojimą, bet klojime bajorienė neleidusi jam kratos daryti. Teismo knygų originale toliau, matyt, trūksta lapo, nes spausdintame tekste bylos tęsinio vietoje eina pašalinis pareiškimas.

Ė. 1544 m. sausio 7 d. aktas (duodamas 5 priede), kuriuo du Vilkijos bajorai atidalija kitiems dviem bajorams po ketvirtąją savo nedalytų kaimynų žemės dalį, apsiimdami pastatyti duodamoje žemėje trobelę. Reikia manyti, kad ir likusioje žemėje buvo trobelė, kurioje gyventa tų kaimynų, kurių žemės dalijamos.

F. 1562 m. gruodžio 16 d. aktas, kuriuo žemininkai parduoda žemes Deltuvoje (duodamas 7 priede). Tarp ko kita pasakyta, kad parduodama žemė esanti pagal kito žemininko kaimynų žemės sieną.

G. 1523 m. kovo 29 d. aktas, kuriuo Stanys su broliu Jogeliu už 22 grašius parduoda *gryčiniam kaimynui* Bernotui du laukus su akmenimis, matyt, netoli Kėdainių (duodamas 3 priede). Čia pačiu terminu pažymima, kad gryčia yra kaimyno požymis, kuriuo jis skiriasi, bet ne nuo valstiečių, kurie gryčias turėjo. Apie tai, kad kaimynai galėjo pirktis ir pirkdavosi žemių, teks toliau kalbėti.

H. 1540 m. gegužės 1 d. Gardino vietininko sprendimas dėl Gardino totorių kunigaikščių Mulkumano ir Mustafos Miskavičių skundo, kad jų neišeiviniai vyrai, pirkti kaimynai Jonuška ir Staselis Mikalojevičiai, pabėgę iš jų naktį

[18] ASb, t. 8, p. 124, Nr. 4, p. 128, Nr. 9.
[19] AVK, t. 17, p. 391, Nr. 965.

su savo manta [20]. Kadangi Jonuška ir Staselis sakosi esą didžiojo kunigaikščio išeiviniai žmonės, ne ieškovų belaisviai, todėl Miskavičiai pristato teismui Aukštadvario karužos Mikalojaus Kvedevičiaus parduodamąjį raštą, kuriame sakoma, kad jis uždavęs skundėjų tėvui, kunigaikščiui Miskui, už dvi kapas grašių tų kaimynų motiną ir tris seseris, kurios turėjusios atidirbti tuos pinigus kunigaikščiui Miskui, o tuodu kaimynus, Jonušką ir Staselį, pardavęs jam amžinai už dvi kapas grašių, bet ne belaisviais bernais *(parobki)*, o kaimynais, kurie turi savo namuose jo valdžioje gyventi, ne dvare tarnauti *(za koimincov, iž meli u domech pod nim meškati, a ne u dvore služiti)*. Paklausti liudytojai patvirtino to akto tikrumą. Išsprendęs bylą Gardino vietininkas įsakė tiems žmonėms, Jonuškai ir Staseliui, kad tarnautų kunigaikščiams Miskavičiams ir gyventų jų valdžioje savo namuose patys su savo manta, kaip pirmiau. Mikalojaus Kvedevičiaus akto posakį, kad parduoti kaimynai turį ne dvare tarnauti, reikia suprasti taip, kad jie parduoti ne namų darbui, kad jie neturi tapti dvaro šeimyna, bet dirbti dvarui jie, žinoma, turi. Tik gyventi jie turi savarankiškai, savo namuose. Tie savi namai, kaip akte pabrėžiama, juos turi skirti nuo nelaisvosios dvaro šeimynos. Todėl suprantamas G akte Bernoto pavadinimas gryčiniu kaimynu. Tuo posakiu aiškiau norėta pažymėti jo socialinę padėtį, kad jis gyvena savo gryčioje, nėra dvaro šeimynos bernas. Iš šito akto matome, kad kaimynai čia yra asmeniniai belaisviai, savininkas motiną ir dukteris užduoda, įkeičia, o sūnus skyrium parduoda, jau iš kainos matyti, kad be žemės.

I. 1596 m. balandžio 1 d. dviejuose aktuose (a ir b) [21] išdėstyta visa kaimyno Stanislovo Vaikniaus, gyvenusio Skuminų lauke, Vilniaus paviete, istorija. Stanislovas Vaiknius gyveno žemėje, kuri paskui vadinama kaimyniške Vaikniške žeme, taigi jis buvo kaimynas. Kai paseno, kadangi buvo našlys, savininkai atleido jį laisvėn, turbūt nebematydami iš jo naudos, o jo sūnus ir žemę pasidalijo tarpusavyje į penkias dalis. Išėjęs Stanislovas Vaiknius nemaža laiko gyveno svetimuose žmonėse, matyt, atsigavo, vedė ir grįžęs vėl apsigyveno savo senoje vietoje, bet

[20] Ten pat, p. 100—101, Nr. 249.

[21] AVK. V., 1907, t. 32: a) p. 293, 294, Nr. 119 ir b) p. 279, 280, Nr. 113.

jau laisvuoju išeiviniu žmogumi, ne tėviškiniu. Iš to matyti, kad kaimynas Vaiknius buvo nelaisvas, nes tik atleistas laisvėn galėjo išeiti.

Y. 1582 m. gegužės 12 d. Žeimių dvaro, Kauno paviete, inventorius[22]. Prie Akmenių pažymėtos šios 4 kaimynų tarnybos: Jonelis malūnininkas, Andrius tijūnas, senasis (buvęs?) tijūnas, Misius „kancelis".

J. 1559 m. liepos 16 d. sąrašas žemių, kurios duotos Vilkijos valsčiuje Jonui Steckevičiui ir Onai Skapaitei už jų paimtas žemes[23]. Duodamos žemės siena eina pro Kaimynų kaimą. Tai nebuvo koks to kaimo pavadinimas, tik nurodymas, kad kaimas susidarė iš kaimynų; toks pažymėjimas, žinoma, galėjo eiti ir pavadinimu. Ar tas pats kaimas minimas 1597 m. gegužės 22 d. akte, ar kuri kita Vilkijos valsčiaus vieta, vien iš registrų[24], neturint paties akto, negalima pasakyti. Taip pat nežinia, kokius Kaimynus Pernaravoje, Vilkijos vls., mini savo žodyne Sprogis, nes jo nurodymas, matyti, klaidingas.

Tai visa žinoma aktų medžiaga apie kaimynus, pradedant 1514 ir baigiant 1597 metais. Jos nėra daug, bet pakanka bent apytikriai nustatyti, ar aktas kalba apie kaimynus, ar apie kitų luomų žmones, jei akte jų luomas aiškiai nenurodytas ar jei jis pažymėtas kuriuo kitu neaiškiu terminu. Aš manau, kad nedidelis plotas, kuriame terminas buvo vartojamas aktuose — tiktai Aukštaičių kraštas,— ir palyginti nedidelis to vartojimo laiko tarpas leidžia tvirtinti, jog visuose aktuose kaimynais pavadinti to paties luomo žmonės. Nors kai kurie aktai, pavyzdžiui, I ir Y, kaimynus mini dar XVI a. gale, reikia pažymėti, kad tie dvarai, apie kuriuos kalbama tuose aktuose, Valakų reformos tuo metu dar nebuvo paliesti, taigi mes apie kaimynus težinom prieš Valakų reformą, t. y. maždaug ligi 1560 metų. Trumpai suglaudę, kas jau buvo kalbėta apie kaimynus, galime pasakyti, kad kaimynai nėra [valstiečiai] ūkininkai, nes gyvena ne savo, o dvaro žemėje, nėra laisvi, bet nesudaro nelaisvosios dvaro šeimynos, nes gyvena savarankiškai savo namuose. Kad kartais kuriam kaimynui neužtenka dva-

[22] AVK. V., 1888, t. 14, p. 266, Nr. 23.
[23] AVK. V., 1897, t. 24, p. 208, Nr. 131.
[24] Опись документов Виленского Центрального архива древних актовых книг. Вильна, 1905, вып. 4, стлб. 207, № 23; *Спрогис И. Я.* Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия. Вильна, 1888, с. 140.

ro duotos jam žemės ir jis kokį sklypelį prisiperka sau arba kad tarp nelaisvųjų kaimynų prisimaišo koks laisvas žmogus, tai negali keisti tos pagrindinės kaimynų sąvokos prasmės.

3. KITOKIE TERMINAI, KURIAIS BUVO ŽYMIMI KAIMYNAI

Oficialioji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalba, t. y. Statuto, instrukcijų dvarų valdytojams, didžiųjų kunigaikščių privilegijų kalba, kaimynų termino nežino. Reikia todėl manyti, kad jie buvo vadinami kitaip, ir pasirūpinti susekti jų pavadinimą.

1 priede duodamas 1500 m. gegužės 28 d. aktas, kuriuo už penkias kapas grašių ir už bosą rugių parduodamas *selėnas* Melkus Vesnevičius ir jo brolis Meškutis su jų vaikais, visais daiktais ir rugiais, kurie *pasėti pardavėjo žemėje,* ir vasarojumi bei trobesiais, paliekant pardavėjui tik žemę. Tie selėnai turi tarnauti pirkėjams su arkliu, jaučiais, dalgiu ir kirviu kasdien, kur tik pirkėjams reikės, ir [daryti] kas tik jiems bus įsakyta. Selėnai čia nelaisvi — parduodami, gyvena šeimininko žemėje, kuri, pardavus juos, atlieka pardavėjui, bet gyvena savarankiškai — turi savo trobas, derlių iš pavesto jiems lauko, turtą, žodžiu, turi visus kaimynų požymius. „Selėnas“ — tai tėra etimologinis „kaimyno“ vertimas: kaimas — *selo,* kaimynas — *selianin.* Akto raštininkas vilnietis gudas Herasimas Aleškavičius turėjo gerai mokėti ir gudiškai, ir lietuviškai; versdamas išdėstytą jam lietuviškai sutartį rašto kalba, neturėdamas ta kalba tam tikro termino kaimynui pavadinti, jis išvertė tą žodį etimologiškai. Buvusi kaimyno laikoma žemė, pardavus ir iškėlus kaimyną, turėjo būti vadinama kaimyniške, o rusiškai — *selianskaja.* Turbūt nesuklysiu pasakęs, kad pavadinta taip [*selianskaja*] viename 1499 m. kovo 21 d. akte[25] žemė buvo kaimyniškė.

Antras aktas, kuriame kalbama apie selėnus, duodamas 2 priede. Tai 1511 m. gegužės 26 d. Darsūniškio laikytojo Venclovo Kastevičiaus sprendimas dėl Darsūniškio karčiamninkų bei selėnų ir *patijūnio* Juškos Daugėlavičiaus

[25] LMZap, sk. 737.

skundo prieš valstiečius[26] Vaidminavičius, jog tie imą šile šiapus Laponės upės medžių malkoms ir troboms, tuo tarpu toje vietoje šilas tesąs paskirtas karčiamninkams ir selėnams. Selėnais čia vadinami tik ieškovai; atsakovai valstiečiai, matyt, nėra selėnai. Be to, selėnų priešakyje stoja patijūnis. Kaip matyti iš kitų aktų[27], didesniuose dvaruose patijūnio žinioje buvo dvaro darbininkai, o valstiečiai buvo *pristovų* žinioje. Iš akto matyti, kad Darsūniškio pristovas tuo metu buvo Stanys. Bet šie selėnai negalėjo būti ir paprastieji dvaro darbininkai, dvaro šeimyna, nes šeimyna savo reikalams negalėjo turėti servituto miškui. Ir šiuo atsitikimu selėnais tegalėjo būti pavadinti kaimynai.

Kad *seliane, selianityje* esą vergai, pasodinti žemėje, yra nurodyta M. Vladimirskio-Budanovo[28], komentuojant 1447 m. Kazimiero žemės privilegiją, turbūt pasiremiant F. Leontovičiumi, kurio rašinio apie valstiečius nesu turėjęs progos skaityti. Galima pažiūrėti tą 1447 m. privilegiją, kurios tekstą Vladimirskis-Budanovas aiškina. Tai nėra originalus privilegijos tekstas, bet tik jos rusiškas vertimas, kuriame šie terminai pavartoti 11 ir 12 str. Iš lotyniškojo tos privilegijos originalo teksto[29] matyti, kad taip yra išverstas žodis *kmethones*. Kitame rusiškame tos privilegijos vertime, paskelbtame Dzialinskio rinkinyje[30], vertėjas tiesiog yra praleidęs tą žodį, gal gerai jo nesuprasdamas, gal nemokėdamas išversti. Apie kumečius *(kmethones, kmeti)* dar teks pakalbėti. Įdomu tai, kad Vladimirskis-Budanovas, kalbėdamas apie kaimynus, kuriuos laiko pasodintais žemėje vergais, kai turėjo ne tik geros progos, bet ir reikalo paminėti selėnus, nieko apie juos nesako. Pažymėtina, kad I statuto 1 sk. 22 str., kurį suda-

---

[26] Kad Meškutis ir jo broliai buvo valstiečiai, matyti iš esančio Kauno centraliniame valstybės archyve 1513 m. rugsėjo 27 d. Žygimanto Senojo rašto, kuriame minimas jų atidavimas 1512 m. gale ar 1513 m. pradžioje Ivanui Jurlovui.

[27] Žr., pavyzdžiui, Volkovysko inventorių: *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства, 8 priedas, p. VI.

[28] *Владимирский-Буданов М. Ф.* Христоматия по истории русского права. Киев — СПб, 1887, вып. 3, изд. 3, с. 31.

[29] *Rzyszczewski L., Muczkowski A.* Codex diplomaticus Poloniae. Varsaviae, 1847, t. 1, s. 336—337.

[30] Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Poznań, 1841, s. 33.

rė Kazimiero privilegijos 11 str. vertimas, vienose (turbūt senesnėse) redakcijose tos privilegijos žodžiai *kmethones et subditi* išversti *pospolityje liudi poddanyje,* o kitose (vėlesnėse, ištaisytose) jau tiksliau išversta: *kmeti i liudi poddanyje*[31]. O ten, kur Statute vartojamas terminas *seliane* (VI, 19; XII, 9), jis reiškia tiktai kaimo žmones, nemiestiečius, ir lotyniškame Statuto vertime išreikštas žodžiu *villani*[32], t. y. kaimiečiai. Ta pačia kaimiečių, nemiestiečių, prasme žodis *seliane* yra pavartotas ir rusiškame 1463 m. gegužės 26 d. Kazimiero privilegijos Kauno miestui vertime[33]. 1473 m. kovo 30 d. Kazimiero rašte Eišiškių vietininkui dėl kai kurių bajorų[34] sakoma, kad jie neturį duoklių duoti nei kurių kitų tarnybų tarnauti su *selėnais (im nenadobe diakol davati ani inšych kotorych služob z seliany).* Kadangi duokles duodavo ir tarnybas eidavo tik baudžiauninkai valstiečiai, bet ne kaimynai, kurie duoklių neduodavo, matyti, kad šiame rašte selėnais pavadinti valstiečiai. Taigi Lietuvos aktuose žodis *seliane* buvo vartojamas trimis, mūsų supratimu, įvairiomis prasmėmis: 1) kaimyno, 2) baudžiauninko ir 3) šiaip kaimiečio, nemiestiečio. Gal šis įvairus žodžio vartojimas rodo genetinį tų trijų žmonių kategorijų ryšį, jų evoliuciją nuo 1 ligi 3, bet tuo tarpu tokia nuomonė tebūtų nepamatuotas spėjimas. Todėl mes tegalime imti kaimynais tik tuos selėnus, apie kuriuos kalbama aktuose, nurodant kaimynų požymius. O tokius aktus, kaip, pavyzdžiui, didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1494 m. liepos 22 d. raštą Alytaus vietininkui[35], kuriuo įsakoma paimti Alytaus *selėnų* dirvas, esančias prie kelio iš Alytaus į Simną, duoti jas Trakų tijūnui, o tiems žmonėms (selėnams) duoti atlyginimo tiek pat žemės kitur,— kadangi iš paties akto nematyti, kas yra tie selėnai, ar tai tie kaimynai, kurie vėliau sudarė Simno Kaimynų kaimą, ar valstiečiai,— tenka palikti nuošaliai.

---

[31] Ten pat, p. 164.

[32] Ten pat, p. 264, 371.

[33] *Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб, 1867, № X, с. 82—86.

[34] *Довнар-Запольский М.* Акты Литовско-русского государства. М., 1900, № 14, с. 18.

[35] *Леонтович Ф. И.* Акты Литовской Метрики. Варшава, 1896, т. 1, вып. 1, № 128, с. 52.

Apie *kumečius (kmethones, kmeti)* jau esu kalbėjęs[36]. Iš 1447 m. Kazimiero žemės privilegijos Lietuvai, iš I Statuto lotyniško vertimo bei jo ištaisytos rusiškos redakcijos ir iš 1544—1547 m. Žygimanto Augusto instrukcijos dvarų valdytojams ar jos projekto matyti, kad kumečiais tuose aktuose vadinami nelaisvi, priklausomi žmonės, ne valstiečiai, bet ir ne paprasti dvaro belaisviai bernai, kuriems pavadinti tuose aktuose vartojami kiti terminai. Jau iš tų požymių galime sakyti, kad šiuose aktuose kumečiais yra pavadinti turbūt kaimynai. Šis terminas irgi buvo gana retai vartojamas Lietuvos aktuose, ir juo ne visuomet turbūt buvo vadinami kaimynai. Antai tas pats Povilas Stankavičius, kuris buvo pardavęs Petrui Totoriui savo kaimyno Motiejaus žemę (D), kitu aktu 1524 m. pardavė jam savo kumečius *(chmetev)* su jų žemėmis. Jo brolis Jurgis Stankavičius taip pat pardavė jam savo kumetį *(kmetia)* su jo žemėmis, ir tie kumečiai kiek vėlesniame, 1538 m. akte vadinami *žmonių tarnybomis*[37]. 1520 m. kovo 16 d. Vilniaus miesto knygose įrašytas valstiečio Jonuškos Libijonavičiaus pareiškimas, kad jis įkeičiąs savo žemę ponui Baltramiejui Germanavičiui, pasilikdamas gyventi įkeistoje žemėje, ir „iš jos turįs tarnauti kaip *kumetis* arba kaip ponas norės"[38]. Ir šiame, ir pirmesniuose kėdainiškiuose aktuose kumečiais, matyt, pavadinti yra einą kunigystą žmonės, turbūt ne kaimynai. Taigi selėnais ir kumečiais buvo vadinami nelaisvi žmonės, kurių pareiga buvo dirbti savo viešpačiui, ir kaimynai, ir einą kunigystą valstiečiai.

Jau N. Liničenka, aiškindamas *kaimyno* žodžio kilmę, yra sugretinęs tą terminą su žodžiu *sused* viename XV a. akte[39]. Iš 1443—1447 m. Trakų vaivados Jono Manvydo ir 1477 m. Trakų vaivados Radvilos Astikavičiaus sprendimų[40] matyti, kad didysis kunigaikštis Vytautas buvo davęs Krupui už jo nuopelnus *žmonių susiedų (liudi susedy) jo dvare* prie Rodūnės. Tie susiedai iš Krupo išsipirkę, ir Krupas pasodinęs juos *už savo dvaro,* bet jie pasilikę Krupo ir jo įpėdinių valdiniais. Dovanotųjų žmonių pavadinimas akte susiedais yra netikėtas, nes susiedais, bent XVI a.,

[36] Žr. p. 20.

[37] ASb, t. 8, p. 126, Nr. 6; p. 127, Nr. 8; p. 128, Nr. 9.

[38] ASb. V., 1967, t. 3, p. 6, Nr. 5: et ex ea debet servire ut kmetho, alias iuxta voluntatem ipsius domini...

[39] Žr. 1 išnašos Nr. 5.

[40] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб, 1863, т. 1, с. 15, № 22, I, III.

buvo vadinami laisvieji padėjėjai, todėl tenka šiuos aktus smulkiau panagrinėti. Kad čia susiedais pavadinti nelaisvi žmonės, matyti iš to, kad jie buvo dovanoti Krupui ir paskui išsipirko iš nelaisvės. Išsipirkusius Krupas pasodino už dvaro. Čia tą posakį tegalima suprasti taip, kad jie buvo pasodinti ne tik už dvaro sodybos, bet ir už dvaro žemių, ne dvaro žemėse. Iš Krupo įpėdinių aktų matyti, kad nei Krupas, nei jo įpėdiniai savo valstiečių neturėjo, taigi susiedai negalėjo būti pasodinti valstiečių žemėse. XV a. pradžia buvo laisvosios žemės okupacijos laikotarpis[41]. Nedirbamas žemes, krūmus, raistus, girių pašalius, nereikalingus viešpačių medžioklei, kiekvienas galėjo prasiskinti, paversti šienaujama pieva arba dirva ir tuo savo darbu juos įsisavinti. Taigi tokioje nedirbamoje, niekieno, žemėje ir pasodino Krupas savo buvusius susiedus, palikdamas juos savo valdiniais ir duodamas jiems progos įsidirbti žemės sau, virsti savažemiais valstiečiais. Prieš išsipirkdami, tie susiedai tegalėjo būti arba tikrieji dvaro belaisviai bernai, arba kaimynai. Kadangi belaisviams bernams rusiškoji rašto kalba turėjo tam tikrų terminų *(nevolniki, čeliad nevolnaja, parobki)*, negalima manyti, kad šiame akte belaisviai bernai galėtų būti pavadinti visai netinkamu susiedų terminu, vartojamu laisviems žmonėms pažymėti. Lieka tik viena — akte susiedais yra pavadinti kaimynai. Vytautas yra davęs juos, kad jie gyventų dvaro žemėje, bet to nereikia suprasti, kad pačioje dvaro sodyboje. Kaimynai pavadinti šiame akte susiedais atsitiktinai, tai nebuvo koks rusiškas terminas kaimynams pažymėti, bet tik lietuviško žodžio *kaimynas* vertimas greičiausiai atėjusiu raštininkui į galvą rusišku žodžiu *sused*, nes ir lietuviškai, ir rusiškai tas žodis turėjo dar ir kitą, ne socialinę, vienodą abiem kalboms prasmę — *vicinus*.

9 priede duodamas 1600 m. aktas, kuriuo žemininkai parduoda savo *valdinį daržininką, arba dvaro darbininką (parobką)*, su jo turtu ir iš seno *duotomis* tam daržininkui žemėmis. Aišku, kad tas daržininkas yra kaimynas. Nors šis aktas yra to laikotarpio, kada Valakų reforma buvo pakeitusi valstiečių ir belaisvių darbininkų ekonominę bei teisinę padėtį ir belaisvių dvaro bernų vietoje įvedusi margininkus daržininkus, bet kadangi iš šito daržininko žemių sąrašo matyti, kad Valakų reforma jo dar nebuvo

[41] Žr. 1 išnašos Nr. 14.

palietusi, jį reikia laikyti senesnės santvarkos daržininku arba kaimynu. Daržininkai *(ohorodniki, horodniki)* minimi aktuose ir Žygimanto Senojo laikais, prieš Valakų reformą, bet ne visuomet tuo žodžiu vadinami kaimynai.

Taigi matome, kad aktuose kaimynai vadinami labai įvairiai: *koimincy, seliane, kmeti, ohorodniki* ir t. t. Tam tikro oficialaus termino rusiškoji raštų kalba jiems neturėjo. Betgi aktų, kuriuose būtų kalbama apie kaimynus tais įvairiais pavadinimais, yra vis dėlto nedaug. Tuo tarpu kaimynų, sprendžiant jau iš nurodytų aktų, turėjo būti Lietuvoje nemaža, todėl ir aktuose apie juos dažniau turėjo būti kalbama. Tenka surasti, kaip jie paprastai buvo vadinami.

Jau 1872 m., rašydamas apie belaisvius, I. Novickis yra nurodęs[42], kad nuo *belaisvių šeimynos (nevolnaja čeliad)* reikia skirti *parobkus,* kurie nesą tikri belaisviai. Ta jo nuomonė nėra paremta kokiais aiškiais dokumentų nurodymais, tai buvo greičiau spėjimas, paremtas daugiausia žodžio etimologija. Vėlesnieji tyrinėtojai M. Liubavskis[43], M. Hruševskis[44], V. Kameneckis[45] visai atmeta tą Novickio nuomonę. Betgi ji nėra tokia be pagrindo, kaip atrodo. Kai kur aktai tiesiog skiria tas dvi belaisvių kategorijas. 1516 m. spalio 2 d. aktu[46] Žygimantas patvirtina kunigaikščiui Konstantinui Ostrogiškiui tarp ko kita Gurų dvarelį prie Vilniaus „su visais valstiečiais ir *nelaisvąja šeimyna* ir to dvaro *darbininkais (parobki)*... ir su visomis... to dvaro ir valstiečių ir *darbininkų žemėmis*". M. Hruševskis mano[47], kad iš šio akto negalima daryti išvados, jog nelaisvoji dvaro šeimyna buvusi ne tas pats, kas darbininkai *(parobki),* kad čia tėra tos pačios sąvokos pakartotinas išreiškimas įvairiais žodžiais. Tiesa, dažniausiai tie terminai aktuose nebuvo skiriami, pavyzdžiui, akte, kuris duodamas 6 priede, tas pats belaisvis vadinamas ir *parobok,* ir *če-*

---

[42] *Новицкий И.* Содержание актов о крестьянах (Очерк истории крестьянского сословия юго-западной России). Киев, 1872, с. 49, 50, vertimas į ukrainų k.: Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII ст. Львів, 1901, ч. 1, с. 38.

[43] *Любавский М.* Областное деление..., с. 314—315.

[44] Žr. 1 išnašos Nr. 11, p. 110, 111.

[45] Žr. 1 išnašos Nr. 14, p. 80

[46] Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890, t. 3, s. 145, 146, Nr. 171.

[47] Žr. 1 išnašos Nr. 11, p. 111.

liad. Bet aktas dėl Gurų dvarelio pažymėtinas tuo, kad jame kalbama ir apie tų parobkų žemes. Iš akto ir galime spręsti, kad *parobki* akte pavadinti tie darbininkai, kurie turi žemės, o *čeliad nevolnaja* — tie darbininkai, kurie žemės neturi. Taigi akto raštininkas įvairiais terminais greičiausiai ir norėjo pažymėti įvairias darbininkų kategorijas. Šiaip oficialiojoje raštų kalboje to skirtumo nežymu. Šiame akte parobkais pavadinti belaisviai darbininkai, kurie turi žemės, t. y. kaimynai. Tokių aktų, kur kalbama apie parobkų žemes, yra daugiau. Pavyzdžiui, viename Vievio dvaro aktų sąraše, sudarytame XVI a. gale, yra pažymėtas 1543 m. aktas, kuriuo buvo įkeistas parobkas su jo žeme[48]. Bet ne tik aktų prasmė rodo, kad parobkais akte vadinami kaimynai, yra ir tokių aktų, kuriuose pavadinti kaimynais žmonės vadinami parobkais. Jau esu išdėstęs 1540 m. sprendimą (H) dėl totorių kunigaikščių Miskavičių kaimynų Jonuškos Mikalojevičiaus ir jo brolio. Žinomas yra dar kitas 1541 m. rugpjūčio 1 d. sprendimas[49], t. y. po 15 mėnesių po pirmojo sprendimo, dėl to paties kunigaikščio Mulkumano Miskavičiaus ir jo turimo berno *(parobka)* Jonuškos Mikalojevičiaus. Nors ir Mulkumanas Miskavičius, ir jo brolis nebuvo nuskurdėliai,— 1534 m. Mulkumanas turėjo statyti kariuomenėn 3 visai ginkluotus raitelius, o jo brolis Mustafa — du raitelius, vieną jų visai ginkluotą[50], betgi vargu ar galėjo jis tiek daug bernų turėti, kad du bernai galėtų būti vieno vardo ir vieno tėvo vardo. Be to, jei jau taip būtų buvę, tai vienas būtų vadinamas Joneliu, antras Jonuška ar kaip kitaip, kaip tai dažnai būdavo daroma, bet ne abudu visiškai vienodai. Todėl galime beveik tikrai sakyti, kad abiejuose sprendimuose kalbama apie tą patį Jonušką, tik viename akte jis žymimas lietuvišku terminu *kaimynas,* antrame — rusišku *parobok.*

Esu išdėstęs 1514 m. Nemenčinės ir Bezdonių kaimynų bylą. 1516 m. lapkričio 4 d. Žygimantas Senasis atidavė Bezdonis, turbūt su visais kaimynais, Lietuvos pinigų ka-

[48] List tegosz p. Juria Stanisławowicza dany p. Mikołaiu Andrzeiowiczu na zastawę parobka z ziemią jego y k temu siedliska przed wroty pod sadkiem y na insze niwy we 13 kopach. Data na Wiewiu, roku 1543 marca 13 d., indikt 1 (Centraliniame valstybės archyve Kaune).

[49] AVK, t. 17, p. 386, Nr. 953.

[50] AVK. V., 1906, t. 31, p. 123.

lėjui Ulrikui Hozui[51], bet nei to dovanojamojo akto, nei tolesnio Bezdonių kaimynų likimo nežinau. Nemenčinė pasiliko ir toliau didžiojo kunigaikščio žinioje. Tame 1514 m. sprendime yra surašyti Nemenčinės kaimynų, iš viso 7, vardai ir tėvų vardai, būtent: Jurgis Gelivenkavičius, Stonkus Jonuševičius, Stonkus Jutevičius, Pečiulis Ivanavičius, Jonas Asipavičius, Jukas Tepavičius ir Petkus Jokūbavičius. Turėdami vėlesnių Nemenčinės aktų, kuriuose minimi asmenys tokiais vardais arba jų įpėdiniai, galime spręsti apie vėlesnį tų kaimynų likimą. Tokį aktą mes kaip tik turime. Tai 1554 m. Vilniaus tijūnijos, kurios dalį sudarė Nemenčinės valsčius, inventorius[52]. Tie patys kaimynai ar bent jų vaikai tame inventoriuje turi būti įrašyti, jei jie nebuvo išsikėlę iš Nemenčinės valsčiaus kur kitur arba jei nebuvo išmirę. Dabar jau belaisvių šeimynos Nemenčinės dvare tėra likę 4 mergos, jokių bernų ir kaimynų inventorius nenurodo — jų nebėra. Artimiausiuose prie dvaro kaimuose iš žmonių sąrašų taip pat nematyti, kurie galėtų būti buvusiųjų kaimynų sūnūs. Tik dvaro laukų sąraše randame šių nurodymų: „Pirmasis laukas... apimant sodybas, kur darbininkai *(parobcy)* paskiausia *(nowo)* yra sėdėję... Prie to pat lauko... sudaryti du valakai, kuriuos prieš tai laikė darbininkai *(parobcy)* ir Kasparas, Nemenčinės miestelėnas... Įmėžtosios žemės tame lauke, kuriame yra sėdėję žmonės, išsikėlę į miestelį ir kiti išmirę maru, išmatuota 10 margų..." Matome, kad darbininkai yra laikę žemę, turėję savo sodybų, ne nuolatinių, bet kilnojamų, nes inventoriuje pažymėta jų paskutinių sodybų vieta. Taigi čia kalbama ne apie kuriuos kitus darbininkus, bet kaip tik apie Nemenčinės kaimynus, ir sakoma, kad vieni jų išmirę, kiti išsikėlę į miestelį. Miestelyje ir reikia jų ieškoti. Ir tikrai miestelėnų tarpe pažymėtini šie vardai: Mockus Jukevičius (vaitas), Kasparas Jukevičius, Povilas Jukevičius; Lukošius Pečiulevičius, Jokūbas Pečiulevičius ir Jurgis Pečiulevičius. Ar jie visi, ar bent kai kurie jų turi būti senųjų kaimynų Juko Tepavičiaus ir Pečiulio Ivanavičiaus sūnūs. Kitų kaimynų vaikai gal buvo išmirę, gal išbėgę, ar gal tik jų vaikaičiai tėra surašyti inventoriuje ir jų negalima susekti. Apie tai, kad Valakų reforma Nemenčinės kaimynus

[51] *Boniecki A.* Herbarz polski. Warszawa, 1905, cz. 1, t. 7, s. 369.

[52] Spausdinamas Lietuvos universiteto bibliotekose leidžiamame XVI a. inventorių rinkinyje [IA, t. 1, sk. 29—132].

pavertė tikrais miestelėnais, dar teks kalbėti. Čia pažymėtina, kad žinomi kaimynai pavadinti darbininkais *(parobcy)*. Ir prie Nemenčinės dvaro, ir prie Linkmenų dvaro yra kaimų, kurių valstiečiai eina dvarui baudžiavas. Prie Nemenčinės vienas toks kaimas pavadintas: darbininkų kaimas Padvarėnai *(sioło parobockie Podworany)*, prie Linkmenų pavadintas: Naujasodžių kaimas, darbininkai *(sioło Nowosady, parobcy)*. Inventoriuje nurodyta, kad iš seno jie dirbę dvarui po 4 dienas per savaitę, tik įvedus valakus jie teturėsią dirbti 2 dienas per savaitę. Taigi čia darbininkais *(parobcy)* pavadinti net ne kaimynai, bet tikri valstiečiai, kurie eina baudžiavas. Čia visai tas pats, kas su vadinimu selėnais. Todėl iš vieno pavadinimo dar negalima spręsti, apie kurio luomo ar klasės žmones kalbama akte. Bet ar šiaip, ar taip aktuose dažnai kaimynai neskiriami nuo kitų belaisvių, vadinami bendru pavadinimu *parobki*. Antra vertus, jie kartais vadinami vienodai su einančiais kunigystą valstiečiais. Nelaisvus, neišeivinius valstiečius nuo kitų, žemesnių klasių, nelaisvų žmonių aiškiai skiria sava žemė, iš kurios jie gyvena. Reikia nustatyti kaimynų vietą belaisvių darbininkų tarpe.

4. VERGYSTĖS EVOLIUCIJOS LAIKOTARPIAI IR BELAISVIŲ TEISINĖ PADĖTIS

Prieš smulkiau nagrinėjant kaimynų ekonominę ir teisinę padėtį, reikia pažvelgti į tai, kokia apskritai buvo belaisvių teisinė padėtis tuo laikotarpiu, kuriuo žinome apie belaisvius kaimynus, t. y. XV ir XVI amžiais. Kai kas šiuo klausimu istorikų yra pažymėta, bet tik tarp ko kita. Tik vienas V. Pičeta yra skyręs belaisviams specialią monografijėlę, apie kurios vertę kalbėsiu kitur [1], bet ir ji rūpimu čia klausimu beveik nieko neduoda. Todėl ir čia tenka remtis ne tyrinėjimais, bet pačia skelbta ir neskelbta archyvų medžiaga. Visų nelaisvės evoliucijos klausimų ir visos medžiagos apie belaisvius čia nenagrinėsiu. Paliesiu tik tai, kas reikia kaimynų klausimui paaiškinti.

Žinomi XV a. aktai labai mažai teduoda žinių apie belaisvius. Reikia tikėtis, kad, kai bus suieškoti ir paskelbti visi išlikę Lietuvos viduramžių dokumentai, jie galės kiek nušviesti ir to laiko vergystę Lietuvoje, o tuo tarpu reikia

tenkintis visu tuo, kas žinoma. 1468 m. Kazimiero teisyno 19 straipsnis[53] nustato tokią normą: „Jeigu kieno parobkas pavogs ką iš ko..., jeigu pirmą kartą pavogs, tai jo nekarti, o užmokėti jo banda, o jeigu nebus bandos, tai ponas už jį užmokės, o parobką išplakti ir kaladėn dėti..." [2]. Taigi, jeigu vergas neturi pakankamai turto, jo padarytą žalą ir nuostolius atlygina jo šeimininkas, pašaliečiams jis atsako už savo vergą. Valstiečiui tokios atsakomybės šeimininkas neturi, už valstiečio padarytą žalą teatsako pats valstietis, nors ir savo kailiu, bet ne jo valdovas. Matome, kad to laikotarpio vergas, nors ir gali turėti šiokio tokio turtelio, bandos, yra neteisius ir neveiksmingas. Jo teisinė padėtis yra beveik tipiška vergystė. Žinoma, labai įdomu ir svarbu būtų išaiškinti vergų bandos sąvoką ir tos bandos istoriją, bet tuo tarpu aš to negaliu padaryti ir šiame rašinyje bandos klausimą apeinu.

1529 m. Statutas tos šeimininko atsakomybės už savo belaisvį visiškai nebežino[54]. Jei kieno bernas padaro pašaliečiui nusikaltimą ar žalos, tai šeimininkas turi jį teisti taip pat, kaip savo valstietį, ir priteisti iš jo atlyginimą tam pašaliečiui. Jei belaisvio turto neužtektų atlyginti, tai belaisvis turi būti savo kailiu atiduotas nukentėjusiajam, visai taip, kaip valstietis, bet iš šeimininko nebegalima reikalauti atlyginimo už belaisvio padarytą [žalą]. Už savo nusikaltimą, už padarytą žalą belaisvis bernas atsako tiktai pats. Šiuo atžvilgiu, remiantis Statuto teise, belaisvis yra toks pat veiksmingas ir teisius asmuo, kaip valstietis.

Apie senosios vergystės, kurią galime vadinti tikrąja vergyste, buvimą ir jos išnykimą turime ir kitų žinių. Ta vergystė reiškėsi ne tik belaisvių neveiksmingumu ir neteisiumu, bet ir tam tikru belaisvio asmens priklausymu šeimininkams. Išaiškinimas to, kaip buvo atleidžiama nuo to priklausymo, gali kiek nušviesti ir to priklausymo esmę.

Kaip jau buvo sakyta, didysis kunigaikštis Vytautas buvo davęs Krupui belaisvių kaimynų, kurie iš Krupo išsipirkę. Tuos išsipirkėlius *(iskupni)* Krupas pasodinęs už savo dvaro, kaip jau esu sakęs, laisvose žemėse, kurias tie išsipirkėliai įsidirbo ir ėmė eiti Krupui ir jo įpėdiniams baudžiavas. Taigi išsipirkimas neatleido kaimynų iš Krupo ir

[53] *Владимирский-Буданов М. Ф.* Христоматия по истории русского права. Киев, 1887, вып. 2, изд. 3, с. 42, 43 и др.

[54] I Statuto XIII sk. 1 str.

jo įpėdinių valdžios, jie pasiliko Krupo valdiniai valstiečiai. Išsipirkus išnyko tik asmeninis vergų priklausymas šeimininkui, bet valdinių priklausymas valdovui liko. Išsipirkimas nepadarė vergų laisvais žmonėmis. Tai nėra vienintelis tokio atleidimo atvejis, jų žinoma ir daugiau.

Karalienė Elena davė Birštono bajorui Bagdonui Mikalojevičiui žmones, kurie prieš tai yra buvę belaisviai ir yra išsipirkę su visomis jų žemėmis, tarnybomis ir duoklėmis. 1514 m. Žygimantas patvirtino tą dovaną[55]. Taigi ir čia išsipirkę belaisviai netapo laisvais, bet paliko tėviškiniais žmonėmis, kuriuos galima perleisti kaip ir kitus priklausomuosius neišeivinius valstiečius.

Iš 1517 m. žemės maršalko Jono Radvilavičiaus sprendimo[56] matyti, kad Anykščių pavieto bajoras Vaitkus Juškavičius testamentu atleido laisvėn savo keturis belaisvius Mateikavičius, bet įsakė jiems tarnauti palikėjo žmonai taip, kaip ir kiti einą kunigystą žmonės tarnauja. Matyt, bajorų visuomenė jau laikė tuo metu vergystę nedorovingu institutu, todėl norėdami padaryti gerą darbą, prieš mirdami jie atleisdavo laisvėn vergus, bet, antra vertus, priverčiamasis valstiečių darbas bajorams dar atrodė visai dorovingas, ne vergystė.

Paskutinis žinomas šios rūšies aktas yra 1519 m. to paties Jono Radvilavičiaus, buvusio kartu ir Slonimo laikytoju, aktas[57], kuriame sakoma, kad viešpaties (didžiojo kunigaikščio) Slonimo bernas Macuta nupirkęs savo vieton viešpaties dvare kitą tokį pat belaisvį berną Vaitkų Žuką ir prašąs atleisti jį iš nelaisvės. Slonimo laikytojas patenkino tą jo prašymą, atleido jį ligi viešpaties valios ir įsakė į Macutos vietą ir trobeles pasodinti Vaitkų, tačiau atleistasis Macuta niekur neturįs pasišalinti iš Slonimo miesto ir valsčiaus ir, paėmęs ar miesto, ar valsčiaus žemę, neturįs niekam kitam tarnauti, tik tam pačiam viešpačiui, kurio belaisvis jis yra buvęs.

Iš šitų aktų matome, kad vergystės institutas tuo metu buvo atskiras, nesurištas su valdinybės institutu, kad, nutraukus vieną priklausymo santykį, antrasis dar pasilikdavo. Nors ir viena, ir antra mums atrodo dabar nelaisvė, bet

[55] *Любавский М.* Областное деление..., с. 378; *Kamieniecki W.* Rozwój własności..., s. 82.

[56] LMSud, sk. 450, Nr. 339.

[57] Ten pat, sk. 1353, Nr. 90.

ir vergams, ir jų šeimininkams valdinybė atrodė visai ne tas, kas vergystė. Jei vergai iš paskutiniųjų krovė skatiką, kad tik šiaip ar taip išsipirktų iš vergystės ir galėtų tapti nelaisvais, neišeiviniais valstiečiais, antra vertus, jei šeimininkai, ir gavę iš išsiperkančio vergo jo kainą arba vietininką ir norėdami prieš mirtį išsigelbėti nuo pragaro kančių, betgi neatleisdavo išsipirkusiųjų belaisvių nuo pareigos dirbti, tarnauti šeimininkams, tik tą pareigą sunormuodavo valdinių valstiečių pavyzdžiu, matyt, kad ne priverčiamasis darbas, ne pareiga tarnauti šeimininkui sudarė vergystės, arba nelaisvės, esmę. Vergystė buvo asmeninis belaisvio vergo priklausymas šeimininkui maždaug daiktinės teisės pagrindais. Betgi vergai buvo žmonės, ne daiktai, ne gyvuliai, todėl turėjo skirtis ir skyrėsi teisės atžvilgiu nuo kitų savybės teisės objektų. Matyt, jie turėdavo šiokio tokio savo turto, ne šeimininko jiems pavesto, nes turėdavo kartais kuo išsipirkti arba nusipirkti vietininką. Bet aiškiau nustatyti jų turtinę ir teisinę padėtį dėl medžiagos stokos mes negalime. Kaip sakyta, 1519 m. aktas yra paskutinis žinomas tikrosios vergystės atgarsis. Ir prieš tai, ir po to belaisviai neretai buvo atleidžiami, bet atleisti jau galėjo keliauti kur tinkami, verstis kuo tinkami ir tarnauti kam panorės.

Šeimininko atsakomybė už vergų padarytą [žalą], vergų neveiksmingumas ir neteislumas yra teisiniai to asmeninio vergų priklausymo, tikrosios vergystės požymiai. XVI a. pradžioje ją atstoja kitas nelaisvės tipas, toks, kokį numato I Statutas. Žinoma, ne Statutas jį įvedė, Statuto kodifikatoriai tik užfiksavo tai, kas tuomet jau buvo gyvenime. Belaisvis XVI a. pirmojoje pusėje yra teislus ir veiksmingas. Nelaisvės institutas tai nebe tikroji vergystė, bet greičiau tam tikra valdinybės forma. Kad būtų aiškiau, keliais pavyzdžiais paaiškinsiu naują teisinę belaisvių padėtį.

1519 m. lapkričio 13 d. žemės maršalko Jono Radvilavičiaus sprendime[58] išdėstytas toks dalykas: Jono Radvilavičiaus bernas *(parobok)* Gricelis su draugais neleidęs Obelių ar Kurklių žmogui Ginvilai, kuris buvęs apvogtas, ir vagies pėdsakai ėję į Gricelį, daryti kratos ir sumušęs jį; už tai Jono Radvilavičiaus Kriaunų vietininkas Jonas tą berną teisęs ir priteisęs iš jo Ginvilai pusę rublio grašių

[58] Ten pat, sk. 1357—1359, Nr. 91.

už mušimą ir du rublius už pavogtus gyvulius, bet dėl gyvulių Ginvila turėjęs dar prisiekti, tačiau tuo metu priesaika neįvykusi. Kai Jonas Radvilavičius buvęs vėliau Dusetose, byla ėjusi toliau, ir jo sprendime pasakyta: „Ir jis (Ginvila) paskirtą laiką stojo priesaikos, o mūsų bernai patys nestojo ir saikdinti jo nevedė. Ir mes įsakėme tam mūsų bernui Griceliui su jo draugais, remiantis pirmuoju mūsų vietininko Jono sprendimu, užmokėti jam tuodu rublius grašių už jo nuostolius". Priteista, ir tiek.

1541 m. birželio 8 d. Gardino vietininko sprendime[59] įrašytas valstiečio skundas Gardino vaitiene, kad ponia vaitienė priteisusi jam iš savo tijūnėlio už jo žmonos sumušimą rublį grašių pabaudos, išpirkti jo arklį iš pilies ir atiduoti jam tą arklį su pabauda ir buvusi paskyrusi laiką pabaudai sumokėti, buvusi paėmusi iš jo dvidešimt grašių teisminių *(peresud)*, bet nenorinti įsakyti tam savo tijūnėliui vykdyti tą savo sprendimą. Čia nesiskundžiama vaitiene, kad ji neatlyginanti už savo belaisvį tijūnėlį, bet tik tuo, kad ji neįsakanti jam mokėti priteisto atlyginimo. Kad iš tikrųjų būta ne taip, kaip skundžiamasi, čia nesvarbu.

Iš tų aktų matyti, kad belaisviai stoja ir atsako teisme, šiais atvejais šeimininko teisme, kaip paprastai atsakovai, aiškinasi, veda ieškovą saikdinti. Priteisus iš belaisvių, ieškovas moka šeimininkui teisminius, o tas tik priteisia, ir daugiau nieko. Jau pirmiau esu kalbėjęs apie Nemenčinės ir Bezdonių kaimynų bylą su Vilniaus tijūnu ir apie Darsūniškio kaimynų bylą su Meškučiu ir kitais valstiečiais, kur kaimynai patys stojo ieškovais. Žinoma, gali atrodyti, kad ne visi belaisviai, bet tik savarankiškesni jų, kaimynai, tegalėjo patys būti ieškovais, tačiau ir įstatymai, ir kiti teisiniai aktai neskiria kaimynų nuo kitų belaisvių, į visus juos žiūri vienodai, visus juos vadina vienodai — belaisviais bernais, darbininkais *(parobki nevolnyje)*,— todėl, jei kaimynai galėjo savarankiškai bylinėtis, nėra pagrindo manyti, kad kiti belaisviai to negalėjo. Antai 1541 m. pono Jakovickio bernas Steponas Ivanavičius skundžia Gardino teisėjui valstiečius, kurie jį sumušė[60]. Prieš savo viešpatį nei belaisviai, nei valdiniai valstiečiai negalėjo būti liudytojais, bet kitose bylose jie buvo tokie pat geri liudyto-

[59] AVK, t. 17, p. 335.
[60] Ten pat, p. 319, Nr. 806.

jai, kaip ir kiti neprivilegijuotų luomų žmonės. Pavyzdžiui, 1540 m. vienoje byloje tarp nurodomų Gardino teisėjui liudytojų, gerų žmonių, yra tas pats pono Jakovickio bernas Steponas Ivanavičius[61]. Galop belaisviai dalyvaudavo kuopoje, būdavo tokiu būdu kuopos teisėjai, pavyzdžiui, kuopose dalyvaudavo Semeliškių, Žiežmarių bernai[62].

Kai dėl belaisvių turto teisių, tai Statutas numatė, kad belaisviai gali turėti savo turto, tik nedavė jiems teisės palikti jo testamentu[63]. Iš 6 priede duodamo akto matyti, kad belaisvis bernas galėjo turėti palyginti nemažo turto: arklį, dvi karves, kurių viena atiduota net iš pusės pašaliečiui, ir t. t. Taigi belaisvis ne tik pats vartoja savo turtą, bet ir pelnosi iš jo, atiduodamas į šalį. Belaisviai ne tik turėdavo kilnojamojo turto, bet kartais nusipirkdavo ir žemės. Antai iš priede duodamų aktų matome, kad gryčinis kaimynas Bernotas 1523 m. perkasi du laukus; iš 1582 m. akto matome, kad belaisvis bernas yra prisipirkęs iš bajorų nemaža žemių. Betgi tokie savažemiai belaisviai nuo valstiečių skiriasi tuo, kad ligi pavertimo valstiečiais jie dirba savo viešpačiui ne nuo savo žemės, bet dėl savo asmens priklausymo. Žemė tėra jų privatus turtas ir pelno šaltinis. Taigi matome, kad belaisvių turto teisės yra beveik tokios pat, kaip ir kitų valdinių, tik jie negali tvarkyti testamentu to turto paveldėjimo.

Valstybės įstatymai beveik nesikišo į šeimininkų valdovų bei jų valdinių ir belaisvių santykius, palikdavo valdinius šeimininkų žinioje, bet jokių teisių šiuose santykiuose šeimininkams nesuteikdavo ir neatimdavo. Kadangi, kaip matėme, belaisviai nebuvo kokie beteisiai padarai, todėl ir šeimininkų santykis su jais turėjo būti normuotas, bet šitų teisės normų mes turime ieškoti ne įstatymuose, o papročio teisėje, kur teisės normas daug sunkiau konstatuoti. Jas reikia išaiškinti iš atsitiktinių nurodymų aktuose. Pavyzdžiui, yra išlikę nemaža įkeičiamųjų aktų, kur šeimininkas, įkeisdamas kam nors savo žemes, žmones ir belaisvius, nurodo, kurias teises jis paveda įkaito laikytojui, ir iš to galime spręsti, kokių teisių jis pats turi. Tokių įkeičiamųjų aktų formulėje paprastai sakoma, kad šeimininkas leidžiąs laikytojui šeimininkauti įkeičiamose žemėse kaip tinka-

[61] Ten pat, p. 109, Nr. 267.
[62] AVK, V., 1891, t. 18, p. 88, 89.
[63] I Statuto XV sk. 15 str.

mam, imti pelno, kokio tik ras galima, didinti pelną, valdyti ir teisti valdinius (valstiečius) ir belaisvius. Dar pridedama, kad kaltuosius laikytojus galįs ir mirtimi bausti *(a vinnych i horlom karati)*, arba neduodama tos teisės *(karati okromia horla)*, vadinasi, šeimininkas pasilaiko tą teisę sau. Iš to aiškiai matyti, kokių teisių belaisviams šeimininkai turėjo, remiantis papročio teise: naudoti belaisvių darbą, stengtis turėti iš jų pelno, valdyti juos, t. y. vykdyti policines funkcijas, ir teisti, t. y. atlikti teismo funkcijas, tarp ko kita bausti net mirtimi. Pagrindinės šeimininkų teisės ir belaisviams, ir tėviškiniams valstiečiams buvo tos pačios. Belaisvio gyvybė nebuvo šeimininko valioje. Tik bausdamas belaisvius mirtimi už nusikaltimus jis galėjo jiems atimti gyvybę, remdamasis papročio teise. Žinoma, šeimininkai žudydavo savo belaisvius bei valstiečius ir be jokio teismo, ir niekas jų už tai netraukdavo tieson, nes belaisviai ir valstiečiai niekam negalėjo savo šeimininko skųsti, kaip aukščiausio savo valdovo ir teisėjo, bet toks žudymas buvo laikomas nusikalstamu darbu. Jei paskui pasirodydavo, kad šeimininkas nėra buvęs tikras šeimininkas ir kad yra nužudęs ne vykdydamas savo formalaus teismo sprendimą, jis buvo traukiamas tieson ir priteisiama mokėti galvinę pabaudą. Pavyzdžiui, iš 1584 m. sausio 11 d. Kauno žemės teismo sprendimo[64] matyti, kad bajoras įsakė pakarti moteriškę, kurią laikė savo belaisve; teismas atiteisė iš jo galvinę pabaudą už tos moteriškės nužudymą, kadangi pasirodė, kad ji nebuvo to bajoro belaisvė, ir kadangi buvo įrodyta, kad jis įsakė tą moteriškę pakarti be tam tikro teismo.

Kaip matome, belaisvių teisinė padėtis labai nedaug kuo skiriasi nuo tėviškinių valstiečių. Betgi to skirtumo yra. Valstiečių pareigos savo valdovams ar šiaip, ar taip buvo normuotos *tarnybomis*. Nuo kiekvienos tarnybos valstiečiai turėjo atidirbti tam tikrą darbo kiekį ir duoti tam tikrą duoklės kiekį. Ar tą darbą dirbdavo pats valstietis, dubos šeimininkas, ar koks jo padėjėjas arba belaisvis, buvo vis viena,— svarbu tebuvo, kad nustatytas tarnybai darbo kiekis būtų atidirbtas. Paprastųjų gi belaisvių darbas nebuvo aprėžtas, šeimininkas galėjo reikalauti iš jų darbo tiek, kiek tik jie pajėgdavo. Tik kai kurių kaimynų darbas jau buvo normuotas. Žinome, kad Nemenčinės kaimynų

[64] AVK, t. 24, p. 414, 415, Nr. 259.

pareigos buvo nustatytos, ir ne kiekvienam žmogui, bet visai kaimynų šeimai, dūmui. Musninkų kaimynų pareigos buvo sutvarkytos jau visai valstiečių pavyzdžiu — tarnybomis.

Be to, valstiečiams pareigos buvo nustatytos ne kiekvienam asmeniui, bet tik tarnybai, teisiniam asmeniui. Belaisvių gi dirbti turėjo ne tik belaisviai tėvai, bet ir jų žmonos, jei jos buvo belaisvės, ir jų vaikai — visi tiek, kiek šeimininkas pareikalaus, visų jų santykiai su šeimininkais buvo vienodi. Tuo tarpu valstiečių dukterys beveik visai nepriklausė valdovui. Jos galėjo ištekėti svetur, išeiti tuo būdu iš valdovo žinios, ir jis tegaudavo už tai nedidelį pamokėjimą, Aukštaičiuose vadinamą kiaune (?), o Žemaičiuose — kriena. Tai matyti iš vieno 1584 m. sausio 18 d. Kauno žemės teismo sprendimo. Bajoras reikalauja išduoti jo valdinio dukterį, kurią laiko parsivedęs kitas bajoras. Teismas savo sprendime sako: „Kadangi kiekvieno šlėktos tik tėviškinio valdinio sūnūs pasilieka tėviškiniais tėviškėje, remiantis visuotine teise, o dukterys išleidžiamos už vyro, kur teks, dėl to palikome tą minėtąją moteriškę ir jos vaikus, tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties, amžinai laisvus“ ir nuo ieškovo, ir nuo atsakovų[65]. Taigi pabėgusios valstiečio dukters bajoras neturi net teisės ieškoti.

5. BELAISVIŲ MAITINIMAS IR KAIMYNŲ VIETA BELAISVIŲ TARPE ŠIUO ATŽVILGIU. VALAKŲ REFORMOS REIKŠMĖ KAIMYNAMS

1529 m. Statuto XI sk. 11 straipsnyje pasakyta: „Taip pat nustatome, kad, jei kas bado metu išvarytų lauk iš dvaro savo nelaisvąją šeimyną, nenorėdamas jos išlaikyti, ir belaisviai patys pramistų bado metu, tokie nebeturi būti

---

[65] II Kauno žemės teismo knyga, p. 419—422, akto Nr. 100, neskelbta: «...Иж кождого подданого, шляхетского отчыча, толко сынове на отчызне за отчычов водле права посполитого зоставають, а дочки замуж, где се потрафит, бывают выдаваны,— с тых прычын зоставили есмо тую жонку вышэи мененованную оттого Миколая Мошола (стороны поводовое), так жэ тэж и от того Мартина Проневича, от жоны его звыш рэчоное и от тещы его Ганны Юхновны (стороны обжалованое), и дети ее, як мужского, так невестего рожаю, волною вечными часы...»

belaisviai, bet turi būti laisvi..."[66] Iš tolesnio straipsnio teksto matyti, kad žodis išlaikyti *(perechovati)* reiškia maitinti *(kormiti)*. Jau tas dalykas, kad kalbama tik apie belaisvių maitinimą bado metu, rodo, jog tai yra ne nauja, Statuto leidėjų įvesta, bet sena papročio norma. Ne bado metu niekas savo belaisvių neišvarydavo, nes belaisviai buvo brangintinas turtas, todėl ar šioks, ar toks paprotys tegalėjo susidaryti tik dėl išvarytų bado metu belaisvių, kai maisto atsarga šeimininkui buvo didesnis turtas, kaip belaisviai, kuriems maitinti reikėjo didelių išlaidų, brangaus maisto atsargos eikvojimo. Tas paprotys ir yra įtrauktas į Statutą tokia forma, kokia buvo gyvenime susidaręs. Bet pati teisės norma, kurią kazuistiškai nurodo papročio posakis, turėjo būti ir buvo platesnė ir galėtų būti išreikšta maždaug taip: šeimininkas turi maitinti savo belaisvius, turi rūpintis jų išlaikymu, jei jis atsisako maitinti juos, tai nelaisvės santykis nutraukiamas ir belaisviai tampa laisvi. Taigi šeimininko pareiga maitinti belaisvius yra toks esminis nelaisvės instituto dalykas, kad be jo nelaisvės negali būti. Todėl aišku, kad norint tinkamai suprasti nelaisvę, reikia išnagrinėti belaisvių maitinimo sutvarkymą.

Kad belaisvių maitinimas buvo dvarui apsunkinimas, matyti ne iš vieno akto. 1529 m. Žygimantas Senasis išleido instrukciją valstybiniams dvarams valdyti. Dėl belaisvių joje įsakoma rūpintis, kad dvaruose būtų pakankamas žagrių ir gyvulių kiekis belaisviams dvaro žemei dirbti[67], kad dėl inventoriaus stokos jiems netektų dykinėti ir tik dovanai imti dvaro maistą. Vėliau, Žygimanto Augusto laikais, 1545—1547 m., buvo išleistos ar gal tepasiliko projektu naujos, platesnės, taisyklės, kuriose dar smulkiau rūpinamasi sutvarkyti belaisvių darbą, suteikti jiems to darbo, kad būtų naudos iš jų išlaikymo. Čia tiesiog sakoma: „Aiškus yra dalykas, kad daug išeina nelaisvajai šeimynai, ir todėl kad ir iš jų būtų kokios naudos, įsakome, kad kiekvienas valdininkas ir mūsų laikytojai žiūrėtų ir rūpintųsi, kuo kiekvienas bernas ir merga kas mėnuo turėtų

[66] Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, s. 360. Tas pats II statuto XII sk. 12 str.: Collectanea ex archivo Collegii Juridici Academiae Litterarum Cracoviensis. Kraków, 1900, t. 7, p. 223. Tas pats III statuto XII sk. 20 str.: Статут Великого княжества Литовского 1588 года. М., 1854, с. 346.

[67] Teisių fakulteto darbai, 1924, t. 1, p. 112, 114 ir kt.

uždirbti, tiek žiemą, tiek vasarą"[68]. Iš to matyti, kad nustatytą tose instrukcijose javų davimą belaisviams maitintis šeimininkas laikė dvaro nuostoliu. Todėl dvarininkai, net rizikuodami netekti belaisvio, rūpinosi, kur galėdami, mažinti duodamą belaisviams išlaikymą, stengėsi taip sutvarkyti, kad tą išlaikymą belaisviai gautų iš kur kitur, ne iš dvaro produktų. Labai charakteringas tam yra, tiesa, kiek vėlesnis, 1596 m. aktas[69], kuris visiškai gali tikti kalbamajam laikotarpiui, XVI a. pirmajai pusei. Vilniaus pavieto žemininkas Jurgis Jonavičius Laurynavičius, pardavęs savo dvarelį, parduoda kartu ir savo teises nelaisvam bernui ir akte nupasakoja, kad jo nuosavas bernas Valys Martynavičius pernai pasiprašęs jo, savo pono, ir išėjęs į žmones dvejiems metams samdytis; jeigu po dvejų metų tas bernas negrįžtų, tai pirkėjas galįs jo ieškoti ir suradęs galįs pasodinti jį savo žemėje ir liepti sau tarnauti. Ar buvo taip, kaip šeimininkas pasakoja, ar kitaip, šiuo tarpu nesvarbu, svarbu tai, kad tokį belaisvio paleidimą uždarbiauti šeimininkas laiko galimu. Matyt, šeimininkas neteikė tam bernui išlaikymo natūra, to vietoje buvo davęs jam sklypelį žemės maitintis. Bet kai šis išmisti negalėjo, leido jam ieškotis maisto kur tinkamam ir tuo, matyti, laikė save atlikusį pareigą aprūpinti belaisvį maistu. Taigi tas rūpinimasis belaisvių išlaikymu buvo labai plačiai suprantamas. Kartais buvo teikiamas pagamintas maistas, kartais tebuvo leidžiama pačiam pasiieškoti maisto svetur, ir tai jau buvo laikoma pasirūpinimu. Todėl, panagrinėję belaisvių išlaikymo būdus, pamatysime, jog jų būta įvairių, o kadangi išlaikymas yra būtina nelaisvės sąlyga, tai iš išlaikymo formų galėsime nustatyti ir pačios nelaisvės formas. Kalbėsiu tik apie XVI a. pirmąją pusę.

1. Visų pirma belaisviai buvo maitinami paties dvaro gaminamu šeimynai valgiu *(s kliuča)*. Antai iš 1549 m. Radaškovičių pilies ir valsčiaus inventoriaus[70] matyti, kad Radaškovičių pilyje tokiu būdu maitinami tik keturi belaisviai: piemuo, piemenukas, merga audėja ir merga skalbėja; Kostiuškų dvarelyje — trys belaisviai: du piemenukai ir merga skalbėja, kuri, be to, dirbdavo laukų darbus. Maitinant šiuo būdu, belaisviams buvo teikiamas jau pagamin-

[68] Ten pat, p. 160 ir kt.
[69] AVK, t. 32, p. 176, Nr. 54.
[70] Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897, т. 1, с. 95, 108, 109.

tas valgis, jiems buvo duodami drabužiai, pastogė ir t. t. Jų darbas, žinoma, buvo neaprėžtas, visą laiką jie turėjo dirbti tiktai dvaro reikalams. Suprantama, kad, neturėdami jokio maisto ištekliaus, neturėdami atliekamo laiko, kuriuo galėtų sau ką užsidirbti, šitie belaisviai jokio savo turto turėti negalėjo. Tokiu būdu, kaip matyti, kalbamuoju laiku buvo maitinama labai nedaug belaisvių: neužaugę piemenys, pusberniai ar pusmergės arba mergos, kurios patarnaudavo šeimininkams. Jiems toks maitinimas buvo dažniausiai laikinas — piemenys užaugdavo, tapdavo bernais artojais, mergos ištekėdavo,— ir jau tada jie būdavo kitaip aprūpinami.

2. Dvaras iš anksto duodavo belaisviams tam tikrą kultų javų kiekį, vadinamą mėnesine. Pavyzdžiui, 1529 m. Žygimanto Senojo instrukcijoje dvarų valdytojams tarp ko kito įsakoma, kad tiems belaisviams, kurie neturi savo apyvokos ir namų, duotų mėnesinės keturis kartus per metus po bosą rugių[71]. Tame pačiame 1549 m. Radaškovičių inventoriuje pažymėta, kad rykūnė, kuri gyvena dvare, gaunanti 3 bosus rugių, Kostiuškų dvarelyje vedę bernai ir ištekėjusios mergos gauną mėnesinę. Taigi šituos belaisvius dvaras maitindavo tuo būdu, kad duodavo jiems tam tikrą kiekį kultų rugių, iš kurių dar reikėjo pasigaminti duoną ar kitokį maistą. Kaip buvo su kitais, papildomais maisto dalykais: daržovėmis, pienu, kiaušiniais, lašiniais ir t. t.,— iš žinomų aktų nematyti. Gal šituos produktus jie imdavo iš dvaro, gal išsikeisdavo į juos atliekamus rugius, gal laikydavo dvare savo ožkų, kiaulių, vištų ir t. t. Ar šiaip, ar taip, šituo būdu aprūpinami maistu belaisviai jau turėjo turėti kiek laiko maistui pasigaminti, jau nebe visas jų darbo laikas buvo naudojamas vien tik dvaro reikalams. Tokie belaisviai galbūt galėjo net šį tą susitaupyti.

3. Dvaras duodavo savo belaisviams tam tikrą nekultų javų mėnesinę ir, be to, pavesdavo jiems kiek žemės. Kaip matyti iš 1529 m. instrukcijos ir iš žinomų inventorių, tai buvo XVI a. pirmojoje pusėje labiausiai įprastas belaisvių aprūpinimo būdas. Toje instrukcijoje įsakoma tiems belaisviams, kurie turi įsidirbtos žemės ir bandos *(prirobki a bondy)*, duoti kasmet po 1/2 kapos rugių. Jau iš paties pavadinimo *prirobok* matyti, kad žemė tebuvo duodama priedu prie kito išlaikymo — rugių. Radaškovičių dvare be-

[71] Teisių fakulteto darbai, t. 1, p. 111.

laisviai, kurie turėjo savus namus prie dvaro ir turėjo žemės, gaudavo, jei galėjo dirbti, 3 kapas rugių mėnesinės metams. Iš duoto inventoriuje turinčių žemės belaisvių sąrašo matyti, kad visi 8 belaisviai su šeimomis, iš viso 12 nelaisvųjų darbininkų, turėjo dirbamos žemės 46 bosų sėjimo ir pievų 16 vežimų šieno, t. y. vidutiniškai kiekvienam darbininkui buvo pavesta dirvos apie 4 bosų sėjimo ir pievų 1—1,5 vežimo šieno. Matyt, tie belaisviai turėjo savų gyvulių, kad ir nedaug, kuriems buvo skiriamas jų pievų šienas ir kuriais jie dirbdavo pavestą jiems žemę. Turbūt šitai kategorijai priklauso bajorės savo sūnui dovanojamas belaisvis bernas, kuris turi ir arklį, ir porą karvių, ir kito savo turto, apie kurį kalbama 6 priedo akte. Visa, ko trūko prie duotos mėnesinės, belaisviai turėjo patys gauti iš pavestos žemės. Jie dirbo ir naudojo tą žemę sau. Ir mėnesinės rugiams išsikulti, ir pavestai žemei dirbti jie turėjo turėti nemažai atliekamo nuo dvaro darbų laiko, todėl, nors apie belaisvių darbo aprėžimą neturime tiesioginių nurodymų, bet jų darbo dvarui laikas turėjo būti ar šiokiu, ar tokiu būdu normuotas. Kitaip būtų nesuprantama, kaip jie galėjo pavestą jiems žemę dirbti, savo gyvulius šerti, mėnesinės rugius išsikulti, maisto pasigaminti ir t. t. Turėdami kiek atliekamo laiko, privalėdami patys rūpintis savo išlaikymu, galėdami naudotis šiokiu tokiu savo turtu, šitie belaisviai buvo daug savarankiškesni už pirmųjų kategorijų belaisvius.

4. Dvaras duodavo belaisviams tik žemės, iš kurios jie patys turėjo pramisti, ir ne tik neduodavo jiems mėnesinės, bet net reikalaudavo šiokių tokių rinkliavų iš jų turtelio — kiaušinių, vištų. Tokie yra turbūt Nemenčinės ir Bezdonių kaimynai, apie kuriuos teko kalbėti (B). Jų pareigos dvarui buvo aiškiai nustatytos ir aprėžtos, ir jau ne kiekvienam belaisviui, bet visam belaisvių dūmui, t. y. šeimai. Pavedęs belaisvių reikalams kiek žemės, dvaras toliau nebesirūpina tuo, kaip tie belaisviai kaimynai minta iš tos žemės. Radęs reikalo, dvaras atsiimdavo duotą žemės sklypą, duodavo kitą, tik ne jo vietoje, bet kad belaisvis galėtų išmisti. Žemė belaisviams tebuvo pavesta maitintis.

5. Ilgainiui šitų belaisvių kaimynų pareigos nuo dūmo nusistovėdavo, nebesikeisdavo, buvo einamos vienodai iš senovės. Tuo tarpu šeima plėtėsi, suaugę sūnūs sudarydavo savo šeimas, savo dūmus, ir pareigos, kurios pirmiau buvo

nustatytos vienam dūmui, dabar buvo einamos jau kelių dūmų, visos tarnybos. Žinoma, stiprėjant tarnybai, dvarininkas didino jos pareigas dvarui, bet tų pareigų vienetas — buvęs dūmas, virtęs tarnyba,— likdavo tas pats. Visai taip pat kiek galėdami valdovai dvarininkai didino ir valstiečių tarnybos pareigas. Nuolat dirbdami sau vis tuos pačius pavestus jiems žemės sklypus, belaisviai kaimynai įprasdavo laikyti juos tos tarnybos žemėmis. Dvarininkai retai tepaimdavo iš kaimynų pavestos jiems žemės sklypą, nors tos žemės savininkais pasilikdavo dvarininkai, ne kaimynai. Šitos kategorijos yra Musninkų ir Perelozų kaimynai, apie kuriuos jau kalbėta (C).

Ilgesnį laiką naudodami savo reikalams pavestas jiems žemes, kaimynai galų gale užgyvendavo jas, ir jie patys, ir dvarininkai jau imdavo laikyti tas žemes kaimynų žemėmis, ir tuo būdu pamažu kaimynai virsdavo savažemiais valdiniais valstiečiais, o dvarininkas — jų valdovu.

Visos šitos belaisvių kategorijos buvo greta vienos kitų XVI a. pirmojoje pusėje. Palyginę tų penkių kategorijų belaisvių teisinę padėtį, jau iš to, kas yra pasakyta, kalbant apie kiekvieną jų, matome, kad įvairių kategorijų ji labai skirtinga. Nors visi jie paprastai vadinami vienodai, belaisviais darbininkais *(parobki nevolnyje)*, bet 4 ir 5 kategorijų kaimynų jokiu būdu negalime laikyti tikrais asmeniniais belaisviais. Jie teturėjo eiti tam tikras nustatytas pareigas dvarui, ir tai ne kiekvienas kaimynų pats, bet tik tam tikros jų grupės, dūmai arba tarnybos. Jie patys savarankiškai rūpinosi savo išlaikymu, turėjo savo turto ir stengėsi tą turtą apsaugoti ir didinti, taigi jie tebuvo iš esmės neišeiviniai valdiniai, tik bežemiai, naudoję valdovo pavestą jiems žemę, jei kartais nebuvo įsigiję savo žemės. Vien tik pirmosios kategorijos belaisvius galime laikyti asmeniniais belaisviais, nes jie visu kuo priklausė savo šeimininkui, neturėjo jokio savo turto, visą laiką turėjo dirbti šeimininkui, neturėjo jokio nustatyto laiko savo reikalams atlikti, todėl ir tų reikalų negalėjo turėti. Bet ši kategorija XVI a. nėra tipiška. Tai tėra laikinas maitinimo būdas tų belaisvių, kuriuos šeimininkui sunku kitaip aprūpinti — piemenų, pusbernių ir t. t.— ir kurie užaugę savaime pereidavo į kitas kategorijas. Visa tų belaisvių ekonominė ir teisinė padėtis priklausė tik nuo jų maitinimo būdo. Pasikeitus jam, belaisvių padėtis savaime pakitėdavo.

Matėme, kad pirmosios kategorijos belaisviai pereina į aukštesniąsias kategorijas, kad 4 kategorijos kaimynai per 5 kategoriją natūralios evoliucijos keliu išeina iš belaisvių, tampa valdiniais valstiečiais. Aiškių nurodymų apie 2 ir 3 kategorijų perėjimą į 4-ąją neturime. Šios kategorijos yra tarpinės tarp 1 kategorijos asmeninių belaisvių ir 4 bei 5 kategorijų kaimynų. Pirmoji kategorija tegalėjo būti tipiška tam laikotarpiui, kada javai ir kiti žemės ūkio produktai tebuvo gyvenančių ūkyje žmonių maistas, t. y. vadinamo natūrinio ūkio laikotarpiui. Kuo labiau ūkio produktai virto ne tik maisto, bet ir prekybos objektais, tuo labiau šeimininkas turėjo branginti gautą iš ūkio produktų atsargą, tuo labiau jis turėjo rūpintis, kad jo belaisviai pramistų ne iš tos atsargos, bet kitaip. Todėl kaimynystė, kai šeimininkai visiškai neeikvojo ūkio produktų belaisviams maitinti, prekybinio ūkio laikotarpiu buvo tinkamiausias išlaikymo būdas, ir savaime suprantama, kad ta kryptimi tegalėjo eiti evoliucija. Todėl galime pasakyti, kad iš 2 kategorijos į 3 ir iš 3 į 4 belaisviai pereidavo natūralios evoliucijos keliu, natūriniam ūkiui virstant prekiniu ūkiu.

Nors kaimynais čia tevadinome 4 ir 5 kategorijų belaisvius, bet ar jie vieni taip buvo vadinami, sunku tuo tarpu pasakyti. 3 kategorijos belaisviai ir ekonominiu, ir teisiniu atžvilgiu artimesni buvo 4 kategorijos kaimynams, kaip iš savo ūkio negyvenantiems 2 kategorijos belaisviams. Turbūt ir juos reikia priskirti prie kaimynų.

Taip natūralios evoliucijos keliu paprastiesiems belaisviams virstant kaimynais, o kaimynams — neišeiviniais valstiečiais, valstybinėse žemėse buvo įvykdyta Valakų reforma, kuri iš karto įvedė tai, prie ko ėjo natūralioji evoliucija. Nors didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas, sekdamas savo motinos pavyzdžiu, jau 1547 m. pradėjo vykdyti savo žemėse Valakų reformą, bet mes težinome tik 1557 m. balandžio 1 d. išleistą bendrąjį Valakų reformos statutą, kurio 16 str. taip nustato: „Prie mūsų dvarų turi būti daržininkai, duodant kiekvienam po tris margus žemės, ir jie iš to turės tarnauti po vieną dieną per savaitę pėsti, o jų žmonos vasarą ne daugiau kaip šešias dienas teturės eiti pjauti arba ravėti“[72]. Valakų reformos statutas visai nemini belaisvių darbininkų, jis težino prie dvarų valstiečius ir daržininkus arba samdininkus. Nemenčinės

[72] Ten pat, p. 127.

dvaro kaimynai, kaip matėme, vykdant Valakų reformą, buvo paversti miestelėnais. Kiti kaimynai, kiek galime spręsti iš likusių kaimų pavadinimų Kaimynų kaimais, buvo paversti tikraisiais valakiniais valstiečiais. Jie buvo jau pratę savarankiškai ūkininkauti, turėjo šiokio tokio inventoriaus, kartais visai nemažo, todėl Valakų reformos vykdytojams buvo patogu juos sodinti išmatuotuose valakuose. Tik žemesniųjų kategorijų belaisviai, kurie neturėjo nei turto, nei pakankamai inventoriaus, kuriuo būtų galėję dirbti pavestas jiems valakines žemes, buvo sodinami trijų margų daržuose. Tokiu būdu Valakų reforma panaikino senuosius kaimynus. Jų vietoje ji įvedė naują kategoriją — daržininkus, bet tai jau tebuvo paprastieji valdiniai, tik mažažemiai. Viešpaties pavyzdžiu, matydami Valakų reformą naudingą sau, greit pasekė ponai ir žemininkai, ir jau XVI a. gale Valakų reforma buvo įvykdyta beveik visuose didesniuose dvaruose. Tik smulkiųjų žemininkų dvareliuose valstiečių ir belaisvių sutvarkymas kai kur pasiliko senoviškas. 1588 m. statuto XII sk. 21 str., sakydamas, kad belaisviais nuo šio laiko teturį būti karo belaisviai, o jų palikuonys ir nelaisvoji šeimyna turį būti kurdinami žemėje, tekonstatavo gyvenimo faktą. Nors ir vėliau dar kai kur belaisviai išliko, bet tai tebuvo senosios santvarkos liekanos, nebeturinčios visuomenei didesnės reikšmės.

PRIEDAI. AKTAI APIE KAIMYNUS*

1. 1500 m. GEGUŽĖS 28 d. DARSŪNIŠKYJE. MIKALOJUS TAUGINTAVIČIUS PARDUODA TALIUI KIRVIČIUI SU GIMINĖMIS SAVO KAIMYNĄ SU BROLIU IR JŲ VAIKAIS

Я Миколаи Товкгинтович чину знакомитост сим моим листом всим людем добрим, хто его будед чести або чтучи слоухати, штож есми продал селянин(а) своего ито-

---

* *Paaiškinimas dėl aktų leidimo. Aktai spausdinami [dabartiniais kirilicos ženklais — Red.] kiek galima taip, kaip jie yra parašyti, tik iškeltas raides nukeliant į eilutę ir įstatant sutrumpintas raides. Nukeliant priebalsę prieš balsę dažniausiai dedamas ' ženklas. Skliaustais [ ] pažymėti išplėšti originale, neįskaitomi, sutepti ir t. t. žodžiai ir raidės. Skliaustais ( ) pažymėti mano žodžiai ir raidės. [Kietinimo ženklas gale žodžio praleidžiamas.— Red.].*

10 aktas pateko į mano rankas tik baigiant spausdinti straipsnį, todėl tekste liko nepaminėtas. 3 akto prierašą yra padėjęs išskaityti prof. Vl. Semkovičius, už ką jam esu dėkingas.

мого, очинного и дидинного, на имя Мелка Весневеча, и брат(а) его Мешкутя и зь их детми, на имя Хгрица, а Петко, а Михаило, а Пашко, Талю Кирдевечоу и брату его Родивилю и зятю их Мятияж, ихь жонам, их детем, а никому ничим не пенно, за пят коп грошеи и за жит(а) бочку, со свими ихь статкы и житом, што на моеи земли посеянно, и зь яринною и зь хоромы, толко собе землю оставляючи. А мают тыя селяня слоужбу слоужити и з конем и зь волыи и зь косою и з сокирою на каждыи ден и где коли им будет треба, а што им велят. А мне Миколаю Товговичу не надобе их поискавати, ани моим ближним, ани женни моеи будоущеи. А естли бы их хотел поискавати албо мои ближнии, и я хочу господару великому князоу 5 рублев, а державци высокодворскому, хто будет держати, 3 рубли. А при том (был) наместник дорсунскыи Альберт, а Моисии Мелевич, баярин кдорсунскыи, а Михаило Станкович, жежморское волости бояриш, Иващко Станевечь, жежморское волости, Андрушко Родивонович, Довторт Станкович, Андреи Монкович, Юшко Пекелевич. А я Миколаи у верху писанныи не мель есми своеи печати, и я просилмь наместник(а) дорсунского Альберта а Моисия Мелевич(а), абы их милость свои печати приложити для лепшее справядливости и потверженные листа сего. Их милость то на мою прозбу они учинили и печати свои приложили*. То ся делало у матиясовом дому у плебаннскои корчми. И сам при том был, а тот Мелко и Мешкутис очевесто тоут сами а жадное отпори против Миколая не дали, а же и сами на себе сознали, иж есть его петомыи и деденныи. Писан у Дорсунскыи мая 28 и(н)дикт 3. А писал дияк наместников на имя Герасим Алешкович велневець.

Du aptrinti antspaudai. Orig. Centr. valst. archyve Kaune.

2. 1511 m. (GEGUŽĖS) 26 d. DARSŪNIŠKIO LAIKYTOJO VENCLOVO KASTEVIČIAUS SPRENDIMAS DĖL DARSŪNIŠKIO KAIMYNŲ IR PATIJŪNIO SKUNDO PRIEŠ VAIDMINAVIČIUS, KAD TIE IMĄ MEDŽIŲ IŠ PASKIRTO VIENIEMS KAIMYNAMS IR KARČIAMNINKAMS MIŠKO

Я Венцлав Станиславович Костевич, маршалок господаря короля его милости, держявца дорсунишскии.

* *Išbraukta:* писан.

Жаловали мне корчмиты и селяне дорсунишскии на имя Петко Юшкович а подтивон дорсунишскии Юшко Довкялович, доводили на Мешкутя и на брат'ю его Воидминовичов, шътож деи по сеи стороне реки Лопоине от двора бору не приидется им, нижли только нам корчьмитом и селяном, а оне собе дърова и дерево на будован'е хоромам берут. И я там того дела казал межи ними досмотрити и справедливость тому учинити Васку Ивановичю Лазорева и мьне отказати. И он там езъдев и того дела межи ними сьмотрив и мне отказав тым обычаем:

Рекли корчьмиты и селяне, штож деи им неволно у том бору от двора по сеи стороне реки Лопоине дров и дерева на оправлин'е хоромам им брати. И Мешкутис и з брат'ею довод на то подали околичных людей дорсунишских Миканцов на имя Рачка Велмонтовича а Андрушка Носовича, Ивашка Нарковича, Микеля Монвиловича, Кеистора Евнеиковича, Дацюса Юшковича, Нарка Жьвебовича, Боря Алюковича а Петка Совкирдовича. И тыи вышше песаныи свитки съветьчили: «Как — деи — запомним, отци наши нам поведывали, ешщи за великого князя Витовта и Жикгимонта в том бору по сеи стороне реки Лопоини от двора и опят от Лопоине до дороги и до дворных пол дърова и дерево на будован'е хоромам брати, а нихто их вь том не сперав бору, ни лесничии воеводин ани дворных». И завели Васку покол их бору и старыи проробки. И ешщи дьля липшеи справедливости пытал Васко пристава дорсунишского Станя. И тот Стан свитчил: «Коли — деи — искали корчмиты и селяне дорсунишскии правом и платили пересуд пану Миколаю Нарбутовичю, и Мешкутис и с своею брат'ею тиж пересуду свою половицю пьлатили с ними посполу».

И я на них правил. И я подлуг тых свитков и приставова сведецтва нашол есми Воидминовичов правых в том бору. Мают они тот борь держя[т] и тыи проробки старыи, как перед тым держяли. А корчьмитом и селяном не надобе уступатися уже у тот борь. При том были Дьяк Кирдевич, а Петрь Некрашевич, а Юрьии Довоинович, а Шимко Монкович, Петко Монтвилович. И били мне чолом, абых им дал лисеть свои судовыи. И я им на то листь свои судовыи дал за моею печят'ю. Писан ма(и) 26 ден, индикт 14.

Antspaudas nutrupėjęs. Orig. Centr. valst. archyve Kaune.

3. 1523 m. KOVO 29 d. KĖDAINIUOSE. STANYS SU BROLIU JOGELIU PARDUODA GRYČINIAM KAIMYNUI BERNOTUI DU LAUKU KAUNO PAVIETE

In nomine domini amen. Ya Sthanys s brathem szwoym s Gyagelem przedawam pole* Bernathu, koymynv grynczowemv, za dwadzescza grossy hy za dwa grossa, powyethu kawenskego yesth Sthanys s Gyagelem, a pzetho my dw[a] bracza Sthanys s Gyagelem przedalyszmy Bernathu yedn [e] polye Kaynyyą a drvgye Uspapaiczosz hy s kamyenyem, czo w thym polyv leszy. A przy thym byly dobrze lvdze: pyrwszy szwadech Stanyslaw, myesczanyn keydansky,— a v nyego szyą sthalo, v Stanyslawa,— a wthory szwadech Paczysz Voythkowycz, a trzeczy Barthko Yacvbowycz, a czwarthy czyvn Nareykowycz, a drvgy Roman Yvskowycz. A tho szyą sthalo w domv stanyslavovym, v myesczanya keydanskego, w nyedzela przeth wielka nocz anno domini 1523.

Et ideo propter firmius testamentum sum appositus sigilo meum sigilum non habui, sed accomodaui ad Andruska Kerkowycz. Et suplicatus sum vt accomodaret. Et accomodauit etc. Et alter frater [Petrus Leucius], qui est in aliena parte cum sorore sua non erat hoc tempore, sed et eius voluntas erat ad hoc [etc.].

Antroje lapo pusėje užrašas XVI a. rašysena: List poddanego p. Widryszkiewicza. *Orig. Centr. valst. archyve Kaune.*

4. 1539 m. RUGPJŪČIO 30 d. STRĖVININKUOSE. VAITIEKUS IR KITI BROLIAI ANDREJEVIČIAI DERŠKAVIČIAI SU SAVO MOTINA PARDUODA SEMELIŠKIŲ BAJORUI PETRAŠKAI MOTIEJAVIČIUI TRIS TUŠČIAS KAIMYNŲ ŽEMELES IR TRIS LAUKUS KETVIRTOS ŽEMĖS

Я Воитех, а Матеи, а Станислав, а Миколаи Андреевичи Держковича посполу з маткою нашею Ганною Якубовною Скоповъною вызнаваем сим нашим листом самн на себе кождому доброму, кому будет потреб того веда-

---

* Pole *įrašyta viršuje ta pačia rašysena.*

ти або чтучи его слышати, нынышним (и) напотом будущим, штож есмо продали три землици наших пустовских коиминских на имя: Ежишка, а Крикишку, а Волочишку,— а Шадуикишки три нивы боярину господарьскому повету сомилишского Петрашку Матеевичу за десят коп грошии литовское монеты, по десяти пенязеи в грош, с полми, и з сеножатми, з и з дубровами, и з кустов'ем малым, з реками, з водами, и з студенцы, з болоты, зо всим с тым, как ся тыи земли здавна в собе мают и тыи нивки, ничого на себе и на дети наши не оставляючи, обел вечно, непорушно, ничим никому не пенных, ему самому, и его жоне, и их детем, и щядком их, напотом будущим. А ненадобе тых землиц ближним нашим напотом будущим никому поискивати. А хто бы мял тых землиц з ближних наших поискивати, тогды мы выше писаныи Андреевичи маем то им во всем очищати. Теж естлибыхмо мы выше писаныи Воитех, а Матеи, а Станислав, а Миколаи мяли ся в тыи землици вступати, тогды маем заруки на замок господарьскии троцкии платити шест рублев грошии а его наклады платити. А при том были люди добрыи, того добре сведоми, бояре господарьскии пан Ян Мартинович, хоружии господарьскии сомилишскии*, а Лаврин Якубович, а Станислав Монкгирдович Шарка, а Яс а Ян Юр'евичи Юшковича, а Миколаи Лавринович, а Шимон Лавринович. А на твердост сего нашого листа я Воитех, а Матеи, Станислав, Миколаи не мели есмо на тот час своих печатеи, и мы просили матки нашее панее Ганны Якубовны, а пана Яна Мартиновича а Лаврина Якубовича о их милости печати, и их милост на нашу прозбу вчинили и печати свои приложили к сему нашому вызнаному листу. Писан у Стревиниках лета нароженя 1539 август 30, индикт 12.

Trys antspaudai. Antrojoje lapo pusėje yra Trakų žemės teismo raštininko pažymėjimas: Року 68 сентябр 6 ден у права был покладан Ян Кгудянскии. *Orig. Centr. valst. archyve Kaune.*

---

* *Nors Jonas Martynavičius yra klaidingai pavadintas Semeliškių karuža, bet akto tikrumas nekelia abejonių.*

5. 1544 m. SAUSIO 7 d. VILKIJOJE. DAPKUS IVOŠKAVIČIUS IR ANDRIUS JUREVIČIUS PERLEIDŽIA ADOMUI NARKAVIČIUI IR MIKALOJUI ŠIMKAVIČIUI PO KETVIRTĄJĄ DALĮ SAVO KAIMYNŲ ŽEMĖS IR DUODA JIEMS TOJE ŽEMĖJE TROBELĘ SU PRIEMENE

Я Допъко Ивашкович а Ондреи Юр'евич явно чиним тым нашим листом, што нас позывали позвы старосты жемоитского Юр'я Мартиновича Белевича Адам Наркович а Миколаи Шимкович, Мишковое муж, поведаючи, якобых мели коимины свои, которыи ся остали без ровного делу, а так мы, не хотячи ся с ними в далеко заводити, поступили есмо им от своих коминов земли по четвертои части без жадного права и к тому маем им дати обадва сполом на тои земли истобку с прымном по полтретя сажня. На том ся есмо уеднали пер[е]д людми добрыми. Хто бы з нас [тое] еднан'е рушил а тому нашому листу досыт не чинил, тот мает заплатит пану старосте жемоитскому 2 рубли грошеи а на двор Вилкеискии 3 рубли грошеи. А пры том были люди добрыи Мартин Ято[в]тович а Павел Нацович. А на твердост сего нашего листа дали есмо печати свои к сему нашему листу, и к тому просили есмо о печати тых людеи добрых. Их милость для нас то вчинили и печати свои прыложили к сему нашему листу. Писан у Вилкеи под лет божего нароженя 1544 генвар 7 ден, индикт 2.

Trys antspaudai. Orig. Kauno miesto muziejuje.

6. 1548 (?) m. SPALIO 20 d. KAMPUOSE, VILKIJOS VLS. KAUNO PAVIETO BAJORĖ KOTRYNA MAŽEIKAITĖ STANIENĖ DOVANOJA SAVO SŪNUI BERNĄ SU JO TURTU

Я Катрина Можеиковна Станевая, боярка господарьская повету ковенского, вызнаваю сама на себе тым моим листом кождому доброму, кому будет потреб того дела ведати або чтучи его слышати, нинешним и напотом будущим, штож я Катрина, будучи в добром здоров'и, не с припужен'я ани з намовен'я, одно зь своеи доброи воли дарую и записую паробка своего властного, никому ни в чом не пенного, которого привела есми от брата своего,

на имя Якуба Немоевича, з жоною, и з сыном его Миколаем, и з статком его домовым, и з животиною, которая ест его властная: кон, корову а другая корова, што ест у мещанина господарьского кеидонского, у Станюля Жатевича, наполы, овец шестеро, свинеи пятеро,— и дарую тую челяд свою со всим статком их сыну моему милому Якубу Сташевичу, боярину господарьскому повету вилкиискоro и жоне его Дороте (и дете)м их и напотом будущим щатком их обел вечне, никому ни в чом не порушне на веки и на вечны часы. Волен ужо будет тот мои сын Якуб тую челяд свою продати, задати, даровати и ку своему лепшому пожитку обернути, то на его воли будет. А естлибы хто з ближних моих хотел того дела рушати, тот мает заплатити вины на врад господарьски ковенски шест рублев гроши, а ему шкоды и наклады, што он на то наложит, мает совито платити. А при том были люди добры и тому добре сведомы Болтромеи Римвидович, Матеи Кнезикович, Александро Юр'евич, Григор Кгин'ятович, Амбрас Миткевич. А для лепшои твердости и справедливости я Катрина верху писаная, не маючи своеи печати, и просила есми о печат тых панов верху писаных Болтромея а Матея (а) Александра, и они то на мою прозбу учинили и печати свои приложили к сему моему вызнаному листу. Писан у Компах под леты божого нароженя 1548 месеца октября 20 ден, индикт 8.

Žymės trijų nutrupėjusių antspaudų. Orig. privačiame archyve.

7. 1562 m. GRUODŽIO 16 d. DELTUVOJE. VILNIAUS PAVIETO ŽEMININKAS MORKUS JONAVIČIUS SU ŽMONA ĮKEIČIA ŽEMININKUI JARAŠIUI RADIGORSKIUI SU ŽMONA IR VAIKAIS LAUKĄ IR PUSĘ SODYBOS, ESANČIOS PRIE BALTRAMIEJAUS STANISLOVAVIČIAUS KAIMYNŲ ŽEMĖS

Я Марко Янович, земенин господарски повету виленского, восполок и з жоно(ю) своею Ганною Яновною Станиславовича, вызнаваем сами на себе тым нашым листом кождому доброму, кому будет потреба того дела ведати або чтучы его слышети, нинешным и напотом будущым, штож есмо зоставили ку своеи пилнои а великои потребе поле Лопоколнис на чотыры солянки жыта сеен'я,

которое лежыт по(д)ле гумна пана Болтромея Станиславовича а межы нивами пана Станислава Григор'евича, а другого селища половицу свою, которое лежыт по(д)ле гумна пана Станислава Григор'евича а подле межы коиминцов пана Болтромея Станиславовича, брата отца жоны моее,— которое поле и селищо маем у записе записано од отца жоны моее а тстя моего Яна Станиславовича,— земенину господарскому повету виленского пану Ярошу Радикгорскому и жоне его Галжбете Болтромеевне Давидовича и детем их за шест коп грошеи литовских, личечы по десети пенезеи у грош. И маем тое поле и селищо окупати на рок певны от сего году шестдесят второго за тры годы. Як есмо зоставили голое, так теж голое маем окупати. А еслибысмо на тот рок пенезеи не оддали, тогды мает держати до других трох годов. А межы роков не маем окупати ани пенезеи оддавати. А еслибы хто колвек з б(л)иских жоны моее або я сам мели бысмо, пропаметавшы того нашого запису, рушати, тых пенезеи не оддавшы, тогды таковы кожды з нас мает вины господару королю заплатити шест рублев грошеи а пану воеводе виленскому тры рубли грошеи, а я Марко верху писаны восполок з жоною своею маем своим накладом очыщати а пану Ярошу Радикгорскому и жоне его и детем их маем пенези совито заплатити, то есть дванацет коп грошеи, и шкоды уси, што бы он мел на то наложыти со мъною тяжучысе наложыти, то усе маем заплатити кром жадного права и телесное прысеги на слово речен'е их. А пры том были люди добрые того добре сведоми земяне господарские повету виленского пан Болтромеи Станиславович, брат отца жоны моее, а пан Себестиян Станиславович, а Ян Юр'евич Мацковича, хоружыч курклевски. И на том я Марко восполок (з) жоною своею Ганною дали есмо пану Радикгорскому и жоне и детем их тот мои лист под моею печат'ю. А для лепшое твердости и сведом'я того нашого листу били есмо чолом тым паном верху писаным о печат, и их милость на нашу прозбу то учынили, печати свои приложыли ку тому нашому зоставному листу. Писан у Дялтове под лет божого нароженя 1562 месеца кг(р)удня 16 дня.

Keturi antspaudai. Orig. Centr. valst. archyve Kaune.

8. 1582 m. BIRŽELIO 18 d. PĖDŽIUOSE. KAUNO PAVIETO ŽEMININKAS MORKUS ANDRUŠKAVIČIUS (GERKAVIČIUS) PATVIRTINA SAVO BĖRNAMS, POVILUI STONEVIČIUI SU SŪNUMIS, JŲ PIRKTAS IŠ BAJORŲ ŽEMĖS

(Лета от нарожен'я сына бож'его 1582*) тогож дня 23 июня.

Постановившыся очивисто земянин господаръскии повету ковенского Марко Андрушкович доброволное сознан'е свое учынил тыми словы, иж деи паробок его властныи на имя Павел Станевич и з сынми своими, з Андреем, Стасем Лукашом а з Адамом, будучы и служачы у него, купили за свои властные пенези нивы и сеножатки у бояр и боярок господаръских повету ковенского, то ест меновите: напервеи у Алюхны а Кахны Станковн и у сына их Якуба Чеха и у дочки их Макгдалены ни[ву] на бочку жыта сеен'я и под тою нивою сеножатку на д[ва] возы сена кошен'я, лежачую** в повете ковенском, за две копе грошэи литовъских, так деи тэж они и в иншых земян и земянок господаръских яко нив, так и сеножатеи не мало прыкупили, на што деи они от них на вси кгрунты купли своее листы вызнаные мают. И позваляючы он тому паробку своему и сыном его звыш помененым тые кгрунты водле купли их вечными часы держати из них служыти, лист свои вызнаныи под печат'ю своею и под печатми людеи и добрых дал. Которыи лист перед нами на вряде покладал и просил, абы был чытан и до книг земских ковенских уписан. А так мы, огледавшы того листу и чытаючы выслухавшы, велели есмо до книг земских ковенских уписати. Которыи слово до слова так се в собе мает:

Я Марко Андрушкович, земянин господаръскии повету ковенского, вызнаваю сам на себе тым моим листом, кому бы потреба была того ведати або чтучы слышати, нине и напотом будущым, иж которыи паробок мои властныи, на имя Павэл Станевич, з сынми своими, з Андреем, Стасем, Лукашом, з Адамом, будучы и служачы у мене купили они за свои властные пенези нивы и сеножатки у бояр господаръских повету ковенского, то ест

* *Žr. teismo knygos p. 667.*

** лежачого.

меновите: напервеи, у боярки господаръское ковенского повету Алюхны а Кахны Станковны и у сына* их Якуба Чеха и у дочки их Макгдалены купили ниву на бочку жыта сеен'я и под тою нивою сеножатку на два возы сена кошэн'я, лежачую на великои дорозе, которая идет с Кеидоинь до Жеим, до пол болота, за две копе грошэи; и другую ниву купили у тых же боярок господаръских Алюхны а Кахны и у детеи их, лежачую обапол дороги великое, которая до[ро]га идет з Жеим до Лабунова, прозываемо в Куикголех, на тры бочки жыта сеен'я, одным концом до рэки Барупи, а другим концом до ручаю Уадавя, а боком одным при ниве Петра Кирдовича, а другим боком до Миколая Матеиковича, за пол четверты копы грошэи; а (у) Юр'я Нарэиковича, боярина господаръского повету ковенского (и) у сына его Яна купили нивку их сеен'я на солянку жыта сеен'я, лежачую по концы улицы промежку Якуба Жостевича нивы и подле марковы нивы через ручаи, за осмъдесят грошэи личбы и монэты литовское; а у Якгеля Оитвиловича, боярина господаръского повету ковенского, и у жоны его Моныты и у сынов его Матея а Сташа купили ниву и з сеножаткою на чверть бочки жыта сеенья, лежачую на поли на горэ подле Жостевичов нивы, за копу грошэи. А тые вси нивы чотыры лежат в повете ковенском в полю Пядевском. Которых тых нив и сеножатеи их вышэи писаных, купленых за их властные пенези, я сам, ани дочки мои Ганна, Барбара а Дорота, ани зятеве мои и мужове их Ленарт Томашэвич а Ленарт Янович Бублевич, дети и потомки их не мают тых нив и сеножатеи сами до себе и тэж никому иншому с паробков своих прывлащати, хиба по жывоте моем которои бы колвек дочцэ моеи и зятем моим с тых детеи павловых достался, тогды мают они тые нивы, куплю отца своего, в ровныи дел поделитися и тою куплею а з деленицою своею мают повинни будут служыти тому, кому ся з делу достанет. А естлибы пан бог на которого колвек с тых сынов павловых смерт допустити рачыл, тогды которыи колвек с тых детеи павловых жыв зостанет, тая вся купля отца их водлуг листов купчых, которые есми отдал до рук павловых и детеи его, мают тые вси нивы на того сына павлового спасти и тыми нивами всими владати, которыи жыв будеть. А пры том были люди

* сынов.

добрые пан Ленарт Томашэвич, зят мои, земянин господаръскии волости веленское, пан Мартин а пан Марко Юр'евичы Видрышкевича а пан Станислав Петрович Кирдовича, земяне господаръские повету ковенского. И для лепшое твердости того листу моего я Марко Андрушкович дал есми тот мои лист Павлу Станевичу и детем его з моею властною печат'ю. И к тому просилом о прыложэн'е печатеи тых людеи добрых у верху поменекых, што их милость за устным прошэн'ем моим печати свои до того листу вызнаного притиснути рачыли. Писан в Пядах лета от нарожэнья сына бож'его тисеча пятсот осмъдесят второго месяца июня осмънадцатого дня.

У того листу вызнаного печатеи прытисненых пят. А по уписан'ю до книг земских ковенских того листу вызнаного и очывистого сознанья Марка Андрушковича за прозбою и за жэдан'ем Павла Станевича и выпис ему ест выдан.

Iš Kauno žemės teismo knygos Nr. 1, p. 1010—1013, akto Nr. 276.

9. 1600 m. RUGSĖJO 1 d. KAUNE. KAUNO PAVIETO ŽEMININKAI VITAS LENORTAVIČIUS SU ŽMONA PARDUODA SAVO DARŽININKĄ SU ŽMONA, SU JŲ TURTU IR ŽEMĖMIS

Я Вит Ленартович Анъдреевича а я Зофия Андрэевна Кибортовна, малъжонка впрод речоного Вита Ленартовича, земенин и земянка господарьские повету ковенского, один за обудвух а обадва за одного под вси обовязки сего листу нашого подлегаючы, чыним явно и вызнаваем сим нашым листом добровольным вечыстым записом всим въобец и кождому зособна, кому того потрэба будеть ведати, нинешним и напотом будучого веку людем, иж мы обедве особе, потрэбуючы пилко пенезеи на свои властъные кгвалтовные потрэбы и обыст'е домовое а маючы маетность нашу властную волную, никому ни чым не заведеную, то ест мяновите подданого огородника або паробка своего дворного от имен'ича моего Вита Ленартовича отчызного в повете ковеньском в поли Понатерском лежачого, на име Валя Якубовича, и з жоною его Дорото̀ю*, и держэчы мы того подданого огородника своего в моцы и владности своеи а тым всим водъле прав и вол-

* *Palikta tuščia vieta tėvo vardui.*

ностеи шляхэцких звыклых в том панстве Великом Князстве Литовском волне шафуючы, продали есмо на вечъность огулом того пречоного подданого нашого властного отчыца непохожого Валя Якубовича и з жоною его Доротою, никому ничым не пенного и в жадном долгу первеи сего не заведеного, земенину господарьскому повету ковенского пану Балтромею Яновичу и малжонцэ его панеи Барбаре Петровне Пашкевича за пэвную рукоданую суму пенезеи за десеть коп грошэи литовских, якож вжэ и тая сума пенезеи вся зуполна до рук нашых от них ест отдана и заплачона. А мы тэж од сего часу и дня, нижэи на дате сего листу описаного, того поменено-го подданого огородника нашого Валя Якубовича и жону его, ничого там на себе, дети и потомки нашы и на блиские кровные нашы и ни на кого иного не зоставуючы, всего огулом в моц и во владност и в спокоиное вечистое держан'е и ужыван'е ему пану Балтромею Яновичу и жалжонцэ его подали есмо и сим листом нашым подаем и поступуем зо всим на все так, яко се мне Виту Ленартовичу по отцу моем небожчыку Ленарте Андреевичу достал, с подвор'ем его, в котором до сих часов мешкал и тепер мешкаеть, з быдлом рогатым и нерогатым и зо всяким статком и спрятом их домовым, з збож'ем на поли засеяным и в гумне зложоным, так теж и з кгрунтами всякими оромыми и неоромыми и з сеножатками и протеребками и з выпустами, здавна тому огороднику нашому прыданымн. А мяновите того всего кгрунъту поменено-го огородничка нашого нивок оромых десет: первшая нивка селищо, где тот паробок наш подвор'ем своим мешкает, при селищу моем Вита Ленартовича старом, боком при дорозе великои, з Жэим до Вилкомира идучои; другая нивка на горэ прозываемая Масиская; третяя нивка названая Долгая Янишкя межы нивами пана Валентына Филиповича Римвида; чэтвертая нивка названая Молине в Жукишках межы кгрунтами егож, пана Балтромея Яновича; пятая нивка прозываемая Стрил[ч]ишке межы нивами пана Валентына Филиповича; шостая нивка названа Роканишкя пры дорозе, которая идет от Станюлевичов до местечъка Каплицкого; семая нивка Нестонишке подле дороги от Микунов до Ковна идучои; осмая нивка прозвана в Кгервях Роканишкя; девятая нивка прозваная Медею Апидэмис межы нивами пана Валенътына Филиповича; десятая нивка так жэ Медчю Апидемес при ниве

Размусовщызне,— тые вси нивки зо всими своими околичностями, межами и границами и с протеребками, до них прыналежачыми. И к тому и з сеножатъками, то ест мяновите: першая нивка врочыщом прозвана в Упях Ужу [см] акгине боком пры сеножати пана Малхера Скорулского, писара кгродского троцкого, другим боком до сеножати пана Миколая Григор'евича Жостевича Снукишки, концами обема межы сеножатми пана Валентына Филиповича; другая сеножатка названа Медчю Апидемях Сауси Пабалия; третяя сеножатка называемая Масишъке над прудцом при ниве моеи жэ, самого Вита, и пана Валентого Филиповича; четвертая сеножатка пры сеножати его самого пана Балътромея Яновича; пятая сеножатка называемая Акменине* при ниве пана Валентого Филиповича. А к тому еще особливе кгрунту нашого властного дворного от тогож помененого именича нашого Понатэрского отлучывшы нивок пять продали есмо томуж пречоному пану Балтромею Яновичу и малжонцэ его, то ест мяновите: одну нивку прозываемую Покопе с протеребком; другии дырван называемыи Радъвилишскии так жэ с протеребком; третюю нивку або делницу старого селища на пол солянки сеян'я пры домку того помененого паробъка лежачую; четвертую нивку называемую Ясишкю; пятое болото або роист названыи Раистыс Гукгу. Тые вси помененые кгрунты и сеножати и того пречоного огородничка нашого зо всим тым, яко се здавна мел и тепер маеть, зо въсякою его службою и повинност'ю и со всими яким колвек именем назваными и напотом вынаидеными на тых кгруньтех пожытками, так, яко бы неменованое менованому а менованое неменованому ничого не уимовало ани шкодило, мает и волен будеть он Балтромеи Янович и малжонка его за сею вечыстою продажою нашою а куплею своею сами, дети, потомъки, щадки и наследки их на себе держати и ужывати и вшелякие пожытъки собе там на том всем прыбавляти и розмножати и тым всим, яко властностью своею водле воли и уподобан'я своего шафовати вечъне и на веки непорушно. Так тэж волно будуть того подданого огулом або и которую частку тых поменых кгрунтов от него одъдати, продати, заменяти, даровати и записати и ку налеп-

* Аименине.

шому пожытку своему оборочати [...]* Писан у Ковъне году от нароженья сына бож'его тисеча шэстьсотъного месеца сеньтябра перъвого дня...

Iš 1600 m. spalio 3 d. įrašo Kauno žemės teismo knygoje Nr. 8, p. 591—596, akto Nr. 122.

10. 1515 AR 1530 m. BALANDŽIO 25 d. UPNINKUOSE. BAJORAS MICKUS TOLIUŠEVIČIUS PARDUODA SAVO KAIMYNO BAGDONO BIČKAVIČIAUS LAUKĄ

Я Мицко Талюшевич, боярин господарьски короля его милости, вызнаваю сам на собе сим моим листом кожному доброму того дела ведати або чтучи слышети и напотом будучим: продал есми своие отчизны властные ко(и)минца своего ниву земли пашные на соляику сеетца Богдана Бичковича Миколаю [Е]жавичу за рубль грошеи литовские маниты, по десяти пенезеи в грош. А при том было людеи добрых досыт могоричников: Юрьи Миколаевич, Воитко, мещанин Упниц(к)и, Миколаи Торвидович. Я Мицко верьху писаны ку тому листу вызнаному для лепшие твердости печат свою приложил. А хто бы мел Миколая выганяти, я Мицко маю ему очыщати. Писан в Упниках апрел 25 ден, индикт 3.

Vienas antspaudas. Orig. privačiame archyve.

---

* *Kadangi toliau eina trafaretinis nereikšmingas akto tekstas, jis nespausdinamas.*

LIETUVOS VALSTIEČIŲ PRIEŠINIMASIS VALDYTOJAMS DIDŽIOJO KUNIGAIKŠČIO VALSČIUOSE XVI a. PIRMOJOJE PUSĖJE

1. ĮVADAS

Lietuvos, kaip ir kitų kraštų, valstiečių istorija, įsigalėjus feodalinei santvarkai, yra baudžiavos istorija. Šios istorijos žinios prasideda pirmosiomis platesnėmis rašytinėmis žiniomis apie Lietuvą ir baigiasi baudžiavos panaikinimu XIX a. 7-ajame dešimtmetyje. Senesnių laikų, XV a. ir XVI a. pradžios, baudžiavos dokumentai labai negausūs ir labai vienašališki, beveik visi jie kilę ne iš valstiečių, bet iš valdytojų, feodalų dvarininkų. Jų sudarymo tikslas buvo sutvirtinti valdovų „teisę" išnaudoti valstiečius. Dokumentai apie valstiečius nebuvo tam naudingi, todėl nebuvo saugojami. Naudojantis dokumentais, kuriuose yra žinių apie baudžiavą, niekada nereikia pamiršti, kad tai tėra vienos šalies, feodalų dvarininkų klasės, dokumentai, jų reikalams sudaryti ir jų naudai išsaugoti. Pačių valstiečių rašytinių dokumentų senesniais laikais beveik nebuvo, o tie, kurių yra buvę, beveik visi yra žuvę, nes valdančiųjų klasės žmonės, kurie galėjo išlaikyti dokumentus, kurie turėjo tam archyvus, nebuvo suinteresuoti saugoti valstiečių dokumentus, reikalingus ne jiems, bet valstiečiams.

Per tą ilgą valstiečių istorijos laikotarpį valstiečių žemė vis labiau ir labiau pasidarė priklausoma nebe patiems valstiečiams, bet jų ponams. Savo darbo jėgą, savo darbo gyvulius ir padargus valstiečiai vis labiau ir labiau turėjo naudoti ne savo ūkiui, bet dvarui, pats valstiečio ir jo šeimos narių asmuo vis labiau priklausė ponui, valstiečių ūkio pajamos vis daugiau ir daugiau turėjo būti naudojamos ne savo šeimos reikalams tenkinti, bet duoklėms dvarui duoti ir t. t. Visa ėjo viena kryptimi. Todėl valstiečiams kiekvienu metu „senovė" buvo didesnė laisvė, lengvesnės naštos, o kiekviena „naujovė" vėl vienas žingsnis į baudžiavą, nauja našta, didesnis suvaržymas. Valdytojai nustatinėjo valstiečiams prievoles, leido potvar-

kius ir taisykles, o valstiečiai kaip įmanydami priešinosi kiekvienai valdytojų prasimanomai naujovei. Bet galų gale turėjo uždedamas prievoles vykdyti, taisyklių laikytis arba mesti savo ūkį ir, išbėgę kitur, bandyti kurti naują gyvenimą.

Aplinkiniuose kraštuose buvo taip pat feodalinė baudžiavos santvarka,— tokios santvarkos, kad nereikėtų eiti lažo ponams, duoti jiems duoklių, Lietuvos valstiečiai XV ir XVI a. nematė, nežinojo. Todėl, kovodami prieš uždedamas jiems naujas naštas, jie nesiekė visos feodalinės baudžiavinės santvarkos nuvertimo, pakeitimo jos kita santvarka, kurią tebūtų galėję įsivaizduoti svajonėse, ne realybėje, bet kovojo, bent dažniausiai, už artimesnius tikslus: už lengvesnį lažą, už mažesnes duokles ir t. t. XVI a. gal tik 1536 m. Žemaičių valstiečių sukilimai turėjo ir kitų siekimų, bet, deja, mes apie juos nieko nežinome.

Ne visur ir ne visuomet valstiečių kova ėjo dėl mažų reikalavimų. Kai tarp valdančiosios klasės sluoksnių kildavo kova, valstybinės valdžios galia pašlydavo. Jei tuomet kovojantieji bandydavo patraukti savo pusėn žmonių masę, valstiečius, kurie galėjo, atrodė, nulemti savitarpius valdančiųjų sluoksnių ginčus, tada valstiečiai kartais įsitraukdavo į kovą ir, pajutę joje savo galią, imdavo kitaip žiūrėti į savo padėtį ir į savo valdytojus, imdavo kelti savų reikalavimų. Tokiais atsitikimais atsirasdavo dažniausiai iš šalies, iš miestiečių ar smulkiosios bajorijos, ar iš kunigų inteligentijos žmonių, kurie padėdavo valstiečiams suformuluoti savą programą, savus socialinius ir politinius reikalavimus. Tada valstiečių maištavimas suirutės metu ar dalyvavimas svetimų sluoksnių kovoje virsdavo plačiu valstiečių sukilimu. Tokie buvo 1525 m. Vokietijos valstiečių sukilimai [1]. Jų atbalsiai pasiekė ir Prūsus. Čia tais metais taip pat kilo valstiečių sukilimas prieš bajorus ir kunigaikščio vietininkus. Bet šito valstiečių judėjimo iškelti reikalavimai buvo daug mažesni kaip Vokietijoje, valstiečių elgesys buvo daug santūresnis, ir visas šis sukilimas buvo greit žiauriai numalšintas [2].

---

[1] *Engelsas F.* Valstiečių karas Vokietijoje. V., 1962.

[2] *Voigt J.* Geschichte des Bauernaufruhrs in Preussen im Jahre 1525.— Neue Preussische Provinzial-Blätter. Königsberg, 1847, Bd. 3, S. 1—50, 310—315; vertimas į lietuvių k.: *Janulaitis A.* Valstiečių sukilimas Prūsuose 1525 m.— Mūsų žinynas. K., 1921, t. 1, Nr. 2, p. 120—149; *Seraphim A.* Soziale Bewegungen in Altpreussen im Jahre 1525.—

Nors Lietuvos valstiečiai ir lankydavosi Prūsuose, bent prekybos reikalais, galėjo susieiti, susikalbėti su Prūsų valstiečių bruzdėjimo dalyviais ir turbūt žinojo apie tą sukilimą, bet, matyti, jis jų nepatraukė. Jo tikslai buvo per daug vietiniai, sąlygos buvo kitos, Prūsų valstiečių per daug pasitikėta savo kunigaikščio prielankumu jiems. Todėl Lietuvoje tas sukilimas, vykęs čia pat už sienos, neatsiliepė, bent apie tai nieko nežinia. XVI a. gale ir paskui XVII a. Ukrainoje prie kazokų sukilimo prisidėjo ir valstiečių sukilimas, jis išsiplėtė ir į gretimas Baltarusijos žemes, bet Lietuvos nepasiekė. XVII a. pradžioje buvo didelių valstiečių sukilimų Rusijoje, prasidėjus kovoms valdančiosios klasės tarpe ir, be to, įsibrovus ten Lenkijos ir Lietuvos ponijai.

Tokių didelių valstiečių sukilimų Lietuvoje nėra buvę. Nuo Žygimanto Kęstutaičio ligi XVII a. vidurio pačiai Lietuvai neteko pergyventi karų ir didesnių valdančiųjų klasių savitarpio kovų. Miestiečiai buvo silpni, klasių kova miestuose vyko tik tarp miesto diduomenės ir miesto „visuomenės“— taip tuo metu buvo vadinami žemesnieji miestiečių klodai. Su feodalais miestiečiai nė nebandė kovoti. Taigi nebuvo objektyvių sąlygų didžiajam valstiečių sukilimui. Tuo metu inteligentijos, o tos inteligentijos teturėjo bajorai ir miestiečiai, politinės ir socialinės pažiūros buvo glaudžiai susijusios su religinėmis pažiūromis, todėl radikalizmas tegalėjo pasireikšti tik tų inteligentų, kurie religijoje buvo atitrūkę nuo tradicinės katalikybės. Reformacija Lietuvoje ėmė įsigalėti tik XVI a. antrojoje pusėje. Tada tarp reformatų inteligentų ėmė rastis ir socialinių bei politinių radikalų, nepateisinančių esamos visuomenės santvarkos. Jie būtų galėję virsti idėjiniais valstiečių išsilaisvinimo vadais, tačiau neturėjo su valstiečiais ryšių. Lietuvoje jie iškilo jau tuo metu, kai valstiečių bruzdėjimas buvo atslūgęs, todėl nebuvo pagrindo tiems ryšiams susidaryti,— valstiečiai jų neieškojo. Miestų „visuomenės“ atstovai ir patys sau neturėjo plačios programos, tesirūpino vietos, savo miesto reikalais, todėl negalėjo

---

Altpreussische Monatschrift, 1921, Bd. 58 (124), S. 1—36, 71—104; *Wilke E.* Die Ursachen der preussischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525 mit Studien zur ostpreussischen Agrargeschichte der Ordenzeit.— Altpreussische Forschungen. Königsberg in Pr., 1930, Jgg. 7, S. 33—81, 181—222.

tapti valstiečių vadais. Taigi idėjinių vadų Lietuvoje valstiečių bruzdėjimams nebuvo.

Lietuvos valstiečių bruzdėjimas, priešinimasis valdytojų priespaudai reiškėsi ir sukilimais, bet paprastai sukilimai būdavo nedideli, apimdavo vieno dvaro, vieno valsčiaus, kelių valsčių žmones. Jų pagrindas būdavo paprastai vietinis: koks naujas valdytojo reikalavimas, jo elgesys, nauja našta ir t. t. Kova eidavo dėl grąžinimo senos padėties, prieš naujas naštas. Tik XVIII a. gale ir XIX a. Lietuvos valstiečių sukilimai, kad ir neišplisdami, pasidarydavo kartais kitokie. Jais jau buvo siekiama ne tik gintis nuo naujų priespaudų ir naujai dedamų naštų, bet iš viso panaikinti baudžiavinę santvarką. To siekdami, valstiečiai sukildavo ir prieš savo poną, prieš priespaudą savo dvare ir dėjosi į platesnius, kad ir ne jų suorganizuotus, krašto sukilimus.

Kadangi žinomi mums senesnių Lietuvos valstiečių sukilimų ir kitų jų kovos su savo valdytojais pasireiškimų siekimai buvo smulkūs, dažniausiai vietiniai, ir mes nieko tikra nežinome apie gilesnius, turbūt labai miglotus, išsilaisvinimo, baudžiavos nuvertimo siekimus, kurių valstiečiai gal ir turėjo, bet kurių dokumentai neatskleidžia, galėtų atrodyti, jog tie valstiečių bruzdėjimai yra tokie nereikšmingi Lietuvos valstiečių istorijoje, kad jų neverta nė tyrinėti. Bet šituose, kad ir mažuose, kovos pasireiškimuose labiausiai išryškėja tarpusaviai to meto klasių santykiai, jų priešingumai, labiausiai iškyla tie gamybiniai pasikeitimai ir ekonomikos reiškiniai, kurie paaštrindavo priešiškus klasių santykius. Tuo pačiu iškyla labiau, kaip iš kurių kitų dokumentų, baudžiavinės santvarkos kitėjimo pagrindiniai reiškiniai. Todėl negalima ištirti valstiečių istorijos be ištyrimo valstiečių kovos prieš savo valdytojus, su kuriais jie kovojo, iš pradžių priešindamiesi baudžiavinės santvarkos įsigalėjimui, o paskui norėdami nuversti šią santvarką.

Čia ketinu panagrinėti XVI a. pirmosios pusės (ligi Valakų reformos, prasidėjusios 1547 m.) Lietuvos valstiečių kovą didžiojo kunigaikščio valsčiuose su tų valsčių ir dvarų valdytojais ir ypač, kiek galima, patyrinėti didžiausią žinomą to meto Lietuvos valstiečių kovos pasireiškimą — 1535—1537 m. Žemaičių valstiečių sukilimus. To nedidelio laikotarpio išskyrimas pateisinamas tuo, kad jis sudaro tam tikrą, gana charakteringą tarpinį laikotarpį

Lietuvos ūkio evoliucijoje. Jame ir valstiečių padėtis, ir jų feodalinis priklausomumas turi tam tikrų savumų, todėl ir jų kovos skiriasi nuo XV a. valstiečių kovų ir nuo jų bruzdėjimų po Valakų reformos.

Dokumentai apie Lietuvos valstiečių priešinimąsi XVI a. pirmojoje pusėje dar nėra visi surinkti. Tam nėra pakankamai peržiūrėtos visos to laikotarpio Lietuvos Metrikos, t. y. Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos užrašų, knygos. Jose dar gali rastis nepastebėtų dokumentų. Visai dar netyrinėtas tam reikalui didelis Radvilų archyvas, pirmiau buvęs Nesvyžiuje. Dokumentų apie Lietuvos valstiečių priešinimąsi gali būti ir ne tik tuose rinkiniuose, kur jų turėtų būti, bet ir ten, kur, atrodytų, jų nėra ko ieškoti. Pavyzdžiui, raštas Biržinėnų valsčiaus valstiečiams* rastas tarp Mikailiškių, Vilniaus krašto, dokumentų. Raštai apie 1545 m. Anykščių valsčiaus valstiečių pasipriešinimą** buvo Feoktistovo atsiųsti iš Gomelio į Vilnių. Taigi tie dokumentai buvo aptikti visai ne ten, kur jų galima buvo tikėtis rasti.

Greičiausiai ir kitur nelauktose vietose atsiras dar svarbių žinių apie Lietuvos valstiečių priešinimąsi. Bet nėra pagrindo tikėtis jų surasti daug. Šitų dokumentų negausumas paaiškinamas tuo, kad Lietuvos iždo archyvas, kuriame buvo visos Didžiosios Kunigaikštystės iždo (taip pat ir didžiojo kunigaikščio dvarų ir valsčių) knygos, yra žuvęs XVII a. vidurio karų metu. Iždе buvo laikomi dokumentai apie didžiojo kunigaikščio valstiečių duokles ir mokesčius, apie dvarų pajamas, taigi turėjo būti ir žinių apie tai, kas kliudė gauti visas numatomas duokles, mokesčius ir pajamas, tų kliūčių tarpe — ir valstiečių neklusnumas, riaušės, sukilimai ir kitokie jų priešinimosi pasireiškimai. Jei šiuo metu apie tą valstiečių priešinimąsi ir žinome iš dokumentų, tai tik iš tų, kurie atsitiktinai buvo patekę kitur ir išlikę, ar iš įrašytų didžiojo kunigaikščio kanceliarijos knygose, vadinamojoje Lietuvos Metrikoje, arba iš teismų bylų, kurios buvo sudarytos dėl valstiečių pasipriešinimo.

Kunigaikščio vietininkams ėmus reikalauti duoklių, mokesčių ir prievolių, didesnių negu buvo jau įprastos, ar kad ir reikalaujant įprastinių, bet pasitaikius blogiems me-

* *K. Jablonskis rankraštyje jį buvo pateikęs 3 priede. (Red.)*
** *K. Jablonskis rankraštyje jį buvo pateikęs 6 priede. (Red.)*

tams, nederliui, valstiečiai neretai imdavo priešintis. Vietos valdininkai imdavosi prievartos priemonių savo reikalavimams įvykdyti — suiminėdavo valstiečius, grobdavo jų turtą. Ir dažnai, be vienos šalies priešinimosi ir antros šalies smurto, paprastų tiesioginių klasių kovos reiškinių, kildavo ir byla: ar viena, ar antra šalis kreipdavosi į didžiojo kunigaikščio teismą, kad nustatytų, kas leidžiama ir ko neleidžiama vietininkams reikalauti iš valstiečių. Tokios bylos buvo dažnai įrašomos į Lietuvos Metrikos knygas, tų knygų nemaža dalis yra išlikusi. Todėl apie bylas tarp valstiečių ir vietinių valdininkų, kilusias dažniausiai dėl valstiečių priešinimosi, daugiau turime žinių, kaip tiesioginių žinių apie patį priešinimąsi. Tos bylos iš dalies atstoja trūkstamus dokumentus.

Ne tik didžiojo kunigaikščio iždo ir kanceliarijos archyve buvo žinių apie valstiečių priešinimąsi,— jų turėjo būti ir didžiųjų vietininkų — vaivadų ir Žemaičių seniūno — archyvuose. Bet ir tų archyvų nebėra. Žemaičių seniūnų archyvas seniai žuvęs, teišlikęs jo vienos knygos, 1542 m. antrosios pusės, nuorašas Lietuvos Metrikoje. Trakų vaivados knygos mūsų visai nepasiekė. Vilniaus vaivados teismo knygų tėra išlikusių tik 1542 m. ir vėlesnių, pradedant 1546 metais. Taigi ir galėjusių ten būti žinių apie valstiečių pasipriešinimus labai nedaug teišliko.

Todėl, neturint dokumentuose žinių apie valstiečių priešinimąsi ir sukilimus, jokiu būdu negalima daryti išvadų, kad jų Lietuvoje nėra buvę. Pavyzdžiui, iš vėlesnių dokumentų žinome, kad apie 1480—1490 m. Žemaičiuose prasidėjo didelis valstiečių spaudimas, turėjo būti ir priešinamasi tam spaudimui. Tas priešinimasis greičiausiai buvo virtęs valstiečių sukilimu, bet apie tai turimuose dokumentuose nėra jokių žinių.

Visas žinias apie valstiečių priešinimąsi ligi XVII a. vidurio reikia laikyti išlikusias visiškai atsitiktinai. Jos pasiekė mus ne dėl to, kad tai buvo žinios apie reikšmingesnius, svarbesnius įvykius. Todėl šis straipsnis turi būti laikomas ne didžiojo kunigaikščio valstiečių priešinimosi istorija, bet tik apžvalga žinomų iš dokumentų žinių apie tą priešinimąsi ir tų žinių nagrinėjimu.

Čia neliečiu ponų ir bajorų valstiečių kovų su savo valdytojais. Jokių dokumentų apie tą valstiečių tiesioginį priešinimąsi kalbamuoju laikotarpiu savo valdytojams ne-

liko, nes didžiojo kunigaikščio valdžia į bajorų santykius su savais valstiečiais nesikišo, taigi ir neturėjo pagrindo sudaryti kokio dokumento. Bajoras, šiokiomis ar tokiomis savomis priemonėmis likviduodamas savo valstiečių priešinimąsi, taip pat neturėjo reikalo sudaryti jokio dokumento. Bajorų valstiečių bruzdėjimai paprastai toliau neplisdavo, nebent apimdavo gretimų bajorų valstiečius, kurių padėtis buvo panaši.

Bajorų santykiai su savo valstiečiais skyrėsi nuo didžiojo kunigaikščio santykių tarp ko kita tuo, kad bajorai valdė ir naudojo savo valstiečius arba patys, arba per nesavarankiškus savo tarnautojus, o didysis kunigaikštis — ne tiesiog, bet per vietinius valdytojus, mažiau ar daugiau savarankiškus, valdžiusius, be to, per savo tarnautojus. Vietiniai valdytojai, bent iš pradžių, teturėjo bendrus didžiojo kunigaikščio nuostatus dėl valdymo, ne konkrečius įsakymus. Patys priklausė valdančiajai feodalų klasei, savo padėtį buvo užsitikrinę privilegijomis, todėl ir didžiojo kunigaikščio valsčiuose ne tiek buvo jo tarnautojais, kiek feodalais, ne tiek rūpinosi gauti iš valdomų valstiečių naudos didžiajam kunigaikščiui, kiek sau patiems. Dėl to ir didžiojo kunigaikščio valstiečių priešinimasis visų pirma buvo nukreiptas prieš vietinius valdytojus. Į tiesioginius vietinių valdytojų santykius su didžiojo kunigaikščio valstiečiais, ypač kilus jų pasipriešinimui, gaudavo vienokiu ar kitokiu būdu įsikišti didysis kunigaikštis. To įsikišimo pėdsakų, taigi ir žinių apie valstiečių priešinimąsi, yra pasilikę kai kuriuose dokumentuose.

Kilus bajorų valstiečių pasipriešinimui savo valdytojams, niekas neįsikišdavo, todėl jų bruzdėjimams buvo būdingos paprastesnės formos. Negalėdami pakęsti savo ponų priespaudos, valstiečiai teturėjo dvi išeitis: arba, palikus savo ūkius, bėgti ieškoti geresnio gyvenimo kitur, arba nužudyti savo valdytoją, jei jis būdavo per daug žiaurus ir jei galima buvo tikėtis, kad jo įpėdinis, kuriam turėjo atitekti valstiečiai, bus pakenčiamesnis. Ir viena, ir kita bajorų valstiečiai darydavo, bet daugiau apie jų priešinimąsi mes nieko iš dokumentų nežinome. Todėl apie bajorų valstiečių priešinimąsi savo ponams čia nekalbėsiu.

2. ŽINIŲ APIE VALSTIEČIŲ KOVĄ XV a. APŽVALGA

Kad būtų suprantamesni XVI a. pirmosios pusės valstiečių kovų savumai, tenka bent trumpai paminėti XV a. valstiečių kovas. Apie jas, tiesą sakant, labai nedaug težinome. Seniausias žinomas Lietuvoje yra 1418 m. Žemaičių valstiečių sukilimas. Raseinių, Medininkų ir Knituvos valsčių susimokę valstiečiai puolė bajorus ir „geruosius žmones", kuriems kunigaikštis Vytautas juos buvo atidavęs, kad tarnautų, t. y. kad dirbtų bajorams tuos darbus, kuriuos ligi tol dirbdavo kunigaikščiui, ir kad duotų jiems tas duokles, kurias ligi tol duodavo kunigaikščiui. Didžiojo kunigaikščio Kražių vietininkas, surinkęs vietinius bajorus ir „geruosius žmones", taip pat parsikvietęs jų iš Ariogalos ir kitų vietų, puolė valstiečių būrius ir ėmė valstiečius mušti ir suiminėti.

Be to, dalis sukilusių valstiečių puolė Ordino žvejus, pagrobė ir sunaikino tų žvejų įrankius, pačius žvejus primušė ir prie Klaipėdos pagrobė keletą Ordino žirgų ir jaučių. Vytautas žiauriai numalšino sukilimą ir nubaudė jo dalyvius bei Ordino turto grobikus.

Sukilimo pagrindas buvo tas, kad didysis kunigaikštis Vytautas ėmė duoti vyresniesiems bajorams ir „geriesiems žmonėms" Žemaičių valstiečius, kad tie valstiečiai jiems tarnautų,— taip aiškino savo laiške sukilimo priežastis Vytautas [3], ir tos pagrindinės priežasties tikrumas neabejotinas. Tačiau sukilimo istorijoje yra dar neaiškių šalutinių dalykų, pavyzdžiui, Ordino žmonių ir turto užpuolimas prie Klaipėdos. Visi istoriniai šaltiniai tam sukilimui tyrinėti yra buvę Karaliaučiaus valstybiniame archyve, ir tie jų, kurie nebuvo paskelbti, šiuo metu nėra žinomi. Pagrindinės sukilimo priežastys aiškios iš minėto Vytauto laiško, sukilimo aplinkybės nagrinėtos [4] ir literatūroje. Kai kurie veiksmai, pavyzdžiui, Liepojos pilies užpuolimas ir sudeginimas, atrodo, klaidingai priskiriami tam laikui ir jungiami su valstiečių sukilimu. Dėl visa to šito sukilimo aplinkybių čia nenagrinėsiu.

[3] Codex epistolaris Vitoldi. Collectus opera A. Prochaska. Cracoviae, 1882, p. 411.

[4] *Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. Berlin, 1933, S. 99—106.

Taigi valstiečiai Žemaičiuose buvo sukilę 1418 m. dėl to, kad juos, laisvus žmones, kurie teduodavo kai kurias duokles kunigaikščiui ir turbūt dalyvaudavo pilių statyme, kunigaikštis ėmė dalinti savo bajorams veldamais, t. y. neatsitraukiamai priklausomais žmonėmis, kad jie dirbtų tų bajorų ūkiuose, kaip kad juose dirbo vergai. Didysis kunigaikštis staiga dalį valstiečių pastatė priklausomybės atžvilgiu beveik vergų padėtin. Tai negalėjo nesukelti jų pasipriešinimo.

Aukštaičiuose valstiečiai jau seniau buvo kunigaikščių atiduodami bajorams. Turbūt tam atidavimui ir jie priešinosi, bet apie tai dokumentuose žinių nėra, nes tai buvo seniau, kai raštas Lietuvoje buvo dar rečiau vartojamas, ir, be to, turbūt nebuvo kilę jokių komplikacijų užsieniuose. Apie Žemaičių valstiečių sukilimą žinių teturime tik todėl, kad sukilėliai paliaubų su Ordinu metu ėmėsi smurto veiksmų prieš Ordino žmones ir turtą ir dėl to prasidėjo diplomatinis susirašinėjimas. Jei jie nebūtų lietę Ordino, mes apie tą sukilimą nieko nebūtume žinoję.

T. Narbutas savo Lietuvos istorijoje mini dar vieną valstiečių sukilimą — 1483 m. Merkinės valsčiuje. Jam vadovavęs Leičis[5]. Bet ta žinia tėra Narbuto prasimanyta. Apie kitus valstiečių sukilimus Lietuvoje XV a. žinių nėra.

Kitus to meto valstiečių priešinimosi pagrindus kiek paaiškina 1538 m. liepos 31 d. Žygimanto Senojo patvirtinime išdėstytas didžiojo kunigaikščio Aleksandro raštas Trakų vaivadai dėl Upytės valsčiaus žmonių skundo, rašytas tarp 1492 ir 1496 m.[6] Aleksandro rašte buvo pasakyta, kad prie didžiojo kunigaikščio Kazimiero įvesta naujovių: Trakų vaivados vietininkai, atvykę į Upytės valsčių, važinėdami pasėdžiais, kiekviename pasėdyje pradėję imti po 800 gaidžių, 800 šumpių, 90 avių, 200 statinių avižų ir po 60 kapų grašių pinigais ir dar ėmę reikalauti po 20 pastočių,— to pirmiau nebūdavę. Matydamas iš žmonių skundo tokią jų skriaudą, Aleksandras nustatė, kad nuo to laiko vaivados vietininkas teturėsiąs važinėti pasėdžių tris kartus per metus. Du kartu jis galįs turėti po 30 pasėdžių, o trečią kartą — 15 pasėdžių. Valdininkai turį at-

[5] *Narbutt T.* Dzieje starożytne narodu litewskiego. Wilno, 1835, t. 1, s. 54.

[6] DZOK, priedo p. 41—43, Nr. 17.

važiuoti pietų ir, pernakvoję ir rytą pavalgę, važiuoti toliau. Kiekvienam pasėdžiui valstiečiai turį duoti vietininkui po aviną, 15 gaidžių, 15 šumpių, pūdą medaus, 3 statines avižų ir po kiaunės kailiuką arba už jį 12 grašių pinigais. Apie valstiečių priešinimąsi vietininkui, prieš Aleksandrui nustatant tas pasėdžių normas, Aleksandro rašto išdėstyme nieko nesakoma, bet greičiausiai tokio pasipriešinimo būta.

Valstiečiai turėjo pagrindo, be tiesioginio priešinimosi vietininkui, skųstis didžiajam kunigaikščiui ir tikėtis tuo skundu kai ką laimėti, nes Upytės valsčius ligi 1538 m. buvo pavestas Trakų vaivadoms valdyti ir jo pajamos duotos jiems naudotis išlaikymui. Taigi Upytės valstiečių duoklės, lažai ir kitos jų naštos teteikė naudos ne didžiajam kunigaikščiui, bet tik vaivadai ir jo tarnautojams. Didžiajam kunigaikščiui, suinteresuotam, kad vaivada ir jo tarnautojai per didelėmis žmonių priespaudomis neišvaikytų jų ir nesunaikintų jų ūkių, turėjo rūpėti, kad valstiečiams nebūtų dedama nepakeliamų naštų. Todėl valstiečiai ne be pagrindo galėjo tikėtis, kad didysis kunigaikštis palengvins jų naštas, įsitikinęs, kad jos yra nepakeliamos ir alina valsčių. Valstiečių prievolės buvo sumažintos, bet Upytės valsčiaus žmonės kaip buvo, taip ir pasiliko Trakų vaivados valdžioje. Valsčiaus pajamos ir toliau ėjo Trakų vaivadai ir jo tarnautojams. Todėl kiek vėliau vaivados vietininkai ėmė nesilaikyti didžiojo kunigaikščio nustatytų normų ir imti iš valstiečių tai, ką tik įstengė išspausti, versdami tai duoti bausmėmis ir grobimais.

Apie tą Aleksandro normų nesilaikymą kalbama ir 1538 m. Aleksandro įsakymo patvirtinime. Apie tą patį kalbama ir 1530 m. Ivano Hornostajaus laiške karalienei Bonai[7]. Mirus Trakų vaivadai kunigaikščiui Konstantinui Ostrogiškiui, Hornostajui buvo pavesta laikinai tvarkyti Trakų vaivadiją ir surašyti Trakų vaivados valdytų valsčių žmones ir jų duodamas pajamas. Hornostajui tris kartus tekę siųsti surašinėtojus į Upytės valsčių, valdytą Trakų vaivados, nes žmonės priešinęsi ir nesidavę surašomi. Ir tik trečią kartą nuvykus, surašinėtojams pavykę sudaryti Upytės valsčiaus žmonių ir jų prievolių sąrašus. Ir ne be reikalo žmonės nenorėjo, kad imamos iš jų duoklės būtų surašytos ir tuo pat, galima sakyti, patvirtintos raštu. Tas

[7] ASb. V., 1867, t. 1, p. 41, 42, Nr. 27.

pats Hornostajus, pavadinęs tame laiške Trakų vaivadų ir jų vietininkų imamą iš valstiečių mokestį, įvestą Trakų vaivados Grigaliaus Astikavičiaus (1510—1518), bedieviš-ku, *nuodėmingu*, prašė karalienę Boną leisti jam išrinkti to mokesčio dalį, kurios dar neišrinko mirusiojo vaivados tarnautojai, savo, kaip vaivados pavaduotojo, naudai, nes tas mokestis ėjęs vaivadai, ne didžiajam kunigaikščiui. Taigi nors ir savavališkai vaivados uždėtas didžiojo kunigaikščio valstiečiams, ir „nuodėmingas", t. y. nepaprastai skriaudingas valstiečiams, mokestis sąrašuose buvo pažymėtas ir tuo tarytum legalizuotas. Turbūt ne be valstiečių priešinimosi ir kovos jis buvo atšauktas 1538 metais.

Taigi iš XV a. žinome du valstiečių susidūrimus su valdytojais: vieną 1418 m. Žemaičių valstiečių sukilimą, antrą Upytės valstiečių skundą (apie 1495 m.). Juose iškyla du XV a. valstiečių pasipriešinimo pagrindai. Vienas — didžiojo kunigaikščio valstiečių atidavimas bajorams veldamais. Antras — senos valstiečių prievolės aprūpinti maistu ir pašaru kunigaikštį ir jo palydovus išplėtimas ir pavertimas nuolatiniais kunigaikščio vietininkų ir jų tarnautojų pasėdžiais, tų pasėdžių gausėjimas, reikalaujamo pasėdžiams maisto ir dovanų didėjimas tiek, kad pasėdžiai virto nebepakeliama valstiečiams našta. Ir viena, ir antra būdinga to laikotarpio valstiečių padėties kitėjimui.

3. XV a. ŪKINĖS SĄLYGOS IR FEODALINĖS PRIESPAUDOS DIDĖJIMAS

Žemės ūkis, pagrindinė Lietuvos ūkinio gyvenimo šaka, XV a. buvo gana primityvus. Girios buvo daug, nemaža dar buvo ir nedraustinės girios, kurioje nebuvo kliudoma daryti lydymų ir jų naudoti žemės ūkiui, ypač girių pakraščiuose, krūmuose. Kur buvo tinkamos sąlygos, ten buvo daromi lydymai, keletą metų sėjama sudegintų medžių pelenais patręštoje ir ugnies išpurentoje žemėje, išarus medine žagre. Paskui nualinta žemė paliekama dirvonuoti, vėl apaugti krūmais, o lydymai daromi naujoje vietoje. Tik dalis ūkio naudojamos žemės buvo paversta nuolatine dirva, kuri buvo arba apsėjama, arba laikoma paprastu pūdymu. Esant tokiems ūkininkavimo būdams ir priemonėms, plataus dvarų ūkio būti negalėjo. Vertinama buvo ne tiek

pati žemė, kiek jos paruošimas ūkiui, darbininkai. Dvarų žemės buvo dirbama ne ką daugiau, kaip stambesnio valstiečio. Ko dvarui trūko ūkio gaminių iš savo ūkio, tas buvo imama iš valstiečių duoklėmis. Kiek dvaro darbininkai vergai neįstengdavo apdirbti dvaro žemės, dvaro darbui — talkomis ir lažu — buvo pritraukiami priklausomieji valstiečiai. Dvaras neaugindavo javų rinkai: jei parduodavo, tai ne dvaro javus, bet surinktų iš valstiečių javų duoklių, vadinamųjų dėklų, perteklių. Valstiečiai taip pat neaugindavo javų rinkai: augindavo tik savo reikalams ir duoklėms savo valdytojams. Todėl seniausi iš dokumentų žinomi lietuviški saikų pavadinimai yra kilę ne iš javų prekybos, bet iš duoklių seikėjimo.

Vytautas ir iš dalies taip pat jo įpėdiniai greičiausiai pertvarkė valstiečių dubas, nuo kurių valstiečiai turėjo eiti valdovo dvarui prievoles, į vadinamąsias „tarnybas". Kiekviena tokia duba, tarnyba, tuo metu buvo vienas valstiečių ūkis. Lažai ir duoklės didžiajam kunigaikščiui buvo uždėtos nuo tų tarnybų. Kiekviena tarnyba, t. y. kiekvienas to meto valstiečių ūkis, jeigu nuo jo didžiajam kunigaikščiui nebuvo einama kitokių pareigų, turėjo duoti didžiojo kunigaikščio pilims vadinamąją dėklą, t. y. statinę rugių ir dėklą avižų. Šita duoklė paskiau imta tiesiog vadinti dėkla. Be to, valstiečiai turėdavo duoti ir kitų dalykų: šieno, linų, privežti malkų ir t. t. Tarnybos ir jų dėklos per visą XV a. pasiliko, bendrai imant, tos pačios. Be dėklų, tie valstiečiai turėjo eiti lažą į didžiojo kunigaikščio dvarus,— tuo metu dar, bent pradžioje, turbūt po vieną dieną per savaitę. Iš pradžių, duodamas savo valstiečius bajorams, didysis kunigaikštis dažniausiai tų valstiečių dėklas pasilaikydavo sau. Vėliau bajorai gavo šių savo veldamų atleidimą nuo dėklų didžiajam kunigaikščiui. Tokiu būdu daugiau valstiečių dovanojant bajorams, didžiojo kunigaikščio gaunamų dėklų turėjo mažėti. Bet Lietuvoje tuomet buvo taikos laikotarpis po ilgai trukusių karų. Valstiečių prieauglis, kuris nebeišsiteko senose dubose, įsikurdavo naujose sodybose, skynimuose, išaugdavo nauji ūkiai, susidarydavo naujos tarnybos ir naujos dėklos. Kartais kunigaikščio vietininkai, norėdami, kad pilims nesumažėtų dėklų, kai kurias išsiplėtusias valstiečių dubų, tarnybų dalis, išsiskyrusias į kelis kiemus, paversdavo pilnomis tarnybomis. Bet tai nebuvo daroma sistemingai, tik retkarčiais kai kur, todėl tuo pakeitimu buvo paliečiami ne viso

valsčiaus valstiečiai, bet atskiri tvirtesni ūkininkai, dėl to priešintis tokiems vietininkų veiksmams valsčiaus valstiečių visuma neturėjo pakankamo pagrindo. Patys vietininkai ir jų tarnautojai iš dėklų padidėjimo naudos neturėjo, nebent gaudavo savo naudai nedidelį atiduotų dėklų surašymo mokestį. Iš viso dėklų naštos didėjimas buvo nedidelis, jis negalėjo tapti valstiečių pasipriešinimo pagrindu.

Ir didžiojo kunigaikščio, ir visų, kurie pajamas gaudavo iš valstiečių duoklių, poreikiai vis didėjo, bet galimybė turėti šių pajamų labai kito. Didžiojo kunigaikščio gaunamų duoklių suma dėl valstiečių išdalijimo bajorams galbūt nemažėjo, bet ir neaugo, tuo tarpu bajorai vis daugiau ir daugiau gaudavo sau valstiečių iš didžiojo kunigaikščio,— geriau žinodami savo valstiečių ūkinį pajėgumą, greičiau didino turimų valstiečių „tarnybų“ kiekį, pačias duokles taip pat lengviau sugebėjo didinti. Ekonominis bajorijos pajėgumas nuolat didėjo. Feodalų klasėje galia iš kunigaikščių perėjo bajorams.

Be dėklų, t. y. javų ir šieno duoklių, duodamų kiekvienos valstiečių dubos, antra to meto didelė valstiečių našta buvo pasėdžiai — atvykusių į valsčių kunigaikščio, jo vietininkų ir jų tarnautojų su palydovais aprūpinimas maistu ir pašaru bei apdovanojimas. Priimti pasėdžio ir vaišinti atvykusįjį valstiečiai turėjo kaip svečią — pagal savo išgales ir pagal priimamojo orumą. Juo aukštesnis būdavo valdytojas ar valdininkas, juo geriau jį reikėjo priimti ir apdovanoti. Atrodo, kad bent pradžioje jokių nustatytų normų pasėdžiui nebuvo,— nei pačių pasėdžių kiekiui, nei duodamų pasėdyje gėrybių kiekiui. Pasėdžių dažnumas ir dydžiai priklausė nuo įpročio ir nuožiūros tų, kas lankėsi pasėdžio. Pasėdį darydavo ne pavienės valstiečių dubos, ne tarnybos, bet visi pasėdžio vietos aplinkiniai žmonės. Smulkius dalykus — kiaušinius, gaidžius ir t. t.— kiekvienas valstietis pats duodavo iš savo ūkio. Stambesnius dalykus — kiaulę, telyčią ir t. t., kurių kiekvienai dubai duoti netekdavo, įgydavo išvien didesnis kiekis valstiečių, sumetę tam reikalui pinigų, padarę savo tarpe mezliavą. Vėliau didieji kunigaikščiai nustojo važinėję pasėdžių ir iš valstiečių buvo pareikalauta sumetamus pasėdžio reikalui pinigus mokėti didžiojo kunigaikščio iždui kaip mokestį, kuriam paliktas mezliavos pavadinimas.

Didžiojo kunigaikščio pasėdžiams išnykus, pasiliko įvairių jo vietininkų — vaivadų, seniūnų, laikytojų, vietininkų,

tijūnų ir t. t.— pasėdžiai. Tie vietininkai buvo arčiau prie valstiečių, jų vis daugėjo, tuo būdu pasėdžių našta valstiečiams vis sunkėjo. Kadangi pasėdžiai buvo daromi ne dubos, bet didesnės valstiečių grupės, tai didžiajam kunigaikščiui daug savų valstiečių išdalijus bajorams, ta pasėdžių našta, kurią pirmiau nešdavo ir atiduoti bajorams valstiečiai, užguldavo likusius didžiojo kunigaikščio valstiečius, neatiduotus bajorams.

Primityviomis žemės ūkio sąlygomis, palyginti dar neišaugus, ypač tarp valstiečių, svarbiausių žemės ūkio gaminių — javų — prekybai, pinigų ūkiui, vienintelis būdas aprūpinti vietininkus ir tarnautojus buvo duoti jiems reikalingų išlaikymui ūkio gaminių — maisto. Tas valdininkų ir tarnautojų išlaikymas gulė, žinoma, ant valstiečių pečių. Juo labiau, kad vietininkai ir tarnautojai savo išlaikymą gaudavo ne iš valstiečių sugabenamų į sandėlius duoklių, bet atsiimdavo jį patys, nuvykę pas valstiečius pasėdžių. Juo su didesniu palydovų skaičiumi atvažiuodavo vietininkas pasėdžio, juo jis labiau spaudė valstiečius ir griežčiau reikalavo iš jų, tuo daugiau pavykdavo jam gauti iš valstiečių. Taigi pasėdžių sistema vertė valsčių valdytojus engti valstiečius, o valstiečius reikalauti, kad valdininkai rečiau lankytų valsčius, kad rečiau atvyktų pasėdžių, kad pasėdžiams reikėtų mažiau duoti. Tai matyti kad ir iš pirmiau išdėstyto Aleksandro rašto dėl pasėdžių Upytės valsčiuje. Pasėdžiai tuo ankstyvuoju laikotarpiu buvo ta dirva, kurioje lengviausiai galėjo pasireikšti ir pasireikšdavo valdančiųjų ir valdomųjų priešingumas.

Didysis kunigaikštis daug savo valstiečių išdalijo bajorams. Duotas bajorui valstietis virsdavo jo veldamu ir, nors netapdavo jo vergu, bet nustodavo daug savo ūkinio ir asmeninio savarankiškumo, kurį prieš tai buvo turėjęs. Todėl didžiojo kunigaikščio valstiečiai kiek įstengdami priešinosi, kad nebūtų atiduoti bajorams. Bet toks valstiečių atidavimas pasunkindavo ne tik atiduodamų, bet ir kitų to valsčiaus valstiečių padėtį, nes juos užguldavo ir atiduotų valstiečių pasėdžių našta, ir jų lažo vargas. Dėl to atidavimui bajorams priešinosi ne tik atiduodamieji, bet visi didžiojo kunigaikščio valsčiaus valstiečiai. Pavyzdžiui, XVI a. pradžioje dėl Veliuonos valstiečių nusiskundimų, kad jų jau tiek esą išdalyta bajorams, jog likusieji nebeįstengia apdirbti dvaro laukų, didysis kunigaikštis pasižadėjo niekam daugiau nebeduoti Veliuonos valstiečių ir, jei

per neapsižiūrėjimą užrašytų kurį bajorui, tai tas užrašas neturėsiąs galios.

Taigi XV a. valstiečių priešinimosi didžiajam kunigaikščiui pagrindas buvo jų atidavimas veldamais bajorams ir kitiems, o priešinimąsi vietiniams didžiojo kunigaikščio valsčių valdytojams kėlė vis didėjantis valstiečių apsunkinimas daugiausia pasėdžiais ir tų valdytojų ar kitų tarnautojų vartojamos pasėdžiuose priemonės, kad galėtų daugiau išspausti iš valstiečių.

4. ŽEMAIČIŲ ŽEMĖS IR UPYTĖS KRAŠTO SOCIALINĖ EKONOMINĖ PADĖTIS XVI a.

Žemaičiuose ir Upytės krašte tas primityvaus žemės ūkio ir valstiečių išnaudojimo, daugiausia pasėdžiais, laikotarpis nesibaigė su XV amžiumi. XVI a. pradžioje ten dar buvo nemaža neįdirbtos žemės, laisvos nedraudžiamos girios, dar buvo ūkininkaujama lydymais. Išskyrus panemunių valsčius, visa kita Žemaičių žemė ligi 1527 m. buvo valdoma Žemaičių seniūno, kaip tos žemės viešpaties. Pajamos iš valstiečių ėjo daugiausia seniūnui, jo vietininkams ir kitiems vietiniams valdytojams. Pasėdžių sistema ten pilnai galiojo. Ligi 1538 m. Upytės valsčius buvo pavestas Trakų vaivados išlaikymui. Taigi kas buvo pasakyta dėl XV a., tiems kraštams tinka ir ligi nurodyto laiko.

Žemaičių žemė nuo Vytauto laikų buvo pavedama valdyti Žemaičių seniūnui, o atskiri valsčiai — tijūnams, kurie buvo Žemaičių seniūno priežiūroje; tik panemunių valsčiai — Veliuonos, Vilkijos ir kiti — buvo pavedami didžiojo kunigaikščio vietininkams ir kiek kitaip tvarkomi. Didžiausias skirtumas buvo tas, kad panemunių valsčiuose buvo didžiojo kunigaikščio dvarų, todėl tų valsčių žmonės turėjo eiti lažą tiems dvarams ir dėti dėklas, o kituose Žemaičių valsčiuose didžiojo kunigaikščio dvarų nebuvo, ir jei valstiečiai eidavo juose lažą, tai ne didžiajam kunigaikščiui, bet seniūnui ar tijūnui.

Žemaičių seniūnu 1412 m. buvo paskirtas Kęsgaila nuo Deltuvos. Jis valdė Žemaičius su nedidele pertrauka ligi savo mirties 1451 metais. Po jo Žemaičių seniūnu buvo jo sūnus Jonas Kęsgailaitis, taip pat ligi savo mirties 1485 m., po to jo sūnus Stanislovas Jonaitis Kęsgailaitis — ligi sa-

vo mirties 1526 metais. Kęsgailos, kone paveldėdami Žemaičių žemę kaip savo tėviškę, valdydami ją daugiau kaip šimtą metų, šeimininkavo Žemaičiuose beveik savarankiškai, jautėsi kone vasaliniais kunigaikščiais. Didysis kunigaikštis į jų valdymą bemaž nesikišo. Tijūnus Žemaičių valsčiams iš pradžių skyrė didysis kunigaikštis, bet ilgainiui ir tijūnus ėmė skirti patys Kęsgailos, neatsiklausdami didžiojo kunigaikščio. Be Kęsgailų, kurie įsigijo ir iš didžiųjų kunigaikščių dovanojimų, ir pirkimais iš bajorų didelius žemės plotus su žmonėmis, kitų didikų, išskyrus Žemaičių vyskupą, kuris turėjo kelis nedidelius valsčiukus, Žemaičiuose nebuvo. Buvo tik bajorų, iš jų vienas antras ir stambokas dvarininkas, bet nė vienas savo turtu ir galia nė iš tolo negalėjo lygintis su Kęsgailomis [...]*. Didesnių miestų Žemaičiuose nebuvo,— didžiausi miestai buvo Kražiai, Veliuona, Ariogala, Kėdainiai ir Varniai. Buvo dar keli mažesni miesteliai. Visi jie teturėjo reikšmės nedidelei artimai apylinkei. Žemaičių miestelėnai, be karčiamų ir prekybos ir galbūt šiokių tokių amatų, vertėsi ir žemės ūkiu,— atskiro miestiečių luomo tie miestelėnai nesudarė ir, žinoma, jokio savarankiškumo, jokios galios priešintis seniūnui ar tijūnui, ar savam viešpačiui neturėjo. Valdydami Žemaičius savarankiškai, su niekuo vietoje nesiskaitydami, nes neturėjo čia nieko bent kiek sau lygaus, Kęsgailos šeimininkavo Žemaičiuose ir tvarkė ir valstiečius, ir bajorus kaip savo dvaro žmones. Net dokumentuose, kuriuos Kęsgailos duodavo bajorams, jie dažnai vadindavo juos „žmonėmis“, tuo žodžiu, kuriuo tuo metu šiaip buvo vadinami tik ūkininkai, valstiečiai.

1522 m. visos Žemaičių žemės tijūnai ir bajorai ėmė skųstis didžiajam kunigaikščiui, kad seniūnas, nesilaikydamas duotos Žemaičių žemei privilegijos, pats skiriąs tijūnus, nors tijūnų skyrimas priklauso didžiajam kunigaikščiui, be kaltės atimąs iš tijūnų tijūnystes, kad draudžiąs naudotis giriomis, ežerais ir upėmis, kad seniūno vietininkai važinėją po valsčius su šeimomis ir dideliu palydovų būriu ir patys teisią žmones be tijūnų, o pirmiau važinėdavę su nedaugeliu žmonių ir be tijūnų neteisę žmonių; kad, važinėdami su daugeliu palydovų, imą iš žmonių po 20 ir

* *Praleidžiami 3 sakiniai apie Žemaitijos miestelius, apie kuriuos toliau rašoma šiame straipsnyje plačiau. (Red.)*

po 30 pastočių ir dėl to daug žmonių nuskurdę, o prieš tai pastočių imdavę tik po dvi ar tris [8].

Didysis kunigaikštis, apsvarstęs tuos skundus, paliko tijūnų skyrimą seniūnui Stanislovui Jonaičiui Kęsgailaičiui, nes jau seniai susidariusi tokia jų skyrimo tvarka, tik įsakė neatstatyti tijūnų be kaltės. Dėl vietininkų važinėjimo dideliais būriais ir ėmimo daugelio pastočių didysis kunigaikštis įsakė, kad vietininkai važinėtų nedideliais būriais ir kad pastočių imtų nedaug. Situose sprendimuose sakoma, kad jie daromi dėl tijūnų ir bajorų skundų, bet tarp tų dalykų, kuriais nusiskundžiama, yra ir tokių, kurie turėjo kelti visų pirma ne bajorų, bet valstiečių nepasitenkinimą, būtent, minėtasis skundas dėl didelių pasėdžių ir pastočių. Bajorai, skųsdamiesi savo seniūnu, kėlė, matyt, visas seniūno ir jo vietininkų negeroves, ir daromas valstiečiams, ir bajorams. Bet jie skundėsi ne tik savo vardu. Iš kito didžiojo kunigaikščio rašto tam seniūnui, rašyto vėliau ir kita proga, 1524 m.[9], matyti, kad didžiajam kunigaikščiui skundęsi 1522 m. ne vien bajorai, bet ir prasti žmonės, t. y. valstiečiai, „visa Žemaičių žemė". Tame rašte sakoma, kad Žemaičių žemės žmonės siūlę didžiajam kunigaikščiui didelių pinigų už tai, kad jis pats imtų skirti tijūnus, bet jis, atsižvelgdamas į Stanislovo Jonaičio Kęsgailaičio aukštą padėtį, kaip savo tarėjo, atsisakęs nuo tos siūlomos jam ir valstybei naudos ir palikęs tijūnų skyrimą jam. Daugumas Žemaičių bajorų tuo metu patys dirbo žemę, savų veldamų neturėjo, nebuvo feodalai dvarininkai, taigi ūkininkavimu jie nesiskyrė nuo kitų ūkininkų, valstiečių. Tik bajorai iš savo ūkio pajamų turėjo eiti savo lėšomis karo tarnybą didžiajam kunigaikščiui, o valstiečiai iš savo ūkio pajamų turėjo duoti duokles, daugiausia seniūnui, ir kai kuriuos mokesčius didžiajam kunigaikščiui. Griežtos sienos tuo metu tarp vienų ir antrų nebuvo, bajorų luomo susidarymas dar nebuvo pasibaigęs. Neretai valstiečiai imdavo eiti bajorų tarnybą, o bajorai, nebeįstengdami eiti karo tarnybos, imdavo eiti valstiečių tarnybą. Ir vieni, ir antri buvo teisminėje seniūno ir jo vietininkų valdžioje, gaudavo mokėti seniūno ir jo vietininkų dedamas jiems baudas ir t. t. Gyvendami seniūnų valdžioje ir kęs-

[8] LOD, priedo p. XXXIV—XXXVII, Nr. 34, 35; *P[rocha]ska A.* Nieco o starostach na Żmudzi.— Kwartalnik historyczny. Lwów, 1895, t. 9, s. 666, 667.

[9] LOD, p. XLIX.

dami jų priespaudą, jie, kad ir nesijautė esą viena klasė (tuo jie, žinoma, ir nebuvo), bet jautėsi esą artimų sluoksnių, neturinčių priešingų interesų, nariai. Todėl bajorai savo skunduose didžiajam kunigaikščiui, jei ir vieni tesiskundė, galėjo nurodyti ne tik savo, bet ir valstiečių skriaudas.

Ar valstiečiai patys skundėsi valdovui, ar jų skriaudas buvo iškėlę bajorai, bet šiaip ar taip 1522 m. iškilo dvi pagrindinės Žemaičių valstiečių sunkybės: seniūno vietininkų pasėdžiai, per kuriuos jie su dideliais palydovų būriais įvažiuodavo į valsčių ir valstiečiai turėdavo duoti jiems maisto ir apdovanoti išvažiuojančius, ir, antra, didelės pastotės seniūno vietininkams. Tiesa, 1522 m. didžiojo kunigaikščio rašte apie pasėdžius ir jų sunkumą tiesiog nieko nėra pasakyta, kalbama tik apie žmonių apsunkinimą vietininkų važinėjimais, bet žmonėms sunkumas susidarydavo ne dėl paties važinėjimo, o dėl pasėdžių važinėjant. Kokia našta žmonėms buvo tie pasėdžiai, matyti iš pirmiau nupasakoto Aleksandro rašto dėl Upytės valsčiaus pasėdžių. Dėl šitų skundų didysis kunigaikštis įsakė taip nebedaryti, bet, matyt, tas įsakymas nieko nepadėjo, nes Žemaičių žemė kaip buvo, taip ir pasiliko to paties seniūno valdžioje. Jis ir toliau tvarkė ją kaip tinkamas, o valdovas, atsižvelgdamas į seniūną, kaip į galingą krašto didiką, negalėjo priversti jo daryti ne tą, ką seniūnas pats norėjo.

1526 m. Stanislovui Jonaičiui Kęsgailaičiui mirus, padėtis pakitėjo. Didysis kunigaikštis nepavedė jo sūnui valdyti Žemaičių taip, kaip buvo valdę jo tėvas ir seneliai. Nusiuntė raštininkus surašyti visus Žemaičių seniūnų valdytus žmones ir visas gaunamas iš jų pajamas ir tik po to paskyrė seniūnu buvusio seniūno sūnų, bet jau kitomis sąlygomis, apie kurias bus kalbama toliau. Iš raštininkų pranešimo didžiajam kunigaikščiui paaiškėjo[10], kad vietiniai seniūno valdininkai labai skriaudę valstiečius ir dėję jiems nepakeliamą naštą. Todėl, visai kitaip nustatydamas valstiečių mokesčius, didysis kunigaikštis atleido juos nuo senų pasėdžių ir duoklių. Matyt, tų pasėdžių ir pridedamųjų duoklių valstiečiai ir buvo labiausiai nualinti.

Didžiojo kunigaikščio įsakymai didikams neskriausti ir neengti pavestų jiems valdyti ir naudoti valstiečių, kol valstiečiai pasilikdavo tų didikų valdžioje, paprastai neda-

[10] AZR. SPb, 1848, t. 2, p. 182—184, Nr. 149.

rė didikams didelio įspūdžio. Į juos nebuvo kreipiama dėmesio, jie prilygo patarimams sumažinti savo pačių ir savo tarnautojų pelną. Dėl Kurklių valstiečių skriaudimo yra įdomus Žygimanto Senojo 1538 m. spalio 5 d. raštas[11]. Jame rašoma, kad Kurklių valsčiaus pristovai, t. y. skiriami iš pačių valstiečių tarpo jų prižiūrėtojai, kurie kartu buvo ir valstiečių atstovai, ir visi valsčiaus žmonės skundęsi didžiajam kunigaikščiui, jog Trakų vaivados valdininkai skriaudžią ir engią juos, be kaltės grobią ir naikiną jų namus, siuntinėją pas juos savo tarnus ir imą iš jų nepakeliamas baudas, jų vietininkai visada važinėją pas juos į namus, prasimaną iš jų kyšio dovanų ir įsaką jiems duoti sau ir savo arkliams staciją, t. y. pasėdžio davinį, ir dar kitaip daug kaip engią ir skriaudžią juos. Dėl tų priespaudų jie labai nuskurdę ir daugelis jų dėl to valdininkų plėšimo išėję iš to valsčiaus kitur. Didysis kunigaikštis sakosi daug kartų rašęs dėl to Trakų vaivadoms, kad sudraustų savo valdininkus ir griežtai įsakytų jiems neengti valdinių ir neįvesti naujovių, bet vaivados, gavę tuos raštus, nekreipę į tai jokio dėmesio ir nesudraudę savo valdininkų, „o dėl to ne kam kitam, bet mums, valdovui, yra žalos, kad tas valsčius taip nualintas ir mūsų valdiniai išėję kitur". Norėdamas palengvinti valstiečių padėtį, kad jie atsigautų ir kad išėję žmonės grįžtų į savo tėviškes ir vėl apsigyventų tame valsčiuje, didysis kunigaikštis dėl valstiečių prašymo atleido juos (ligi atšauksiant) nuo pusės visų duoklių ir pamokėjimų, kuriuos to valsčiaus valstiečiai turi duoti valdytojams ir jų valdininkams.

Jeigu tuo metu Trakų vaivada būtų pasilikęs tas pats didikas, kuriuo buvo skųstasi, toks didžiojo kunigaikščio įsakymas, žinoma, nebūtų turėjęs didelės reikšmės. Vaivada nebūtų atsižvelgęs į jį, kaip nebuvo atsižvelgęs į pirmesnius didžiojo kunigaikščio raštus. Valstiečių skundai būtų pasilikę bergždi. Bet Kurklių, kaip ir Upytės, valsčiaus valstiečiai, apie ką jau buvo sakyta, kreipėsi į didįjį kunigaikštį tuo metu, kai Trakų vaivada buvo miręs. Naujasis dar nebuvo paskirtas, ir didysis kunigaikštis, matyt, neskubėjo jo skirti. Taigi skundžiamasi buvo dėl praeities dalykų — dėl mirusio vaivados ir jo valdininkų darytų skriaudų, kurios didžiajam kunigaikščiui nedavė jokios naudos.

[11] DZOK, priedo p. 162, 163, Nr. 23.

Šiuo atveju skundai turėjo tos reikšmės, kad didysis kunigaikštis, norėdamas apsaugoti savo valsčius nuo visiško nualinimo ir, be to, iš derlingo, turtingo Upytės krašto valstiečių (to krašto, kurio ūkinė pažanga neatsiliko nuo kitų Aukštaičių žemės kraštų, o tuo tarpu valstiečių naudojimo būdas buvo pasilikęs senoviškas) norėdamas ir pats turėti naudos,— o tai turbūt ir buvo svarbiausias pagrindas,— skirdamas naują Trakų vaivadą, nebepavedė jam Upytės valsčiaus, bet atidavė jį valdyti daug mažiau galingam žmogui, vienam savo raštininkų. Kurklių valsčių didysis kunigaikštis paliko naujo Trakų vaivados žinioje, bet iš anksto nustatęs, perpus sumažinęs valstiečių mokesčius. Taigi šių valsčių valstiečiai, skųsdamiesi prieš savo buvusius valdytojus, laimėjo tai, kad didysis kunigaikštis, pabūgęs nenaudingo jam valstiečių nualinimo ir valsčiaus ištuštėjimo, patvarkė tų valsčių valdymą taip, kad didikai vaivados nebegalėtų vien savo naudai kaip išmanydami engti valstiečių. Bet tai padarė ne tiek dėl valstiečių skriaudų, kiek dėl to, kad valstiečių skundai sutapo su jo paties noru įvesti ten tokią pačią tvarką, kokia buvo įvesta kituose Lietuvos kraštuose. Ji atitiko ūkinę Lietuvos pažangą ir teikė iš valstiečių išnaudojimo didžiajam kunigaikščiui daug daugiau naudos, negu pirmesnė santvarka.

5. ŪKINIAI PASIKEITIMAI IR VALSTIEČIŲ PRIEVOLĖS VIDURIO LIETUVOJE NUO XVI a. PRADŽIOS

Centrinėje Lietuvoje XVI a. pirmojoje pusėje ūkio darbui laisvos žemės nebebuvo. Girių dar buvo daug, bet jos buvo draustinės, didžiojo kunigaikščio ir kitų feodalų pasisavintos medžioklei ir miško prekių gamybai, o tos prekės sudarė žymią eksporto dalį. Todėl lydymai ėmė nykti, jų vietoje pūdymai nebebuvo paliekami ilgam laikui dirvonuoti, pasidarė trumpalaikiai, ariamoji žemė vis labiau imta tręšti mėšlu. Dar nebuvo prieita prie nuolatinio trilaukio ūkio, bet jau buvo prie jo einama. Medinių žagrių žemei arti nebepakako, vis plačiau ir daugiau imta vartoti geležiniai antgaliai joms — noragai, geležionys ir kitokie. Gyvulių laikymas ūkiuose priklausė ne tik nuo ganyklų gausumo ar negausumo miškuose, krūmuose, pūdymuose, dir-

vonuose ir nušienautose pievose, bet ir nuo reikalo turėti daugiau mėšlo ariamai žemei tręšti, labiau suaugo su žemės darbu. Darbas pasidarė našesnis, derlius gausesnis.

Miestuose ėmė kilti amatai ir rastis, kad ir nedidelė, nes miestų buvo nedaug, vidaus rinka žemės ūkio gaminiams. Kilo prekyba ir krašto viduje, ir eksportinė. Palyginti su kitomis eksportinėmis prekėmis — apdorotais medžiais, pelenais, vašku, medumi, odomis ir t. t.— javai dar neturėjo didelės reikšmės užsienio prekybai, bet jau buvo eksportuojami, ir jų eksportas vis didėjo. Jis nebuvo toks didelis, kad skatintų bajorus žemininkus didinti savo dvarų pasėlių plotą ir tuo būdu gauti daugiau javų eksportui, bet vis dėlto buvo toks, kad iš javų, parduodamų vidaus rinkoje, ir jų eksporto palikdavo kiek pinigo ir žemininkų, ir valstiečių rankose. Natūrines valstiečių duokles pasidarė galima keisti piniginiais mokesčiais.

Senosios valstiečių dubos „tarnybos", nuo kurių buvo duodamos javų dėklos ir priedėklinis šienas ir nuo kurių buvo einamos lažo dienos, nebeatitiko valstiečių ūkinio ir mokestinio pajėgumo. Vienu atsitikimu tarnyba, pavyzdžiui, buvo keturi valstiečių kiemai su 11 vyrų darbininkų, turinčių 15 arklių ir 9 jaučius, kitu atsitikimu tarnybą sudarė vienas kiemas, pora darbininkų visai be darbo gyvulių. Vieniems dėklas atiduoti buvo nesunku, antrieji visai nepajėgdavo jų atiduoti ir patys vos pramisdavo. Todėl mokestis karo reikalams, vadinamoji sidabrinė, paprastai buvo imamas ne pagal senąsias tarnybas, bet pagal valstiečių naudojamų darbinių gyvulių skaičių. Sidabrinė tuo metu nebuvo dedama pagal valstiečių žemės plotą, kaip tai buvo daroma vėliau, nes, suprantama, išmatuoti ir surašyti visą ūkininko žemę, išblaškytą daugelyje sklypų sklypelių svetimųjų žemių tarpe, su visais krūmais, dirvonais, pievomis, ganyklomis, būsimais lydymais ir t. t. būtų buvę labai sunku, ir gauti plotų skaičiai nebūtų atitikę valstiečio pajėgumo. O jei mokestis būtų dedamas pagal tais metais ariamą žemę, tada būtų tekę sklypelius kasmet iš naujo matuoti, nes, kol nebuvo nusistovėjusio trilaukio ūkio, kol dar buvo ariami lydymai, tol ariamos žemės plotas kasmet galėjo būti kitoks.

Kaip buvo sakyta, žemininkai neturėjo tikslo didinti dvaro javų gamybos, plėsti dvaro ariamos žemės ir tuo pačiu pasėlių ploto, nes javai dar nebuvo sėjami eksportui, o vidaus rinka jiems buvo nedidelė. Didžiajam kunigaikš-

čiui nerūpėjo savo valstiečiams didinti lažą, nes iš jo valstiečių lažo darbų naudos buvo daugiau ne pačiam kunigaikščiui, bet vietiniam dvaro valdytojui. Kunigaikščiui buvo naudingiau, kad valstietis, kuris nėra būtinai reikalingas dvaro darbui, būtų laisvas nuo lažo, galėtų geriau ūkininkauti savo ūkyje ir, daugiau turėdamas, galėtų duoti daugiau duoklių. Lažai didinti labiau rūpėjo smulkesniems bajorams žemininkams, kurie patys gyveno ir šeimininkavo savo dvaruose; būdami vietoje ir gerai žinodami savo valstiečių ūkinį pajėgumą, patys tvarkydami dvaro ūkį, patys prižiūrėdami dirbančius dvare valstiečius, jie galėjo pelningai sunaudoti savo dvare valstiečių lažo darbą ir tikrai turėti naudos iš paties dvaro ūkio, taip pat kartu išrinkti iš valstiečių tiek ir tokių duoklių, kiek valstiečių ūkis galėjo duoti.

1514 m. kovo 28 d. didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis išleido savo valsčių vietininkams įsakymą dvarų pajamoms tvarkyti, kadangi ligi jo įžengimo į sostą 1506 m. visas didžiojo kunigaikščio dvarų pajamas valdytojai naudoję sau, o valdovui nieko iš jų netekę [12]. Tuo įsakymu nustatoma, kad, valdovui atvykus vieton, vietininkas turįs teikti jam staciją, t. y. išlaikymą, o jei valdovas pareikalautų tą staciją vežti į Vilnių arba kur kitur arba į karo lauką, tai ji turinti būti ten nugabenta. Valstiečių tiek teturį būti palikta lažininkais, kiek reikia dvaro laukams arti, o kiti valstiečiai turį būti atleisti nuo lažo ir kiekvienam jų uždėta mokesčio (činšo) po 1 kapą grašių. Tie mokesčio pinigai turį būti duodami valdovui. Valstiečių dėklos turinčios būti duodamos pilių priežiūrėtojams (pilininkams) ir t. t.

Iš tų nuostatų matyti, kad leidžiant juos, valdovui rūpėjo padidinti ir sutvarkyti savo pajamas, paliekant vietininkams tik tas pajamas, kurios buvo jiems skirtos, o visas kitas, vietininkams nepaskirtas, bet jų naudojamas sau, paverčiant pajamomis valdovo naudai. Dvare pasėlių didinti nesirūpinta, nes, matyt, iš to daug naudos nelaukta. Lažo didinti nerasta reikalo. Valdovui naudingiau buvo gauti iš valstiečių nustatytą vienodą činšą — činšo pinigai lengviau sukontroliuojami, vietininkui nuslėpti juos sunkiau, kaip dvaro derlių, kuris gali būti ir didelis, ir mažas, nepriklausomai nuo lažo dienų ir lažininkų skaičiaus. Vie-

[12] LOD, priedo p. XIX—XXI, Nr. 23.

nas seniausių ir svarbesnių valdovų pajamų šaltinių iš savo valsčiaus žmonių buvo pasėdis, arba stacija,— maistas ir pašaras atvykusiam valdovui su palydovais išlaikyti. Ta stacija, valdovui nustojus važinėti po savo valsčių dvarus ir tokiu būdu nesunaudojant jos vietoje, iš dalies nustota rinkti, o iš dalies atiteko vietininkams. Šiuo įsakymu stacija paversta nuolatine valsčiaus žmonių rinkliava: jei valdovas atvažiuoja, ji teikiama jam vietoje, jei neatvažiuoja — ji vežama ten, kur valdovo įsakyta. Taigi daryti savo tarpe mezliavą stacijai valstiečiai jau turėjo visada. Naujiena buvo ne pati mezliava, ji ir pirmiau buvo daroma valdovui atsilankant, bet tai, kad ji virto nuolatine rinkliava. Ir dėkla, ir stacija buvo duodamos valdovui natūra. Matyt, pinigų ūkis dar nebuvo tiek įsigalėjęs valstiečių tarpe, kad, be činšo, valstiečiai dar galėtų sugraibyti pinigų ir mezliavai, ir dėklai atiduoti.

Pagal tą įsakymą vietininkai ir kiti valsčių pareigūnai, ar gavę valdovo įsakymą dėl mezliavos normų valstiečiams — bent toks įsakymas nėra žinomas,— ar ir negavę jo, ėmė iš visų valstiečių rinkti mezliavą. Žmonės, kurie prieš tai mezliavos neduodavo, t. y. nedalyvavo valdovo priėmime, pasėdžio ir stacijos sudaryme, pasipriešino tokiai naujovei; iš to pasipriešinimo kilo bylų. Antai 1514 m. gegužės ar birželio mėnesį žemės maršalkai Jonui Radvilavičiui skundėsi keli Eišiškių valsčiaus žmonės, jog Eišiškių dešimtininkas reikalaująs iš jų, kad jie eitų tarnybą kartu su kitais valsčiaus žmonėmis. Dešimtininkas pasiaiškino, kad jokių naujų tarnybų jis nereikalaująs iš jų, tik valdovas esąs naujai nustatęs jiems mezliavą, ir valsčius reikalaująs, kad jie kartu su valsčiaus žmonėmis ją duotų. Maršalka nusprendė, kad skundėjai turį kartu su valsčiumi duoti mezliavą valdovui [13]. Taigi skųstasi buvo valsčiaus atstovu, kad jis įvedęs žmonėms naujovę, bet kadangi ta naujovė buvo įvesta paties valdovo ir nustatyta rinkliava ėjo valdovui, ne vietos tarnautojams, skundas buvo atmestas.

Dėl mezliavos reikalavimo dar pažymėtinas vienas ginčas su vietininku. 1514 m. gegužės 2 d. tas pats žemės maršalka sprendė Vilniaus tijūnystės Nemenčinės ir Bezdonių dvarų kaimynų, t. y. bežemių dvaro žmonių, naudo-

[13] Литовская Метрика. СПб, 1903, т. 1 (Русская историческая библиотека, т. 20), стлб. 157, 158, № 121.

jančių dvaro žemės sklypus, nelyginant kumečių, skundą prieš savo valdytoją Vilniaus tijūną Butrimą Nemiravičių, kad jis liepęs pagrobti iš jų jautį ir telyčią už jų neduotą velykinę mezliavą, bet jie neturį valsčiaus žemės ir niekuomet kartu su valsčiaus žmonėmis neduodavę mezliavos, tik valdovui atvažiavus duodą po gaidį ir po 10 kiaušinių. Kadangi tie kaimynai įrodė, kad jie neduodavę mezliavos, maršalka įsakė, kad jie ir neturį jos duoti kartu su valsčiaus žmonėmis [14]. Ginčai dėl mezliavos reikalavimo, matyt, kildavo todėl, kad po 1514 m. įsakymo imta traukti prie mezliavos davimo visus žmones, ir dalyvavusius, ir nedalyvavusius prieš tai mezliavoje. Bet ginčą keldavo ir priešinosi mezliavos reikalavimui tik nedidelės grupės žmonių, kurie dėl įvairių priežasčių pirmiau nebuvo dalyvavę mezliavoje, taigi tie, kuriems mezliavos reikalavimas buvo naujovė. Kadangi tie prieštarautojai ėjo ne tik prieš vietinių valdytojų reikalavimus, bet ir prieš visus kitus valsčiaus žmones, kuriems rūpėjo, kad ir jie dalyvautų mezliavoje stacijai sudaryti, tai rimto pasipriešinimo dėl to kilti negalėjo.

Rimtesnių kivirčų kildavo dėl kito įsakymo nuostato: dėl lažininkų pavertimo činšininkais, dėl reikalavimo iš jų činšo pinigų, kurių ligi tol jie nebuvo turėję mokėti. 1524 m. liepos 12 d. Žygimantas Senasis sprendė Breslaujos valsčiaus žmonių skundą prieš Breslaujos laikytoją Povilą Sapiegą dėl skriaudų ir jo įvestų naujovių, būtent: jis verčiąs juos mokėti činšo pinigų po 2 kapas grašių ir duoti po statinę rugių, o nesutinkančius būti činšininkais sodinąs kalėjiman, tačiau žmonės iš seno ėję lažus ir prie pirmesnių valsčiaus laikytojų nebuvę varu verčiami činšininkais. Valdovas įsakė varu neversti žmonių činšininkais, tegul jie einą lažus, kaip ir pirmiau, bet kas jų norėtų būti činšininkais, tą perkelti iš lažo į činšą. Kaip matyti, valdovas čia nusileido valstiečių reikalavimui, atsisakė nuo staigaus činšo įvedimo visiems dvaro darbui nereikalingiems valstiečiams, kaip tai buvo įsakęs 1514 metais.

Be to, žmonės skundėsi, kad laikytojas iš valsčiaus imąs tris rinkliavas per metus po 20 telyčių, po 20 kiaulių, po 20 avių ir t. t. Laikytojui įrodžius, kad tą staciją jam duoti yra nustatyta Vilniaus vaivados Albrechto Goštauto sprendimu (ji buvusi duodama pirmesniems laikyto-

[14] Ten pat, sk. 117—120, Nr. 92.

jams, tiktai kiek mažesnė, kaip kad žmonės skundėsi, kad iš jų esanti imama), valdovas įsakė duoti laikytojui tokią staciją, kokia yra nustatyta vaivados sprendimu, ne didesnę.

Žmonės dar skundėsi, kad laikytojas tik juos vienus varąs statyti tiltų ir taisyti pilies, o nevaręs tų žmonių, kuriuos valdovas yra atidavęs kitiems. Ir dar, be to, iš tų, kurie greitai neišeina tiltų statyti, imąs po 5 grašius nuo kiemo (dūmo), o to anksčiau nebuvę. Valdovas įsakė imti tiltų ir pilies darbams ir tuos žmones, kurie yra atiduoti kitiems, nes jie nesą atleisti nuo tų darbų, o pentininkų pinigų imti ne po 5 grašius, bet po vieną grašį nuo kirvio, nes visur Didžiojoje Kunigaikštystėje tiek teimama.

Be to, žmonės skundėsi, kad laikytojas įsakąs varyti į lažą ne tik pačius ūkininkus, bet ir jų daržininkus, kuriuos jie laiko savo žemėje, kad padėtų jiems dirbti. Valdovas įsakė, kad valstiečių daržininkai nebūtų varomi į lažą, ir iš viso įsakė laikyti žmones taip, kaip ir prieš tai jų buvo tarnaujama [15].

Kaip matyti, šiuo atsitikimu valstiečiai skundą prieš savo laikytoją laimėjo beveik visais punktais. Žinoma, ne todėl, kad valdovas būtų stojęs valstiečių pusėn prieš laikytoją, o tik todėl, kad laikytojas reikalavo sau iš valstiečių ne tiek, kiek buvo nustatyta ir įprasta. Tik vienu klausimu valdovas nusileido valstiečiams, būtent dėl pavertimo jų, lažininkų, činšininkais. Jis sutiko, kad toks pavertimas būtų daromas ne staiga, bet pamažu. Tai, kad valstiečiai buvo labiau linkę pasilikti lažininkais, ne činšą mokėti ir užtat būti laisvi nuo darbų dvarui, kaip tik charakteringa šito laikotarpio pradžiai. Vėliau jau tokių skundų nebebūdavo: valstiečiai ėmė priešintis uždedamiems jiems lažams. Gyvų pinigų valstiečių rankose tuo metu buvo dar nedaug, svarbiausias jų ūkio produktas — javai — dar nebuvo plačiai reikalaujami rinkoje, kiek didesnė eksportinė javų prekyba vos buvo beprasidedanti. Dėl ekonominių sąlygų neįstengdami įsigyti pinigų činšui sumokėti, valstiečiai geriau sutiko eiti lažą, kaip ir seniau, kad galėtų suvesti galus su galais. Nekeliant dvarų ūkio, lažo sunkumas tuo metu nedidėjo, todėl valstiečių našta sunkėjo ne dėl lažų.

[15] ALRG, p. 196—198, Nr. 174.

1529 m. sausio mėnesį buvo išleistos naujos taisyklės didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams Aukštaičiuose[16]. Jomis nustatyta dėklinį šieną ir staciją, t. y. mezliavą, imti iš valstiečių nebe natūra, bet pinigais. Tai paaiškinama, žinoma, ne noru atsižvelgti į valstiečių patogumą, bet valdovo nauda ir ekonominiu galėjimu įvykdyti tą pertvarkymą. Suvežus rudenį staciją, t. y. telyčias, avis, kiaules ir t. t., ir šieną iš visos Lietuvos į Vilnių, nebuvo nei kur jų laikyti, nei kaip sunaudoti, ir daugelis tų gėrybių turėjo nueiti niekais be didelės naudos valdovui. Gyvuliai išgaišdavo, pajamos buvo lengvai išeikvojamos, o sukontroliuoti to turto grobstymą ir eikvojimą buvo labai sunku.

Pagal 1529 m. taisykles natūra iš valstiečių imama tik pati dėkla — rugiai ir avižos. Grūdai turį būti atiduodami pilių prižiūrėtojams, o šie turį tuos javus kasmet parduoti turguje. Grūdai, palyginti su gyvuliais, lengvai saugojamas ir negreit gendąs maisto produktas, didelio sunkumo jiems laikyti, kad ir nemažais kiekiais, turint gerus svirnus, nebuvo. Jų daug reikėjo ir didžiojo kunigaikščio kiemui, ir kariuomenei. Javų perteklių paversti pinigais pavedama ne vietininkams vietos miestelių turguose, kur jų ir kaina turėjo būti žema ir, be to, sunkiai sukontroliuojama, bet nepriklausomiems nuo jų pilių prižiūrėtojams. Taigi valdovas šiuo nuostatu labiausiai buvo užtikrintas, kad už dėklą centrinėse rinkose bus gauta didesnė kaina ir kad gauti pinigai pateks į valdovo iždą.

Vadinasi, 1514 m. iš valstiečių pinigais teimamas tik vienas didesnis mokestis — činšo pinigai, neskaitant įvairių smulkių rinkliavų, o 1529 m. nustatoma, be to, imti pinigais dar ir už šieną, paliekant nekeičiamą tik dėklą — javų duoklę. Matyt, kylant žemės ūkiui ir žemės ūkio gaminių prekybai, tarp valstiečių vis daugiau ėmė rastis pinigų, piniginis ūkis vis labiau ėmė apimti ir juos, todėl valdovas matė galima išgauti iš valstiečių mokesčius pinigais vietoje tų duoklių, kurių teikimas natūra jam nebuvo naudingas.

---

[16] AZR, t. 2, p. 195—199, Nr. 159; iš čia perspausdinta – Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв. Сборник материалов подготовлен к печати И. И. Яковкиным. Л., 1936, с. 29—34, № 10; Zbiór praw litewskich. Poznań, 1841, s. 126—131; iš čia perspausdinta: *Rimka A.* Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos. K., 1925, p. 60—64 (Teisių fakulteto darbai. K., 1924, t. 1, p. 111—115).

Tiek 1514 m. įsakymas, tiek ir 1529 m. taisyklės buvo nukreipti visų pirma prieš vietininkus, didžiojo kunigaikščio valsčių ir dvarų valdytojus, kurie ligi tol buvo pasiglemžę visą gaunamą iš valstiečių naudą. Jais buvo siekiama nustatyti tokias valstiečių duoklių formas, kad duoklės patektų į valdovo iždą, neužkliūtų vietininkų rankose. Jie nemažino valstiečių naštų, juose tiesiog buvo pabrėžta, kad visos ligi tol gaunamos pajamos: duoklės, rinkliavos ir t. t., turinčios būti surašytos ir imamos valdovui. Valstiečiai buvo atleisti tik nuo tų per didelių pamokėjimų ir rinkliavų, kurias vietininkai buvo patys nusistatę ir ėmę iš valstiečių savo naudai. Iš esmės tais nuostatais valstiečių naštos buvo padidintos, nes mezliavos normos buvo griežčiau apibrėžtos ir, be to, įvertintos pinigais. Tos normos, vienodai nustatytos pagal stacijos produktų kainą, turėjo atitikti, žinoma, ne vietinių turgelių kainas, bet centrinių rinkų kainas,— taigi valstiečiams, galėjusiems parduoti savo ūkio gaminius tik vietiniuose turgeliuose, teko parduoti didesnį gaminių kiekį, kad galėtų surinkti tiek pinigų, kiek galėjo siekti stacijos produktų kainos centrinėse rinkose.

Kad kai kurios valstiečių ligi tol duodamos duoklės ir mokami mokesčiai nebūtų praleisti, pamiršti ir patektų į valdovo iždą, didžiojo kunigaikščio dvarams buvo paskirti raštininkai, kurie turėjo važinėti po didžiojo kunigaikščio dvarus ir surašinėti visas jų pajamas. Surašydamas valstiečių mokamus didžiajam kunigaikščiui vietoje įvairių duoklių mokesčius, Vilniaus vaivadijos dvarų raštininkas Mikalojus Andruševičius, be įvairių nustatytų mokesčių, dar prirašė Užpalių valsčiui mokėti 100 kapų grašių viršaus ir įsakė už kiekvieną valstiečių naudojamą tuščią dubą, gerą ar menką, mokėti po kapą grašių. Kadangi tai buvo padaryta be didžiojo kunigaikščio įsakymo, valstiečiams pasiskundus, didysis kunigaikštis 1541 m. lapkričio 16 d. atleido Užpalių valstiečius nuo tų 100 kapų grašių mokėjimo, „kad dėl tokio apsunkinimo valstiečiai neišeitų lauk", t. y. nepabėgtų, metę savo dubas. Taip pat įsakė už tuščias dubas imti iš valstiečių, kaip ir kituose valsčiuose, pagal dubos gerumą — ir po kapą grašių, ir po 40 gr., ir po 30 gr.[17]

Tai buvo valstiečių ginčas su dvarų raštininku, kuris savo nuožiūra, nepavestas, gal negavęs iš valstiečių reika-

[17] DZOK, priedo p. 165—167, Nr. 54.

laujamų dovanų, buvo uždėjęs jiems mokėti be jokio pagrindo papildomą didelę pinigų sumą. Atrodytų, kad tai buvo visai formalus teisės ginčas, kurį teko spręsti didžiajam kunigaikščiui. Bet valdovas patenkino valstiečių skundą ne tiktai dėl to, kad tas mokestis buvo neteisėtai uždėtas valstiečiams, bet ir dėl baimės, kad, nepatenkinus valstiečių skundo, neišsigalėdami išlaikyti savo ūkio, jeigu iš jų būtų reikalaujama sumokėti visa tai, kas jiems raštininko buvo nustatyta mokėti, jie gali mesti savo dubas ir išeiti šalin, kaip tai buvo atsitikę netolimame Kurklių valsčiuje. Skundas valstiečiams buvo iš esmės ne formalių teisinių ginčų sprendimo būdas, bet rimtas priminimas valdovui, kad dėl per didelių priespaudų jiems neliksią nieko kita, kaip mesti savo dubas ir išeiti iš jo valsčiaus, t. y. grasinimas, kad jei valdovas nesumažins priespaudų, jis nebeturės iš jų pajamų. Bėgimas iš dubų ir grasinimas bėgti buvo labai reali valstiečių pasipriešinimo priespaudai priemonė.

Pažymėtina, kad visi ligi šiol paminėti valstiečių ginčai su valdytojais, išskyrus, žinoma, 1418 m. Žemaičių valstiečių sukilimą, vykdavo palyginti taikingai. Valstiečiai pasyviai priešinosi valdytojų reikalavimams, nevykdė jų, neduodavo reikalaujamų duoklių ir rinkliavų. Negalėdami kitaip apsiginti nuo priespaudos, metė savo ūkius, skųsdavosi valdytojais valdovui, ir reikia pasakyti, kad tie skundai, bent formaliai, dažnai turėdavo pasisekimo. Valdovo valstiečiai dažnai buvo skriaudžiami visiškai ne valdovo naudai. Valstiečių nuolat keliamas grasinimas mesti ūkius buvo labai realus, valdovui buvo pavojaus likti be valdinių, pasidaryti ne valstiečių valdovu, bet tuščių dirvonų šeimininku. Valdytojai grobė, t. y. sekvestravo, neklusnių valstiečių turtą, kalindavo juos, bet nei valstiečiai nesigriebė smurto veiksmų prieš valdytojus, nei valdovai ar vietiniai valdytojai nesiėmė griežtų baudžiamųjų priemonių prieš nepaklusnius valstiečius, kokių buvo imamasi kiek vėliau. Tokie, bent pagal turimas žinias atrodo, buvo jų santykiai. Tai nebuvo taika, bet ir kova — be didelio smurto, be ypatingo įtūžimo. Valdovai, įvesdami naujoves, keisdami senoviškas natūrines valstiečių duokles ir rinkliavas piniginiais mokesčiais ir juos didindami, rėmėsi vis labiau su ekonomine pažanga įsigalinčiu piniginiu ūkiu. Valstiečiai, daug mažiau, negu plačiai gyvenantys feodalai ir miestiečiai, paliesti piniginio ūkio, priešinosi toms nau-

jovėms, tematė jose naujas naštas, gynėsi senove. Bet vis didėjantis piniginio ūkio įsigalėjimas ir tarp valstiečių silpnino jų kovą su naujovėmis. Ir valdovai, matydami sunkumus, kuriuos sukeldavo jų noras staiga pertvarkyti valstiečių duokles, kartais mokėdavo nusileisti, sušvelninti savo griežtus reikalavimus, leisdavo savo įvedamas reformas vykdyti ne taip staiga, kaip buvo ketinę. Dėl visa to nebuvo prieita tuo metu prie griežtų konfliktų.

6. UKMERGĖS IR ANYKŠČIŲ VALSTIEČIŲ PRIEŠINIMASIS

Valdovams ėmus tvarkyti valstiečių pareigas pagal savo vis didėjantį piniginių lėšų reikalą, palyginti ramūs santykiai truko neilgai. Toliau teks apžvelgti ir tokius valstiečių kovos atsitikimus, kur valstiečių pasipriešinimas buvo daug griežtesnis, kur į smurtą jie patys atsakydavo smurtu.

Kaip buvo sakyta, 1529 m. taisyklėmis buvo nustatyta, kad priedėklinį šieną valstiečiai turį atiduoti ne natūra, kaip pirmiau, bet pinigais. Penkiolika metų taip turbūt ir buvo imama, bet 1543—1544 m., didelio nederliaus Lietuvoje metu, buvo pareikalauta, kad valstiečiai, bent iš kai kurių valsčių, dėklines avižas ir priedėklinį šieną atiduotų natūra ir pristatytų į Vilnių. Viename Krokuvos kanauninko St. Gurskio (Górski) laiške, rašytame 1544 m. kovo 15 d. iš Piotrkuvo Lenkijoje, besirengiant važiuoti į Lietuvą, taigi padėtį Lietuvoje težinant iš kitų pasakojimų, sakoma, kad Lietuvoje jau ketveri metai esąs didelis badas, smulkieji bajorai ir valstiečiai visai neturį jokių javų, tuo tarpu jaunasis karalius Žygimantas Augustas gyvenąs Vilniuje prabangiai, kasdien jo virtuvei esąs skerdžiamas jautis ir jo kiemo žmonėms 18 karvių, kasdien esą suvartojama po 400 karčių avižų,— avižas, šieną ir kitą maistą valstiečiai turį suvežti iš už 30, 40 ir 50 mylių, patys didžiai vargdami ir pragaišindami turtą [18]. Taip buvo pareikalauta iš Uk-

[18] *Niemcewicz J. U.* Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polszcze. Warszawa, 1822, t. 4, s. 37, perspausdinta — *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450—1586. Lwów, 1932, cz. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomory, s. 101, Nr. 535.

mergės ir Anykščių valsčių. Ar tas reikalavimas turi ką bendra su vėlesnės instrukcijos paskelbtu nuostatu didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams, kad dėklinės avižos būtų atiduodamos natūra [19], ar ne, neaišku. Valstiečiai ėmė skųstis valdovui savo laikytoju Kmita Kuncevičiumi dėl jo daromų skriaudų ir priespaudų. Tą skundą didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas 1545 m. vasario 13 d. atmetė, nes esą valstiečiai, savavališkai susimokę, nenorį eiti lažo ir mokėti mokesčių, be to, nevežą dėklinių avižų į Vilnių, ir įsakė siunčiamam į tuos valsčius savo dvariškiui Kotui išrinkti iš valstiečių jų neprimokėtus mokesčius ir rinkliavas, išreikalauti avižų dėklą ir atgabenti ją vietiniais vežimais į Vilnių, be to, suimti po 5 maištininkus iš kiekvieno tų dviejų valsčių, Ukmergės ir Anykščių, ir atgabenti juos į Vilnių [20].

Dėl griežto valstiečių pasipriešinimo tam dvariškiui nepavyko įvykdyti viešpaties įsakymo. Yra išlikęs jo 1545 m. vasario 23 d. pranešimas apie bandymą vykdyti įsakymą Anykščių valsčiuje [21]. Nuvykęs į Anykščius, jis visų pirma įsakęs pristovams, tijūnui ir visiems valsčiaus žmonėms susirinkti Anykščiuose valdovo rašto išklausyti, bet valsčiaus žmonės neatvyko,— nenorėjo paklusti valdovui, nenorėjo duoti pastočių šienui vežti į Vilnių. Pastočių neduoti jiems įsakęs Buivydas. Dvariškiui bevažiuojant pas tą maištininkų vadą Buivydą, tasai, pasitelkęs padėjėjų ir tarnų, pakelyje užpuolęs jį, nenorėjęs leisti į savo namus. Buivydo žmonės kone užmušę jį, buvusius su juo tarnautojus primušę ir sužeidę. Tik dideliu vargu pavykę dvariškio žmonėms suimti tą Buivydą. Suimtąjį tuoj nugabeno į Ukmergę *, bijodami, kad draugai jo neišvaduotų, jei jis būtų laikomas vietoje, Anykščiuose. Buivydo žmona pabėgusi iš namų, o dvariškis jo namus surašęs ir užantspaudavęs, tik 8 jaučius nuvaręs į Anykščius. Buivydo tarnai pasakoję jam, kad maištininkai tris kartus buvę susirinkę Buivydo namuose ir prisiekę neklausyti laikytojo ir nevežti avižų ir šieno į Vilnių. Jei Buivydas būtų buvęs užkluptas namie, jis būtų kovęsis ligi savo gyvos galvos,— maištininkai buvę apsirūpinę šešiais šautuvais ir keliolika

[19] LMPb, sk. 613 ir kitos.
[20] Ginčai, t. 1, p. 37.
[21] Ten pat, p. 38—40.
* *Mašinraštyje klaidingai* — į Anykščius. *(Red.)*

ragotinių. Pats Buivydas aiškinosi, kad jie kėlę maištą dėl to, kad laikytojas padidinęs valstiečiams mokesčius, reikalaująs iš jų daugiau darbų ir jie turį árti daugiau dvaro žemės, negu anksčiau. Ir suėmus Buivydą, valstiečiai vis viena atsisakė vežti į Vilnių dėklines avižas ir šieną, sakydami, kad šieną vežti į Vilnių jiems esanti naujovė. Susimokėlių tarpe buvę, be šiaip valstiečių, ir pristovas, ir pristovų padėjėjų, ir tijūnas. Tokių žinių duoda apie anykštėnų pasipriešinimą dvariškis Kotas. Kaip toliau buvo, žinių nėra.

Anykštėnai labiausiai priešinosi reikalavimui atiduoti avižų dėklą ir šieną natūra ir, be to, dar nugabenti juos savo arkliais į Vilnių. Šieno davimas natūra ir jo nuvežimas jiems esanti naujovė [...]*. Matyt, tais nederliaus metais [1544] šieno ir iš viso pašaro labai trūko, ypač Vilniaus apylinkėse, jis buvo labai brangus, ir didžiajam kunigaikščiui naudingiau buvo gauti šieno dėklą natūra, negu už šieno pinigus pirkti Vilniuje brangų ir iš viso vietoje sunkiai gaunamą pašarą. Nebeįprastas pareikalavimas iš valstiečių šieno, kurio tuo metu jiems patiems labai trūko, ir dar paliepimas atvežti šieną iš Anykščių į Vilnių menkais to laiko vežimais medinėmis ašimis ir sunkiai išvažiuojamais keliais labai sujaudino valstiečius, ypač tuos, kurie turėjo kiek daugiau gyvulių. Sukėlė jų pasiryžimą gintis ne dėl to, kad tas reikalavimas jiems buvo tikra naujovė, kad nuo nebeatmenamų laikų jie nebūtų davę šieno duoklės,— to nebuvo — 13—14 metų tarpas, per kurį jie turbūt neduodavo šieno duoklės, nėra toks ilgas,— bet dėl to, kad tas reikalavimas tais nederliaus metais griovė jų pačių ūkį, vertė išgaišinti badu visus savo gyvulius, nes, matyt, jiems buvo įsakoma atiduoti ne šieno perteklių, bet tą šieno menkniekį, kurį jiems pavyko prišienauti sausros metais savo gyvuliams.

Jei dėl savo atsisakymo atiduoti šieną valstiečiai ir aiškinosi, kad šieno reikalavimas ir dar, be to, įsakymas nugabenti tą šieną į Vilnių jiems esanti naujovė, tai dėl avižų dėklos jie to nenurodinėjo. Vadinti avižų reikalavimą naujove jie neturėjo jokio pagrindo, bet jie taip pat griežtai atsisakė duoti avižas, kaip ir šieną.

---

* *Praleidžiami 3 sakiniai, kur vėl kartojama, kaip keitėsi šieno prievolė 1529—1544 m. (Red.)*

Taigi iš esmės Anykščių valstiečių pasipriešinimo pagrindas buvo ne koks jų noras laikytis „senovės“, bet gynimasis nuo jų ūkio sunaikinimo. „Naujovė“ ir „senovė“ bent jau tuo metu nebuvo esminis dalykas, tik įprastinė forma ginčo teisiniam pagrindui paaiškinti. Greičiausiai valstiečių pasipriešinimo ūpą dar labiau kėlė ir pasiekę žinios apie prabangų jaunojo Lietuvos valdovo gyvenimą Vilniuje, platų valstiečių sugabento maisto ir pašaro, kurių jiems patiems tuo metu labai trūko, eikvojimą. Jei žinios apie tai buvo pasiekusios kanauninką Gurskį Lenkijoje, tai jos turbūt nebuvo paslaptis ir Lietuvos valstiečiams.

Anykščių ir Ukmergės valstiečių pasipriešinimas tuo metu nebuvo, žinoma, vienintelis, bet apie kitus nėra žinių. Lietuvos valstybiniame archyve yra buvęs pluoštas raštų apie Merkinės valstiečių kivirčą su savo laikytoju Mikalojum Jundilu. Kivirčui ištirti didysis kunigaikštis buvo nusiuntęs į Merkinę savo komisorium Vilniaus kanauninką Valerijoną Protasevičių[22]. Bet tie raštai žuvo kartu su kitais Lietuvos valstybinio archyvo dokumentais, ir dabar jų turinys nėra žinomas. Tas kivirčas buvo apie tą patį laiką, kaip ir anykštėnų pasipriešinimas, ir galbūt net dėl to paties dalyko.

7. ŽEMAIČIŲ VALSTIEČIŲ PADĖTIES PAKEITIMAS 1527 IR 1529 m. TAISYKLĖMIS

1527 m. balandžio 28 d. skirdamas Žemaičių seniūnu paskutinį iš eilės Kęsgailų giminės seniūną Stanislovą Stanislovaitį[23], Žygimantas Senasis pavedė jam valdyti Žemaičių žemę ne pagal senovę, ne taip, kaip Žemaičių seniūnais buvo jo tėvas, senelis ir t. t., bet tam tikromis naujomis sąlygomis. Didysis kunigaikštis pasiliko savo žinioje ne tik tuos dvarus ir valsčius, kurie ir pirmiau buvo jo žinioje, būtent: Vilkiją, Veliuoną, atskyrus nuo jos Tendžiogalos valsčių, Skirsnemunę ir Josvainius, kuriuose tebuvo maždaug penktoji didžiojo kunigaikščio Žemaičių valstie-

[22] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. М. (1917), кн. 21, с. 366.

[23] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб, 1863, т. 1, с. 71—73, № 86.

čių dalis, bet, be to, dar šiuos valsčius, kurie ligi tol buvo Žemaičių seniūno žinioje: Beržėnus, Užventį, Dirvėnus, Biržinėnus, Viešvėnus, Telšius, Tverus, Rietavą, Šaudus, Gandingą, Pajūrį, Palangą, Karšuvą, Kaltinėnus, Pašilę ir Ariogalą. Šitiems valsčiams valdovas pats skirsiąs valdytojus, ir visos pajamos iš tų valsčių eisiančios valdovui, Žemaičių seniūnas nebegalėsiąs skirti ir siųsti į juos savo tijūnų ir vietininkų, neturėsiąs tuose valsčiuose pasėdžių ir nebegausiąs iš jų jokių duoklių. Tuose valsčiuose seniūnui paliekama tik teismo valdžia. Pačiam seniūnui, jo žiniai ir naudai, paliekami šie valsčiai: Kražiai, Kelmė, Viduklė, Žarėnai, Karklėnai, Tendžiogala, Medingėnai, Pavandenė, Patumšiai, t. y. maždaug dešimtoji didžiojo kunigaikščio valstiečių Žemaičiuose dalis, priskyrus prie jų dar ir įkeistą Stanislovui Stanislovaičiui Jurbarką. Tuose valsčiuose seniūnas pats galės skirti savo tijūnus ir vietininkus ir tų valsčių pajamas imti sau, kaip ir jo tėvas imdavo; tik vadinamosios kiaunių duoklės iš šitų valsčių, kaip ir seniau, turinčios eiti didžiajam kunigaikščiui. Nuo to laiko tas Žemaičių valsčių suskirstymas į didžiojo kunigaikščio ir į Žemaičių seniūno valsčius pasiliko ir toliau labai ilgą laiką.

Išskyręs sakytuosius valsčius iš tiesioginės seniūno ir jo vietininkų žinios, didysis kunigaikštis pasiuntė į Žemaičių žemę savo raštininkus, kuriems pavedė surašyti žmones ir iš jų gaunamas pajamas. Raštininkams pristačius sąrašus, didysis kunigaikštis pažymėjo savo rašte: „pamatėme ir supratome, kad tuose valsčiuose vietiniai valdininkai labai skriaudė ir nepakeliamai engė mūsų valdinius, ir dėl to daugelis mūsų žmonių iš savo tėviškių išėjo ir daug žemių liko tuščių". Norėdamas įvesti Žemaičių valsčiuose geresnę tvarką, didysis kunigaikštis 1527 m. rugsėjo 30 d. taisyklėmis[24] atleido tų valsčių valstiečius nuo pasėdžių ir nuo rinkliavų, kurias jie duodavo ligi tol, ir nustatė jų vietoje savo ir valstybės naudai mokestį nuo žagrių: tuo tarpu, kol nualinti valstiečiai atsigaus, po 15 gr. nuo jaučių žagrės ir po 7,5 gr. nuo arklio žagrės, o paskui, atsigavus jiems,— dveja tiek.

Tos taisyklės iš esmės nustatė ne ką kita, tik valstiečių duoklių pakeitimą, panašų į tą, kuris Aukštaičiuose buvo padarytas 1514 ir 1529 m. taisyklėmis. Ligi tol sunkiausia

[24] AZR, t. 2, p. 182—184, Nr. 149.

Žemaičių valstiečių našta buvo seniūnų ir vietininkų daromi pasėdžiai ir, be to, jų imamos įvairios rinkliavos sau. Žemaičiuose didieji kunigaikščiai beveik nesilankydavo, taigi neturėjo progos tais pasėdžiais pasinaudoti. Senoji pasėdžių sistema buvo taikoma ir buvo naudinga vietininkams, tiems valdytojams, kurie patys lankėsi valsčiuose. Žinoma, pasėdžiai buvo labai sunkūs valstiečiams, ir nėra jokio pagrindo netikėti didžiojo kunigaikščio rašte atvaizduotu valstiečių nuskurdimu. Tačiau ne valstiečių reikalai rūpėjo didžiajam kunigaikščiui, bet savo. Pradėti jam dabar važinėti po Žemaičių valsčius, kad pats galėtų pasinaudoti pasėdžiais, kai ir Aukštaičiuose jis to nedarė, buvo visiškai neįmanoma,— pasėdžių laikas jau buvo atgyventas ir ūkio evoliucija davė galimybės užkrauti valstiečiams kitokios formos duokles. Aukštaičiuose 1514 m. buvo nustatyta didžiajam kunigaikščiui pristatyti staciją, t. y. surenkamas valstiečių mezliavomis pasėdžių gėrybes natūra. 1527 m., pertvarkant duoklių sistemą Žemaičiuose, tai nebuvo ir negalėjo būti nustatyta,— negi galėjo valstiečiai gabenti visą staciją iš Telšių, Plungės ir t. t. į Vilnių ar Trakus. 1529 m. Aukštaičiuose nustatyta stacijos vietoje didžiajam kunigaikščiui pristatyti mezliavos pinigus. 1527 m. Žemaičiuose ligi tol seniūnams ir kitiems vietininkams natūra darytų pasėdžių vietoje iš karto nustatyta duoklė didžiajam kunigaikščiui pinigais, tik ne senų pasėdžių, tai yra mezliavų, normomis, kurios turbūt neatitiko valstiečių ūkinio pajėgumo, bet kitomis normomis, būtent, pagal naudojamų darbo gyvulių skaičių, t. y. beveik tokiomis pat, kaip pagal dirbamos žemės plotą arba gaunamo derliaus dydį, vienu žodžiu, pagal tai, kiek išplitęs buvo valstiečių javų ūkis. Natūrinės pasėdžio duoklės buvo pakeistos piniginiu ekvivalentu, kartu patobulinus ir jo ėmimo normavimą.

1527 m. taisyklės, nustačiusios laikinai, ligi valstiečiams atsigaunant, sumažintas žagrių mokesčio normas, pačioje 1529 m. pradžioje buvo pakeistos naujomis taisyklėmis, kuriose tos normos buvo nustatytos jau dvigubai didesnės už pirmesnes, sumažintąsias. Jose buvo dar nustatyta, ką valstiečiai turi duoti savo vietiniams valdytojams, tijūnams ir vietininkams, be to, ką turi duoti didžiajam kunigaikščiui. 1527 m. taisyklėse apie tijūnų ir vietininkų pajamas tebuvo pasakyta, kad jas nustatysią pajamų raštininkai. 1529 m. taisyklėse tijūnų pajamos aiškiai nu-

statytos, būtent: be teisminių ir kitų tokių pajamų, jiems turi būti duodama nuo kiekvienos valstiečių tarnybos 5 gražiai ir kepalas duonos, vertas $^1/_2$ gr., nuo dviejų tarnybų — statinė avižų arba 2 gr., šieno vežimas arba 1 gr. ir du gaidžiai arba 1 gr., nuo 4 tarnybų — statinė alaus. Tai savo stacijai, taip pat ir valdovo duoklėms išrinkti tijūnai galį važiuoti į valsčių 2 kartus per metus ir įvažiavę būti savo valsčiuje kas kartą po 3 savaites. Įvažiuoti į valsčių turį be didelio palydovų skaičiaus. Vadinasi, 1527 m. taisyklėse paskelbtas pasėdžių panaikinimas neįvyko, pasėdžių našta tebuvo palengvinta ir sunorminta, pasėdžio vietoje 1529 m. taisyklėmis buvo nustatyta stacija tijūnui. Tarp pasėdžio ir stacijos buvo skirtumas. Valdovas ar vietininkas pasėdžio važiuoja pas valstiečius pats, gyvena, maitinasi vaišinamas ir išsiveža, kas yra nustatyta, jeigu iš viso yra nusistovėjusios ar nustatytos kokios pasėdžio normos, ir ką sugeba išgauti. Stacija yra tų pačių duodamų pasėdžio produktų ir kitų gėrybių ekvivalentas, kurį valstiečiai patys turi sugabenti į vietinį centrą, šiuo atsitikimu į valsčiaus centrą. Atvykęs valdovas ar vietininkas nebesilanko pas valstiečius, bet sustoja valsčiaus centre ir tą laiką, kurį ten esti, maitinasi su savo palydovais ta stacija ir, kas jos lieka, išsiveža. Tačiau vargu ar buvo didelio skirtumo tarp pirmesnio pasėdžio ir naujai nustatytos stacijos. Tijūnų stacijoje nenustatyta duoti tijūnui jokių galvijų, kiaulių, avių, kurie buvo duodami per pirmesnius pasėdžius. Betgi tijūnas atvažiuodavo su palydovais trims savaitėms į valsčių ne sausos duonos pagraužti ir alum užgerti, ne pasninkauti, bet pasimaitinti. Kad maitinti jį turėjo valsčius, savaime suprantama, turbūt dėl to taisyklėse nieko ir nėra pasakyta, kiek telyčių, kiaulių, kumpių ir avių per kiekvieną tijūno atsilankymą valsčiuje jam turi duoti valstiečiai,— turi duoti tiek, kad jis ir jo palydovai būtų visai sotūs. Jei jo nemaitins kaip reikiant, jis sugebės visokiomis priekabėmis išgauti iš valstiečių visa, ko jam reikia, ir dar visokių nemalonumų pridaryti. Taisyklėse, matyt, nustatytos tiktai išsivežtino maisto ir pašaro normos. Jei tijūnui per apsilankymus valsčiuje būtų reikėję maitintis tik iš savo stacijos normų, taisyklėse nebūtų reikalo įsakyti tijūnui, kad jis tevažiuotų su nedideliu palydovų būriu. Jei jis turėtų maitinti tuos palydovus savo stacija, jam pačiam be jokio įsakymo rūpėtų turėti jų mažiau, kad jo neapval-

gytų. Atvažiavęs į valsčių rinkti savo stacijos ir duoklių valdovui, tijūnas, žinoma, nelaukdavo, kol valstiečiai patys jas jam sugabens. Pats ir jo tarnautojai važinėjo po žmones, ragindami greičiau sugabenti staciją ir duokles, ir, žinoma, važinėjančius vietininkus ir jų tarnautojus valstiečiai turėjo vaišinti, t. y. priiminėti galų gale pasėdžio. Tokiu būdu iš esmės tijūnų pasėdis liko valstiečių našta, kaip ir buvusi, nebereikėjo tiktai priimti pasėdžio Žemaičių seniūno ir jo tarnautojų. Bet užtat valstiečiams buvo uždėtas žagrių mokestis didžiajam kunigaikščiui ir 1529 m. tas mokestis buvo padidintas. Taigi 1527 ir 1529 m. taisyklės valstiečių padėties nepalengvino. Jų tikslas buvo kitas: vietoje tų duoklių, kurias pasėdžio pavidalu išsirinkdavo sau iš valstiečių seniūnas ir kiti vietininkai, nustatyti tokias duokles, kurios atitektų ne vietininkams, bet didžiajam kunigaikščiui, paliekant ir vietininkams normuotos ir nenormuotos naudos iš valstiečių. Taisyklės buvo išleistos 1529 m. sausio 8 ar 20 d., bet, be to, tos pačios taisyklės dar buvo duotos 1529 m. spalio 21 ar 28 d.[25] ir dar vėliau, 1536 m. rugsėjo 18 d., vėl išsiuntinėtos visiems Žemaičių tijūnams, kurie buvo išskirti iš Žemaičių seniūno žinios[26]. Matyt, sunku buvo priversti greičiausiai ne tik valstiečius, bet ir vietininkus jų laikytis.

8. VALSTIEČIŲ PRIEŠINIMASIS ŽEMAIČIUOSE, ESANT NAUJAI PRIEVOLIŲ SISTEMAI

Išleistų Žemaičių valsčiams taisyklių vykdymas netruko sukelti valstiečių pasipriešinimą. Vienas toks Ariogalos valsčiaus pasėdinių bajorų ir visų valsčiaus žmonių pasipriešinimas pasireiškė, be ko kita, jų skundu prieš

[25] AZR, t. 2, p. 199—203, Nr. 160; Zbiór praw litewskich, s. 131—136; Ковенская памятная книга на 1861 год. Ковно, 1861, прилож., с. 3—8; LMPb, sk. 66—76, Nr. 7; iš čia perspausdinta: *Rimka A.* Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų, p. 65—70 (Teisių fakulteto darbai, t. 1, p. 116—121). Plg. *Halecki O.* Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materyały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. Kraków, 1917, s. 25 (atspaudas iš „Archiwum Komisyi historycznej Akademii umiejętności", t. 12).

[26] CVSAA, Lietuvos Metrika, užrašymų knyga 19, l. 124a—129.

savo tijūną Jurgį Valadkavičių, didžiojo kunigaikščio spręstu 1529 m. gegužės 20 d.[27] Jie skundėsi, kad tijūnas imąs iš jų nuo kiekvienos žagrės po 30 gr. ir t. t. Tijūnas atsikirto, kad visus tuos mokesčius jis imąs ne sau, bet valdovui pagal jo įsakymą ir išleistas taisykles. Valdovas pripažino tijūną teisų, kadangi jis ėmęs taip, kaip valdovo buvo įsakyta imti visiems Žemaičių tijūnams.

Apie 1530 m. Mažųjų Dirvėnų valsčiaus valstiečiai, savo pristovo vadovaujami, užmušė tijūno Stanislovo Valadkavičiaus raktininką Fedkų ir atvykusiam pas juos tijūnui su palydovais grasė tą patį padaryti. Tijūnas pasiskubino pasišalinti. Jis skundė valstiečius ir seniūnui Stanislovui Stanislovaičiui Kęsgailai, ir buvusiam po jo Jonui Radvilai. Seniūnas Radvila buvo davęs S. Valadkavičiui antstolį, ir tas antstolis ėmė grobti, t. y. sekvestruoti valstiečių turtą. Dėl to grobimo ne vienas valstietis, metęs visą savo ūkį, išbėgo. Tai tiesiog nurodyta 1537 m. Žemaičių valstiečių ir jų mokesčių surašyme[28]. Bet galutinai skundą sprendė tiktai Žemaičių seniūnas Vaitiekus Klačkavičius. Jo teismui priteisus, kad valstiečiai turį sumokėti S. Valadkavičiui nuostolių tiek, kiek jis prisieks turėjęs, valstiečiai su juo susitaikė ir apsiėmė atlyginti jo prentenzijas[29]. Kas iš tikrųjų ten buvo įvykę, dėl ko valstiečiai buvo tiek įniršę ant tijūno tarnautojo, kad jį nužudė, iš sprendimo nematyti ir kitų žinių nėra. Buvęs tijūnas S. Valadkavičius kaltino valstiečius ne tiek raktininko užmušimu, kiek tuo, kad jie pagrobę buvusius pas raktininką surinktus iš valstiečių didžiojo kunigaikščio iždui, greičiausiai žagrių mokesčio, pinigus. Atrodo, kad raktininko nužudymas davė tijūnui progos neatsiskaityti su iždu visais surinktais iš valstiečių mokesčiais, jei kuri jų dalis iš viso buvo pas raktininką, nes valstiečiai buvo teismui davę rimtų įrodymų, kad ne jie pagrobę mokesčių pinigus, bet tijūnas pats juos išeikvojęs. Matyt, ir čia buvo pasipriešinta žagrių mokesčio ėmimui. Taigi 1527 ir 1529 m. įsakymai, panaikinę seniūno pasėdžius ir įvedę žagrių mokestį, vietinių valdytojų ir valstiečių santykių nesunormavo, jų santykiai paliko įtempti ir greičiau dar paaštrėjo, padidėjus valstiečių naštoms.

---

[27] ALRG, p. 227, 228, Nr. 195; klaidinga data — gegužės 8 d.
[28] MAB, f. 16, b. 124, l. 36, 37.
[29] LIS, t. 1, p. 111, 112.

Tuose valsčiuose, kurie 1527 m. buvo palikti Žemaičių seniūnui, buvo palikta ir senoji tvarka. Taigi nebuvo įvestas žagrių mokestis, bet pasiliko seni pasėdžiai ir kitos senoviškos rinkliavos seniūnui ir jo vietininkams. 1532 m. mirus Žemaičių seniūnui Stanislovui Stanislovaičiui Kęsgailai, jo vietininkai ėmę labai plėšti ir skriausti žmones. Skriaudžiamųjų bajorų ir valstiečių prašomas ir kai kurių tijūnų ir bajorų pritariamas, Telšių ir Užvenčio valsčių tijūnas Stanislovas Orvydaitis paėmęs tuos seniūno valsčius savo žinion, kad apsaugotų žmones nuo buvusiojo seniūno vietininkų plėšimų ir skriaudų,— taip bent jis pats vėliau aiškinosi didžiajam kunigaikščiui[30]. Tą jo pasiaiškinimą paneigė kai kurie kiti buvę tuo metu pas didįjį kunigaikštį Žemaičių tijūnai. Didysis kunigaikštis pripažino S. Orvydaičio ir pritarusių jam bajorų ir tijūnų, jei jie iš tikrųjų jam buvo pritarę, elgesį neleistinu, maištišku ir už tai atėmė iš S. Orvydaičio jo turėtas tijūnijas. Ar S. Orvydaitis paėmė Žemaičių seniūno valsčius savo žinion pats savo nusistatymu, ar jis tai padarė bent kai kurių bajorų remiamas, įrodymų tam nėra, bet netikėti jo pasiaiškinimo tikrumu nėra pagrindo. Mirus seniūnui, jo vietininkai, žinodami, kad paskyrus naują seniūną, jiems teks išeiti ir užleisti savo vietas naujo seniūno vietininkams (nustoti turėtų pelno šaltinių), kol dar nėra naujo seniūno, skubėjo paimti iš žmonių ką tik galima, ėmė juos plėšti. Žmonės, ieškodami pagalbos, kreipėsi į vieną žymesniųjų tijūnų, vietinį žmogų, ne seniūno, bet didžiojo kunigaikščio valsčiaus valdytoją, kuris materialiai nuo seniūno nepriklausė ir jo vietininkų kompanijoje nedalyvavo, kad sutramdytų seniūno vietininkus. Tą valstiečių prašymą galėjo paremti ir kai kurie bajorai, gal ir artimai susiję su skriaudžiamais valstiečiais, nes valstiečių ir smulkiųjų bajorų santuokos tuo metu buvo neretas dalykas. Be to, tie patys valstiečių skriaudėjai buvo kartu ir bajorų skriaudėjai, jei ir ne pasėdžiais, ne duoklių reikalavimu, tai teismais, baudomis ir t. t., nes tie bajorai buvo seniūno, taigi ir jo vietininkų, teismo valdžioje. Ar šiaip, ar taip, neabejotina, kad S. Orvydaitis taip pasielgė bent iš dalies dėl valstiečių kreipimosi. Tai buvo valstiečių bandymas

[30] DZOK, priedo p. 155—158, Nr. 50; *Kolankowski L.* Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548. Lwów, 1913, s. 361—363, Nr. 8.

patiems kelti balsą dėl savo valdymo, bet, žinoma, tai negalėjo pavykti ir nepavyko.

1535 m. Žemaičių seniūnu paskyrus Joną Radvilą, kuris pačiuose Žemaičiuose dvarų neturėjo (artimiausią dvarą prie priskirtų seniūnui valsčių turėjo pačiame Žemaičių žemės pakraštyje — Kėdainiuose), seniūnui pasidarė nebepatogi ir nenaudinga senoji tuose valsčiuose pasilikusi valstiečių naudojimo tvarka. Dėl didelių atstumų jis negalėjo panaudoti valstiečių darbo jėgos savo dvarams. Ir pasėdžių jam būtų reikėję toli važinėti per ūkininkus, neturint net kur patogiai apsistoti, todėl pasėdžiai būtų sudarę jam ne tiek naudos, kiek apsunkinimo. Dėl to 1535 m. kovo 21 d. jis kreipėsi į didįjį kunigaikštį Žygimantą Senąjį, nurodydamas, kad jis neturįs Žemaičiuose dvaro, kur galėtų gyventi ir tvarkyti krašto reikalus. Kad nereikėtų važinėti per valsčius pasėdžiais,— tai sudarytų žmonėms didelių sunkumų,— Jonas Radvila prašė leisti jam visus Žemaičių žemės teismo ir tvarkymo reikalus atlikti Kėdainiuose. Didysis kunigaikštis sutiko su tuo ir įsakė tijūnams ir kitiems Žemaičių žemės valdiniams visais reikalais pas seniūną važiuoti į Kėdainius[31]. J. Radvila susitvarkė taip, kaip didžiojo kunigaikščio buvo sutvarkyta kituose valsčiuose, būtent, senųjų pasėdžių ir pridedamųjų rinkliavų vietoje valstiečiams nustatė žagrių mokestį.

1536 m. gegužės 3 d. didžiojo kunigaikščio pavesti maršalkos žiūrėjo Tendžiogalos valsčiaus žmonių, pasėdinių bajorų, skundą prieš Žemaičių seniūną Joną Radvilą[32], kad jis įvedęs jiems naujovių ir įsakęs savo raštininkui išrinkti iš jų dideles duokles, kurių prie seniūno pirmtakų jie neduodavę, būtent: nuo jaučių ir arklių žagrės po 30 gr., po statinę avižų ir po vežimą šieno, nuo namų po vištą ir po 10 kiaušinių, ir įsakęs jiems nuvežti tai savo vežimais į Kėdainius, į jo dvarą. Jie ligi tol nevažinėję pastočių, nes esą bajorai, kariaują kare. Pirmiau duodavę seniūnui nuo kiekvienų namų po saiką rugių, po saiką avižų, po saiką apynių, po du gražius medui ir šitas duokles suvežtavę į vieną vietą savame valsčiuje. Prie pirmesnio seniūno Stanislovo Stanislovaičio Kęsgailos jie buvę susitarę už visa tai mokėti po 30 gr., taip norį mokėti ir toliau.

[31] CVSAA, Lietuvos Metrika, teismų knyga 8, l. 264, 265.
[32] DZOK, priedo p. 27—31, Nr. 12.

Be to, jie duodą seniūno valdininkui nuo jaučių žagrės po 15 gr., o kad ir kelias žagres kas turi, tai ne daugiau kaip 30 gr., o nuo arklio žagrės — po 10 gr., ir dar po statinę avižų. Kaip matyti iš tų pareiškimų, seniūno pasėdžiai buvo jiems pakeisti jau prieš 1532 m. vadinamąja stacija seniūnui, o seniūno vietininkų pasėdis — mažesniu žagrių mokesčiu. Taigi jie priešinosi ne dėl stacijos ėmimo, bet dėl jos pakeitimo dideliu žagrių mokesčiu ir pašaro duokle ir reikalavimu tą pašarą nuvežti į seniūno dvarą, į Kėdainius.

Jonas Radvila atsikirto, kad, apėmęs Žemaičių seniūniją, jis sušaukęs visų seniūnijos valsčių pristovus ir žmones ir pareiškęs jiems, kad nenorįs važinėti pasėdžiais po valsčius, nes žmonėms būtų sunkiau — jie turėtų jį vaišinti. Be to, nenorįs laikyti kiekviename valsčiuje ir tijūną, ir vietininką, kurių kiekvienas dar turįs po tarną, ir visus juos išlaikyti turįs valsčius. Todėl jis visai panaikinęs tijūnus, tepalikęs valsčiuje po vietininką ir susitaręs su žmonėmis, kad jam duotų pasėdžių vietoje taip, kaip duodavo didžiojo kunigaikščio valsčiuose, būtent: po 30 gr. nuo žagrės, po statinę avižų, po vežimą šieno, po vištą ir 10 kiaušinių. Su tuo visi buvę sutikę, ir tik dabar tie tendžiogalėnai, išgyvenę metus, nenorį mokėti dėl užsispyrimo, nors visi kiti valsčiai esą sumokėję ir suvežę į Kėdainius. O jie, būdami turtingesni ir gyvendami arčiau už kitus prie Kėdainių, nemoką. Didysis kunigaikštis įsakė tiems Tendžiogalos pasėdiniams bajorams duoti seniūnui duokles taip, kaip seniūno yra nustatyta, nes tuo nustatymu jiems nesą daroma skriaudos, ir labiausiai todėl, kad visi kiti valsčiai jau taip duodą.

Be to, pasėdiniai bajorai skundėsi maršalkoms seniūno raštininku, kad jis, reikalaudamas tų mokesčių ir duoklių, dešimt jų suėmęs ir, belaikydamas kalėjime, tris jau numarinęs. Suimdamas juos, užmušęs vieną moteriškę, be to, pagrobęs jų žirgus, laikomus karo tarnybai, ir jais važinėjąs. Seniūnas į tuos skundus pareiškė, kad, raštininkui važiuojant į jų valsčių rinkti tų duoklių, jie duoklių nedavę, puolę raštininką mušti ir būtų jam galą padarę, jeigu jis nebūtų pabėgęs, ir grasinę jam, kad, jei atvažiuosiąs į jų namus, tai vargu ar beišvažiuosiąs, ir kad saugotųsi, kad su juo nebūtų taip, kaip yra atsitikę su Šiškavičiumi,— už tai seniūnas įsakęs juos suimti, bet jei duosią už save laidą, įsakysiąs paleisti. Apie numarintuosius žmo-

nes ir grobinius seniūnas nežinąs, kai nuvažiuosiąs į Kėdainius, duosiąs jiems tiesą dėl raštininko elgesio.

Iš viso to matyti, kad žmonės priešinosi pasėdį atstojusių duoklių reikalavimui ir dar įsakymui tas duokles nugabenti į Kėdainius, laikydami šias duokles per didelėmis ir iš viso reikalavimą vežti duoklių produktus iš savo valsčiaus toliau laikydami sunkenybe ir naujove. Taigi, matyt, ir seniūno valsčiuose žagrių mokestį pasėdžio vietoje valstiečiai pajuto ne kaip savo naštų palengvinimą, ir iš tikrųjų tas pakeitimas buvo naudingas visų pirma valdytojui. Valstiečių, pasėdinių bajorų priešinimasis pasireiškė ne tik skundu didžiajam kunigaikščiui, bet ir naujųjų mokesčių ir duoklių nedavimu, atvažiavusio jų reikalauti seniūno raštininko išvarymu ir grasinimu padaryti jam galą. Matyt, būta nemažo įsikarščiavimo.

Nors sprendimas ir turi teisinio ginčo dėl naujovės įvedimo ar neįvedimo, jos teisėtumo ar neteisėtumo formą, bet iš esmės yra paremtas ne formaliais teisės nuostatais, bet tuo, kad kituose valsčiuose tokia nauja tvarka jau įvesta ir vykdoma. Precedentas valdovo ar valdytojo naudai vienoje vietoje tuo pačiu laužo senovės normas ir kitiems. Seniūnas teisingai nurodė, kad jo nustatytų mokesčių ir duoklių reikalavimui pasipriešino kaip tik tie žmonės, kuriems buvo lengviau, negu kitų valsčių žmonėms, juos vykdyti, nes jie buvo turtingesni už kitus ir jiems buvo arčiau, t. y. lengviau už kitus, vežti pašarą į Kėdainius. Šiuo atveju priešinosi ne skurdžiai, bet stambesnieji ūkininkai, nes tik gana tvirti ūkininkai įstengė būti pasėdiniais bajorais. Tas reiškinys, kaip, be to, matyti iš Anykščių valstiečių priešinimosi, kaip bus matyti ir toliau iš kitų valstiečių priešinimosi, yra charakteringas tam metui, kada buvo pereinama nuo senoviškų pasėdžių naštų į Valakų reformos įvestą gryną feodalinę rentą.

9. 1535—1537 m. ŽEMAIČIŲ VALSTIEČIŲ KOVA

Be jau išdėstytų duomenų apie visokius mažesnius valstiečių pasipriešinimus, yra žinomas dokumentas, M. Dovnar-Zapolskio paskelbtas dar 1905 m., apie didesnį kelių Žemaičių valsčių susimokymą ir sukilimą, būtent 1537 m. sausio 29 d. Krokuvoje rašytas Žygimanto Senojo raštas Ukmergės ir Anykščių laikytojui Kmitai Kuncevičiui, tam

pačiam, kuriam, kaip jau buvo kalbėta, vėliau taip griežtai pasipriešino Anykščių valstiečiai. Rašte pranešama apie Žemaičių valstiečių sąmokslą Telšiuose ir jų nužudytus tijūnų vietininkus bei jų tarnautojus. Pavedama Kmitai, nuvažiavus vieton, ištirti valstiečių subruzdimo priežastis. Prie rašto dar pridėta instrukcija Kmitai Kuncevičiui, kaip jis turi kreiptis į valstiečius [33]. Iš to rašto matyti, kad apie didelius maištus Žemaičių valsčiuose didžiajam kunigaikščiui rašęs Vilniaus vaivada Albrechtas Goštautas. Goštauto laiške buvę pranešta, kad Žemaičių valsčiuose kilę dideli sąmyšiai ir riaušės, susirinkusi Telšiuose didelė valstiečių minia, tarusis ir padariusi sąmokslą. Iš tenai jie patraukę dideliu būriu, nužudę kai kurių tijūnų vietininkus, būtent: Jokūbo Juškavičiaus vietininką patį aštuntąjį, Flerijono vietininką patį ketvirtąjį, Miciaus vietininką patį penktąjį ir Kasparo Bielevičiaus vietininką patį penktąjį. Taip pat sumušę daug žmonių, t. y. valstiečių ir bajorų, kurie nenorėję dėtis prie jų sąmokslo. Todėl, rašoma Žygimanto rašte, „mes radome reikalo laiku sustabdyti ir numalšinti tas jų žudynes ir sužinoti, iš ko tai prasidėjo ir dėl kurių priežasčių kilo tokios riaušės prieš tijūnus ir jų vietininkus". Matyt, didysis kunigaikštis jau žinojo, kad sąmokslas buvo surengtas prieš vietinius valdytojus — tijūnus ir jų vietininkus. Norėdamas sužinoti valstiečių nepasitenkinimo vietiniais valdytojais priežastis, Žygimantas siunčia Kmitą Kuncevičių ištirti tai vietoje, įsakydamas jam nuvykti pirmiausia į tuos valsčius, kuriuose buvo nužudyti tijūnų vietininkai, ir įteikti jo raštus tų valsčių pristovams ir visiems žmonėms. Tuos raštus didysis kunigaikštis siunčiąs Kmitai kartu su įsakymu jam.

Daugiau tuose raštuose apie patį sukilimą nieko nesakoma, tik paaiškinama, kaip Kmita Kuncevičius valsčių žmones turi apklausinėti: „Ko jūs sukėlėte tokias riaušes ir sąmyšius ir dėl kurių priežasčių jūs tai padarėte? Ar dėl kurių savo bėdų ir skriaudų, ar dėl kurių jūsų tijūno arba jo vietininko plėšimų ir žiaurumų? Ar jie engė jus sunkiais darbais ir nepakeliamomis duoklėmis ir pasė-

[33] DZOK, priedo p. 158—162. Nr. 52; iš čia perspausdinta: Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв., с. 34—37, № 11. Svarbiausios spaudos klaidos: išspausdinta 1536, turi būti 1537; *Сошковичу — Юшковичу; утишали — утискали;* be to, po tijūnų pavadinimų klaidingai padėti kableliai, kurie keičia turinį, pvz., turi būti забили Якубу Юшковичу наместника самого осмого.

džiais bei rinkliavomis ir iš to prasimanė sau pelno ir nesilaikė valdovo įsakymo bei taisyklių? Pasakykite man, kaip jūsų tijūnas ir jo vietininkas elgėsi su jumis, kuriuos mokesčius ėmė iš jūsų jo malonybei valdovui bei sau ir kuriuos darbus vertė jus dirbti ir kokių priespaudų esate iš jų patyrę?" Jis, didysis kunigaikštis, pirmiau pastebėjęs, kad tijūnai labai engia žmones, valdovo valdinius, panaikinęs senus tijūnų nustatytus žmonėms darbus ir rinkliavas bei pasėdžius ir davęs naujas taisykles. Valstiečiai tų atleistų naštų vietoje buvę apsiėmę mokėti nuo jaučių žagrės po 30 gr. ir nuo arklio žagrės po 15 gr., ir kelis metus tai mokėję niekuo nesiskųsdami. Kmita Kuncevičius neturįs imti net sau ir savo palydovams maisto ir pašaro iš tų valsčių žmonių, pas kuriuos važiuoja. „Jei jo malonybė valdovas ras jūsų tijūną arba jo vietininką nusikaltusį jums, jo malonybė nori jį bausti mirtimi, ir visa, kas jo yra neteisėtai paimta ir išplėšta, kuo jūs buvote apsunkinami, peržengiant jo malonybės taisykles, jo malonybė įsakys atlyginti iš jo turto". Siūloma pasitikėti valdovo malone, nustoti maištavus ir toliau jokių riaušių nebekelti. Toks yra tų raštų turinys. Ir rašte pačiam Kuncevičiui, ir duotoje jam instrukcijoje tekalbama apie žmonių skriaudų ištyrimą ir apie tijūnų bei jų vietininkų atsakomybę savo galva už valstiečių skriaudimą.

Iš tų raštų matyti, kad tuo metu Žemaičiuose buvo įvykęs valstiečių sukilimas ir kad didysis kunigaikštis buvo rimtai juo susirūpinęs. Todėl klaidinga senesnėje literatūroje istoriko A. Prochaskos pareikšta nuomonė, kad, 1529 m. taisyklėmis nustačius Žemaičiuose naują mokesčių ėmimo sistemą, „sulaikiusią tolesnę žemaičių priespaudą, nuo to laiko istorija nebežymi jokio sukilimo Žemaičiuose" [34]. Bet ir M. Dovnar-Zapolskiui paskelbus išdėstytus čia dokumentus, tas sukilimas, nors ir buvo minimas istorinėje literatūroje [35], bet ne tiek, kiek reikėtų pagal jo

[34] *P[rocha]ska A.* Nieco o starostach na Żmudzi.— Kwartalnik historyczny, t. 9, s. 666.

[35] DZOK, p. 33, 34; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского. Томск, 1912, ч. 2, вып. 2, с. 398; *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. М., 1958, с. 115—117; Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв., с. VII; *Похилевич Д. Л.* Селянський опір проти феодального наступу і зокрема аграрної реформи (волочної помірн) у Великому князівстві Литовському в XVI—XVII століттях.—

reikšmę Lietuvos valstiečių istorijai, ir, be to, iš tų duomenų kartais buvo daromos klaidingos išvados. Iš to, kad Kmitai Kuncevičiui tebuvę pavesta ištirti sukilimo priežastis, išaiškinti valstiečiams darytas skriaudas ir kad raštuose sakoma, jog vietininkai būsią nubausti už valstiečių skriaudimą, M. Dovnar-Zapolskis daro visai klaidingą išvadą, jog „visiems iš anksto paskelbta amnestija". Jau iš paties rašto matyti, kad apie „amnestiją" čia nėra ko kalbėti, nes rašte siūloma valstiečiams pasitikėti valdovo malone ir baigti riaušes, kitaip sakant, siūloma kapituliuoti prieš valdovo malonę. Visai teisingai tų raštų prasmę suprato V. Pičeta: „Gavęs pranešimą apie maištą, valdovas nutarė, prieš bausdamas žmones už „tas žudynes", ištirti priežastis, „iš ko tai prasidėjo". Žinoma, išdėstyti dokumentai labai nedaug tepasako apie sukilimą. Kitų dokumentų ligi šiol nebuvo žinoma, bet ir šitie dokumentai duoda daugiau žinių, kaip kad literatūroje iš jų buvo paimta.

Apie Žemaičių valstiečių sukilimą didysis kunigaikštis sužinojo ne iš Žemaičių seniūno Jono Radvilos, kuriam pirmiausia tas sukilimas turėjo rūpėti, bet iš Vilniaus vaivados Albrechto Goštauto, kuris jokios valdžios Žemaičiuose neturėjo, kuris iš viso nebuvo niekuo surištas su Žemaičiais, ten neturėjo jokio dvarelio. Taigi Žygimanto Senojo gauta žinia apie sukilimą nebuvo oficialus valdininko pranešimas, bet šiaip papasakojimas laiške pašaliečio girdėtos naujienos, ir girdėtos ne Žemaičiuose, bet turbūt Vilniuje, todėl praneštos žinios apie sukilimą galėjo būti netikslios, perdėtos ir t. t. Valstiečius teisti ir bausti buvo seniūno kompetencija, jam nebuvo reikalo nei pranešti, vos tik sužinojus, apie valstiečių riaušes, nei atsiklausti didžiojo kunigaikščio, kas daryti, jei jam nekyla jokių abejojimų. Be to, Žygimantas jam buvo tam tikru raštu įsakęs malšinti riaušes Žemaičiuose (apie tai bus toliau kalbama). Todėl seniūnas neturėjo pranešti didžiajam kunigaikščiui apie tą valstiečių „maištą" savo administruojamoje teritorijoje. Didysis kunigaikštis, neabejodamas, kad seniūnas imsis priemonių riaušėms numalšinti, bet susirūpinęs nebe pirmą kartą kylančiu, kaip bus matyti, Žemaičių valstiečių pasipriešinimu, deleguodamas į sukilusius valsčius

Наукові записки Львівського державного університету імені Ів. Франка. Серія історична. Львів, 1946, т. 1, вип. 1, с. 60, 61.

Kmitą Kuncevičių, tepavedė jam ištirti valstiečių nepasitenkinimo, taigi ir sukilimo, priežastis ir nepavedė imtis kokių tiesioginių malšinimo priemonių.

Pranešime nurodoma sukilėlių susibūrimo vieta — Telšiai. Kitos vietos, kuriose buvo išsiplėtęs sukilimas, nenurodomos tiesiog, bet užtat pranešime minimi vardai tijūnų, kurių tarnautojai esą nukentėję, nepasakant, kurio valsčiaus jie yra. Bet tai išaiškinti nesudaro keblumų. Jokūbas Juškavičius buvo Telšių ir Gandingos tijūnu 1535—1536 m., Flerijonas Bertoševičius žinomas Biržinėnų tijūnu 1537—1542 m., o kas buvo tenai tijūnu 1535—1536 m., neteko rasti žinių. Kaip buvo sakyta, prie didžiojo kunigaikščio instrukcijos Kmitai Kuncevičiui buvo pridėti didžiojo kunigaikščio raštai kiekvieno sukilusio valsčiaus žmonėms, kuriuos Kuncevičius turėjęs jiems įteikti. Vieno tokio rašto originalą pavyko rasti, būtent rašto Biržinėnų valsčiaus pristovams ir visiems valstiečiams [36]. Iš esmės tas raštas nieko ypatingai naujo neduoda, bet patvirtina, kad Biržinėnų valsčiaus žmonės dalyvavo sukilime. Kadangi Flerijono Bertoševičiaus tarnautojai buvo nukentėję nuo sukilimo, matyt, sukilimo metu jis jau buvo Biržinėnų tijūnas. Mickus Siutilavičius buvo Tverų tijūnas 1525—1551 metais. Kasparas Biliūnas, arba Bielevičius, buvo Viešvėnų tijūnas 1534—1561 metais. Šitų tijūnų vietininkus ir jų tarnautojus sukilėliai esą pirmiausia nužudę. Taigi tas valstiečių sukilimas, pagal Goštauto pranešimą, turėjęs apimti Telšius, Viešvėnus, Biržinėnus, Tverus ir galbūt dar Gandingą — Žemaičių šiaurės vakarų valsčius.

Sukilimo laiką taip pat galima maždaug nustatyti. Žygimantas Senasis, pabuvęs gana ilgą laiką Lietuvoje, išvažiavęs į Lenkiją 1536 m. spalio mėn. gale [37]. Būdamas Lietuvoje, apie tą valstiečių sukilimą jis nebuvo girdėjęs, tesužinojo apie jį jau Lenkijoje iš Vilniaus vaivados laiško. Taigi sukilimas turėjo prasidėti po 1536 m. spalio mėnesio. Įsakymas Kmitai Kuncevičiui ištirti sukilimo priežastis rašytas 1537 m. sausio 29 d., o didžiojo kunigaikščio raštas Biržinėnų valsčiaus žmonėms — dar anksčiau, sausio 20 d. Kol žinios apie sukilimą iš Telšių pasiekė Vilnių, kol vaivados laiškas iš Vilniaus buvo parašytas ir pasiekė Krokuvą, kol valdovas nutarė ir jo kanceliarija paruošė

[36] Ginčai, t. 1, p. 30—32.

[37] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1900, с. 269.

minėtus raštus, turėjo praeiti bent 3—4 savaitės. Taigi didžiojo kunigaikščio raštuose nupasakoti sukilusių valstiečių veiksmai turėjo įvykti 1536 m. lapkričio—gruodžio mėnesiais.

Be minėtų dokumentų, kai kurių visai naujų žinių apie šitą sukilimą yra Žemaičių žemės didžiojo kunigaikščio valsčių žmonių ir jų duoklių 1537—1539 m. sąrašų knygoje. Tie sąrašai sudaryti raštininko Andriaus Mackavičiaus, paskirto surašyti Žemaičių valsčius. Nors ta knyga seniai yra žinoma, bet ligi šiol visiškai nebuvo mokslo reikalams naudojama [38]. Andrius Mackavičius surašydavo kasmet apie spalio—lapkričio mėnesius didžiojo kunigaikščio, ne Žemaičių seniūno valdomus, valsčius Žemaičiuose. Toje knygoje 1537 ir 1538 m. surašyti pavardžiui visi valsčių žmonės — ir paprastieji valstiečiai (lažininkai), ir kiaunininkai, ir pasėdiniai bajorai ir t. t., visi tie, kurie turėjo mokėti didžiajam kunigaikščiui žagrių mokestį ir duoti kitas duokles, nurodant kiekvienam žmogui tų mokesčių ir duoklių dydį. Taigi tai yra palyginti pilni sąrašai didžiojo kunigaikščio Žemaičių valsčių (išskyrus kelis nesurašytus) dubų šeimininkų, ūkininkų; jų šeimynos sudėtis nežymėta. Iš tų valsčių, kurie, valdovo gautomis žiniomis, dalyvavo 1536 m. valstiečių sukilime, Mackavičiaus sąrašuose yra Biržinėnų, Viešvėnų, Tverų ir Gandingos valsčiai. Trūksta tik Telšių valsčiaus surašymo. Raštininkas yra pažymėjęs, kad Telšių valsčiaus surašinėti jis nevažiavęs.

Čia paminėtuose valsčiuose 1537 m. valdytojai nesikeitė, tijūnai pasiliko tie patys, kurie buvo prieš valstiečių sukilimą. Pakito tik Telšių valsčiaus valdymas, kaip tik ar 1536 m. pabaigoje, ar 1537 m. pradžioje. Ligi to laiko Telšių valsčiaus vietiniai valdytojai, kaip ir beveik visur kitur Žemaičiuose, vadinosi tijūnais. Dar 1536 m. lapkričio 17 d. Žygimanto Senojo rašte Jokūbas Juškavičius vadinamas Telšių tijūnu [39], bet jau viename 1537 m. vasario 11 d. dokumente vietiniu Telšių valdytoju minimas kitas asmuo — Jurgis Biliūnas, arba Bielevičius, ir jis jau vadi-

[38] MAB, f. 16 (buv. B 2), b. 124. Ištraukos iš šios bylos skelbtos: Ginčai, t. I, p. 18, 19, 34—36. Pats rankraštis jau buvo nurodytas: Описание Рукописного отделения Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1903, вып. 4, с. 12, № 124.

[39] *Brensztein M. E.* Telsze. Szkic historyczny dziejów miasta i starostwa.— Przewodnik naukowy i literacki. Lwów, 1903, s. 970.

namas ne Telšių tijūnu, bet Telšių laikytoju (*daržavca*). Ligi tol jis buvo karalienės Bonos Platelių vietininkas, vėliau, 1543—1544 m., greičiausiai tos pat karalienės Bonos iškeltas ir remiamas, jis buvo paskirtas Žemaičių seniūnu. Jo asmenyje seniūnu tapo ne galingas feodalas, ne ponas, bet vidutinių bajorų, smulkių vietinių valdytojų giminės žmogus. Ir tuo paskyrimu tas nedidelis dvarininkas valdininkas iš karto pateko į penktąją vietą ponų taryboje. Vietinio valdytojo pavadinimas laikytoju, nebe tijūnu, nėra paprastas pavadinimo pakeitimas, bet rodo, kad naujasis valdytojas gavo valdyti Telšių valsčių kitais pagrindais. Matyt, tas valsčius buvo įkeistas ar jam pačiam, ar karalienei Bonai, kurios valdininkas jis buvo, ir nuo to laiko to valsčiaus pajamos ėjo nebe didžiajam kunigaikščiui, bet laikytojui pačiam ar gal karalienei Bonai, jei jis tą valsčių laikė jos pavestas. Todėl 1537 m. didžiojo kunigaikščio raštininkas Telšių valsčiaus jau nebesurašė, nes jam rūpėjo surašyti ne pačius valstiečius, bet didžiojo kunigaikščio gaunamas iš jų pajamas. Greičiausiai tas vietinio valdytojo pakeitimas turėjo ryšio su valstiečių sukilimu, bet, nežinant aplinkybių, kuriomis Jurgis Biliūnas buvo paskirtas Telšių laikytoju, nieko dėl to tvirtinti negalima.

1537 m. Mackavičiaus surašymas duoda įdomių žinių apie Biržinėnų valsčiaus valstiečius. Tenai sakoma, kad už tijūno vietininko nužudymą Žemaičių seniūno atsiųsti 600 raitelių suėmė aštuonis valstiečius, iš kurių vieną sukapoję į keturias dalis, o kitus pakorę, be to, dar penki jų bendrai pabėgę, o visų tų žmonių ūkius atjojusieji jų suimti išgrobstę, telikę tušti trobesiai [40]. Biržinėnų valsčiuje buvo dvi pristovystės. Visi tie valstiečių baudimai ir išbėgiojimas nuo bausmės tepažymėti vienoje pristovystėje, Mažono Kankutaičio, o antroje pristovystėje, Mileikos Mažutaičio, nenurodyta, kad kas valstiečių būtų nubaustas už vietininko nužudymą. Tik jų sąraše pažymėti septyni išbėgę ar išėję valstiečiai iš bendro 126 valstiečių skaičiaus, nenurodant kodėl. Palyginus su kitų valstiečių sąrašais, išbėgusių Mileikos pristovystės valstiečių yra labai daug. Gaunamos iš pristovystės pajamos sumažėjusios, palyginti su pernykštėmis, 10 kapų ir 35 grašiais. Turbūt ir šioje pristovystėje būta sukilimo dalyvių, kurie,

[40] Ginčai, t. 1, p. 34, 35.

nelaukdami pakorimo, pabėgo. Valsčiaus sąrašo baigiamojoje dalyje nurodyta, kad vietininko nužudyme, kaip jau sakyta, dalyvavę trylika Mažono pristovystės valstiečių, bet pačiame sąraše, surašant valstiečius pavardžiui, tenurodyti penki valstiečiai, nubausti už vietininko nužudymą ir du dėl to pabėgę. Be to, yra nurodyta valstiečių, išbėgusių dėl kitų priežasčių. Kai kurių valstiečių pabėgimo priežastys nenurodytos. Ar šiaip, ar taip skaičiai neatitinka. Šitai turbūt reikia paaiškinti taip, kad pačiame sąraše tenurodyti ūkininkai, dubų šeimininkai, o kalbant apie nubaudimą, duoti nubaustų žmonių skaičiai iš viso, ir ūkininkų, ir jų šeimynos žmonių.

Tas valstiečių baudimas ir jų ūkių sunaikinimas turėjo įvykti po 1536 m. surašymo, buvusio turbūt, kaip ir paprastai, spalio mėnesį ar lapkričio mėnesio pradžioje. Neabejotina, kad šiame sąraše kalbama ne apie kurį kitą atsitikimą, bet apie Biržinėnų tijūno vietininko nužudymą, apie kurį buvo rašyta ir vaivados Goštauto pranešime. Taigi čia kalbama apie dalies susimokiusių Telšiuose valstiečių, sukilimo dalyvių, baudimą. Didysis kunigaikštis siuntė Kmitą Kuncevičių, kad ištirtų valstiečių nepasitenkinimo, virtusio sukilimu, priežastis ir kad gražiais žodžiais ragintų nutraukti maištą ir pasitikėti valdovo malone, o Žemaičių seniūnas nusiuntė didelį savo kazokų būrį, įsakė suimti sukilimo dalyvius, nužudžiusius tijūno vietininką, turbūt teisė juos ir nubaudė. Surašant Mackavičiui tą patį Biržinėnų valsčių po metų, 1538 m. lapkričio 3 d., jau pažymėta, kad kai kurie ūkiai vėl atgyja, nes nužudytųjų ir pabėgusiųjų vaikai ir broliai grįžo į ūkius ir ėmė juose kurtis. Taigi mirtimi tebuvo nubausti nužudymo dalyviai, daugiausia patys ūkininkai, o jų šeimos išliko, tebuvo išvaikytos.

Andriaus Mackavičiaus Tverų, Viešvėnų ir Gandingos valsčių surašyme nėra jokių žinių, kad tuose valsčiuose valstiečiai būtų buvę bausti už kuriuos sukilimo metu padarytus nužudymus arba kad nemaža jų būtų išbėgę, bijodami bausmės. Išėjusių ir išbėgusių nuo paskutinio surašymo 1536 m. gale tuose valsčiuose yra nurodyta, bet nedaug: Tverų valsčiuje iš 119 išbėgę du, Gandingos valsčiuje iš 222 išbėgę du, o Viešvėnų valsčiuje išbėgusių nenurodyta. Toks mažas įprastas išbėgusiųjų procentas rodo, kad didelės baimės valstiečiai tenai neturėjo,— tuose valsčiuose sukilimas nebuvo pasireiškęs arba, jei ir buvo pa-

sireiškęs, tai be tijūnų vietininkų ir jų tarnautojų nužudymų. Jei tų valsčių valstiečiai ir buvo nubausti už dalyvavimą sukilime, tai tik atiteista iš jų galvos bauda, o patys ūkininkai ir jų ūkiai nebuvo sunaikinti. Bet antroji prielaida, atrodo, neturi pakankamo pagrindo. Galvos bauda už tarnautojo nužudymą buvo didelė: jei ūkininkams tekdavo apleisti savo ūkius, neišsigalint sumokėti daug mažesnių sidabrinės ar žagrių mokesčių, tai uždėta galvos bauda ne vieną būtų privertusi bėgti. Todėl teisingiausia bus pripažinti, kad Vilniaus vaivados pranešimas apie tą valstiečių sukilimą rėmėsi ne tikromis žiniomis, bet labai perdėtomis nugirstomis paskalomis.

1537 m. surašinėjant didžiojo kunigaikščio valsčius Žemaičiuose, raštininkui teko susidurti su vienu neretu valstiečių priešinimosi pasireiškimu, būtent, su atsisakymu vykti į surašymą ir iš viso būti surašomiems [41]. Dėl tokio atsisakymo raštininkas visai nesurašė viso Ariogalos valsčiaus, pusės Josvainių valsčiaus, t. y. dviejų jo pristovysčių. Vilkijos valsčiuje nebaigė surašinėti Pernaravos pristovystės, ten iš 47 žmonių tesurašė 30, o toliau žmonės nebeklausė ir nėjo į surašymą. Be to, turbūt dėl tokio pat atsisakymo nesurašytos dar trys Vilkijos valsčiaus pristovystės — tepasitenkinta pernykščių sąrašų sumų įrašymu (nors to nesurašymo priežastis nenurodyta, bet turbūt ji buvo ta pati: valstiečių priešinimasis). Taigi 1537 m. rudenį mokesčių raštininkas Žemaičių žemės pietų rytuose susidūrė su valstiečių priešinimusi surašymui, pasyviu, bet gana griežtu,— jis negalėjo patikrinti valstiečių ir sužymėti mokesčių, kuriuos jie turi mokėti. Žinoma, galbūt taip pasyviai valstiečiai tesipriešino trumpam laikui atvažiavusiam raštininkui, o vietiniams valdytojams gal buvo ir griežčiau priešinamasi, bet apie tai nėra žinių. Vėliau, 1538 m. rudenį, eilinis surašymas tuose valsčiuose, kaip ir kitur, pavyko visiškai be jokio pasipriešinimo.

Iš Viešvėnų valsčiaus surašymo galima spręsti, kaip jau sakyta, kad po surašymo 1536 m. rudenį jame nieko ypatinga neatsitiko, bet užtat baigiamoji surašymo dalis duoda žinių apie seniau, dar prieš Telšių įvykius, sunaikintus ūkius. 1537 m. spalio 9 d. surašyme yra pasakyta, kad ten yra likusi 21 tuščia žemė „tų žmonių, kuriuos totoriai

[41] Ten pat, p. 34.

iškapojo valdovo įsakymu jau bus antri metai“ [42]. Skaičiuojant pajamų dydžio pakitėjimą nuo paskutinio surašymo, 1537 m. surašyme pajamų sumažėjimo dėl tų 21 ūkio sunaikinimo nenurodyta. Taigi visai aišku, kad sunaikinta buvo prieš 1536 m. surašymą, darytą apie spalio mėnesį. 1537 m. rudenį tuose išnaikintuose ūkiuose dar niekas negyveno, o jau 1538 m. rudenį dviejuose ūkiuose pažymėti apsigyvenę nauji žmonės, o kitų tuščių ūkių žemės išnuomojamos. Ūkininkų broliai ir vaikai tuose ūkiuose, kaip Biržinėnų valsčiuje, nesikūrė. Atrodo, kad čia išnaikinta buvo kitaip: valdovo atsiųsti kazokai, kurie surašyme pavadinti totoriais, nes kazokais tuo metu Lietuvoje turbūt daugiausia tarnaudavo totoriai, ne tik nubaudė mirtimi kuo nors valdovui nusikaltusius valstiečius ir apiplėšė jų ūkius, kaip tai buvo padarę Žemaičių seniūno kazokai Biržinėnų valsčiuje, bet tiesiog visiškai išnaikino vieną ar du valstiečių kaimus su visais žmonėmis, su šeimomis. 1538 m. surašyme pažymėta, kad žmonės esą iškapoti už jų nusikaltimą. Jei tokiame mažame valsčiuje tiek daug nusikaltusių žmonių iškapota paties didžiojo kunigaikščio įsakymu, aišku, kad tai nebuvo koks valstiečių nubaudimas už vagystę, apiplėšimą, paprastą nužudymą ar ką kita. Valstiečiai turėjo būti padarę kokį didesnį smurto veiksmą, ir ne pavieniui, bet susimokę, susiorganizavę. Deja, be šios žinutės, jokios kitos žinios apie tą Viešvėnų valstiečių pasipriešinimą neturime. Ar tai įvyko 1535 m. gale, ar prieš 1536 m. rudenį, taip pat neaišku. Kadangi Goštauto praneštos didžiajam kunigaikščiui žinios buvo gautos iš šalies, labai galimas dalykas, kad jo pranešėjai bus supainioję Telšių valstiečių sąmyšį su kiek seniau kažkokiais Viešvėnų valstiečių padarytais smurto veiksmais.

Atrodo, kad su tais Žemaičių valstiečių bruzdėjimais turi ryšio Žygimanto Senojo 1535 m. kovo 21 d. raštas Žemaičių tijūnams ir bajorams [43]. Jame didysis kunigaikštis sako, kad Žemaičiuose esą didelių riaušių, plėšimų ir žudynių. Esą sušaudyti kai kurie valdovo tijūnai bei vietininkai ir daug bajorų, todėl jis paveda naujai paskirtam Žemaičių seniūnui Jonui Radvilai imtis priemonių tiems nelabumams ištirti ir sutramdyti: kiekvienas, kas bus rastas kaltas, turi būti nubaustas be jokio pasigailėjimo. Įsako

[42] Ten pat, p. 35.
[43] Ten pat, p. 29, 30.

taip pat bajorams šaukiamiems vykti pas seniūną tardymui ir padėti seniūnui išaiškinti tas piktadarybes. Apie jokias valstiečių riaušes ir sukilimus, apie jokį jų priešinimąsi tame rašte nieko nesakoma. Atrodo, kad kalbama apie tai, jog Žemaičiuose atsiradę daug plėšikų bei smurtininkų ir kad juos reikią išgaudyti ir nubausti. Bet 1535 m., kiek žinia, Žemaičiuose nebuvo badmečio, per kurį paprastai padidėja plėšikavimai. Be to, rašte kalbama, kad esą nužudyta tijūnų ir vietininkų. Tokie nužudymai rodo tikriausiai ne plėšikavimo paplitimą, bet socialinį sąjūdį, pasireiškusį, be ko kita, žudymais ir kitais smurto veiksmais. Nors apie valstiečių priešinimąsi tame rašte nėra pasakyta nieko konkretaus, bet iš jo matyti bent tai, kad toks sąjūdis jau buvo aiškiai pasireiškęs 1535 m. pradžioje ir kėlė valdovui ir feodalams, stambiesiems bajorams dvarininkams, tam tikrą baimę. Galbūt dėl tokio valdovo nusistatymo imtis griežtų priemonių prieš riaušininkus ir buvo išnaikintas 21 ūkis Viešvėnų valsčiuje.

Taigi apie Žemaičių valstiečių sąjūdį turime tokių žinių: 1535 m. pradžioje Žemaičiuose yra pasireiškusios valstiečių riaušės su smurto veiksmais, vieno antro tijūno ir jo vietininko nužudymu, bet konkrečių žinių apie tai nėra. Toms riaušėms numalšinti valdovas įsakė Žemaičių seniūnui imtis griežtų priemonių ir bausti be jokio pasigailėjimo. 1535 m. gale ar 1536 m. Viešvėnų valstiečiai susibūrę padarė kažin kokių smurto veiksmų, turbūt prieš valdytojus, gal nužudė tijūno vietininką ir tarnus, ir dėl to didžiojo kunigaikščio atsiųstas kazokų totorių būrys visiškai sunaikino 21 valstiečių ūkį ir iškapojo jų gyventojus. 1536 m. pabaigoje susimokę ir susibūrę Telšiuose valstiečiai, priešindamiesi vietiniams valdytojams, nužudė tijūnų vietininkus ir turbūt dar kitus jų tarnus, greičiausiai Telšiuose ir Biržinėnuose. Tikslesnių žinių, kas buvo įvykę Telšių valsčiuje, nėra. Riaušėms nuslopinti ir valstiečiams sutramdyti Žemaičių seniūnas atsiuntė į Biržinėnus didelį savo kazokų būrį, rašte sakoma, kad 600 raitelių, kurie suėmė aštuonis valstiečius, vieną iš jų sukapojo į keturias dalis, o kitus pakorė, be to, keliems vietininko nužudymo dalyviams pavyko pabėgti, o jų visus ūkius kazokai išgrobė. Pasiekusios didįjį kunigaikštį žinios apie dalyvavimą tame sukilime dar kitų jo valsčių valstiečių buvo, matyt, klaidingos. 1537 m. pabaigoje visi Ariogalos, pusė Josvainių ir didžioji dalis Vilkijos valsčiaus valstiečių prie-

šindamiesi nesidavė surašomi didžiojo kunigaikščio raštininkui. 1538 m. didžiojo kunigaikščio Žemaičių valsčiuose valstiečiai nesukėlė riaušių.

Galbūt, kad visi čia paminėti dalykai vienas su kitu neturi tiesioginio ryšio, bet greičiausiai tai yra išlikusios nuotrupos žinių apie platų valstiečių pasipriešinimo sąjūdį, pasireiškusį jau 1535 m. pradžioje, jei ne anksčiau, vietomis virtusį bandymais sukilti, vartojant smurtą, nužudant vietinius valdytojus, ir 1535 bei 1536 m. bandant susiorganizuoti, aukščiausią įtempimą pasiekusį 1536 m. gale, kada Telšiuose susimokę valstiečiai bandė plačiau veikti. Turbūt to sąjūdžio atgarsis buvo dar 1537 m. gale kai kurių valstiečių priešinimasis surašymui. Visa tai dar ištirtina, suradus naujų žinių. Tuo tarpu tai tėra tik prielaida, bet ir spėjimas gali padėti išaiškinti istorinę tiesą, todėl jo nereikia visiškai atmesti.

Valstiečių priešinimasis, kaip atrodo, aprimęs 1538 m., be abejojimo nesibaigė, nes feodalinė priespauda neišnyko. Kuo pasireiškė vėliau valstiečių priešinimasis Žemaitijoje, apie tai žinomuose dokumentuose nieko nesakoma. Bet jo būta, ir turbūt gana smarkaus. 1551 m. Žemaitijos bajorai, žinoma, tijūnų vadovaujami, skundėsi didžiajam kunigaikščiui, kad į Žemaitiją esą siunčiami tarnautojai daryti tyrimo ir teisti, peržengiant Žemaitijos žemės privilegijas, ir prašė neatimti tijūnysčių iš paskirtųjų tijūnų. Didžiojo kunigaikščio atsakyme aiškinama, kad dėl valstiečių skundų jis siuntęs į Žemaitiją tik ištirti tijūnų reikalą ir nuteisti tuos, kurie per daug skriaudę valstiečius. Jis atsakė, be ko kita, kad dėl kieno nors privilegijų jis neturįs leisti daromos jam ir jo valdiniams, t. y. valstiečiams, žalos ir kad tarnybos esančios atimamos iš tų, kurie netinkamai elgiasi [44]. Matyt, būta rimtų valstiečių bruzdėjimų ir didelių skriaudų, kad didysis kunigaikštis turėjo imtis priemonių ne tik valstiečiams malšinti, bet ir šalinti labiausiai valstiečius engusius vietinius valdytojus*. Apie vieną tokį bruzdėjimą 1547 m. tame pačiame Telšių valsčiuje, kuriame valstiečių priešinimasis buvo smarkiai pa-

---

[44] LMPb, sk. 199, 200.

* *Šio teksto nuo pat pastraipos pradžios K. Jablonskio rankraštyje (mašinraštyje) nėra, jis, matyt, parašytas vėliau, darbą ruošiant spaudai; čia paimtas iš spausdintojo straipsnio. Tolesnio pastraipos teksto mašinraštis yra išlikęs,— jį K. Jablonskis parašė, skaitydamas straipsnio korektūrą. (Red.)*

sireiškęs prieš dešimtį metų, yra ir tiesioginių žinių: Žemaičių seniūnui įmokant į iždą Telšių valsčiuje 1547 m. surinktus mokesčius, kvite pažymėta, kad Balamūto pristovystėje neišrinkta iš 5 tarnybų, kurios sunaikintos, nes maištavusios prieš seniūno tarnautoją [45].

10. ŽEMAIČIŲ VALSTIEČIŲ KLASIŲ KOVOS PAAŠTRĖJIMO PRIEŽASTYS

Ar Viešvėnų valsčiaus veiksmai ir Telšių, Biržinėnų valsčių kova tebuvo du vieno valstiečių sąjūdžio pasireiškimai, ar visai savarankiški vietiniai valstiečių bruzdėjimai,— šioks ar toks atsakymas į tą klausimą nieko nepaaiškina. Dėl ko tai įvyko? Mes težinome apie tuos įvykius tik tiek, kad valstiečių riaušės buvo žiauriai nuslopintos. Kokios vietinės priežastys paskatino tų valsčių valstiečius besipriešinant griebtis smurto, bent šiuo metu negalime išaiškinti, neturėdami tam jokių dokumentinių žinių. Todėl reikia bent pabandyti išaiškinti, kiek tai galima, kokios bendros priežastys galėjo sukelti 1535—1537 m. Žemaičių valstiečių pasipriešinimo pakilimą.

Kaip jau sakyta, 1527 ir 1529 m. didžiojo kunigaikščio Žemaičių valsčiams buvo išleistos naujos taisyklės. Jomis vietoj senųjų seniūno ir kitų vietininkų daromų pasėdžių ir imamų rinkliavų, kurių žmonės buvę labai nuvarginti, valstiečiams buvo nustatyti nauji mokesčiai ir kitos pareigos didžiajam kunigaikščiui ir vietiniams valdytojams. Atrodytų, pagal tų taisyklių žodžius, kad nauja tvarka turėjo palengvinti valstiečių padėtį, jie turėjo atsigauti po seniūno ir jo vietininkų engimo ir be vargo mokėti didžiajam kunigaikščiui jo nustatytą žagrių mokestį ir kitas duokles. Bet kad tas žagrių mokestis, uždėtas pasėdžių naštos vietoje, nenuramino valstiečių, matyti kad ir iš to, jog 1529 m. taisyklės buvo pakartotinai siunčiamos į valsčius, reikalaujant jas vykdyti. Jos buvo išsiuntinėtos iš naujo dar 1536 m. rugsėjo 18 d., taigi po Viešvėnų valsčiaus valstiečių pasipriešinimo ir prieš Telšių ir Biržinėnų valsčių sukilimą. Atrodo beveik tikra, kad tų taisyklių pakartotinas išsiuntinėjimas į Žemaičių valsčius turi ryšio su valstiečių priešinimusi. Valdžia reikalavo griežtai jų laikytis,

[45] MAB, f. 16, b. 31, 1, 35.

ir tas reikalavimas dar labiau kiršino valstiečius. Svarbiausias tų taisyklių nuostatas — panaikinti pasėdžiai su jų priedais Žemaičių seniūnui ir vietininkams, bet palikta normuota stacija tijūnams, leidžianti jiems įvažiuoti į valsčių jos atsiimti, ir panaikintų pasėdžių vietoj įvestos duoklės didžiajam kunigaikščiui, tik ne ūkio produktais, bet iš karto pinigais — žagrių mokestis, imamas ne senomis ūkio vienetų, tarnybų, normomis, bet naujai įvedamomis normomis, pagal naudojamų valstiečių ūkyje darbo gyvulių skaičių.

Kaip prieš tai buvo vykdomi pasėdžiai Žemaičiuose, kiek jų buvo, kokiomis normomis valstiečiai turėjo dėtis seniūno ir jo vietininkų pasėdžiams, apie tai neturime aiškių tiesioginių žinių. Buvo skundžiamasi, kad pirmiau, t. y. XV a. gale, vietininkai važiuodavę pasėdžio nedidelėmis grupėmis, o vėliau ėmę važinėti vis didesniais būriais. Svarbiausias skirtumas valstiečiams tarp pasėdžio ir duoklės buvo tai, kad pasėdžio atvažiuojama ir atsiimama, o duoklę valstiečiai sugabena patys. Vietininkui ar kitam valdininkui atvykus su palydovų būriu pas valstiečius, jų elgesys su valstiečiais turėjo būti kitoks, negu valdininkui ar jo tarnautojui priimant dvaro svirne ar raštinėje valstiečių sugabentas duokles ir mokesčius — patikrinama iš sąrašų, ar valstietis viską atvežė, kas jam nustatyta, pažymima tai knygose, paimamas iš atgabenusio nedidelis raštinės mokestis už gaišatį priimant ir už įrašymą knygose, ir visa baigta. Pasėdyje, atvažiavus su savo palydovų būriu pas valstiečius, buvo elgiamasi kitaip. Valstiečiai turėjo vaišinti atvažiavusius ir duoti jiems dovanų ar duoklių ne tik tam tikromis normomis, jeigu jos ir būdavo nustatytos,— vaišinimas ir dovanos, savaime suprantama, turėjo pareiti nuo valstiečių išgalės, nuo atvažiavusiųjų pasėdžio tarnybinės reikšmės, orumo ir nuo jų palydovų gausumo. Vis dėlto tai buvo svečiai, kad ir neprašyti, ne elgetos, kuriems pakanka duoti pavalgyti ir plutgalį į maišelį.

Nors pasėdis ir buvo daromas vietoje, bet ne pas kiekvieną valstietį, o visai apylinkei. Tos apylinkės valstiečiai ir turėjo priimti atvykusius pasėdžio. Kiaušinius, gaidžius, grūdus ir t. t. pasėdžiui kiekvienas atnešdavo iš savo ūkio. Bet didesnius dalykus — jautį, telyčią, kiaulę, avį, žąsį — duodavo susidėję keliese, sumetę tiems dalykams įsigyti pinigų, padarę savo tarpe mezliavą ir už mezliavos su-

rinktus pinigus įsigiję juos iš kurio vieno saviškių. Vieną dalyką įgydavo iš vieno, kitą — iš antro ir t. t., todėl tai mezliavai grynų pinigų daug nereikėjo. Mezliavos buvo daromos, žinoma, ne laisvai, kiek kas duos, bet turbūt pagal įprastus ūkinius vienetus —„tarnybas". Bet patys darydami tas mezliavas savo tarpe be valdininkų kišimosi, žinodami kiekvieno žmogaus ekonominį pajėgumą ir jo ūkines nelaimes — klojimas sudegė, ledai išmušė javus, gyvuliai išgaišo ir t. t.— valstiečiai galėjo pasėdžio naštą išlyginti pagal kiekvieno išgales, be didelio žmonių apsunkinimo, be skriaudos. Taip turbūt ir būdavo daroma. Bet surinkus pasėdžiui maistą ir pašarą, pasėdžio bėdos valstiečiams nesibaigdavo.

1538 m. Upytės valstiečiai skundėsi didžiajam kunigaikščiui, kad Trakų vaivados valdininkai važinėją pas juos į namus su dideliais palydovų būriais ir liepią juos vaišinti ir duoti dovanų, o pas kurį nerandą namie alaus, grobią to turtą ir baudžią baudomis ir be kaltės juos suimą ir laiką kalėjime ir t. t.[46] Ir tenai prieš tai buvo nustatytos pasėdžių normos, bet valdininkai jų nesilaikė. Suprantama, kad tokie atvažiavę pasėdžio valdininkai, jei paruoštos vaišės nepatikdavo, patys eidavo po kiemus ir svirnus ieškoti geresnių. O nepatikti visada galėjo — tai alus negardus, tai žąsys kietos, neriebios ir t. t. Tada ieškodami imdavo kas pakliūdavo geresnio, nežiūrėdami į tai, ar daug dar lieka žmogui paėmus, ar gal nieko nebelieka. Užpuldavo, žinoma, turtingesniuosius,— nes pas juos daugiau galėjo rasti. Ir nebūtinai patys puldavo ir plėšdavo. Pakakdavo skirti dideles baudas, rimtai pagrasinti suimti — valstiečiai ir tempdavo jiems, atsipirkdami nuo baudų, nuo kalėjimų, ką turėdami ir ką galėdami. Ką vietininkas galėjo gauti vaišių ir dovanų per tokį pasėdį, tai priklausė ir nuo nustatytų papročiais ir taisyklėmis normų, ir nuo jo ar jo žmonių įžūlumo bei gudrumo.

Po tokių pasėdžių ne vienas ligi tol pasiturįs ūkininkas virsdavo skurdžium, kuriam atsigauti neretai reikėjo ne vienerių metų, jei iš viso galėjo atsigauti. Apie tokį valstiečių nuskurdimą turbūt ir kalbama didžiojo kunigaikščio raštuose, kuriuose panaikinami seniūno bei jo vietininkų pasėdžiai ir nustatomas valstiečiams žagrių mokestis. Bet, žinoma, labai sena, labai ilgai trukusi pa-

[46] DZOK, priedo p. 41, Nr. 17.

sėdžių sistema nebuvo ir negalėjo būti begalinio valstiečių plėšimo sistema. Atvykę pasėdžio vietininkai vis dėlto turėjo skaitytis su aukštesniaisiais — su didžiuoju kunigaikščiu, su seniūnu, kuriems toks vietininkų elgesys — savanaudiškas savo teisių peržengimas — buvo nenaudingas. Toks elgesys turėjo būti išimtis, galbūt ir labai dažnai pasikartojanti, iš įprastinės pasėdžių tvarkos. Normaliai pasėdžių sistema valstiečiams buvo turbūt pakenčiama, ji atitiko ūkininkavimo sąlygas ir gamybos santykius, buvo paremta papročiu, tradicija. Tradicijos reikšmę primityvių, nesudėtingų visuomenės santykių metu pabrėžia K. Marksas, nurodydamas, kad įprastinis valstiečių išnaudojimas duoda jiems galimybę ir gyventi, ir net, kitoms tinkamoms aplinkybėms esant, ūkiškai kilti [47]. Kad ir didelė visai valstiečių apylinkei našta buvo pasėdžiai, bet ji buvo numatyta, įprasta, pačių valstiečių pasiskirstoma pagal išgales, atiduodant pasėdžiams iš viso tik tai, kas pagaminta savuose ūkiuose. Pasėdžiui nieko nereikėjo atsigabenti ar įsigyti kitur, pavyzdžiui, gerti buvo duodama savo darbo alaus, ne pirktinės degtinės ar vyno ir t. t. Pakitėjus ūkio sąlygoms, pasėdžių sistema nebegalėjo pasilikti kokia buvus.

1527 m. panaikinus senuosius seniūno ir jo vietininkų pasėdžius ir imamas sau rinkliavas, jų vietoje buvo įvestas ne vien tik žagrių mokestis. 1529 m. taisyklėmis Žemaičių valsčiams buvo palikta stacija didžiajam kunigaikščiui, žinoma, su palydovais priimti, jeigu jis pats atvažiuotų į kurį Žemaičių valsčių. Praktinės reikšmės tas nuostatas beveik neturėjo, nes Lietuvos didieji kunigaikščiai nesilankydavo Žemaičiuose, nebent pravažiuodami. Be to, buvo palikta stacija tijūnui*. Taigi dalis valstiečių rinkliavų pasėdžiams buvo palikta, tik jų ėmimo tvarka buvo kiek pakeista ir jie buvo sunormuoti, tik ne kaip nors naujoviškai, bet pagal senoviškus valstiečių priedermių vienetus. Be to, buvo palikta iš seno imama medaus duoklė ir dėkla ten, kur ji iš seno buvo duodama didžiojo kunigaikščio dvarams. Medaus duoklės Žemaičių valsčiuose buvo duodama nedaug, o dėklą davė tik kai kurie valstiečiai, atrodo, tik keturiuose valsčiuose. Taigi tokių duok-

[47] *Marksas K.* Kapitalas, V., 1959, t. 3, p. 719, 720.

* *Praleidžiamas pasikartojantis aiškinimas, kas tai yra stacija. (Red.)*

lių, kurias Žemaičių valstiečiai turėjo duoti savo ūkio gaminiais, panaikinus seniūno ir jo vietininkų pasėdžius, buvo palikta visiškai nedaug.

Visas kitas duokles pagal tas taisykles nustatyta imti tik pinigais. Ir tai buvo ne vien tik žagrių mokestis. Buvo palikti jau seniau imami linų pinigai, taigi, kaip matyti iš pavadinimo, mokestis jau seniau įvestas linų duoklės vietoje. Buvo paliktos ir dar kai kurios senesnės rinkliavos. Naujai buvo įvestas 6 grašių avižų mokestis už 1 statinę avižų ir 2 grašių šieno mokestis už 1 vežimą šieno — šie nauji mokesčiai skirti mokėti ne kiekvienai senajai tarnybai, bet kiekvienam esamam valstiečių ūkiui. Matyt, kad nors Žemaičiuose rugių ir avižų dėkla nedaug kur tebuvo imama, bet panaši į dėklą duoklė, tik avižų ir šieno, buvo įvesta Žemaičių seniūnų ir imama turbūt sau. 1529 m. taisyklėmis ta duoklė nepanaikinta, bet tik įsakyta valstiečiams duoti ją nebe seniūnui, bet didžiajam kunigaikščiui, ir nebe avižomis ir šienu, bet pinigais. Didžiausias piniginis mokestis, įvestas 1527 ir 1529 m. taisyklėmis, buvo žagrių mokestis. Kiek daug to mokesčio turėjo mokėti Žemaičių valstiečiai, matyti iš 1537 ir 1538 m. A. Mackavičiaus didžiojo kunigaikščio Žemaičių valsčių surašymų.

Iš sužymėtų juose 18 didžiojo kunigaikščio Žemaičių žemės valsčių turėjo būti gauta didžiajam kunigaikščiui iš valstiečių ir miestelėnų, neskaitant kiaunių pinigų ir teisminių baudų, tokios mokesčių ir kitų pajamų sumos:

1536 m.	3546 kapos	42	grašiai
1537 m.	3638 „		grašių
1538 m.	3769 „	54	grašiai
1539 m.	3825 „	28	„

Į šias sumas neįtrauktos pajamos iš didelio Telšių valsčiaus, iš kurio 1536 m. turėjo būti gauta 355 kapos 41 grašis.

Iš kokių pajamų susidaro tos sumos, geriausiai galima matyti iš 1538 m. surašymo, nes jis yra pilniausias. Tais metais tuose valsčiuose iš miestelėnų mokesčių buvo gauta 172 kapos 50 gr., taigi visa likusioji suma — 3597 kapos 4 grašiai — buvo išrinkta iš valstiečių. Iš tos didelės valstiečių mokamos sumos tik mažą dalį sudarė senieji mokesčiai ir duoklės, būtent, čyžė, imama Veliuonos ir Skirsnemunės valsčiuose,— 13 kapų, linų pinigai, mokami po 1,5 ar po 2 grašius iš valstiečių kiemo,— 51 kapa

51 grašis, apynių pinigai, mokami tik kelių valstiečių,— iš viso 26 grašiai, medaus duoklė, mokama tik Karšuvos valsčiuje,— 2 kap. 21,5 gr., neskaitant nedidelio kiekio medaus, duodamo drevininkų ir pusbitininkų, ir t. t. Bet didžiausią dalį valstiečių mokamų pinigų sudarė naujieji 1529 m. taisyklėmis nustatyti mokesčiai, būtent, avižų ir šieno pinigai — 502 kapos 56 grašiai — ir žagrių mokestis — 2861 kapa 47 grašiai. Žagrių mokestis sudarė beveik 80% valstiečių duoklių didžiajam kunigaikščiui. Be to, dalis valstiečių turėjo dar mokėti kiaunių pinigus, ne vienam teko teisminės baudos. Į tas sumas neįskaitytos taip pat duoklės ir rinkliavos tijūnams bei jų tarnautojams ir bažnyčioms.

Pagal oficialųjį įkainojimą A. Mackavičiaus surašyme statinės rugių kaina buvo 10 grašių, taigi 1538 m. iš 18 Žemaičių žemės valsčių valstiečių buvo išreikalauta didžiajam kunigaikščiui mokesčių ir kitų pamokėjimų tiek, kiek vertos buvo pagal oficialią kainą 21 582 statinės rugių, o pagal rinkos kainą — dar didesnis rugių kiekis.

Aukštaičiuose, Vilniaus ir Trakų vaivadijų valsčiuose, perėjimas iš pasenusios senovinės pasėdžių sistemos į naujesnę buvo tvarkomas tuo būdu, kad pasėdžius iš pradžių atstojo ūkio gaminių duoklės natūra ir tik paskui, ne visos iš karto, duoklės natūra buvo keičiamos pinigų duoklėmis — mokesčiais. O Žemaičiuose reforma buvo įsakyta iš karto, padarytas staigus šuolis nuo pasėdžių sistemos beveik prie grynos piniginių mokesčių sistemos. Iš valstiečių staiga buvo pareikalauta daug pinigų, pirmuosius metus kiek mažiau, o paskui ir dvigubai didesnis žagrių mokestis ir dar kiti mokesčiai, apie kurių įvedimą ar palikimą 1527 m. taisyklėse nieko nebuvo sakyta.

Kalbėdamas apie tai, kokiomis aplinkybėmis įvyksta natūrinių duoklių pakeitimas piniginėmis duoklėmis, K. Marksas yra nurodęs, kad „rentos produktais virtimas pinigine renta jau turi kaip prielaidą didesnį prekybos, miesto pramonės, aplamai prekinės gamybos, o su ja ir pinigų cirkuliacijos išsivystymą“ [48]. Žemaičiuose jokių didelių miestų nebuvo. Buvo didžiojo kunigaikščio miestelių: Kražiai, Veliuona, Ariogala, Raseiniai, dar vienas antras. Buvo bažnytinių ir pasaulietinių feodalų miestelių: Varniai, Kėdainiai, Žagarė ir dar pora. Jų gyventojai ne tik karčia-

[48] Ten pat, p. 723.

mas laikė, bet vertėsi ir šiokia tokia prekyba bei amatais, bet daugumas jų kartu vertėsi ir žemės ūkiu, todėl jiems patiems valstiečių ūkio gaminiai beveik nebuvo reikalingi. Prekiaujama tuose miesteliuose buvo ne krautuvėse ir ne prekių sandėliuose, bet turguose bei per prekymečius, kada suvažiuodavo pirklių ir iš kitų miestų bei miestelių. Žinoma, Žemaičių valstiečiai galėjo savo ūkio gaminius parduoti ne tik savo krašto miesteliuose, bet ir nugabenti juos į tikrus miestus — į Kauną, Rygą, Karaliaučių, bet ten buvo tolimas kelias, o be to, miestų pirkliai, ypač Rygos ir Karaliaučiaus, naudodamiesi monopoline eksportinių uostų padėtimi, buvo gerai susiorganizavę ir valstiečiams, ypač atvykusiems iš Lietuvos, mokėjo pamestines kainas. Žemaičių valstiečiams surinkti reikalaujamus iš jų pinigus, negriaunant savo ūkio, neišsiparduodant gyvulių, buvo bent labai sunku. Tuo metu dar nebuvo visame krašte didelės javų paklausos. Javai buvo reikalaujami Vilniuje — patiems miestiečiams, taip pat bajorų ir kariuomenės susitelkimams, reikalaujami buvo ir kituose miestuose, bet gabenti javus iš Žemaičių į Vilnių nebuvo kaip arba bent buvo labai varginga. Tuo metu, 1530—1540 m., javų eksportas iš Lietuvos vos buvo beprasidedąs [49], taigi miestų pirkliai dar nebuvo suinteresuoti didelių javų kiekių supirkimu iš valstiečių.

Kaip sunku buvo valstiečiams pasirūpinti pinigų mokesčiams, matyti kad ir iš kai kurių pažymėjimų minėtame 1537 m. A. Mackavičiaus Žemaičių valsčių surašyme, t. y. jau vienuoliktaisiais metais, įvedus pinigines duokles pasėdžių vietoje (o per tą laiką gyvenimas turėjo labai smarkiai įtraukti valstiečius į piniginį krašto ūkį). Pavyzdžiui, Biržinėnų valsčiaus surašyme apie ūkininką Žvirblį Petraitį pasakyta: „duodavo nuo dviejų žagrių, bet viską pardavė mokėdamas sidabrinę, buvo pasitraukęs, tada ponas tijūnas jį atsiviliojo atgal, dabar jis duoda nuo žemės 10 grašių, už šieną, avižas, linus 10 grašių". Žmogus dirbo dviem jaučių žagrėmis, taigi turėjo darbui 4 jaučius, buvo nemenkas ūkininkas, bet turėjo išsiparduoti net darbinius gyvulius, kad galėtų išsimokėti sidabrinę. Matyt, jis negalėjo parduoti atliekamo javų derliaus ir tuo

[49] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. K., 1934, d. 1, p. 129—131; *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. Königsberg in Pr., 1931, S. 60, 62.

sudaryti pinigų sidabrinei sumokėti. Žinoma, jam reikėjo mokėti ne vien sidabrinę; sidabrinės jis turėjo mokėti tuo metu tik 24 grašius, o žagrių mokesčio — visą kapą; be to, dar už avižas, šieną ir linus 10 grašių. Ir tame Mackavičiaus surašyme tai nėra vienintelis pažymėjimas apie valstiečio išėjimą dėl nesugebėjimo išsimokėti mokesčių, tik kiti tokie bėgliai į savo ūkius nebegrįžo.

Reikalavimas iš valstiečių duoklių pinigais nebuvo valdovų prasimanytas, bet kilo iš gamybos sąlygų kitėjimo, vykusio Lietuvoje XVI a. pirmojoje pusėje. Dėl to kito ir gamybiniai santykiai. Jau pirmiau buvo kalbėta, kokie pasikeitimai įvyko tuo metu žemės ūkyje. Pakito ne vien valstiečių ūkininkavimo sąlygos ir jų padėtis. Pirmiau didysis kunigaikštis bei ponai ir stambesnieji bajorai, t. y. visi feodalai, išlaikymą (maistą, pašarą) sau ir savo tarnams turėdavo iš savo dvarų, kuriuose dirbo jų vergai ir valstiečiai, bet daugiausia iš pasėdžių ir kai kurių duoklių. Kitus reikmenis — ginklus, drabužius, puošmenis ir t. t.— jiems pagamindavo arba jų vergai amatininkai, arba tekdavo pirkti. Sidabro mokėjimui gaudavo per karus ir parduodami brangiuosius kailiukus, surinktus duoklėmis iš valstiečių. Dabar karas jau nustojo buvęs kone nuolatinė karių bajorų pramoga ir kartu pelno šaltinis. Bajorų, iškilusių dėl gautų iš didžiųjų kunigaikščių žemių ir žmonių valstiečių, gyvenimo lygio reikalavimai pakilo, jie iš didžiojo kunigaikščio karių arba nedideles tėviškes turinčių dvarininkų virto didesniais ar mažesniais feodalais, tarp kurių vergų amatininkų teturėjo stambieji feodalai, ponai, bet ir tie nebesitenkino šių amatininkų gaminiais. Visiems tiems feodalams reikėjo daug tokių prekių, kurių jie iš savo dvarų ir valdomų valsčių gauti negalėjo, reikėjo gerų amatininkų dirbinių, pagamintų vietos miestų amatininkų arba atgabentų miesto pirklių iš užsienio. Lietuvos miestuose ėmė labai kilti amatai ir prekyba. Piniginis ūkis pirmiausia iš nemiesto gyventojų palietė feodalus. Jiems reikėjo pinigo, ir daug pinigo. Iš surenkamų įprastinėmis duoklėmis rugių ir avižų, kol javams rinka buvo siaura, daug pinigo negalima buvo tikėtis. Be to, juos realizuoti buvo keblu. Iš valstiečių dar buvo gaunama nedaug linų ir kailiukų duoklės. Nors tos prekės buvo lengvai realizuojamos, bet šių duoklių feodalai surinkdavo labai mažai (brangiųjų kailiukų duoklės vakarų Lietuvoje tuo metu jau baigė nykti, linų nedaug tebuvo surenkama) ir

jomis negalėjo patenkinti savo pakilusio ir nuolat kylančio pinigų poreikio. Pinigų feodalai galėjo gauti eksportuodami miško dirbinius — apdorotą medžiagą ir pelenus. Tuo metu beveik visos didesnės girios Lietuvoje jau buvo didžiojo kunigaikščio ar kitų feodalų pasisavintos, nebe laisvos. Taigi feodalai savaime buvo įsigiję miško gaminių monopolį. Miško gaminiai tuomet buvo palyginti pelninga eksporto prekė. Bet miško pramonės verslui, kad ir pelningam, reikėjo ir nusimanymo, ir kapitalų, o jų nedaug kas iš feodalų teturėjo. Todėl ir tuo pinigų įsigijimo šaltiniu nedaugelis feodalų tegalėjo pasinaudoti. Pinigais apsirūpinti liko tiktai vienas kelias — surinkti juos duoklėmis iš savo valstiečių.

Valstiečiai iš savo ūkio turėjo pasirūpinti pinigų ne tik mokesčiams feodalams sumokėti, bet ir įsigyti tų dalykų, kurių patys nesigamindavo ir be kurių negalėjo apsieiti. Reikėjo nusipirkti druskos, žirklių, kirvių, peilių, pjautuvų, dalgių, noragų žagrėms, šiokių tokių puošmenų mergaitėms. Reikėjo ne tik savo ūkio gaminiais, bet ir pinigais atlyginti įvairiems amatininkams: kalviui, puodžiui, tūbiui, kailiadirbiui, ir, be to, dar gana dažnai mokėti sidabrinę karo reikalams. Ir pirmiau, žinoma, valstiečiai buvo paliesti krašto piniginio ūkio, bet ar šiaip, ar taip jiems tiek daug pinigų nereikėjo, nes beveik visos duoklės feodalams buvo natūrinės, ne piniginės, jie įstengdavo pasigaminti ūkyje tiek prekių, kad pakaktų pinigams gauti ir už tuos pinigus reikalingų jiems ne žemės ūkio prekių įsigyti. Parduodavo linus, medų, vašką, vilnas, gyvulius, gyvulių odas ir t. t. Tos prekės buvo nesunkiai parduodamos, rinka jų reikalavo. Taigi tuo metu valstiečių dalyvavimas krašto pinigų ūkyje buvo natūralus, atitiko gamybos sąlygas.

Dabar, XVI a. pirmojoje pusėje, sąlygos pakito. Žemės ūkis pakilo, vis labiau įsigalėjo trilaukio ūkio sistema. Dirbamos žemės našumas padidėjo, ūkis ėmė daugiau duoti grūdų. Bet javams rinka buvo dar siaura, o prireikus pinigų, gyvulių negalima buvo išparduoti, nors jiems rinka ir buvo pakankama, nes gyvuliai buvo reikalingi mėšlui, be kurio javai nebūtų derėję. Taigi žemės ūkio pakilimas, platesnis javų (to produkto, kurio padidėjusį perteklių būtų buvę galima paversti preke) auginimas sukėlė ūkinę krizę. Rinka negalėjo suimti javų pasiūlos, ir ūkininkai iš savo gamybos negalėjo gauti reikalingų pinigų miesto prekėms įsigyti.

Tą krizę dar padvigubino ar patrigubino staigus didelių piniginių duoklių (vietoje savo ūkio gaminių), visų pirma žagrių mokesčio, įvedimas. Tų duoklių imta reikalauti griežtai, neatsižvelgiant į jokią senovę, į įprastinius valstiečių santykius su valdytojais, nelabai žiūrint į tai, kad neišsigalėdami duoklių išsimokėti valstiečiai gali mesti ūkius ir bėgti kitur. Valdytojams pinigų būtinai reikėjo, ir valstiečiai buvo jiems kone vienintelis pinigų šaltinis.

Pirmiau dvaras, valdovo atstovai nesikišdavo į valstiečių pasėdžiams daromas savo tarpe mezliavas. Žagrių mokestį valstietis turėjo mokėti tiesiog dvarui, valdovo atstovams. Tas normas, pagal kurias jis turi mokėti, nustatė jau nebe valstiečių bendruomenė, bet valdovo atstovai — vietininkai ar tam tikri raštininkai. Kiekvieno valstiečio mokėtinas normas jie įrašydavo į sąrašus, o tai, kas jau įrašyta sąrašuose, žmogus, galėjo ar negalėjo, turėjo mokėti. Nuolaidos dvaras nedarė, į ūkinius sunkumus neatsižvelgė, nežiūrėjo, ar išsipardavęs, kad gautų pinigų mokesčiams sumokėti, valstietis dar galės ūkininkauti, ar nebegalės. Mokesčio neimdavo ar atidėdavo jį tik tada, kai nebuvo ko imti, pavyzdžiui, sudegus ūkiui su visais javais ir kitu turtu. Jei valstietis laiku nemokėdavo, dvaro atstovai pagrobdavo jaučius, arklius, dėjo baudą, net kalino ir t. t. Šitaip valstietis dėl mokesčio pasidarė tiesiog priklausomas nuo dvaro.

Pakilo žemės ūkis, pakilo amatai, miestuose ir bajorų tarpe kilo kultūra, bet valstiečiai, negalėdami normaliai parduoti savo javų pertekliaus, turėjo išsiparduoti gyvulius ir kitą turtą, turėjo griauti savo ūkį ir skursti.

Feodalams taip pat rūpėjo, kad valstiečiai galėtų lengviau įsigyti pinigo sumokėti mokesčiams, kad turėtų kur parduoti savo derliaus perteklių ir kitas žemės ūkio prekes. Didysis kunigaikštis ėmė steigti savo valsčių miesteliuose turgus ir prekymečius, didikai feodalai išrūpindavo iš kunigaikščio privilegijas turgams ir prekymečiams savo miesteliuose. Suvažiavę į prekymečius didžiųjų miestų pirkliai supirkdavo iš valstiečių bent dalį jų derliaus. Bet tuo metu miestelių dar buvo nedaug ir jų turgais bei prekymečiais dar nebuvo rimtai susirūpinta. Atrodo, kad dar nenumatyta didelės tiesioginės naudos valdovams iš visokių prekybos rinkliavų. Tik kiek vėliau, darant Valakų reformą, suprasta miestelių nauda valdovams. Bet ir tos ne-

gausingos priemonės prekybai pakelti valsčiuose, matyt, turėjo šiokios tokios naudos valstiečiams, pakėlė javų ir kitų valstiečių ūkio gaminių paklausą. Javų paklausa visą laiką kilo (žinoma, ne vien dėl kelių turgų ir prekymečių įsteigimo), ir apie patį XVI a. vidurį ji, atrodo, atitiko javų gamybą.

Nenuostabu todėl, kad 1535 m. Žemaičiuose buvo pasireiškę tokie neramumai, kurie paprastai iškyla nederliaus metais, tik tuo metu žmonėms trūko ne duonos, bet pinigų. Pirmoji valstiečių įnirtimo auka buvo tijūnų vietininkai ir kiti tarnautojai, iš viso tie, kurie vertė valstiečius mokėti mokesčius, nesumokantiems grasino, grobė turtą ir t. t. Tos pačios bėdos slėgė ir erzino valstiečius ir Viešvėnų pasipriešinimo metu, ir per Telšių—Biržinėnų sukilimą bei kitus to meto Žemaičių valstiečių bruzdėjimus. Kiekviena pasipriešinimo apraiška privalėjo, be to, turėti ir savą, vietinę (galbūt visai menką) priežastį, dėl kurios trūkdavo valstiečių kantrybė — tai galėjo būti koks vietininko žiaurus elgesys, pelnininkavimas, paskutinių gyvulių grobimas ir t. t. Galėjo būti kokios naujai iškilusios kliūtys javams ir kitiems gaminiams parduoti artimiausiame mieste — Rygoje. Tikroji valstiečių bruzdėjimo priežastis turėjo būti įprastinių santykių su valdovais nutrūkimas ir nepakenčiamos ekonominės pereinamojo laikotarpio krizės sąlygos.

11. NAUJOS VALSTIEČIŲ PRIEVOLIŲ SISTEMOS IR PINIGINIO ŪKIO ĮSIGALĖJIMO REIKŠMĖ

Tai, kas pasakyta, dar ne visai parodo žagrių mokesčio įvedimo pasėdžių vietoje reikšmę. Prieš įvedant žagrių mokestį, valdovas teturėjo reikalo su savo valstiečio duba, ar su senoviška duba, vadinamąja tarnyba, kurioje jau galėjo būti pasidarę keli valstiečių ūkiai, ar su naująja duba, vienu valstiečių ūkiu, bet jokio tiesioginio santykio su valstiečio sklypais sklypeliais, su jo žeme neturėjo. Prievoles valstietis turėjo eiti nuo dubos, o kiek toje duboje ariamos žemės, pievų, ganyklų ir t. t., tebuvo to valstiečio reikalas. Savo žemes valstietis tvarkė pats, vieną, antrą, trečią skly-

pelį, valdytojui leidus, galėjo parduoti pašaliečiui. Beje, ir patys smulkieji bajorai, ir stambieji feodalai tai galėjo tik didžiajam kunigaikščiui leidus. O perleisti smulkiems sklypeliams, kurių netekimas neatsiliepė valstiečių ūkiniam pajėgumui, taigi ir galėjimui tesėti savo prievoles, tokio leidimo nebuvo nei prašoma, nei reikalaujama.

Kas kita buvo įvedus žagrių mokestį. Iš pradžių jis buvo įvestas galbūt tiktai norint surinkti daugiau mokesčių, pilniau išnaudoti labai skirtingų turto atžvilgiu senųjų dubų, tarnybų, atskirų valstiečių mokestinį pajėgumą. Viena tarnyba derliaus galėjo tegauti kelias statines, o kita — šimtą ar net daugiau statinių. Bet netrukus to mokesčio taikymas turėjo sukelti ir sukėlė valdovo susidomėjimą valstiečių žeme. Tai buvo mokestis, imamas pagal darbinių gyvulių kiekį. Tų gyvulių kiekis priklausė nuo dirbamos, naudojamos žemės kiekio. Taigi galų gale mokesčio dydis priklausė nuo kiekvieno valstiečių ūkio dirbamos žemės kiekio. Juo daugiau kuris turėjo dirbamos žemės, tuo daugiau turėjo mokėti mokesčio.

Taip per tas valstiečių priedermes susidarė valdovo tiesioginis santykis su valstiečių turima žeme. Žemės matavimas dirbamais gyvuliais — jaučiais ir arkliais,— žinoma, nebuvo tobulas, bet vis dėlto tai buvo tam tikras lengvai nustatomas matas. Turėjo būti susirūpinta ne tik tuo, kad valstiečiai per daug neišparduotų savo žemių pašaliečiams, bet kad iš viso nemažintų savo dirbamos žemės kiekio, kad jos nepardavinėtų. Dėl tokios padėties valdovas turėjo susidaryti pažiūrą, kad jis yra tikrasis savo valstiečių žemių tvarkytojas, kad jos priklauso jam. Kiek vėliau, 1557 m. išleistame Valakų įstatyme didžiojo kunigaikščio vardu tiesiog sakoma: „O kur bus matuojama, turi matuoti visokią (valstiečių.— *K. J.*) žemę, pirktą ir įkeistą, nes kumetis (kaimietis, pasakyta „kmet".— *K. J.*) ir visas jo turtas yra mūsų"[50]. Ta pažiūra į valstiečių žemes nebuvo savarankiškai suformuluota įstatymo leidėjo. Kaip matyti iš valstiečio pavadinimo „kmet", neįprasto to meto rusiškoje Lietuvos raštų kalboje, jis paimtas iš kurio lenkiško šaltinio, bet visiškai atitiko jau pribrendusį Lietuvos feodalų nusistatymą, todėl jų ir buvo paimtas. Iš viso panašiai suformuluotas feodalų nusistatymas buvo paplitęs visuose feodali-

[50] LMPb, sk. 570; [LIŠ, t. 1, p. 176, Nr. 212].

nės santvarkos kraštuose[51],— jis buvo tų santykių įsigalėjimo išraiška.

Įsigalint tokiai feodalų pažiūrai į valstiečių žemes, nutrūko jų tradiciniai santykiai su valstiečiais, o nauji santykiai dar nenusistovėjo. Taigi galima sakyti, kad feodalams stengiantis užgrobti valstiečių žemes (juk didžiojo kunigaikščio pareikštas nusistatymas dėl valstiečių žemių nebuvo koks individualus, bet visų Lietuvos feodalų pažiūrų išraiška), valstiečių priešinimasis duoklių reikalavimui pinigais neįtikino feodalų, kad reikia jiems daryti nuolaidų, lengvatų, bet sukėlė jų priešiškumą valstiečiams. Į valstiečius imta žiūrėti, kad jie savo valdytojams nenori duoti to, kas reikalaujama, dėl užsispyrimo, dėl piktos valios. Tas nusistatymas vis labiau įsigalėjo visoje feodalų klasėje,— taip ėmė žiūrėti ne tik didysis kunigaikštis, bet ir ponai, ir vidutiniai bajorai. Pirmiau dar buvo atsižvelgiama į nusistovėjusius priklausomybės santykius, į įprastines valstiečių priedermių normas, į „senovę", buvo bijoma, kad per didelis valstiečių spaudimas privers juos, metus savo dubas, bėgti kitur, ir tai sulaikė nuo per didelio valstiečių apsunkinimo. Dabar į visa tai buvo daug mažiau atsižvelgiama: tarp feodalų ir valstiečių nutrūksta bendros kalbos ryšys, paremtas tradiciniais santykiais, nepaklausę įsakymo valstiečiai tiesiog laikomi priešininkais.

Tuo nusistatymu paaiškinamas žiaurus Viešvėnų ir Biržinėnų valstiečių baudimas. Tiesa, tenai valstiečių pasipriešinimas buvo griežtesnis, kaip per kitus nupasakotus valstiečių susidūrimus su valdytojais. Biržinėnuose valstiečiai nužudę vietininką ir galbūt dar kai ką tijūno tarnautojų, bet kad dėl to buvo išnaikinta gana daug valstiečių ūkių ir iššudyti ūkininkai, tai palyginti su kiek senesniais, XVI a. pradžios, laikais, atrodo, buvo naujovė. Ir pirmiau atsitikdavo, kad valstiečiai nužudydavo kurį valdovo ar valdytojo tarnautoją. Apie 1530 m. valstiečiams nužudžius Mažųjų Dirvėnų tijūno Stanislovo Valadkavičiaus raktininką, prieš juos imtasi griežtų priemonių: nusiųstas antstolis, buvo grobiamas, t. y. sekvestruojamas, valstiečių turtas. Ne vienas valstietis, metęs ūkį, bėgo kitur. Tijūno ginčai su valstiečiais truko keliolika metų ir baigėsi tuo, kad valstiečiai apsiėmė sumokėti buvusiam ti-

[51] *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М., 1946, с. 402.

jūnui nuostolius, kurių jis reikalavo, bet, atrodo, niekas iš valstiečių nebuvo nei pakartas, nei sukapotas. Matyt, kad vis dėlto į valstiečius tada buvo atsižvelgiama. Tendžiogalos pasėdiniams bajorams, valstiečiams, atsisakius mokėti tokius mokesčius, kokių iš jų buvo pareikalauta, jie suimami, kol pristatys už save laidą, ir, pristačius laidą, paleidžiami, jų gyvuliai grobiami, bet jie nebaudžiami mirtimi. O jau 1545 m., Anykščių ir Ukmergės valstiečiams nesutikus gabenti į Vilnių dėklinių avižų ir šieno, didysis kunigaikštis įsakė pristatyti jam po 5 maištininkus iš kiekvieno tų valsčių, ir jis jau įsakysiąs padaryti su jais ką reikiant; aišku, kad jis įsakysiąs juos pakarti.

Toks griežtas nusistatymas prieš nepaklusnius valstiečius dar kurį laiką truko ir po Valakų reformos, kol nusistovėjo nauji santykiai. 1554 ir 1555 m. Gandingos ir Rietavo valstiečiai gudraudami bandė nesumokėti jiems skirtų mokesčių. Jų atstovai buvo išreikalauti į Vilnių, ten teisiami ir už maištavimą, t. y. tiktai išsisukinėjimą nuo mokesčių mokėjimo, žymesnieji valstiečių vadai pakarti [52]. Ir čia valstiečių priešinimosi pagrindas buvo tas pats,— mokesčių reikalavimas, ne kurie Valakų reformos sukelti nauji dalykai. Senųjų priemonių — valstiečių turto sekvestro, suėmimo ligi duos laidą ir t. t.— nebesiimama, iš karto griebiamasi griežčiausių priemonių — pakarti, sunaikinti neklaužadas. Nepaklusnūs valstiečiai virto priešininkais, kurie naikinami.

Toks valdančiųjų pažiūros į valstiečius pakitėjimas turėjo reikštis ne tik naikinant griežtus neklaužadas, bet ir kituose santykiuose. Jis turėjo dar labiau erzinti patyrusius didelių ekonominių sunkumų valstiečius. Atrodo, kad Žemaičių valstiečių 1535—1537 m. priešinimosi ir sukilimų priežastis buvo ne tik ekonominiai sunkumai, bet ir abišalis santykių su valdytojais paaštrėjimas.

Žagrių mokestis, nustatydamas valdovo tiesioginį santykį su valstiečių žeme, turėjo virsti feodaline žemės renta. Tuo būdu valstiečių šeimininkavimo galia savo žemėje ir jo išraiška — valstiečių teisės savo žemei turinys — turėjo pakitėti. Feodalų nusistatymu, valstiečiai tegalėjo būti laikomi savo žemės naudotojais. Toks valstiečių nuosavybės savo paveldėtai, pirktai ar kaip kitaip įgytai žemei netekimas, prasidėjęs žagrių mokesčio įvedimu, nebuvo ryškiai

[52] Ginčai, t. 1, p. 42—44.

matomas. Jis iš karto nesukėlė jokio feodalų tiesioginio kišimosi į valstiečių ūkį, įsigalėjo nejučiomis, valstiečių pasipriešinimo, atrodo, nekilo. Negi galėjo valstiečiai sukilti prieš įsigalintį teisinį nusistatymą; jie priešinosi tam, kas davė pagrindo laikyti juos nebe savo žemės savininkais, o tik jos naudotojais — tiesiog juos palietusiam žagrių mokesčiui. Bet per 20 metų, nuo žagrių mokesčio įvedimo ligi Valakų reformos, valstiečiai, kad ir nepritardami, nesutikdami, apsiprato su nusistatymu, kad tikrasis valstiečių žemių savininkas yra feodalas, kad valstiečių mokesčiai feodalui ir einamas jam lažas yra tarytum atlyginimas už naudojimąsi žeme, dabar sakytume, žemės renta. Valstiečiams apsipratus su tokia pažiūra, per tą laiką išnykus ekonominiams sunkumams, javams virtus pageidaujama rinkoje preke, feodalams, visų pirma didžiajam kunigaikščiui, susidarė proga imtis priemonių valstiečių žemės ūkiui pakelti, sujungiant visus sklypus sklypelius į vieną vietą ir įvedant visuotinę trilaukio ūkio sistemą, žinoma, tam, kad galima būtų gauti iš valstiečių didesnę rentą, kartu ir pasisavinti valstiečių žemę, o jos vietoje valstiečiams naudotis paskirti naujas žemes (su kuriomis jie nebuvo turėję tiesioginio ryšio) išmatuotuose valakais sodžiuose, priedermes nustačius pagal valstiečių naudojamos žemės plotą,— reikėjo įvykdyti vadinamąją Valakų reformą. Tuo Lietuvoje buvo galutinai nustatyta feodalinė žemės renta. Tas visuotinis žemės atėmimas iš valstiečių, jų buvusių santykių su savo žeme panaikinimas nesukėlė jokio rimto valstiečių pasipriešinimo. D. Pochilevičiaus nuomonė, kad 1556 m. Žemaičiuose buvęs valstiečių sukilimas ir kad jis turbūt buvęs surištas su Valakų reforma[53], yra klaidinga. Iš pirmiau nurodytų dokumentų matyti, kad ten valstiečiai tebandė išvengti mokesčių mokėjimo. V. Pičeta, išnagrinėjęs visus Lietuvos valstybiniame archyve sužymėtus skundus dėl Valakų reformos, nerado jokio valstiečių nusiskundimo dėl jų žemių paėmimo valakams, terado skundų dėl per didelių mokesčių[54]. Lietuvos, bent Žemaičių, valstiečiai kovą prieš feodalinį jų žemių pasisavinimą baigė kova prieš žagrių mokestį, kuriuo prasidėjo galutinė šio pasisavinimo fazė.

---

[53] *Похилевич Д. Л.* Селянский опір..., с. 61.

[54] *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигисмунда-Августа в литовско-русском государстве, с. 411—422.

AR MAŽOSIOS LIETUVOS LIETUVIAI AUTOCHTONAI?

Klausimas, ar lietuviai visoje Mažojoje Lietuvoje ir, skyrium kalbant, Klaipėdos krašte yra aborigenai ar ateiviai, kolonistai, nėra istorijos mokslo, bet tik politikos klausimas. Istorijos mokslui tokio klausimo nėra ir negali būti. Ar mes Lietuvoje, ar mes čia, Kaune, esame aborigenai, ar ne? Jei suprasti taip, kad aborigenai tėra tie, kurių tėvai ir tėvų tėvai gimė, augo ir gyveno toje pat vietoje, kur mes dabar gyvename, tai, žinoma, ne. Ir daugumas mūsų nėra gimęs Kaune, ir mūsų tėvų daugumas nėra gimęs Kaune. Taigi tektų gal pasakyti, kad mes visi Kaune esame ne aborigenai, bet ateiviai. Bet ir plačiau imant, XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. pradžios karai, marai ir badas tiek pakeitė atskirų Lietuvos vietų gyventojų sudėtį, kad vos maža dalelė ūkininkų bepasiliko gyventi tose vietose, kur gyveno jų tėvai ir seneliai. Atrodytų, kad po to viso sąmyšio daugumas gyventojų buvo kolonistai, ir aborigenai, t. y. žmonės, kurių tėvai ir tėvų tėvai buvo toje pačioje vietelėje, tesudarė nežymią gyventojų dalelę.

Antra vertus, kas tai yra kolonistai ir kolonizavimas? Užkariavimas krašto, pavergimas jo gyventojų ir įsigyvenimas jame yra kolonizavimas. Pelkių nusausinimas, girių iškirtimas, dvarų nusavinimas ir paskui sklypų paskirstymas bežemiams — taip pat kolonizavimas. Bet jau tų žmonių įpėdiniai, susigyvenę su vadinamaisiais aborigenais, turėdami bendrą su jais kalbą ir papročius, jau nebebus laikomi kolonistais. O čia dar statomas klausimas taip, kad lietuviai esą ateiviai ne į kurį gyvenamą kraštą, bet į girią. Tokiais neaiškiais terminais mokslas operuoti negali ir neturi reikalo. Klausimas tas tėra politikos klausimas. Iškeltas klausimas turi tikslo sudaryti moralinio pagrindo reikalauti atskirti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos ir grąžinti jį Vokietijai istorinio paveldėjimo pagrindu. Kam priklauso vadinamoji teisė paveldėti Klaipėdos kraštą, ar prūsų

įpėdinei Vokietijai, ar senųjų lietuvių įpėdinei Lietuvos valstybei, einant tuo principu: kam pripažįstama visuma, tas turi teisės ir daliai? Vokietijos valstybei neginčijamai priklausąs prūsų tautos palikimas, todėl jai turįs priklausyti ir Klaipėdos kraštas, kaip buvusios prūsų tautos turtas. Taip aš suprantu vokiečių politikų statomo klausimo esmę. Kadangi politika yra menas, tai dėl tiesos ar netiesos jos duodamų atsakymų negalima būtų ginčytis. Bet šiuo atsitikimu politika dedasi statanti ne politikos, bet mokslo klausimą; meniškam šito politikos klausimo išsprendimui politika dedasi imanti pagrindu kai kurių istorijos, proistorės ir kalbotyros problemų mokslinį išsprendimą, todėl čia ir turi būti keliamas ginčas, kurio tikslas yra mokslinis — surasti tiesą.

Kadangi vokiečių politika tepretenduoja į prūsų palikimą, klausimo apie kuršius, kurie nelaikomi prūsais ir dėl kurių palikimo ginčytis teturėtų pagrindo lietuvių ir latvių politikai, aš neliesiu. Aš dar labiau susiaurinsiu klausimą — nekalbėsiu apie mūsų Užnemunę, apie Nadruvą, kurioje dabar lietuviai nebegyvena. Tekalbėsiu klausimais, susijusiais su Klaipėdos kraštu ir lietuvių tebegyvenama Prūsų Mažąja Lietuva.

Visų pirma čia kyla šie klausimai. Pirmas klausimas, ar skalviai yra prūsai, ar lietuviai? Antras klausimas, ar Klaipėdos kraštas yra Skaluva, ar Karšuva, kaip tai tvirtino Vytautas ir jo žmonės? Tie klausimai kyla todėl, kad dabartinės Šilutės ir Pagėgių apskritys ir lietuvių gyvenamas plotas Prūsų Lietuvoje paprastai laikomas buvusia Skaluva.

Pradėsiu nuo proistorės. Žinoma, proistorikas, teturėdamas reikalo su materialinėmis liekanomis, su apeigų ir gyvenimo būdo žymėmis, negali nustatyti, kuria kalba kalbėjo tie žmonės, kurių gyvenimą jis tiria. Jis tegali atsakyti, kurios kultūrinės visuomenės buvo tie tiriamų žmonių palaikai. Proistorikų atsakymas dėl skalvių buvo ir tebėra aiškus. Aš neminėsiu prieškarinių vokiečių proistorikų paskelbtų tyrinėjimų rezultatų, kad Skalvių krašto materialinė kultūra skiriasi nuo kitų Prūsų žemių kultūros. Tenurodysiu K. Engelio, „Prussia“ muziejaus Karaliaučiuje direktoriaus padėjėjo, žymiausio, mirus M. Ebertui, Karaliaučiaus proistoriko, tyrinėjimų išvadą, paskelbtą visai neseniai „Mannus“, VIII. Ergänzungsband [Bericht über die XI. Tagung f. Vorgeschichte. Leipzig, 1931] (gerai žinant

Mortensenų, P. Kargės ir kitų nuomones apie skalvių prūsiškumą), kad abipus Nemuno, ten, kur laikoma yra buvus Skaluva, prūsų kultūros liekanų nėra, esamosios liekanos esą ne prūsų, skalviai esą ne prūsai (kalbama apie VIII—XIII amžius). Tai nėra tuščia nuomonė, bet paremta daugeliu įrodymų, paskelbtų įvairiuose K. Engelio straipsniuose, kurių neminėsiu, ir ją reikia laikyti įrodytą.

Pereisiu prie kito klausimo: ar kalbotyros atžvilgiu skalvių kalba, sprendžiant iš jos liekanų, yra prūsų kalba, ar lietuvių? Mokslinis tyrinėjimas, kuriuo remiamasi, tvirtinant, kad skalvių kalba buvusi prūsų kalba, yra prof. R. Trautmano rinkinyje „Streitberge Festgabe" (mažas rašinėlis, bene 4 puslapių) ir jo didelis rinkinys „Preussische Personennamen". Sakoma, juose esą įrodyta, kad skalvių kalba buvusi prūsų kalba. Paskutinės R. Trautmano tyrinėjimo eilutės duotų pagrindo taip manyti, bet visas tyrinėjimas, parašytas labai mokslingai, t. y. ieškant tiesos, rodo ką kita. R. Trautmanas, surinkęs skalvių asmens vardus ir lygindamas juos su prūsų ir lietuvių vardais, pabrėžia, kad jis gerai težinąs prūsų vardus, o apie lietuviškus teturįs kai kurių žinių ir kad ordino raštininkai, rašydami lietuviškus vardus, taip juos iškraipydavo, kad garsų mokslui jie nieko neduodą. Taigi, darau išvadą, grynajam lingvistui tas vardų rinkinys neduodąs jokios medžiagos. Lieka tad pačių vardų lyginimas. R. Trautmanas skiria skalvių vardus į šias grupes: aistiški, t. y. tie, kurie esą prūsiški ir lietuviški; antra, lietuviški, kurių esą nedaug; trečia, skalviški, kurių nesą Prūsuose ir kurių R. Trautmanas nežinąs Lietuvoje, tai didžiausia grupė, ir galop prūsiškųjų vardų grupė. Iš to suskirstymo jis randąs galima prileisti, kad skalviai buvę prūsais. Jau tas dalykas, kad vienoje mažoje vietelėje dauguma vardų yra ne tokie, kaip visame kitame krašte (reikia suprasti Prūsų), verčia paabejoti suskirstymo tinkamumu, taigi ir išvados tikrumu. Savaime aišku, kad tai parėjo nuo R. Trautmano mažų žinių apie lietuvių asmens vardus, ką jis ir pripažįsta. Antrą R. Trautmano pradėto darbo pusę yra atlikęs K. Karpis studijoje „Beiträge zur ältesten Geschichte des Memellandes [und Preussisch Littauens. Memel, 1934]. Jis sulygino skalvių vardus su lietuvių vardais. Pasirodė, ko reikėjo ir laukti, kad tie specifiniai skalviški vardai ir prūsiški vardai yra lietuviški. Taigi skalvių vardai yra dvejopi: aistiški, t. y. tokie, kurių randame ir Lietuvoje, ir Prū-

suose, ir lietuviški, kurių Prūsuose nerandame. Tokių vardų, kurie tebūtų buvę Prūsuose ir kurių nebūtų Lietuvoje, skalviai neturėję. Aiški išvada, kad skalviai buvo lietuviai, kalbėjo lietuviškai.

Istoriniai skalvių prūsiškumo įrodymai — Dusburgas ir aktai apie Skaluvą. Pradėsiu nuo geresniųjų istorijos šaltinių — aktų. Tokių aktų, kurie leistų spręsti, ar Skaluva buvo Prūsijos žemė, ar Lietuvos žemė, man tėra žinomi du — 1259 m. karaliaus Mindaugo raštas, kuriuo dovanoja Ordinui, be kitų žemių, visą Skaluvos žemę, ir 1289 m.[1] Ordino magistro patvirtinimas dabar nežinomo pasidalijimo tarp Prūsijos ir Livonijos Skaluvos, Karšuvos, Tverų (?) ir kitų žemių.

Ar 1259 m. Mindaugo raštas yra falsifikatas, ar ne, dabar sprendžiamam klausimui neturi jokios reikšmės, nes Mindaugas savos raštinės neturėjo ir tuo metu kaimyniniuose kraštuose, pavyzdžiui, Lenkuose tokius dokumentus surašydavo ne davėjo, bet gavėjo raštininkai. Kad tas dokumentas yra rašytas apie 1259 m., manau, reikia pasitikėti paleografiniu V. Kenčinskio (Kętrzyński) prityrimu, kuris paskelbė ir jo fotografiją. Taigi dokumentą yra rašę Ordino raštininkai. Skirtumas tarp tikro ar netikro dokumento tegali čia būti toks, ar Mindaugas žinojo, kad toks dokumentas jo vardu rašomas, ar ne. Tas žinojimas ir pritarimas taip pat galėjo būti visokių laipsnių, taigi ir falsifikavimas galėjo būti įvairių laipsnių. Tame dokumente Ordino raštininkas ir per jį dokumento gavėjas Ordinas pripažįsta, kad Skaluva yra Lietuvos karaliaus žinioje, kad Lietuvos karaliaus gera valia yra tą žemę dovanoti Ordinui ar pasilaikyti sau. Aš manau, kad tai yra Ordino pripažinimas, kad Skaluva yra Lietuvos žemė, ne Prūsų ar kurio kito krašto, kad Skaluvos gyventojai yra lietuviai.

Antras, 30-čia metų vėlesnis šitų raštų, dalybų raštas, vėl įtraukia Skaluvą į pasidalijamų Lietuvos žemių tarpą. Žinoma, tai nėra kokie neabejotini Skaluvos krašto tautinės, sakyčiau, priklausomybės įrodymai, bet jokių kitų tikresnių dokumentinių įrodymų nėra. Tenka jais tenkintis. Dabar apie Dusburgą.

Kai mes turime kurio gerai mokyto etnologo, išbuvusio kokią dešimtį metų Afrikos viduryje, kurių nors Afrikos

[1] Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. Königsberg in Pr., 1909, Bd. 1, H. 2, p. 70, 336.

vidurio vietos tautelių gyvenimo aprašymą, mes juo pasitikime, bet ir tai vėlesnieji etnologai visada daug ką jam prikiša, daug kas pasirodo to mokslininko negerai suprasta. Bet joks mokslininkas nepasitikės dabartiniais oficialiais Bolivijos ar Paragvajaus pranešimais apie Grand Čaką, kuriais jos įrodo savo teises tai sričiai. Žinoma, ne visa kas ten yra melas, bet tai tėra politiniai raštai, todėl tiesos ir netiesos klausimo jiems nėra. Dusburgo kronika tėra toks pat politinis Ordino žmogaus rašinys, jam nėra tiesos ir netiesos klausimo. Kalbėdamas apie įvykusį seniau Prūsų ordino valstybės susidarymą, jis sako, kad paskutinė iš nukariautų šalių, sudariusių Prūsų ordino valstybę, buvo Skaluva. Vienur jis sako, kad skalviai buvę prūsai, kitur skiria juos nuo prūsų. Puolusius Ordiną kartu su lietuviais skalvius, išsikėlusius gyventi nepriklausomon Lietuvon, vadina Skaluvos lietuviais ir t. t. Dėl rašto politinės tendencijos ir dėl įvairių skalvių tautybės apibūdinimų iš Dusburgo rašinio negalima prieiti išvados, kad skalviai buvo prūsai.

G. Heinrich-Mortensen savo disertacijoje įdėjo sąrašą aktų, kuriais Ordinas duoda žemių, jos nuomone, skalviams bajorams ar raitininkams. Jų tarpe yra keli atvykėliai iš tikrųjų Žemaičių, Ordino raštininkų įtraukti į tą skalvių sąrašą. Kai kurie aktai yra paskelbti, iš jų, rodos, viename tekalbama apie skalvius. Kodėl taip įvyko? Aš manau, kad paprastai. Tai yra sąrašas lietuvių bajorų — vietinių skalvių ir atvykėlių iš kitur. Tai, kad XVI a. Ordino raštininkai prie Ragainės ir Tilžės pilių gyvenusius tų bajorų ir kitų gyventojų palikuonis, kurių tarpe XV a. buvo ir gudų, ir totorių, ėmė vadinti *Schalmen,* t. y. [lyg] galindais, ukrainais, o paskui porą kartų tų tautų mišinio palikuonis pavadino prūsais, rodo, kad Ordino raštininkai nelaikė jų atskira tautine grupe. Kaip praeitą kartą nurodė V. Vileišis, skalviais ar vėliau šalmiais imta vadinti pakraštinių pilių raitelius, Lietuvos istorine terminologija kalbant — *kazaki zamkov ukrainnyje.*

Gyveno jie prie Ragainės. XVI a. viduryje, Prūsų valdžiai rūpinantis, kad žmonės tikybos būtų mokomi gimtąja kalba, Ragainės klebonu buvo paskirtas M. Mažvydas, prūsiškai nemokėjęs. Matyti, prūsiško kunigo ten nereikėjo,— vietiniai skalviai, kaip ir kiti Ragainės apylinkės gyventojai, kalbėjo lietuviškai. Taigi, kiek tai galima spręsti apie

skalvių tautybę mokslo atžvilgiu, jie turėtų būti laikomi buvę lietuviai.

Antras klausimas, ar Klaipėdos kraštas yra Skaluva, ar Karšuva, kuri neabejotinai sudarė Žemaičių žemės dalį.

Dažniausiai pripažįstama, kad šiaurėje Skaluvos krašto siena maždaug sutampa su Klaipėdos krašto siena. Tam pagrindas, atrodo, tik toks, kad Skaluvoje buvo pilis Sassov, kuri buvusi prie Šešuvio. Kad ten negalėjo būti jokios skalvių pilies, matyti jau iš to, kad prie Šešuvio nėra jokio piliakalnio, taigi negalėjo būti ir pilių. Be to, Ordinas duoda skalvių bajorams žemių prie tos Sassov. Jeigu tai būtų prie Šešuvio, tai toks dovanojimas būtų tolygus, kad sakytume Gediminas ar Vytautas būtų dovanojęs kam žemę prie Karaliaučiaus. H. Lovmianskis nurodė, kad ta pilis buvusi ne prie Šešuvio, bet prie Šešupės, į pietus nuo Nemuno. Šiaip žinoma, kad svarbiausios skalvių pilys buvo pietiniame Nemuno šone, o dešiniajame, visai netoli Nemuno, tebuvo pora pilių, matyt, priešpilių. O tos pilys, kurios buvo pagal Jūros upę, betarpiškai susisiekė su kitomis Karšuvos krašto pilimis. Taigi iš pilių pasiskirstymo tenka spręsti, kad Skaluvos žemė šiaurėje siekė Nemuną ir šiauriniame Nemuno šone dar buvo kelios skalvių pilelės.

Karšuvos klausimą kiek paaiškina 1413 m. ginčai tarp Vytauto ir Ordino. Vytautas ir jo žmonės tvirtino, kad visas Klaipėdos kraštas ligi Nemuno esąs Karšuvos krašto dalis ir kad Memelio pilį kryžeiviai pastatė buvusios Klaipėdos pilies vietoje Karšuvos krašte, o Ordino žmonės, nieko neminėdami nei apie Skaluvą, nei apie Karšuvą, tesakė, kad Žemaičių žemės sienos baigiasi ten, kur tebėra jų sodžiai, kur žemaičių tirštai tebegyvenama, kitaip sakant, pačiame Žemaičių žemės centre. Žinoma, tai yra nesąmonė, už centrinių sodybų negalėjo nebūti platesnio ar siauresnio, bet ar šiaip, ar taip nemažo ruožo ne taip intensyviai eksploatuojamų plotų. Todėl aš manau, kad Vytauto pareiškimai, jog Klaipėdos kraštas sudarė dalį žemaitiško Karšuvos krašto, yra tikras, tik tuo skirtumu, kad siena ėjo ne Nemunu, bet ties Ragaine ir Tilže kiek atokiau, kelių kilometrų atstumu nuo Nemuno. Nedarant prielaidos, kad dėl Ordino puolimų Karšuvos krašto gyventojai savo sodybas turėjo perkelti arčiau prie Žemaičių centro, sunku suprasti vėlesnio Karšuvos valsčiaus teritorijos susidarymą, kuris iš dalies siekė Klaipėdos krašto sieną, iš dalies buvo atskirtas nuo Klaipėdos krašto Kražių valsčiaus dalies —

apie Tauragę ir Daukintlaukį, kurie XVI a. dar buvo žymimi Kražių valsčiuje. Tai, žinoma, tuo tarpu tėra hipotezė — proistorė skirtumo tarp Karšuvos ir Šaluvos sričių kultūros nežino, aiškių istorijos šaltinių tų sričių sienai nustatyti nėra.

Tai tiek autochtoniškumo klausimui aiškinti. Šis klausimas dar aiškiai apčiuopiamas, ko negalima pasakyti apie antrą klausimų seriją — vadinamajai kolonizacijai aiškinti. Tai yra girios klausimas ir bėgimo iš Lietuvos į Prūsus klausimas.

Neabejotina, kad XV a. pradžioje beveik visa Mažoji Lietuva, kaip ir daug kitų Lietuvos vietų, buvo dirvonai ir giria. Kitaip ir negalėjo atrodyti lengvai prieinamas nuolatiniams priešų puolimams kraštas. Klausimas tėra, ar tai buvo žmonių gyvenama giria, ar ne. Ir dabar, kai girios yra prižiūrimos daugelio miškų administracijos tarnautojų, kiekviename didesniame girios masyve pilna įvairių sodybėlių, naudojamų laukelių, šienaujamų pievų ir t. t. Ką gi jau bekalbėti apie tuos laikus, kada girios niekas nežiūrėjo. Buvo žmonių, kurie gyveno arti prie centrų, naudojo tik savo iš seno dirbamus sklypelius, esančius tarp kitų žmonių naudojamos žemės sklypelių, bet buvo nemaža ir girios gyventojų, kurie vertėsi bitėmis, žvejyba, medžioklė, šienaudavo girios pieveles, pasisėdavo girios lydimuose. Tai buvo miškų gyventojai. Ordino riteriams sunku buvo ieškoti šitų išblaškytų po girią gyventojų, iš jų nedaug ko pasiplėši (daug pelningiau daryti reisus į tirštai gyvenamus plotus), todėl Ordino raštai apie juos nedaug teduoda žinių. Kartais betgi pamini apie užkluptą reise ir nužudytą kurį medžiotoją, apie užkluptus girioje šienaujančius žmones. Tada juk vieškelių per girią nebuvo, negi prisišienavę gabens tie žmonės šieną ant pečių už 30—60 kilometrų į tirštųjų sodybų sritį. Aišku, jų sodybos turėjo būti kur nors netoliese, išblaškytos girioje. Ordino atsakyme dėl Vytauto pretenzijų į girią ligi Nemuno, t. y. dėl pretenzijų į Klaipėdos kraštą, pripažįstama, kad lietuviai ten ir prasikurdavę, medžiodavę, ganydavę, bet už tai mokėję Ordinui činšą[2]. Bet kažin kodėl šito žemaičių mokėto činšo išlikusiose to laiko Ordino piniginėse knygose nėra. Aišku, kas gi galėjo tą činšą girioje imti. G. Heinrich-Mortensen yra paskelbusi Ordino žemės dovanojimų (kartais

[2] Scriptores rerum prussicarum. Leipzig, 1863, Bd. 2, S. 711.

nemažų sklypų, tolygių nemažam dabartiniam centriukui) atskiriems skalvių bajorams. Kas nors gi dirbo tiems bajorams tuos miškų dvarelius. Klaipėdos krašte buvo Ordino karčiamų ne tik miestuose, bet ir kitur. Kas nors gi gėrė jose, kitaip karčiamninkas nebūtų galėjęs mokėti mokesčio už karčiamą. Taigi, šiaip ar taip, giria nebuvo tuščia, joje buvo gyventojų — ir viešų, žinomų Ordino fisko žmonėms, ir neviešų, ypač prieš 1422 m. taiką, kurie po to jau galėjo drįsti išlįsti iš savo įprastų slėptuvių,— jiems dabar grėsė nebe mirtis, tik mokesčių mokėjimas.

Nebegresiant karui, suspausti dėl karo nedideliuose plotuose, kur nebebuvo kur prasiplėsti, kur kiekvienas, bandydamas pasisavinti naują žemės sklypuką, susidurdavo su kaimyno pretenzija, kur laisvosios žemės okupacijos laikotarpis jau buvo pasibaigęs, žmonės puolė dirbti ilgą laiką apleistų dirvonų, puolė skinti mišką, arti lydimus, savo darbu savintis žemę, didinti gėrybę, kurtis dar neužgriebtose vietose, kur galima bus plačiau, geriau gyventi. Be to, aišku, eiti į girią skatino ūkininkus noras išvengti ponų priespaudos, bernus skatino noras tapti savarankiškais ūkininkais. Girios skynimai buvo to, kas juos praskynė, vėl atgijo laisvoji žemės okupacija. Todėl giriose labai padaugėjo gyventojų. Kieno valdžioje, vieno ar kito pono, buvo giria, žmogui nedaug terūpėjo. Iš senų vietų ėjo į girią ir tie, kuriuos tėviškėje per daug imdavo spausti ponai ar bajorai. Ta aplinkybė, kad kažkur Marienburgo pilyje buvo koks popieriukas ar pergamentas apie girios paskirstymą tarp didžiojo kunigaikščio ir Ordino, tam girios skynėjui neturėjo didelės reikšmės,— eidamas į girią jis neretai peržengdavo, gal ir sąmoningai, tą popierinę girios sieną. Iš seno žinoma, kad Klaipėdos krašto girioje nuo XV a. ėmė rastis nemaža žmonių, kilusių iš kitų Lietuvos dalių, kurie pastodavo bendrais prie senų vietos gyventojų, kas galėdavo ir pats prasikirsdavo sau lauko, ir kaip visoje Lietuvoje, taip ir Klaipėdos krašte giria ėmė virsti dirbamais laukais.

Ar tai buvo emigracija į Ordino žemę? Ne. Tai nebuvo išsikėlimas į kultūros kraštą, kur žmonėms geriau, patogiau gyventi, kur geresnės socialinės sąlygos, ne. Tai tebuvo girios pasisavinimas. Kaip matyti iš J. Bertulaičio tyrinėjimų, lietuviai Prūsų žemėje buvo taip suvaržyti, kad niekas jų negalėtų prasimušti į geresnį gyvenimą, jų likimas ten tebuvo dirbti ir neturėti iš savo darbo naudos,

kuri visa eidavo vokiečių ponams. Lietuvoje socialinės ūkininkų gyvenimo sąlygos, kad ir sunkios, XV ir XVI a. buvo daug žmoniškesnės. Taigi žmogui, patekusiam į Prūsų administracijos rankas, buvo gyva bėda; jei jis ėjo iš Lietuvos, tai ne į Prūsų valdomą aukštesnės kultūros sritį, bet tik į girią. Ir žmonės ėjo į visas girias iš naujo kurtis — į Užnemunę, į Lietuvos vidaus girias, į Klaipėdos kraštą, Biržų ir Šiaulių girias. Tai buvo ne emigracija, bet girios okupacija, vidaus kolonizacijos procesas. Atėję į girią, jie didino senųjų girių gyventojų skaičių, susiliedavo su jais, todėl tų girių gyventojų palikuonių neturime pakankamo pagrindo vadinti ateivių įpėdiniais, kolonistais. Ir senųjų girininkų, ir naujesniųjų ateivių įpėdiniai kalbėjo viena kalba, turėjo vienodų interesų, gyveno vienodais papročiais. Juos išskirti tegalėtume, ištyrę visų jų gimimo metrikus nuo XV a. pradžios. Kalbant apie ėjimą į užsienius, kurie XV a. ir XVI a. pradžioje tebuvo popieriniai, nes natūroje žemės sienų nebuvo, pasienio sargybos nebuvo, negalima išskirti ėjimo į Prūsų ordino valdomą sritį. Lygiai taip pat buvo einama ir į priskirtą Livonijos ordinui miškų sritį. Bet šituose Livonijos miškuose lietuviai naujakuriai, patekę į latvių girininkų tarpą, susiliedavo su jais, jų vaikai perimdavo latvių kalbą, papročius, virsdavo latviais. Virtę latviais, jie nustodavo kolonistų, naujų ateivių žymių. Patekdami Prūsų Lietuvoje į lietuvių girininkų tarpą, naujieji ateiviai dar greičiau susiliedavo su vietos girininkais, jiems nereikėjo keisti nei kalbos, nei papročių,— bent kiek pagyvenę, jie likdavo tokiais pat vietos žmonėmis, ne ateiviais, kaip ir kiekvienas kitas vietos žmogus. Todėl kalbant apie Klaipėdos kraštą ir Prūsų lietuvius, negalima vadinti jų kolonistais. Tai yra senovės vietos gyventojai. Kolonistai ten tėra tie vokiečiai, kurie gyveno ir ligi šiol gyvena, išsiskyrę kalba ir papročiais iš vietos gyventojų tarpo. Tuo baigsiu kalbėti apie tai, kas susiję su politiškai iškeltu klausimu dėl Klaipėdos krašto lietuvių pripažinimo autochtonais ar kolonistais.

LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS ISTORIJA IKI XVI a. VIDURIO

1. LIETUVOS SANTVARKA XIII a. VIDURYJE—XV a. PRADŽIOJE

TSRS tautų valstybės ir teisės istorijos kurse reikia susipažinti ir su Lietuvos valstybės ir teisės istorija, kaip ir su kitų Tarybų Sąjungos kraštų istorija, bet, žinoma, labai trumpai. Dideliame kurse tenka daugiau dėmesio kreipti į pagrindinius Rytų Europos ir Užuralio, t. y. didelės žemyno dalies, dabartinės Tarybų Sąjungos, istorijos klausimus ir negalima smulkiau apsistoti prie atskirų kraštų, atskirų tautų istorijos. Ne tik dabar, bet ir senovėje tie kraštai negyveno kiekvienas sau visai atskiru gyvenimu, uždarai nuo kaimynų. Todėl toks visos tos pasaulio dalies, kurioje ir mes esame, istorijos nagrinėjimas duoda platesnį istorijos procesų dėsningumo vaizdą, išlygina visokius vietinius, atsitiktinius reiškinius, kurie, nagrinėjant tik savo krašto istoriją, galbūt per daug iškiltų, užtemdytų tai, kad yra esminga istorijos procese. Bet toks bendras istorijos nagrinėjimas išvien daugelio kraštų, kad ir artimų, kad ir turinčių daug bendra ir turėjusių nemaža bendra ir praeityje, turi ir negerą pusę — mūsų krašto, Lietuvos, praeitis, kurios bendrą vaizdą mes tokiu būdu gauname, pasilieka glaudžiai nesusijusi su artimiausia mūsų aplinka, neduoda mums visos jos susidarymo supratimo. Tuo tarpu mes ir visa mūsų aplinka patys esame tik istorijos padaras ir kartu istorijos darytojai. Mūsų aplinką ir mus yra paveikę ne tik pagrindiniai dėsniai, kuriais vyko istorijos procesas, bet ir įvairūs vietiniai, šiaip neesminiai, bet mūsų kraštui turėję nemažos įtakos reiškiniai. Mūsų krašte tam tikri reiškiniai buvo iškilę anksčiau ar vėliau kaip kituose kraštuose, jų forma buvo kitokia, kaip kitur, ir tai turėjo nemažos reikšmės Lietuvos istorijai, taigi mūsų aplinkai ir mums. Todėl, be bendrojo TSRS tautų valstybės ir teisės istorijos kurso, naudinga ir reikalinga yra plačiau susipažinti su Lietuvos valstybės ir teisės istorija, iš jos mūsų konkreti aplinka turės pasidaryti mums aiškesnė, suprantamesnė.

Mes esame ir būsime istorijos darytojai, o norint ką paveikti, svarbu žinoti ne tik veikimo taktiką ir tikslą, bet ir suprasti esamąją aplinką, tą objektą, kurį norima paveikti.

Laikotarpis, kuriuo mes užsiimsime, yra nuo seniausių žinių apie Lietuvos valstybę ligi senosios valstybės panaikinimo, t. y. nuo XIII a. ligi XVIII a. galo.

Valstybė, kurios istoriją nagrinėsime, yra Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Tai buvo sudėtinga valstybė. Be Lietuvos žemių, į ją įėjo ir Baltarusija, ir dalis Ukrainos. Žinoma, kadangi tie kraštai buvo vienoje valstybėje, ne kartą teks paliesti ir juos, bet mūsų nagrinėjamasis objektas bus Lietuvos valstybės ir teisės istorija, todėl Baltarusijos ir Ukrainos istorijos klausimus teliesime tik tiek, kiek to reikia Lietuvos istorijai suprasti. Tie kraštai ir jų žmonės ne vienu atžvilgiu buvo skirtingi nuo Lietuvos, ir jų istorija taip pat skirtinga.

Šios paskaitos tema yra apibūdinimas santvarkos, kuri buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metu, tai yra feodalinės santvarkos, ir, be to, išaiškinimas ir apibūdinimas seniausios žinomos iš istorijos šaltinių Lietuvos valstybės santvarkos — ją galima pavadinti ankstyvojo feodalizmo santvarka [...]*

Šioje paskaitoje, kad ir trumpai, bet vis dėlto kiek smulkiau sustosime ties seniausia, bent kiek žinoma iš šaltinių, Lietuvos santvarka, ta, kuri buvo nuo Mindaugo laikų, t. y. nuo XIII a. vidurio ligi Vytauto laikų, t. y. ligi XV a. pradžios, maždaug 200 metų laikotarpio, ir pabandysime ją kiek aiškiau, konkrečiau apibūdinti, kad paskiau galėtume nagrinėti jos pasikeitimus. Tai buvo laikotarpis, kada visi valstybiniai ir teisiniai reikalai Lietuvoje, išskyrus santykius su užsieniu, buvo daromi žodžiu, ne raštu, todėl žinių apie to meto Lietuvos visuomenės klasių gamybinius santykius teturime iš atskirų pašalinių paminėjimų kaimyninių kraštų raštuose, kurie tais Lietuvos santykiais nesidomėjo. Šioje trumpoje apžvalgoje negalima, žinoma, išnagrinėti visų smulkių kaimyninių kraštų raštų žinių, iš kurių galėtume spręsti apie to laikotarpio Lietuvos socialinius santykius ir jų kitėjimą. Pakaks iškelti, kas buvo bendra to laiko tarpo santvarkoje. Žinoma, nuo Mindaugo

---

* *Praleidžiama teksto dalis (apie 3 mašinraščio puslapius), kurioje pateikiami plačiai žinomi bendriausi vergovinės ir feodalinės santvarkos bruožai. (Red.)*

ligi Vytauto laikų daug kas socialiniuose santykiuose turėjo pakitėti, nes gyvenimas nesustoja, bet tai jau visai specialių tyrinėjimų dalykas. Tą laikotarpį galima pavadinti ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu. Tuo nenorima pasakyti, kad tai buvo pirmoji feodalizmo fazė Lietuvoje, bet tik tiek, kad tai buvo seniausia feodalizmo fazė, apie kurią turime šiokių tokių konkrečių žinių iš rašytinių istorijos šaltinių.

Antras reikalas labiau išsiaiškinti to meto santvarką yra tas, kad dar visai neseniai kai kurių istorikų, pavyzdžiui, buvusio Vilniaus universiteto profesoriaus H. Lovmianskio, buvo skelbiama, jog beveik ligi XVI a. pabaigos Lietuva buvusi priešfeodalinė valstybė, karių plėšikų monarchija, ir kai kieno manoma, kad tokia yra ir dabartinių Lietuvos istorikų nuomonė. Be to, ne taip seniai kai kurie istorikai teigė, kad beveik ligi XIV a. bent kai kuriose Lietuvos dalyse tebebuvo bendruomeninė beklasės visuomenės santvarka. Tas keliančias abejojimų nuomones reikia išsiaiškinti.

Jau tuo metu ūkinio gyvenimo pagrindas Lietuvoje buvo žemės ūkis ir gyvulininkystė. Gyvuliai buvo auginami ne tik mėsai, pieno produktams, vilnoms ir odoms, bet ir traukiamajai darbo jėgai ir susisiekimui (jaučiai ir arkliai). Bet reikia pažymėti, kad to laiko primityviomis žemės ūkio sąlygomis gyvulininkystė nebuvo taip susijusi su žemės ūkiu, kaip vėliau, nes gyvulių laikymas nebuvo susijęs su arimų trešimu; trešiami buvo daržai, ne javų laukai. Ordinų kronikose, aprašant karo žygius į Lietuvą, nuolat pasakojama apie surastus čia ir Ordino karių pagrobtus didelius javų ir gyvulių kiekius. Svarbiausias maistas Lietuvoje buvo duona ir mėsa. Dar vėliau, XVI amžiuje, apie didelio nepasidalijusio ūkio žmones buvo rašoma, kad jie gyvena viena duona, t. y. valgo bendrai, ne kiekviena šeima skyrium; apie sąlygas, kuriomis valstiečių buvo einamas dvarui lažas ir talkos, buvo sakoma, kad jos einamos sava, valstiečių, duona arba, kartais, kad jos einamos dvarininko duona. Tais pasakymais visas maistas pavadintas pagal svarbiausią maisto dalyką — duoną. Tie pasakymai nebuvo atsiradę tik XVI amžiuje, jie buvo įsigyvenę iš seno. Kai kuriems istorikams atrodė abejotina, kad javų auginimas galėjo tuo metu būti svarbiausia krašto ūkio šaka, nes javų eksporto iš Lietuvos tuo metu nebuvo. Javai bent kiek plačiau imti eksportuoti iš Lietuvos tik XVI amžiuje. Bet iš to, kad javai nebuvo eksporto prekė, klaidinga daryti

išvadą apie to meto Lietuvos žemės ūkio menkumą. Svarbiausias gyventojų užsiėmimas ir pragyvenimo šaltinis yra vienas dalykas, o gaminimas rinkai — kitas dalykas. Aplinkiniuose kraštuose žemės ūkio našumas nebuvo menkesnis kaip Lietuvoje, todėl ten Lietuvos javams nebuvo rinkos. Miestų krašte buvo labai maža, todėl ir vidaus rinka javams buvo menka. Bet kas kita nederliaus metas kurioje Lietuvos dalyje ar visame krašte arba kaimyniniuose kraštuose. Tada javai virsdavo reikalaujama preke ir būdavo importuojami į nederliaus sritį iš savo atsargų. Bet tai nebuvo reguliari javų prekyba, todėl normaliai javai rinkai nebuvo auginami.

Javai ir gyvuliai buvo auginami ir valstiečių ūkiuose, ir dvaruose. Valstiečių ūkiuose savo darbo jėga, dvaruose — vergų ir iš dalies valstiečių darbo jėga,— savo ir visų priklausomų žmonių, neturėjusių savų ūkių, išlaikymui ir duoklėms, bet ne prekybai, ne rinkai. Bet vis dėlto to meto Lietuvoje nebuvo gyvenama uždaru natūraliniu ūkiu, piniginis ūkis buvo apėmęs daugelį ekonominio gyvenimo sričių, nors ir ne tiek daug, kaip vėliau. Valstiečiams reikėjo ne tik to, ką jie galėjo pasigaminti ar šiaip turėti savo ūkyje, bet ir druskos, ir geležies prekių — kirvių, dalgių, peilių, pjautuvų, žirklių ir t. t., šiokių tokių žalvario puošmenų mergaitėms, dar šio to. Dvarininkams kariams reikėjo dar daugiau — ginklų ir šarvų, ne tik vietinio darbo, bet ir brangių užsieninių; jų gyvenimo lygis buvo aukštesnis,— jiems reikėjo užsieninių audeklų, puošmenų. Už ką tai buvo įsigyjama? Tuo metu iš Lietuvos buvo išvežamos šios prekės: brangieji kailiukai, vaškas, medus, be to, dar odos, linai, kanapės, medžio dirbiniai, dar šis tas. Už jas buvo gaunama pinigų, sidabro. Valstiečiai, be žemės ūkio, dar vertėsi bitininkyste, kiaunių, bebrų gaudymu, be to, iš savo ūkio turėjo ir gyvulių odų, ir linų, ir kanapių, ir vilnų, taigi savo darbu apsirūpindavo rinkos reikalaujamomis prekėmis.

O iš kur gaudavo lėšų dvarininkai? Žinoma, bent kiek jie galėjo gauti už dvaro gaminius, bet to jiems negalėjo užtekti, nes jų reikalavimai buvo didesni, gyvenimo lygis aukštesnis. Kai kurie senesnieji istorikai, pavyzdžiui, minėtasis H. Lovmianskis, skelbė, kad jų turto pagrindą sudarė karo grobis, kad Lietuva tais laikais buvusi barbarinė karių plėšikų valstybė. Bet toks paaiškinimas nieko neišaiškina. Žinoma, gana dažnai vyko karo žygiai į tolesnes kaimyni-

nių kraštų sritis, vienas antras per tuos žygius prisiplėšdavo ir parsigabendavo namo brangenybių ir pinigų. Bet ir iš tų kraštų taip pat dažnai buvo rengiami karo žygiai į Lietuvą. Ir vieni, ir antri plėšdavo daugiausia turtingesniuosius, t. y. karių dvarus, nes kur daugiau turto buvo, ten pirmučiausia ir buvo plėšiama. Dalį pagrobdavo, bet dar daugiau sunaikindavo. O vis dėlto ir vieni, ir kiti kariai turto turėjo, dėl karų jis neišnykdavo. Taigi, kalbant bendrai, ne apie atskirus atvejus, karių turto pagrindas turėjo būti kitas, ne karo grobis. Turto pagrindu negalėjo būti ir vergų išnaudojimas. Vergų turėjo kunigaikščiai, pavyzdžiui, yra žinių, kad kunigaikštis Gediminas skundėsi, jog Livonijos ordinas negrąžinąs jam taikos metu 300 pabėgusių jo vergų. Vergų turėjo ir smulkieji kariai dvarininkai. Karių aplinkumoje buvo daugiau žmonių, kurių išlaikymu jie turėjo rūpintis, kaip kad valstiečiai, t. y. paprasti ūkininkai,— tam reikėjo daugiau maisto, daugiau pašaro. Tam reikalui visai tiko panaudoti vergų darbą: vergai arė kario dvarininko žemę, žiūrėjo jo gyvulius, bet to vergų darbo vaisiai buvo suvartojami kario ūkyje, tai nebuvo prekės, taigi jo turto nedidino. Jis negalėjo pavesti savo vergams medžioti jam žvėrelių brangiais kailiukais, nes toks darbas negalėjo būti prižiūrimas ir jam reikėjo ir tos iniciatyvos, ir sumanumo, kurių nesavarankiškas vergas negalėjo turėti. Negalėjo dvarininkas pavesti savo vergams nei bičių ūkio, nes tam reikėjo ir nemažo nusimanymo. Ir, be to, pagal senovišku priešfeodalinius papročius, išlikusius iš dalies net šiais laikais, per bites susidaro tarp dalyvių bičiulystės santykiai, susibroliavimo santykiai, visiškai nesuderinami su verginiko ir vergo santykiais. Dėl to vergas negalėjo būti verginiko bitininku. Vergai tegalėjo būti naudojami ūkiui plėsti, bet ne rinkos reikalaujamoms prekėms gauti, ne lėšoms įsigyti. Tas pagrindas, kuriuo dvarininkai kariai apsirūpindavo realizuojamomis prekėmis, kitaip sakant, lėšomis, už kurias galėdavo įsigyti reikalingų jiems prekių — ginklų ir kita, tuo metu negalėjo būti kitas, tik valstiečių naudojimas, jų savarankiško šeimininkavimo vaisių paėmimas, t. y. jų duoklės. Žymią valstiečių duoklės dalį Lietuvos feodalams, kaip ir visoje Rytų Europoje, seniausiais laikais sudarė kaip tik kailiukų ir medaus duoklės, žinoma, ne todėl, kad daugiausia buvo verčiamasi medžiokle ir bitininkyste, bet todėl, kad tie dalykai sudarė lėšų šaltinį.

Taigi Lietuvos kariai ir Mindaugo, ir Vytauto laikais buvo feodalai. Valstiečių santykis su jais buvo feodalinės priklausomybės santykis, gamybinių santykių pagrindas — valstiečių išnaudojimas. Lietuvoje tuo metu jau buvo pasireiškusios aiškiai priešingos viena antrai klasės: mažuma — feodalai, dauguma — priklausantieji jiems valstiečiai; be to, gretimai su valstiečiais, nedidelė vergų klasė [1], daugumas jų taip pat priklausė tiems patiems feodalams.

Iš ko susidėjo Lietuvoje feodalai ir kada jie įsigalėjo? Galbūt žinomi iš istorinių šaltinių žymesnieji žmonės — kunigaikščiai, kunigai, rikiai ar kaip kitaip vadinami — tuo metu buvo tik kokie giminių, genčių vyresnieji, seniūnai?

Jau Mindaugo laikais mes žinome iš šaltinių dvi feodalų grupes: stambiuosius feodalus — kunigaikščius — ir smulkiuosius feodalus, to laiko Ordinų šaltiniuose kartais vadinamus kunigais (taip jie turbūt ir buvo tuo metu vadinami lietuviškai). Pirma pažiūrėsime, kas tai buvo kunigaikščiai.

Rusioje tuo metu buvo feodalinio susiskaldymo metas, atskiros sritys buvo valdomos kiekviena savo kunigaikščio. Kunigaikščiai pripažindavo viršenybę žymesnių kunigaikščių, vadinamųjų didžiųjų kunigaikščių, kurių buvo ne vienas. Sričių buvo susidarę labai daug, vienos jų buvo didokos, kitos visiškai smulkios. Kiekviena jų buvo valdoma savo kunigaikščio, ir tuo kunigaikščiu visada buvo ne koks iškilęs šiaip vietinis feodalas, ne koks pasižymėjęs kautynėse karys, bet tik asmuo, kilęs iš kunigaikščių giminės. Nekunigaikščių kilimo asmuo ten nebūdavo kunigaikščiu. Iš to galima padaryti išvadą, kad toks asmuo ir negalėjo būti kunigaikščiu. Taigi visi kunigaikščiai Rusioje priklausė valdovų luomui. Stambieji Rusios feodalai jau buvo virtę uždaru luomu, į kurį kiti feodalai nebūdavo įsileidžiami. Vienas Lietuvos kunigaikščių — Nalšėnų kunigaikštis Daumantas, dalyvavęs Mindaugo nužudyme,— vėl įsigalėjus Mindaugo artimiesiems, 1266 m. pabėgo su savo būriu į Rusią, į Pskovą, ir ten pskovėnų buvo pasodintas savo kunigaikščiu. Pskovo kunigaikščiu buvo ligi savo mirties 1299 metais. Vedė ten kunigaikščio Aleksandro Nevskio anūkę, apsaugojo Pskovą nuo kalavijuočių veržimosi, ne kartą juos sumušęs, sutvirtino Pskovą mūrine akmenų siena, tebevadinama Daumanto siena. Buvo žymus, gerbiamas vietos kunigaikštis, po mirties pripažintas ten

šventuoju Timofejaus vardu. Nekunigaikščio pasodinti savo kunigaikščiu pskovėnams nebūtų atėję į galvą. Jei jį pskovėnai padarė savo kunigaikščiu, matyt, jie neabejojo jo kunigaikštiška kilme. Taigi Daumantas nebuvo buvęs Lietuvoje koks srities vyresnysis, kilties seniūnas, sakytume, koks naujai iškilęs iš krašto žmonių ar iš smulkiųjų feodalų karys, bet iš gimimo jau buvo kunigaikštis, stambusis feodalas, stambiųjų feodalų kunigaikščių luomo karys. Taigi ir Mindaugas, ir kiti senieji Lietuvos kunigaikščiai turėjo priklausyti stambiųjų feodalų luomui.

Mindaugas, darydamasis didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, ne vieną iš sritinių Lietuvos kunigaikščių nužudė, ne vienam atėmė jo kunigaikštystę, ne vienas jų pripažino Mindaugo viršenybę, tapo jo vasalu ir ėmė jam tarnauti. Ypač daug Mindaugas kovojo su savo artimesniais giminaičiais kunigaikščiais. Taigi tam, kad jis galėtų tapti vienas pats visos Lietuvos valdovu, kliūtimi jam buvo ne kokie sričių seniūnai ir ne smulkieji feodalai kariai, bet stambieji feodalai kunigaikščiai. Lietuvos valstybė Mindaugo laikais buvo stambiųjų feodalų valstybė, susidariusi visų pirma tų stambiųjų feodalų interesams apsaugoti. Todėl norint toje valstybėje įsigyti pirmaujamą vietą, reikėjo pašalinti nuo savo kelio nenorinčius nusilenkti stambiuosius feodalus kunigaikščius, visokius artimus ir tolimus gimines ir gentis,— nebebuvo reikalo dėti savo valdžią kurioms kitoms visuomenės klasėms ar grupėms. Feodalinė Lietuvos valstybė turėjo susidaryti ne Mindaugo laikais, bet daug seniau, ir nuo valstybės susidarymo ligi Mindaugo laikų turėjo išeiti labai daug laiko, tiek laiko, kad valstybės šeimininkai stambieji feodalai galėtų virsti kunigaikščių luomu, į kurį kelias ne to luomo nariams buvo uždaras. Iš žmonių atminimo jau turėjo būti išnykusios stambiųjų feodalų iškilimo aplinkybės, turėjo būti užmiršta, kaip stambiausiais feodalais pasidarė žmonės, kurių tėvai dar nebuvo tokie feodalai.

Valstybės susiskaldymas atskiromis sritimis, valdomomis atskirų kunigaikščių, yra visuotinis ankstyvojo feodalizmo reiškinys, jis nerodo valstybės nebuvimo. Mindaugui įsigalint, Lietuva susidėjo iš kelių žemių: pačios Lietuvos žemės, kurios vienu iš kunigaikščių buvo prieš iškildamas Mindaugas,— ji buvo į pietus nuo Neries,— Nalšėnų žemės, buvusios į šiaurės rytus nuo jos, Deltuvos žemės, Žemaičių žemės ir t. t. Prieš Mindaugui iškylant, jose

buvo gana savarankiški savi kunigaikščiai, tarpusavyje buvę giminės ir gentys. Sritinės kunigaikštystės pasiliko ir vėliau, tik jų liko mažiau.

Apie Mindaugo viešpatavimą mes nepalyginti daugiau žinome, kaip apie pirmesnių Lietuvos valdovų, nes jo valdymo metu Lietuvos valdovams teko turėti daugiau santykių su besiveržiančiais į Lietuvą vokiečių kalavijuočių ir kryžiuočių ordinais. Mindaugas su savo artimaisiais buvo apsikrikštiję. Jam teko daugiau turėti santykių ir su Galicijos Volynės rusų kunigaikščiais, todėl tuose kraštuose Mindaugu buvo domėtasi daugiau, kaip pirmaisiais Lietuvos valdovais. To domėjimosi palikimas yra išlikęs tų kraštų metraščiuose ir kituose raštuose. Iš tų žinių susidaro įspūdis, kad Mindaugas pirmas yra sujungęs Lietuvos žemes į vieną valstybę, kad jis yra Lietuvos valstybės kūrėjas ir kad prieš jį Lietuva susidėjusi iš atskirų nepriklausomų kunigaikštysčių. Mindaugas tikrai buvo iškilęs beveik visos Lietuvos feodaliniu valdovu, bet ar jis buvo pirmasis, nėra tikra.

Mindaugas buvo Lietuvos didysis kunigaikštis 1236—1263 metais. Po jo didieji kunigaikščiai buvo Treniota 1263—1265 m., Vaišvilkas Mindaugaitis 1265—1268 m., jo svainis Švarnas 1269 m., Traidenis 1270—1282 m., bet visų jų valdymo metu jų valdžia nebuvo tvirtai pripažįstama visoje Lietuvoje. Tai su vienu, tai su kitu kunigaikščiu jiems tekdavo kovoti, siekiant valdžios, ir dėl tų vidaus kovų jų valdymas buvo gana trumpas. Toliau prieš 1295 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu minimas Vytenio ir Gedimino tėvas Butigeidis ar gal kitaip vadintas, bet ar kiti kunigaikščiai pripažino jo viršenybę, nėra tikra. Po jo didieji kunigaikščiai buvo Vytenis 1295—1316 m. ir, jam mirus, jo brolis Gediminas 1316—1341 metais. Jų valdymo metu niekas iš kitų kunigaikščių jokių rimtų pretenzijų dėl valdžios nekėlė, visi kiti kunigaikščiai pripažino didžiojo kunigaikščio valdžią. Jei rašytiniai kaimyninių kraštų istorijos šaltiniai būtų plačiau ėmę kalbėti apie Lietuvą ne nuo Mindaugo, bet nuo Vytenio ar Gedimino laikų, mums dabar galėtų atrodyti, kad Lietuvos valstybės kūrėjai buvo Gediminas ar Vytenis.

Gediminui mirus, Lietuva vėl susiskaldė kunigaikštystėmis, bet tokia padėtis ilgai netruko. 1345 m. didžiojo kunigaikščio Vilniaus sostą, brolio Kęstučio padedamas, užėmė Gedimino sūnus Algirdas ir buvo didžiuoju kunigaikš-

čiu ligi savo mirties 1377 metais. Jam mirus, netrukus kilo kovos dėl didžiojo kunigaikščio sosto, kol 1392 m. didžiuoju kunigaikščiu tapo Vytautas. Vytautui mirus, vėl buvo kovų dėl sosto ir t. t. Vadinasi, po Mindaugo Lietuvą valdė arba didysis kunigaikštis, o kiti kunigaikščiai tevaldė savo sritis, didžiojo kunigaikščio jiems pripažintas, kaip jo vasalai, arba didžiojo kunigaikščio valdžia kuriam laikui susilpnėdavo, kunigaikščiai imdavo savarankiškiau valdyti kiekvienas sau savo sritis, ir tokia padėtis baigdavosi tuo, kad vienas ar kitas kunigaikštis vėl būdavo pripažįstamas didžiuoju kunigaikščiu, o kiti jo vasalais, t. y. pripažįstančiais jo viršenybę, turinčiais būti jo ištikimais pasekėjais ir patarėjais ir turinčiais duoti, jam pareikalavus, pagalbos kariais ir lėšomis. Todėl, atrodo, galimas dalykas, kad galbūt ir prieš Mindaugą Lietuva arba bent didelė jos dalis yra buvusi vieno didžiojo kunigaikščio valdžioje, kad sritiniai kunigaikščiai pripažino jo viršenybę.

Kada Lietuvoje įsigalėjo feodalai, taigi kada feodalai dar tesudarė klasę, ne luomą, kada jie ėmė įsitvirtinti ir tam savo įsitvirtinimui sustiprinti sudarė valstybę, į tą klausimą tegalima atsakyti apytikriai, kadangi rašto žinių apie senesnių laikų Lietuvos santvarką beveik nėra ir iš viso Lietuvos vardas neminimas kaimynų raštuose [2], o savo raštų nebuvo. Iškilę iš bendros visuomenės, pavertę visuomenės žmones savo valstiečiais, feodalai turėjo visų pirma pasirūpinti apsaugoti save, savo artimuosius, savo turtą nuo valstiečių, išlaikyti savo galią ir autoritetą. Tam jie įrengdavo pilis piliakalniuose, neprieinamas ne tik silpnai ginkluotiems valstiečiams, bet labai sunkiai prieinamas ir gerai ginkluotiems kitiems feodalams. Lietuvos piliakalniai nėra tiek ištirti, kad būtų galima aiškiai kalbėti apie jų konstrukciją ir chronologiją, bet žinomi iki šiol jų ištyrimo rezultatai rodo skirtumą tarp senesniųjų ir naujesniųjų piliakalnių. Senesnieji, kurti dar prieš mūsų erą ir maždaug ligi IV—V amžiaus, buvo bent kiek sutvirtintos bendruomenės apsisaugojimo vietos, trobesiai juose buvo paprasti, kaip ir visų žmonių, nesudėtingi, neprašmatnūs, pylimai ir kiti sutvirtinimai neaukšti. Matyt, visa tai padaryta apylinkės žmonių bendromis jėgomis bendriems reikalams. Kas kita vėlesni piliakalniai: pylimai didesni, sustiprinimai tvirtesni, trobesiai juose atitiko maždaug nebe kaimo, bet dvaro trobesius,

tai buvo nebe kaimo, bet dvaro, feodalų būstinės, įrengtos daugelio žmonių darbu. Jie radosi maždaug nuo V amžiaus. Taigi dabartinėmis, gerai nepatikrintomis žiniomis, galime sakyti, kad Lietuvos feodalai ėmė kilti maždaug V amžiuje, savo iškilimui jie panaudojo apylinkės žmonių darbą ir sudarė valstybę, kaip organizaciją savo interesams apsaugoti.

Kad to meto, t. y. nuo V—VI a., pilių savininkai buvo feodalai, matyti ir iš kitų archeologinių radinių — ištirta yra palyginti nemaža to laiko kapinynų, iš kurių matyti, kad kai kurie žmonės savo turtu buvo labai išsiskyrę iš visuomenės, jų kapuose yra brangių ginklų, žalvarinių ir brangesnių metalų papuošalų. Kad ir turtingas, ūkininkas nebūtų galėjęs savo šeimos darbu to įsigyti. Tai turėjo būti kitos, labiau iškilusios visuomenėje klasės nariai. Tokiais tegalėjo būti verginininkai arba feodalai. Tačiau verginininkas, kaip jau sakyta, savo vergais tegalėjo plėsti žemės ūkį ir gyvulininkystę, bet prekių vergų darbu gaminti negalėjo. Kai kada vergai galėjo būti naudojami amatininkais, pavyzdžiui, žalvario puošmenims dirbti, bet pats žalvaris turėjo būti įgytas. Randami tuose kapuose turtai nebuvo taip pat koks karo grobis iš kitų kraštų, nes daugumas daiktų, ypač puošmenys, kurių tokiuose kapuose randama gana daug, yra vietos darbo, ne tokie, kaip kituose kraštuose, taigi gauti ne karo žygyje, bet padirbti ir įsigyti vietoje. Vadinasi, tie kapai tegalėjo būti feodalų, t. y. žmonių, kurių turto pagrindas buvo valstiečių duoklės. Tuo tenoriu pasakyti, kad feodaliniai santykiai Lietuvoje galėjo pradėti formuotis V ar VI amžiuje, bet, žinoma, jie įsigalėjo ne iš karto, tai truko nemaža laiko.

Be kunigaikščių, buvo dar antra didelė grupė feodalų, seniau vadinamų kunigais. 1265 m. Žemaičių kunigaikščiui Treniotai žuvus, ilgą laiką Žemaičių žemė buvo be kunigaikščių, pripažino paprastai Lietuvos didžiojo kunigaikščio viršenybę, bet tvarkėsi autonomiškai, kaip kunigaikštystė; jai vadovavo tie visi smulkieji kunigai — tai buvo tos smulkiosios aristokratijos, kunigų respublika. Kiekvienas jų buvo karys, kiekvienas turėjo dvarelį. Kaip matyti iš Ordino ginčų su Vytautu dėl Žemaičių, kurių žemę Ordinas vienu metu valdė, ir iš Žemaičių bajorų skundų, Žemaitijoje tuomet buvo valstiečių, kurie priklausė bajorams, ir tokių, kurie mokėjo bajorams duokles, kiti buvo vadinami laisvieji. Taigi bajorai savo dvarams dirbti

naudojosi ne tik vergų darbu, bet ir valstiečių, kurie ėjo jiems lažus ir duodavo duokles. Bet dvaro ūkis buvo nedidelis, todėl ir lažininkų buvo nedaug, ne daugiau kaip vienas sodžius prie dvaro. Ne visi bajorai turėjo savo valstiečių.

Smulkieji feodalai — kunigai, bajorai — nebuvo vienos kilmės. Kunigai, kuriuos ypač žinome iš Žemaičių, buvo, matyt, sena savarankiška aristokratinė feodalų grupė, mažuose teritoriniuose vienetuose labai seniai iškilusi iš vienalypės visuomenės. Tai nebuvo kalbamuoju laikotarpiu jau kokie giminių vyresnieji, seniūnai, kaip juos bandė pavaizduoti kai kurie senesni istorikai. Kuomet kuriam iš jų tekdavo pabėgti į kaimyninius kraštus, pavyzdžiui, į Ordino žemę, jie ten buvo laikomi kilmingaisiais bajorais, jiems buvo suteikiami dvarai kaip Vokietijos bajorams, o tie sudarė tuo metu uždarą luomą. Taigi Lietuvos kunigai buvo tenai laikomi lygūs kilmingųjų luomų žmonėms. Nei Žemaičiuose, nei iš viso Lietuvoje niekas iš šitų smulkiųjų feodalų niekada nebandė tapti kunigaikščiu. Kunigaikščių tarpusavio kovose nebuvo reikalo su jais kovoti kaip su savo konkurentais. Be to, šių smulkiųjų feodalų eiles papildydavo nauji elementai iš kunigaikščių būrių karių. Kunigaikštis Daumantas, 1266 m. bėgdamas į Pskovą, buvo nusivedęs apie 300 savo karių su šeimomis. Kunigaikščių kariai buvo ta jėga, kuria jie rėmė savo galią. Dalis jų sudarė pilių įgulas ir buvo išlaikoma iš kunigaikščio valstiečių sunešamų duoklių, bet dalis, kurie nebuvo nuolatiniai įgulos nariai, kurie tedalyvaudavo karo žygiuose, o šiaip vykdė administracines funkcijas, turėjo būti kitaip aprūpinami. Jiems kunigaikštis duodavo nusižengusių jam kunigų dvarelius, skirdavo valdyti savo valsčius, dvarus. Jiems būdavo atiduodami valstiečiai, kad dirbtų ir duokles duotų, taigi iš viso parūpintų išlaikymą bei lėšas, taip bent būdavo Vytauto laikais. Gediminas, kviesdamas įvairius žmones iš Vakarų atvykti į Lietuvą apsigyventi, atvykusiems bajorams žadėjo suteikti žemės turtų. Tie aukštesnieji kariai ir administratoriai buvo kunigaikščių bajorai. Jie susiliejo su senaisiais kunigais. Kunigams vis labiau darantis priklausomiems nuo kunigaikščių, prilygstant jo kariams, visi tie smulkieji feodalai pasidarė kunigaikščių bajorais. Tokiu būdu bajorija susidarė, susiliejus senajai smulkiajai aristokratijai su aukštes-

niaisiais kunigaikščio kariais ir tarnautojais administratoriais. Tai buvo taip pat feodalinė grupė, tik smulkiųjų feodalų.

Kunigaikščiai ir bajorai tai tėra viena feodalinių santykių pusė. Antroji yra valstiečiai. Valstiečiai priklausė ir bajorams, smulkiesiems feodalams, ir kunigaikščiams, stambiesiems feodalams. Bajorams priklausantys valstiečiai vadinosi veldamais. Darbo sąlygos, duoklių normos atskiruose dvaruose atskirų valstiečių buvo nelygios, skirtingos. Nors vienodos ūkininkavimo sąlygos, kitų dvarų pavyzdžio įtaka turėjo jas niveliuoti ir, žinoma, niveliavo, bet dar XVI a. jos labai įvairavo. Todėl galima spręsti, kad valstiečiai pasidarė bajorų veldamais ne visi vienu laiku, bet įvairiais būdais, įvairiomis priemonėmis ir aplinkybėmis. Be bajorų, Aukštaičiuose buvo dar ir stambesnių feodalų — kunigaikščių, turėjusių ne tik dvarų, bet ir valsčių. Dalis valsčių buvo prašalintų ar žuvusių kunigaikščių žemės, kurias didysis kunigaikštis prijungė prie savo kunigaikštystės kaip atskirą ūkinį ir administracinį vienetą, dalis buvo tyčia išskirta administracijos reikalams. Valsčiuose paprastai būdavo ir kunigaikščio dvaras, turbūt paveldėtas iš buvusių pašalintų kunigaikščių ar iš jų bajorų. Dvaro artimų sodžių valstiečiai buvo dažniausiai baudžiauninkai, jų padėtis ir pareigos — lažas bei duoklė — buvo turbūt panašūs į bajorų veldamų pareigas, kiekvienam dvare skirtingi, priklausė nuo to, kaip buvo nustatyta senųjų to dvaro, t. y. kunigaikštystės centro, kunigaikščių ar senųjų bajorų. Antai Veliuonos valsčiaus valstiečiai duodavo Vytauto laikais Veliuonos pilies, tos pilies įgulai išlaikyti ir grūdų, ir medaus, ir kitų maisto dalykų, o visų kitų valsčių valstiečiai, kad ir būdavo kartais vadinami laisvaisiais, kaip ir dvarų valstiečiai, turėjo betgi kunigaikščio reikalams duoti dėklas, t. y. rugių, avižų ir šieno duokles, ir eiti tam tikras pareigas. Jogaila, 1387 m. steigiamai Vilniaus vyskupijai dovanodamas porą valsčių (išskirdamas, taip sakant, dalį žemių į vyskupo kunigaikštystę), atidavė vyskupui visus to valsčiaus valstiečius ir atleido juos nuo visų dėklų, sidabrinės duoklės, pilių ir tiltų statymo ir taisymo, pastočių ir sargybų kunigaikščiui. Tas pareigas Aukštaičiuose kunigaikščiui turėjo dauguma valsčiaus žmonių. Dėklos beveik visur buvo vienodos, matyt, kunigaikščio buvo nustatytos vėliau. Jos

buvo skiriamos įguloms išlaikyti. Kitos duoklės — kailiukais ir medumi, ne pagrindiniais valstiečių ūkio produktais, bet tokiais, kurie turėjo paklausą rinkoje,— buvo labai skirtingos. Jų įvairumas rodo jas buvus nustatytas atskirų valdovų. Vadinasi, ir valstiečių buvo dvi pagrindinės kategorijos — veldamai ir kunigaikštiniai, ir feodalų taip pat buvo dvi kategorijos — kunigai bajorai ir kunigaikščiai.

Pilių įgulai, žinoma, buvo duodamas išlaikymas iš valstiečių suneštų duoklių. Kitiems nusipelniusiems, įsiteikusiems ir t. t. tarnautojams kito būdo atlyginti tuo metu nebuvo, kaip aprūpinti juos išlaikymu. Algų tarnautojams nebuvo mokama, kartais buvo duodama iš kunigaikščio sandėlio javų statinė, medaus saikas ar kas tokio, bet tai tebuvo atsitiktinės dovanos. Atlyginama buvo tokiam kariui ar tarnautojui, pavedant tam tikrą valsčių kiekį, kad duotų jam duokles ir dirbtų. Bet feodaliniai santykiai pasireiškė dar tuo, kad valstiečiai ne tik davė duokles ir savo darbo jėgą, t. y. ėjo lažą, bet ir buvo teisminėje ar administracinėje priklausomybėje. Todėl pavedus kam valstietį, kad duotų duokles ir eitų lažą, jis tuo pačiu buvo atiduodamas visiškon savo naujo valdovo valdžion. Ir kunigaikščiui vadinamuosius laisvuosius valstiečius atiduodavo lygiai taip pat kaip veldamus. Jau iš to vien matyti, kad jų laisvė buvo ta, jog jie buvo laisvi nuo dvaro darbų, t. y. nuo baudžiavos, bet ne nuo feodalinės priklausomybės. Žinoma, toks atidavimas, griaunąs nusistovėjusius tradicinės priklausomybės santykius, negalėjo nekelti valstiečių pasipriešinimo. 1418 m., Vytautui ėmus duoti Žemaičių bajorams valstiečius, kuriuos jis prieš tai vadino laisvaisiais, kilo Žemaičių valstiečių sukilimas, apėmęs kelis valsčius. Jis buvo žiauriai numalšintas. Apie tą sukilimą žinome iš dokumentų tik todėl, kad sukilėliai buvo, be ko kito, užpuolę Ordino sritis prie Klaipėdos, ir Ordinas ėmė kelti triukšmą dėl to užpuolimo taikos su Lietuvos valdovu metu. Ir Aukštaičiuose valstiečiai buvo masiškai atiduodami bajorams. Čia tas atidavimas buvo pradėtas dar anksčiau ir vyko dar plačiau kaip Žemaičiuose, nes čia buvo kunigaikščių valdžios centras ir spietėsi tarnaujantys kunigaikščiui bajorai. Neabejotinai ir Aukštaičiuose kunigaikštinių valstiečių dovanojimas bajorams

veldamais turėjo sukelti jų pasipriešinimą, bet apie jį neturime jokių žinių, nes sukilėliams neteko įsibrauti į svetimo krašto žemes ir sukelti tų žemių valdovų protesto [1].

2. SENOSIOS SANTVARKOS RELIKTAI

*Nors Lietuvoje aktai ilgą laiką, ligi XIV a. galo, tebuvo sudaromi žodžiu, todėl nėra išlikę ligi mūsų dienų, bet iš materialinės kultūros liekanų mūsų krašte matyti, kad Lietuvos materialinė kultūra ėjo lygiagrečiai arba bent ne ką teatsilikdama nuo Vakarų Europos kultūros. Taip pat turėjo lygiagrečiai eiti ir socialinė kultūra, kitaip tariant, socialinės santvarkos evoliucija. Todėl Vakarų Europos X—XII a. socialinę santvarką teturėtume lyginti su to pat laiko Lietuvos santvarka, bet ne su XV a. Lietuvos santvarka, kuri, savaime aišku, negalėjo stovėti vietoje ir XV a. pasilikti tokia pat, kokia buvo X amžiuje. Bet apie senąją santvarką galima spręsti, tarp ko kita, ir iš anachronizmų, pasenusių, nykstančių viduramžių santvarkos reiškinių, kurie XV a. ir XVI a. pradžios dokumentuose išliko neaiškiai ir negausiai. Tokių reiškinių dar randame XVI a. antrosios pusės ir jau daug mažiau XVII a. dokumentuose. Jie visai nedera baudžiavinei santvarkai, aišku, tai yra liekana senesnės santvarkos. Taigi iš viso, nors ir nedaug turime tiesioginių rašytinių dokumentų apie viduramžių feodalinę Lietuvos visuomenės santvarką, bet įtraukdami apžvalgon ir visokius šalutinius įrodymus, galime gauti galų gale pakankamą tos santvarkos vaizdą, žinoma, ne tokį pilną, kaip vėlesnės [feodalinės] baudžiavinės santvarkos, kuriai atvaizduoti galime panaudoti labai daug dokumentų.

Reliktai, nelyginant senosios santvarkos liekanos vėlesniais laikais, kuriems jie, atrodo, nederėtų, duoda žinių ne tik apie senesnę feodalinę santvarką, bet ir apie dar senesnius laikus, buvusius prieš feodalizmą. Tiek feoda-

---

[1] Iš specialios tarybinės literatūros iškeltais čia klausimais galiu nurodyti rusų k.: *Пашуто В.* Хозяйство и техника средневековой Литвы.— Вопросы истории, 1947, № 8.

* *Praleista šios antrosios paskaitos (rašytos 1940 m. pabaigoje) pradžia (5,5 mašinraščio puslapio), nes ji liečia tuos pačius klausimus, kurie plačiau ir brandžiau nušviesti pirmojoje paskaitoje (rašytoje 1948 m.). (Red.).*

linėje, tiek [feodalinėje] baudžiavinėje santvarkoje augo ir plėtėsi tiesioginės žmogaus žmogui priklausomybės — valdovo ir valdinio — santykiai. Jie nebuvo visą laiką vienodi, augo, keitėsi, bet visą laiką ekonominių gėrybių teikimo srityje santykiai tebuvo tarp valdinio, kuris teikė tas gėrybes, ir valdovo, kuriam jos buvo teikiamos. Dar buvo, žinoma, tam tikro gėrybių teikimo ne tiesiog pačiam valdovui, bet kitiems jo valdiniams. Tam tikras duokles valstiečiai duodavo ne pačiam savo ponui, bet jo ūkvedžiui, jo raštvedžiui, kartais to pono dvaro bernams. Valstietis turėdavo padėti kitam to paties pono valstiečiui, ištiktam nelaimės — gaisro, potvynio ir t. t. Susirgus valstiečiui, kiti to pono valstiečiai turėjo talka apdirbti jo laukus, nuimti javus ir t. t. Tuo būdu gėrybės netiesiog vis dėlto teko ponui. Bet buvo dar ir kitokio gėrybių teikimo — ne savo ponui ir ne savo pono valdiniams, bet svetimam ponui ir svetimo pono valdiniams. Toks gėrybių teikimas negalėjo atsirasti feodalinėje santvarkoje, jis tegalėjo išlikti joje iš seniau, iš tų laikų, kada feodalinė ir [feodalinė] baudžiavinė žmogaus žmogui priklausomybė dar nebuvo bent galutinai susidariusi. Antra vertus, tie nevaldininiai santykiai Lietuvoje nebuvo atnešti vėliau iš kaimynų — lenkų, gudų, vokiečių ir t. t.,— nes jų terminai net rusiškuose ir lenkiškuose dokumentuose būdavo lietuviški, ir, be to, kaimyniniuose kraštuose jie nėra bent taip ryškiai pastebėti, kaip Lietuvoje. Kadangi jie kiek paaiškina seniausią Lietuvos socialinę santvarką ir, be to, kadangi tie senosios socialinės santvarkos reliktai padeda nušviesti feodalinės santvarkos kilimą Lietuvoje, juos reikia smulkiau apžvelgti.

Papročiai iš viso ir papročio teisė buvo ne tik gajūs, mokėjo prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų, bet ir konservatyvūs, kur tik galima išlaikantys ne tik seną formą, bet ir turinį. Todėl iš jų galima daug sužinoti apie tų laikų gyvenimą, kuriam nėra jokios rašytinės medžiagos, jie kartais parodo kelią, kuriuo ėjo visuomenės evoliucija.

Daugumas turbūt esate girdėję apie bičiulystę, t. y. tam tikrą susibroliavimą per bites. Bičiulystės papročiai ir dabar dar daugelyje Lietuvos vietų nėra išnykę. Kaip dabar, taip ir pirmiau jie nebuvo žinomi nei slavams, nebent tik tiems gudams, kurie senovėje yra gyvenę mišriai su lietuviais, nei germanams. Be lietuvių, jie težinomi kai kurioms suomių tautoms. Taigi, jei tuose papročiuose yra

bruožų, neatitikusių feodalinės santvarkos, tai ne todėl, kad tie papročiai yra atneštiniai iš kitur, kur santvarka buvo kitokia, bet todėl, kad jie susidarė tuo metu, kada santvarka buvo kitokia, ne feodalinė, nes tie papročiai yra vietos kilimo. Žinoma, šiuo metu mes negalime sakyti, kokia buvo bičiulystė pradžioje, mes težinome ją tokią, kokia ji yra dabar, ir tokią, kokią ją mini XV a. ir vėlesni Lietuvos dokumentai. Bičiulystės papročiais bitės neperkamos, bet tik duodamos. Davus bites bičiulystei, jos tampa bendros davusiojo ir gavusiojo. Gaunamą bičiulinių bičių medų bičiuliai dalijasi perpus. Bet, be šitų ekonominių santykių, tarp bičiulių susidaro tarpusavio ryšiai, skirtingi nuo santykių su kitais žmonėmis, ne tik bičių atžvilgiu, bet ir visais kitais žmonių bendravimo reikalais — širdingumo, pasitikėjimo, pagalbos ir t. t.,— vengiama tarp bičiulių viso, kas žmonėse laikoma negera, iškyla visa, kas žmoniška, kas žmonių santykiuose laikoma gera. Apie bičiulystę turime daug dokumentų iš feodalinio ir [feodalinio] baudžiavinio laikotarpio. Nurodysiu kelis pavyzdžius.

1578 m. bajoras Alekna Veršis turi bičiulinių bičių ir pas tokius pat bajorus, kaip jis pats, Ivaškevičius, ir pas valstiečius, pavyzdžiui, pas bajorų Gekavičių valstietį Jukną.

1593 m. Žemaičių bajoro Mykolo Golovino valdinys valstietis Jurgis Minutaitis bičiuliavosi su pono Adomo Molodavskio valdiniais, būtent buvo davęs Pragalių kaimo valstiečiui Rudikiui Mikutaičiui 10 kelmų bičių, Gervydžių kaimo valstiečiams — Naručiui 4 kelmus bičių, Tomui Vaitkaičiui 1 kelmą bičių, lovininkui Vaitiekui 2 kelmus bičių, Žarėnų kaimo vaitui Paceliui Mikutaičiui — 9 kelmus bičių, be to, pono Jono Umestausko valdiniams — Kirelių kaimo valstiečiui Jonui Vilkui — 14 kelmų bičių, Pelaičių kaimo valstiečiui Jokūbui Povilaičiui — 8 kelmus bičių. Taigi dviejų svetimų ponų valstiečiams jis buvo davęs bičiulystei 48 kelmus bičių, nekalbant apie tas bites, kuriomis jis bičiuliavosi su kitais savo pono valstiečiais ir su pačiu savo ponu.

1603 m. bajoras Mikalojus Kulautiškis buvo davęs Kauno karužos Deltausko valdiniui Tirkšlių kaimo valstiečiui Jonui Rudžiui 1 kelmą bičių. Su juo kelerius metus bičiuliavosi ir dalijosi medų ir bičių prieauglį, kol Deltauskas nebeleidęs savo valdiniui Rudžiui duoti bajorui Kulautiš-

kiui pusės. Matyt, valstiečio bičiulystės santykiai su pašaliečiu bajoru nesiderino su pono, valstiečio valdovo, interesais.

1634 m. bajorė Ona Daugelienė bičiuliavosi su tokiu pat bajoru Mikalojum Mažeika, su kuriuo turėjo 4 kelmus bičiulinių bičių, ir su bajoro Butkevičiaus valstiečiu iš Grąžčių kaimo, su kuriuo turėjo 13 kelmų bičiulinių bičių.

1673 m. Kauno vienuolyno valstietis Nestoras buvo davęs bičiulystei bičių bajorui Jonui Stradonskiui.

Tokių pavyzdžių galima nurodyti ir daug daugiau. Visai neminiu tų atsitikimų, kur bajoras bičiuliavosi su bajoru ar kur vieno pono valstietis bičiuliavosi su kitais to pono valstiečiais, ar galop, kur ponas bičiuliavosi su savo valdiniais valstiečiais, nes šitie atsitikimai visiškai suderinami su valdininės priklausomybės santvarka. Bet bičiuliavimosi su svetimais ponais, su svetimų ponų valstiečiais papročiai negalėjo susidaryti tuo metu, kada buvo įsigalėjusi valstiečių valdininė priklausomybė. Tai, matyt, yra palikimas tų laikų, kada tos valdininės priklausomybės nebuvo. Be to, nusistatymas, kad bičių pirkti negalima, o tegalima jas gauti dovanai, negalėjo atsirasti tada, kada pirkimo-pardavimo santykiai buvo įprasti. Tas paprotys turėjo būti kilęs iš tų laikų, kada iš viso paprastai pardavimas ir pirkimas nebuvo žinomas.

Taigi iš bičiulystės papročių šiek tiek sužinome ir apie senesnę, priešfeodalinę Lietuvos socialinę santvarką, kurioje dar nebuvo įsigalėjusi valdinybė ir kurioje pirkimas-pardavimas nebuvo įprastinis dalykas.

Antras pažymėtinas senoviškas paprotys yra talkos paprotys. Kaip talka reiškėsi pono santykiuose su savo valdiniais, teks kalbėti vėliau. Bet dokumentuose ne kartą kalbama ir apie tokią talką, kuri neturi nieko bendra su valdinybės santykiais.

1540 m. Gardino pavieto bajoras Vaitiekus Stankavičius pasakojo teismui, kad didžiojo kunigaikščio valstiečio Motiejaus Mockevičiaus žmona pati buvo atėjusi pas jį talkon rugių pjauti [2].

1596 m. klausinėjant Ukmergės teisme liudytojus dėl vieno Smulkių dvaro sklypelio, kuris priklausęs ponui Kapčiui, septyni liudytojai, kunigaikščių Kašerskio, Radvilos

[2] AVK. V., 1890, t. 17, p. 168, Nr. 459.

ir ponios Kaptienės valstiečiai, papasakojo dirbdavę tame sklypelyje, būdami talkoje pas poną Kaptį.

1604 m. Trakų pakamariui klausinėjant liudytojus apie sklypą, kuris priklausęs Trakų kamarininkui Jonui Saugavičiui, keli liudytojai pasakė dirbę tame sklype talkoje Jonui Saugavičiui jo prašyti. Būtent dirbęs ten talkoje bajoras Martynas Mankavičius apie 10 metų. Pono Jono Tvirbuto valstietis Andrius Ždanavičius eidavęs ten dirbti talkon Jono Saugavičiaus prašomas. Tą patį pasakė ponų Alesnickių valstietis Steponas Paulavičius. Pono Jono Okunio valstietis Šimas Stanislovavičius iš Keragališkės pasakė eidavęs su kaimynais talkon pas Joną Saugavičių dirbti tame sklype [3]. Taigi bajorui yra ėję talkon dirbti ir vienas bajoras, ir kelių kitų ponų valstiečiai, ne giminės ir visai nepriklausomi nuo jo žmonės. Talkon eita visai ne dėl valdininės priklausomybės santykių. Tokie talkos papročiai negalėjo susidaryti valdininės priklausomybės laikotarpiu, jie turėjo būti senesni. Talkos papročiai turėjo susidaryti tada, kada valdininė priklausomybė nebuvo galutinai susiformavusi.

Dar pabrėšiu vieną senovišką paprotį, kuris kai kam gali atrodyti ir nereikšmingas,— vaišinimo ir dovanų davimo paprotį. Tam tikromis progomis ir dabar vaišinama ir duodama dovanėlių giminėms, geriems pažįstamiems, bet dabar tas paprotys nebeturi didesnės reikšmės, tėra nelyginant sveikinimas vardo dienos ar Naujųjų Metų. Senovėje būta kitaip.

Kaip ir visur, taip ir Lietuvoje buvo paprotys vaišinti ir apdovanoti mylimus ir gerbiamus žmones. Imperatoriaus pasiuntinys S. Herberšteinas pasakoja savo užrašuose apie Maskoviją, kad grįždamas iš Maskvos 1517 m., jis užsukęs į Trakus apžiūrėti žvėryno. Nors Trakų vaivada (Grigalius Astikas) buvęs kiek įžeistas dėl to, kad tas Trakų aplankymas buvęs jam netikėtas, įvyko neįspėjus jo, betgi jis pasikvietęs atsilankėlį pietų ir po pietų davęs lietuvių papročiu, kaip Herberšteinas sako, pasiuntiniui dovanų. Tas paprotys išliko Lietuvoje dar ilgai ir net dabar nėra visiškai išnykęs. Minsko vaivada Krištupas Zaviša, aprašinėdamas savo gyvenimą XVII a. gale ir XVIII a. pradžioje, nuolat pasakoja savo užrašuose, kad jis ką vaišinęs ir davęs dovanų arba kad jį kuris ponų yra vaišinęs

[3] AVK. V., 1904, t. 30, p. 292.

ir davęs dovanų. Vaišinimas ir pavaišintojo apdovanojimas buvo visiškai paprastas žmonių bendravimo reiškinys Lietuvoje, žinoma, kaip ir daugelyje kitų kraštų. Ir dabar Klaipėdos krašte sukviestiems į iškilmes svečiams išvažiuojant, šeimininkės sudeda nesuvalgytas vaišes. Tos vaišės buvo daromos ir dovanos dovanojamos visai ne dėl kokios nors priklausomybės vaišinamajam.

Juo labiau buvo vaišinami ir apdovanojami tie žmonės, kuriems norėta įsiteikti arba kuriems reikėjo įsiteikti, pirmiausia savas valdovas ponas.

Tų kelių pavyzdžių pakaks supratimui, kad mūsų istorinių laikų dokumentuose turime ir šiokių tokių žinių apie pirmesnę Lietuvos socialinę santvarką ir kad tos santvarkos pagrindą sudarė ne valdininė žmonių priklausomybė žmonėms, bet kitokie savitarpio santykiai. Kokia buvo ta santvarka — gimininė, kiltinė ar kuri kita,— iš to, kas pasakyta, dar nematyti ir mes to nespręsime. Svarbu, kaip matysite toliau, tik tai, kad išdėstyti papročiai Lietuvoje yra išlikę iš senesnės, priešfeodalinės, santvarkos laikotarpio.

Kelios nurodytos senosios socialinės santvarkos liekanos yra svarbios ne tik tuo, kad duoda šiokio tokio supratimo apie priešfeodalinę santvarką,— jos kiek paaiškina ir valdininės santvarkos atsiradimą Lietuvoje. Grįšime prie talkos. Nurodytuose pavyzdžiuose buvo kalbama apie valstiečių talkas pašaliečiams, jau susidarius valdininei priklausomybei. Juo labiau, susidarant tai priklausomybei, taip pat, kaip ir kitiems pašaliečiams,— t. y. geruoju, be prievartos ir gaunant iš šeimininko vaišes,— turėjo būti einama talkon ir tam, kuriam valstietis ėmė priklausyti. Tai pailiustruoja 1618 m. Ganyprovos dvaro, Kražių vls., įkeičiamasis raštas [4]. Įkeičiami veldamai turį nuo tarnybos nuolat eiti į darbą — vieni keturias dienas per savaitę, kiti kitaip. Kartu įkeičiami ir donininkai. Apie juos pasakyta gana charakteringai: Vaitiekus, laisvas ateivis, talkon į dvarą eina laisva valia dvaro duona (*на толоку до двора з доброи воли на дворном хлебе*); Lenartas, nors užgyvenęs ne vieną žemės senybą, betgi talkon laisva valia dvaro duona turi eiti (*на толоку з доброи воли на дворном хлебе повинен ходити*). Taigi, nors nusakant užsigyvenusiojo laisvo ateivio pareigas ir paliekami žodžiai

[4] JLŽ, p. 40, Nr. 101.

apie laisvą valią eiti į dvarą talkon, bet priduriama, kad jis jon turi eiti. Jis jau nebe laisvas valstietis, dėl užsigyvenimo yra praradęs teisę laisvai išeiti, todėl žodžiai apie jo laisvą valią tėra mandagumo posakis, betgi rodo, kad seniau į dvarą talkon jis teėjęs laisva valia. Taigi nelaisvi valdiniai talkon į dvarą nebe prašomi buvo, bet privalėjo eiti,— tai buvo jų priedermė.

Tokia priverčiamoji talka dvaro maistu (duona) sudarė tolesnį talkos evoliucijos laipsnį. Kartais tokių priverčiamųjų talkų kiekis neapibrėžiamas, bet dažniausiai jis tiksliai nusakomas, kaip ir kitos valdinių pareigos. Tokių nurodymų, kad talkon einama dvaro maistu, dokumentuose yra gana daug, sakoma: *на хлебе дворном, на хлебе и страве дворнои, на дворном хлебе и пиве* ir t. t. Nors paprastai dokumentuose nesakoma, kieno maistu einama į dvarą talkon, bet dar XVI a. turbūt dažniausiai buvo einama dvaro maistu. Nuostatuose didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams 1514 m.[5], 1529 m. ir 1547 m. apie talkininkų vaišinimą nieko nesakoma. Bet iš didžiojo kunigaikščio Balninkų dvaro 1550 ir 1552 m. javų suvartojimo apyskaitos matyti, kad tenai talkoms vienais metais buvo suvartota 3 kapos rugių, antrais metais — 2 kapos rugių, taigi maistą talkininkams duodavo dvaras.

Vėliau savo valstiečių talkininkų vaišinimas dvare ėmė nykti, tik valstiečių žmonos, ėjusios dvaran talkon, buvo vaišinamos. 1596 m. Bandėjų dvarelio prie Stakliškių inventoriuje pasakyta, kad sėdėjusio prie dvaro valstiečio žmona turinti dirbti vasarą tris dienas dvaro duona[6]. Dar 1758 m. moterims, kurios padėdavo Vokės dvarelyje pjauti po vieną dieną per savaitę, buvo duodami pietūs ir degtinės[7].

Valstietės vaišinamos buvo turbūt todėl, kad seniau valstiečių žmonos neturėjo baudžiavos pareigų, jos, eidamos talkon, būdavo lyg pašalietės.

Valstiečių talka savo ponui ilgainiui tapo papildomąja baudžiavos pareiga. Valstietis buvo jau tiesiog verčiamas eiti talkon, ir talkininko (savo valstiečio) dvaras net nepavaišindavo. Tokiu būdu tarp tikrosios talkos ir valstiečių talkos savo ponui nebeliko nieko bendra, tik pavadinimas.

[5] LOD, p. XIX.
[6] IA, skilt. 434.
[7] AVK. V., 1910, t. 35, p. 73.

Tačiau tas pavadinimas rodo, kad priverčiamoji talka yra kilusi iš tikrosios talkos.

Bet ir pagrindinis valstiečių baudžiavos darbas savo ponams taip pat yra kilęs iš talkos — kartais visas baudžiavos darbas buvo vadinamas talkos darbu. 1592 m. Ašmenos inventoriuje pasakyta, kad Ašmenos miestiečiai kas savaitę turį eiti nuo kiekvieno kiemo talkon į dvarą — vyrai žiemą ir vasarą po dvi dienas, o moterys vasarą, kol bus nurinkti daržai, taip pat po dvi dienas. Čia talka pavadintas nuolatinis baudžiavos darbas, nustatytas visam laikui kas savaitę. Toks skirtingas pavadinimas negalėjo atsirasti 1592 m. rašant šį inventorių, kai baudžiavos darbas jau turėjo savo aiškius pavadinimus. Jis turėjo būti išlikęs iš tų laikų, kai baudžiavos darbas dar nebuvo tiek nusistovėjęs, kad kalboje nebebūtų kildinamas iš talkos. Jis negalėjo būti atneštinis rusiškas terminas, nes rusiška rašto kalba tokio termino bendram arba priverčiamam darbui vadinti senovėje iš viso nežinojo.

Tas talkos virtimas pagrindiniu baudžiavos darbu buvo įvykęs labai seniai, todėl dokumentais jis nesusekamas, ne taip, kaip minėtas pridedamasis valstiečių darbas dvarui. Bet, kad ir retas, talkos termino vartojimas baudžiavos darbui vadinti rodo, kad šis darbas yra kilęs iš talkos darbo.

Kaip talkos papročiai rodo baudžiavos darbo kilimą, taip bičiulystės papročiai rodo priklausomųjų žmonių duoklių savo valdovams susidarymą. Daugumas duoklių yra susidarę ne iš bičiulystės, bet kitu keliu, ir apie tai teks kalbėti vėliau, bet medaus duoklės susidarymas iš bičiulystės yra aiškesnis, todėl pirmiausia jį ir apžvelgsime.

Iš bičiulystės išaugo dvaro teisė pusei medaus, valstiečių gaunamo iš savo bičių. Nors iš dokumentų ir žinomi tam tikri terminai bičiulystei pažymėti, bet dažniausiai bičiulinės bitės buvo vadinamos *пчолы наполы,* t. y. bitės, duotos iš pusės. Tuo pačiu terminu dvarų dokumentuose dažnai buvo vadinamos ir valstiečių turimos bitės. 1571 m. Tauragės inventoriuje surašyta, kiek avilių turi miestelėnai, valstiečiai ir pono bajorų valstiečiai, ir kartais pažymėta, kad tos bitės yra perpus su ponu arba pasakyta, kad medus yra perpus su ponu. Abu posakiai reiškė tą patį. Matyt, valstiečiai, turėję bičių, buvo laikomi dvaro bičiuliais ir iš visų savo turimų bičių turėjo duoti pusę

medaus dvarui. Kad ta pusė medaus buvo imama bičiulystės pavidalu, matyti dar iš XVII a. Šeduvos, Upytės pav., taisyklių. Jose pasakyta, kad valstiečiams nedraudžiama statyti kelmus ir avilius dvaro miškuose, tik nuo tokių bičių turinti būti imama dvarui pusė medaus bičiulystės pavidalu (*сябровствем*). Ir ten pridurtas labai įdomus bičiulystės papročių atžvilgiu posakis, kad bitės nesisekančios, jei kas skriaudžia valdinius, valstiečius. Taigi dvaras neatimąs iš valstiečių bičių, neuždedąs jiems kokių naujų naštų. Jis teimąs iš valstiečių pusę medaus bičiulystės pavidalu. O bitininkų buvo ir tebėra žinoma, kad teisingos bičiulystės bitės geriau besisekančios, negu nuosavos, be bičiulių. Taip tarp valstiečio ir dvaro iš pradžių bičiulystės pavidalu susidarė tokie santykiai, kad valstiečiai savo valdovams turėjo duoti pusę visų savo bičių medaus. Ta bičiulystės forma, XVI a. formuojant dvaro teisę imti iš valstiečių pusę medaus, nebebuvo minima, dažniausiai jos nebebuvo žiūrima. 1595 m. Platelių valsčiaus įkeistų sodžių inventoriuje tiesiog pasakyta, kad dvaras pusę medaus gali imti iš valstiečių dovanai, o antrą pusę — atsilygindamas paprasta kaina.

Ten, kur buvo nustatyta duoti dvarui pusinį medų, bites valstiečiai tegalėjo žiūrėti tik dvaro žmogaus akivaizdoje. Tuo buvo apsunkinami ir valstiečiai, ir dvaras, ir galop pačioms bitėms toks nenuolatinis jų prižiūrėjimas galėjo kenkti. Todėl kai kur pusinio medaus vietoje pradėta imti pinigų mokestį. 1711 m. Kartenos inventoriuje dar nurodyta, kad valstiečiai turį kasmet duoti dvarui senu papročiu pusę medaus [8], o jau 1767 m. inventoriuje nustatyta, kad pusinio medaus vietoje valstiečiai turį duoti dvarui nuo kiekvieno avilio po 15 prūsiškų grašių [9]. 1771 m. Balios dv., Gardino pav., inventoriuje taip pat nustatyta mokėti pusinio medaus vietoje po vieną timpą nuo avilio. 1791 m. Ryliškių sodžiaus, Lydos pav., inventoriuje pažymėta, kad valstietis Laurynas Gulbinas nuo savo turimų 12 avilių bičių turi mokėti pusinio medaus vietoje pinigais. Bet dažniausiai pusinio medaus ėmimas liko nepakeistas pinigais ligi pat baudžiavos panaikinimo.

Taip iš bičiulystės papročių, susidariusių visai nepriklausomai nuo valdininės priklausomybės, išaugo dvaro

[8] JLŽ, p. 14, Nr. 3.
[9] JLŽ, p. 15, Nr. 5.

bičiuliškos teisės valstiečių turimoms bitėms. Dvaras buvo laikomas tarytum natūraliu savo valstiečių bičiuliu. Bet tos bičiulystės formos dvaro santykiuose su valstiečiais dažniausiai nebuvo žiūrima. Dvaras tiesiog ėmė iš valstiečių pusę medaus, griežtai kontroliuodamas jų bitininkavimą. Vėliau pusinio medaus vietoje valstiečiai kartais turėjo mokėti paprastą mokestį pinigais nuo turimo avilių skaičiaus, o kartais mokestį dvaras ėmė iš tų valstiečių, kurie savo bičių neturėjo ir iš kurių dvaras negalėjo gauti pusinio medaus.

Ne tiek ryškus yra kitų duoklių kilimas iš vaišinimo ir dovanų davimo papročių. Vaišinamas buvo kiekvienas svečias. Juo labiau vaišinami ir apdovanojami buvo tie žmonės, nuo kurių vaišintojas šiokiu ar tokiu būdu priklausė, ypač jei tai buvo valdininė priklausomybė. Buvęs 1428 m. prie didžiojo kunigaikščio Vytauto juokdarys Henė (Henne) savo laiške Ordino magistrui pasakoja, kiek Vytautas su žmona gavę dovanų iš kunigaikščių ir kitų valdinių, keliaudami per jų valdomas žemes, Vytautui rengiantis kariauti su Didžiuoju Naugardu. Tai, žinoma, nebuvo paprastos dovanos, bet jau duoklė, kurios negalima buvo neduoti didžiajam kunigaikščiui, bet tos duoklės dydis nebuvo nustatytas, jos dydis priklausė nuo išgalės ir noro įsiteikti valdovui.

Dokumentuose ne kartą nurodoma ir valstiečių bei kitų valdinių pareiga vaišinti savo valdovus, atvykusius pas juos atsiimti duoklės. 1597 m. įkeičiant Stakminiuose Mažųjų Dirvėnų valsčiaus valstietį ir surašius visas jo duokles, akte pabrėžta, kad, be to, tas valstietis nieko neturįs duoti, nebent galįs būti pasiųstas į netolimą turgų, dar priduriama, kad atiduodamas duoklę per šv. Mykolą, jis privaląs turėti namie statinę gero alaus. Aišku, alaus jis turėjo pasidirbti tam, kad pavaišintų atvažiavusį duoklės atsiimti poną arba jo vietininką. Šiame dokumente tas vaišinimo paprotys nėra pavadintas kuriuo nors terminu. Valstietis neturi atiduoti statinės alaus taip, kaip jis turi atiduoti statinę rugių ir t. t. Jis teturi laikyti tą alų, kad čia pat savo namuose galėtų juo pavaišinti valdovą. Šitas alus paminėtas visai skyrium nuo duoklių. 1538 m. Upytės valsčiaus žmonės skundėsi Žygimantui Senajam, kad Trakų vaivados Upytės valdininkai labai juos skriaudžią, tarp ko kita važiuoją pas juos su dideliais palydovų būriais ir įsaką save vaišinti ir duoti dovanų (*кажуть себе чтити и*

дароваги), ir jei kuriuose namuose nerandą alaus, tą valstietį baudžią ir apiplėšią[10]. Taigi valdininkai važinėdavo pas valstiečius rinkti duoklių, ir tam laikui valstiečiai privalėjo turėti parengę alaus jiems pavaišinti ir duoti dovanų. Tas vaišinimas ir dovanos nebuvo betgi duoklės.

1592 m. vienas Žemaičių žemininkas skundžiasi, kad gėrus jam pasėdį (*пившы ему посед*) savo valdinio valstiečio namuose, išvažiavęs iš to valstiečio, jis palikęs nemaža daiktų. Čia tas alaus gėrimas vadinamas pasėdžiu. 1590 m. įkeistas yra vienas Geišių dvaro, Raseinių vls., valdinys valstietis, einąs pusę tarnybos, ir įkeičiamajame rašte pasakyta, kad kiekvieną rudenį jis turįs poną dvi dienas vaišinti, laikyti pasėdžio (*на учте на поседи у себе мети*) arba mokėti jam pasėdžio vietoje 20 grašių. Čia taip pat toks vaišinimas pavadintas pasėdžiu. Taigi valdovo ar jo vietininko vaišinimas yra jau nebe malonė, bet valdinių priedermė, turėjusi jau tam tikrą pavadinimą — *pasėdis*. Dokumentų apie valstiečių ir kitų valdinių priedermę vaišinti pasėdžio savo valdovus, kuriuose tas vaišinimas ir nevadinamas tam tikru terminu — pasėdžiu ar kitaip,— yra ir daugiau. Kartais nustatoma, kiek dienų valstiečiai (dažniausiai keli susidėję) turi savo poną kartu su jo namiškiais vaišinti. 1617 m. keli Gilvyčių dv., Beržėnų vls., ūkininkai turėjo vaišinti poną su jo šeima kas rudenį tris dienas, tiek pat turėjo vaišinti 1686 m. visi Daunogalos sodžiaus, Švaininkų dv., Upytės pav., valstiečiai, kurie turėjo 7 valakus. O įkeisti 1642 m. Liolių, Ukmergės pav., šarviniai bajorai, kurių buvo dvi tarnybos, turėjo vaišinti poną po visą savaitę. Tiek pat turėjo vaišinti ir įkeisti 1642 m. Pamarnakio, Upytės pav., valstiečiai, kurių taip pat buvo dvi tarnybos. Taigi, jei nustatomos pareigos kelių valstiečių, tai paprastai pasakoma, kiek kiekvienas jų turįs duoti duoklių, bet vaišinti pasėdžio valdovą visi jie turėjo susidėję, pasėdžio atžvilgiu jie sudarė lyg tam tikrą bendruomenę.

Kaip esu sakęs, vaišės buvo susijusios su dovanomis. Reikėjo ne tik pavaišinti valdovą, bet ir apdovanoti jį. Tos vaišės ir dovanos pirmučiausia buvo normuotos raštu didžiojo kunigaikščio žmonėms, nes jos dažniausiai tekdavo vietininkams, kurie, norėdami greičiau pralobti, pasėdžių proga tiesiog apiplėšdavo žmones, reikalaudami iš jų duoti

[10] DZOK, priedai, p. 41.

tiek, kiek jie neišgalėjo duoti. Kaip matyti iš Žygimanto Senojo 1538 m. rašto Upytės valsčiui, didysis kunigaikštis Aleksandras, sumažindamas vietininkų pasėdžių skaičių ir davinius, buvęs nustatęs, kad Trakų vaivados vietininkas, kurio žinioje buvo Upytės valsčius, teturįs daryti kasmet 75 pasėdžius ir kiekvienam pasėdžiui valdiniai turį jam duoti po aviną, 15 gaidžių, 15 šumpių, pūdą medaus, be to, po tris statines avižų ir po kiaunę[11], ir taip turį pasilikti toliau. Tas visas vaišes ir dovanas vaivados vietininkui turėjo duoti ne kiekvienas atskiras valdinys, bet susidėję turbūt apylinkės žmonės. Pirmiau prie didžiojo kunigaikščio Kazimiero Upytės valsčiaus valstiečių pasėdžių daviniai buvę daug didesni, bet iš nurodytojo rašto neaišku, kiek tada pasėdžių buvo daroma. Darant Valakų reformą, Upytės valsčiuje buvo išmatuoti 4294 gyvenami valakai. Jei laikysime, kad didžiojo kunigaikščio Aleksandro laikais Upytės valsčiuje buvo maždaug perpus tiek valstiečių kiemų, apie 2250 (nes XVI a. pirmojoje pusėje ėjo didelė kolonizacija ir žmonių turėjo padaugėti), gausime, kad kiekvieniems 150 kiemų tekdavo per metus pasėdžių keturis kartus rudenį ir kartą pavasarį. Iš išdėstyto didžiojo kunigaikščio Aleksandro Upytės pasėdžių sutvarkymo matyti, kad pasėdžių kiekis ten nebuvo griežtai nusistovėjęs ir tik didysis kunigaikštis Aleksandras jį tiksliai nustatė, bet ir tai neilgam. Jau 1530 m. Upytės valsčius duodavo vietininkams, be ko kita, 100 kapų pasėdžio pinigų, matyt, vaišių vietoje, ir jau prieš 1518 m. Trakų vaivada buvo nustatęs, kad valstiečiai pasėdžių vietoje vaivadai ir jo vietininkams duotų kone 1,5 tūkstančio kapų grašių. Kitaip sakant, vienas kiemas turėdavo pasėdžio vietoje duoti apie 40 grašių. Bet tas mokestis turbūt vėl buvo pakeistas kaip nepakeliamas, ir kurį laiką buvo atnaujinta sena pasėdžio tvarka. 1527 m. pasėdžiai Žemaičių valsčiuose buvo panaikinti, jų vietoje buvo įvestas tam tikras mokestis pagal arklus, bet paskiau ir ten dar kurį laiką bent iš kai kurių žmonių pasėdžiai buvo kartais imami. Matyt, pasėdžiai didžiojo kunigaikščio valsčiuose jau nebebuvo senoviškos vaišės ir dovanos, bet buvo virtę ne visai nustatyto dydžio duoklėmis vietininkams, ir valdžia, negalėdama jų sunormuoti senomis formomis, jų vietoje rūpi-

[11] JLŽ, p. 171, Nr. 122—1.

nosi įvesti paprastą nustatytą duoklę iš kiekvieno valstiečio.

Taigi pasėdžio evoliucija atrodo tokia: 1. Valdovo vaišinimas pas save ir dovanojimas pavaišinus maisto dalykų išsivežti, virtęs valdinių pareiga. 2. Valdovo vaišinimas ir vaišių proga tam tikra nustatyto kiekio (daugiausia maisto dalykų) duoklė. 3. Atsipirkimas nuo pasėdžio — mokami už pasėdį pinigai arba duodami tam tikri ūkio produktai. 4. Pasėdis — tam tikro pavadinimo duoklė pinigais arba kartais ir kitais dalykais (linais ir t. t.).

Nurodyta čia, taip pat kaip ir kalbant apie talkas arba apie bičiulystę, santykių tarp dvarininkų ir jų valstiečių evoliucijos eilė gaunama ne tiesiog chronologiškai suskirsčius žinias apie tuos reiškinius. Čia atsižvelgta į chronologinę žinomų faktų eilę, bet tikslus chronologinis faktų suskirstymas tegali būti kalbant tik apie vieną dvarą, apie vieno dvaro valsčių. Kadangi rašto žinių iš viso nėra daug, to padaryti dažniausiai neįmanoma. Griežtai chronologinės eilės laikytis negalima todėl, kad viename dvare santykiai dėl įvairių priežasčių liko tokie, kokie buvo seniau, kartais labai seniai, kitame jie daug greičiau keitėsi,— tai kartais priklausė ir nuo to, kad tie visuomenės elementai, kuriems (didėjant valdininei priklausomybei) rūpėjo palaikyti senus santykius, nebebuvo pakankamai atsparūs, o tie visuomenės elementai, kuriems rūpėjo santykius pakeisti savo interesais, atvirkščiai, jau buvo pakankamai sustiprėję. Bet imant santykių kitimą iš viso, visame krašte, jis kito viena kryptimi. Pastebėjus tą kryptį, visokios chronologinės išimtys galės būti laikomos anachronizmais, senosios santvarkos liekanomis. Santykių kitėjimas ėjo valdininės priklausomybės didėjimo kryptimi. Seni papročiai ta kryptimi keitėsi, bet vis dėlto nenustodami, bent iš dalies, savo senųjų formų ir savo senos prasmės, žinoma, tiek, kiek tos senos prasmės dar galėjo būti naujomis sąlygomis, naujoje santvarkoje. Visa tai rodo, kad naujoji valdininė santvarka turėjo šaknų praeityje, priešfeodalinėje santvarkoje, kad Lietuvoje ji nebuvo atneštinė, bet išaugo čia pat.

Kas kita, pavyzdžiui, Prūsuose, kur valdovai buvo ateiviai, atnešę savo papročius, o valdomieji — senieji gyventojai, gyvenę savo tarpe, kiek aplinkybės leido, savais papročiais. Daugelyje Prūsijos ordino suteikiamųjų raštų XIV a. sakoma, kad jei kas bus gaunama iš bičių, tai pusė

medaus turinti tekti Ordinui krašto papročiu *(nach der Gewonheit das Landes)*. Čia Ordinas perėmė tik medaus duoklės formą, išaugusią iš bičiulystės papročių, pusinio medaus duoklę, duodamą valdovams krašto papročiais, bet tos duoklės paprotinio pagrindo, iš kurio ji buvo kilusi, bičiulystės papročio, jis neperėmė,— jis jam buvo svetimas ir nereikalingas. Todėl Prūsuose negalėjo būti, pavyzdžiui, valstiečio bičiuliavimosi su svetimu valdovu. Jei Lietuvoje taip būdavo, tai iš dalies rodo, kad toks bičiuliavimasis buvo senesnis už išaugusią iš jo medaus duoklę ir kad jis, čia pat kitėjimo keliu virtęs duokle, vietomis, tam tikrais atvejais, galėjo likti ne tik senos formos, bet ir seno turinio santykių reiškiniu.

Tas feodalinės santvarkos susidarymas Lietuvoje ne kurio užkariavimo, svetimųjų pavergimo keliu turi didelę reikšmę bent kai kuriems teisinės praeities reiškiniams suprasti, todėl jis yra pabrėžtinas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje, be sukrėtimų, kilusių dėl karų (senovėje daugiausia su vokiečių ordinais, XVII a.— su švedais ir Maskva), kitų didesnių sukrėtimų, galėjusių pakeisti socialinę santvarką, nebuvo. Buvo čia valstiečių sukilimų: Žemaičiuose XV a. pradžioje ir vėliau XVI a. pirmojoje pusėje,— jų eigos ir keliamų reikalavimų mes nežinome, bet tie sukilimai nebuvo dideli, greit buvo likviduoti ir — bent XVI a.— reikšmės socialinei santvarkai neturėjo. XVII a. kazokų sukilimai Ukrainoje, buvusiose Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, Lietuvos nesiekė. Todėl per visą Lietuvos istoriją, ligi XVIII a. pabaigos, matome tolydinį, beveik be kliūčių valdininės santvarkos įsigalėjimą Lietuvoje, iš pradžių feodaline, paskiau [feodaline] baudžiavine forma. Tas valdinybės evoliucijos, sakytume, natūralumas yra esminis Lietuvos istorijos bruožas, kuris jos socialinę, todėl ir teisinę istoriją ne vienu dalyku skiria nuo kitų kraštų istorijos.

3. PAPROTINĖ TEISĖ

Seniausi Lietuvos rašytiniai įstatymai yra žemių privilegijos (visos Lietuvos ir atskirų Didžiosios Kunigaikštystės kraštų), Kazimiero teisynas, Lietuvos Statutas, pradėjęs veikti 1529 m., ir dar keli smulkesni įstatymai. Žemės

privilegijos, kurių seniausia yra 1387 m., buvo labai trumpos, jos labai nedaug teapėmė teisinio gyvenimo sričių, daugiausia jose nustatomos ar tvirtinamos bajorų pirmaujamos teisės valstybėje. 1468 m. didžiojo kunigaikščio Kazimiero teisynas taip pat labai trumpas, susidarytų vos 4 spausdinti dabartinio paprasto knygos formato puslapiai. Jame daugiausia paliečiami baudžiamosios teisės klausimai. Aišku, kad toks trumpas įstatymėlis negalėjo normuoti kad ir nesudėtingo tų laikų teisinio valstybės gyvenimo. Kokios reikšmės jis turėjo tų laikų teismams, nėra aišku, nes niekur jokiame sprendime tas teisynas nėra pacituotas ar paminėtas. Trumpi įstatymai, leidžiami atskirais klausimais, taip pat nedaug ką tegalėjo prisidėti prie viso teisinio gyvenimo normavimo pagal rašytinę teisę. Daugiau turėjo reikšmės privilegijos, duodamos atskiriems miestams ar atskiriems gyventojų sluoksniams, pavyzdžiui, Vilniaus, Kauno miestams, totoriams, žydams, Vilniaus vyskupui ir t. t., bet jos buvo skiriamos palyginti siaurai krašto gyventojų daliai. Taigi ligi I Statuto Lietuvos teisinis gyvenimas labai nedaug tebuvo tvarkomas rašytiniais įstatymais, o iki pirmosios žemės privilegijos, kada visi teisiniai veiksmai — aktai, teismų sprendimai ir t. t.— tebuvo daromi žodžiu, negali būti nė kalbos apie teisinio gyvenimo tvarkymą rašytiniais įstatymais. Tačiau ir tada visuomenės gyvenimas buvo tvarkomas teisinių nuostatų, tik ta teisė, kuri normavo visuomenės gyvenimą, buvo nerašyta, tai buvo papročio teisė. Viena kita teisinė norma, kurią žinome iš papročio teisės, galėjo būti kada nors nustatyta žodiniu kunigaikščio ar seimo įstatymu, jos ilgą laiką laikytasi ir ilgainiui ji virto papročiu, tikra papročio teisės norma, bet daugumos papročio teisės normų niekas niekada jokiu žodiniu įstatymu nebuvo nustatęs.

Svarbiausias skirtumas tarp papročio ir įstatyminės teisės yra tas, kad įstatyminės teisės norma taikoma tik po to, kai yra išleistas įstatymas, o papročio teisės norma susidaro tik po to, kai ilgą laiką gyvenime tas paprotys jau buvo taikytas. Kada nors kas nors yra pradėjęs tam tikrais atvejais elgtis tam tikru būdu. Tuo dar nenustatoma papročio norma, bet po to, jei tas elgesys randamas tinkamu, tai ir kiti tais pat atvejais ima elgtis taip pat. Galop visi arba bent tie, kurie tam tikros socialinės aplinkumos laikomi geraisiais žmonėmis, tais pat atve-

jais ima elgtis taip pat, ir galų gale visuomenei nebekyla abejonės, kaip tam tikru atveju reikia pasielgti. Visiems aišku, kad reikia elgtis taip, kaip iš seno buvo elgiamasi visų gerųjų žmonių. Tuo metu ta norma, kuria visų nusistatymu yra pasielgtina, jau yra papročio norma, ir jei tas elgesys liečia teisės dalyką, tai ta norma yra ne šiaip kuri papročio norma, bet teisės papročio norma. Paskui ji gali būti kieno nors užrašyta, tas užrašas paskelbtas, bet teisės norma ir toliau bus taikoma ne dėl užrašymo, bet dėl to, kad ji iš seno jau buvo teisės norma. Jos užrašymas ar paskelbimas tik padeda ją sužinoti, kas jos nežinojo. Ne vienoje Lietuvoje, bet ir visur teisiniai veiksmai ir aktai iš pradžių tebuvo atliekami tik žodžiu, ne raštu, nes iš viso raštas nebuvo žinomas arba nebuvo įprastas. Vėliau, įsigalėjus raštui, ėmus jį vartoti ir teisiniams reikalams, imta surašinėti teisės papročius, nes teisininkui visada lengviau buvo juos prisiminti iš rašto, negu teiraujantis įvairių žinovų, senų, patyrusių žmonių. Vakarų Europoje tokių surašytų teisinių papročių yra išlikę nemaža, senesnieji jų vadinami *leges barbarorum*, t. y. barbarų teisės. Taip jie buvo pavadinti atskirti nuo žinomos mokytiems teisininkams senovės civilizuoto pasaulio rašytinės teisės, t. y. Romos teisės. Kijevo Rusioje, Ukrainoje, taip pat buvo surašytas teisinių papročių rinkinys, kuriame pridėta ir kai kurių surašytojui žinomų kunigaikščių sprendimų,— jis vadintas Rusų tiesa — *Русская правда*. Prūsuose Ordino žmonių taip pat buvo surašytas panašus teisės nuostatų rinkinys *Jura prutenorum* — Prūsų teisės. Lietuvoje tokio užrašytų teisės papročių rinkinio nėra žinoma, bent ligi šiol jo nėra rasta. Galėtų kilti klausimas, ar toks rinkinys Lietuvoje yra buvęs, ar ne. Išlikusiuose teismo sprendimuose prieš I Statutą kartais yra sakoma, kad pagal žemės teisės paprotį, pagal žemės teisės nuostatus esą taip ir taip. Minimo tuose sprendimuose nuostato nežinome nei iš žemės privilegijų, nei iš Kazimiero teisyno. Atrodo, kad tuose sprendimuose kalbama apie papročio teisės nuostatus ir, be to, žinomus sprendėjui ne tik iš senų, prityrusių žmonių, bet ir iš rašto, tačiau reikia pripažinti, kad tuose sprendimuose tiesiog to nėra pasakyta. Yra ir kitų įrodymų, kad tokių teisės papročių užrašų Lietuvoje būta.

Pavyzdžiui, viename 1496 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro sprendime dėl žemės, kurią vienas Vilkijos

(t. y. senosios Žemaičių žemės) valstietis savinosi kaip jo paveldėtą iš šalutinių giminiečių, t. y. ne iš tėvų, bet iš dėdžių ar iš brolių,— toks paveldėjimas buvo vadinamas *близкост* — artimybe, t. y. ne tėviškės paveldėjimu, ne po tėvų, bet po artimų žmonių, šalutinių giminaičių. Tame didžiojo kunigaikščio sprendime pasakyta: „veldamui žmogui nėra jokios artimybės“ (*человеку тяглому близкости никоторое нет*).

Kitame sprendime, ne didžiojo kunigaikščio, bet mažo Rudaminos valsčiaus, kuris buvo prie Vilniaus, vietininko, taip pat dėl bajoro ginčo su valstiečiu dėl tokios pat žemės jau 1525 m., taigi beveik po 30 metų, pasakyta, kad „mužikui artimybės nėra“ (*мужику близкости нет*). Tarp pirmojo ir antrojo posakio yra šiokių tokių skirtumų. Pirmajame sakoma veldamui žmogui (*человеку тяглому*), antrajame — mužikui (*мужику*), bet ir vienu, ir antru posakiu buvo vadinami priklausomieji valstiečiai, tik mužiko terminas Lietuvoje buvo labai retas, paprastai tuo metu Lietuvos rusiškuose raštuose baudžiauninkai buvo vadinami *люди тяглые* arba *велдомые*, t. y. lietuviškai veldamai. Matyti, Rudaminos vietininko buvo pavartotas vietinis maišyto lietuvių ir gudų krašto terminas, kuris šiaip Lietuvoje nebuvo įprastas vartoti. Antras skirtumas tėra tas, kad pirmajame sprendime pasakyta „jokios nėra“, o antrajame tiesiog „nėra“.

Taigi tie skirtumai labai nereikšmingi, ir abiejų posakių tekstai yra tiek iš esmės vienodi, kad duoda pagrindo manyti, jog abiejų sprendimų rašytojai juos yra paėmę iš vieno šaltinio, iš teisės papročių užrašų rinkinio, tik ne tiesiog nurašę jį iš rinkinio teksto, bet tą rinkinio tekstą citavę iš atminties. Ir vėliau, po I Statuto, kuriuo buvo įsakyta tiksliai vadovautis, sprendžiant bylas, ne kartą sprendimuose buvo tiesiog cituojami Statuto straipsniai. Bet tos citatos ne visada yra tikslios, ne visada jos yra nurašytos iš paties Statuto teksto, kartais tos citatos teduoda kurio Statuto nuostato turinį, bet jų žodžiai neatitinka teksto. Matyti, kad teisėjas yra citavęs Statutą tik iš atminties.

Greičiausiai prieš Statutą teisėjai, kurie turėjo spręsti pagal papročio teisę, naudojosi papročio teisės užrašų rinkiniais, žinojo juos, buvo juos ne kartą skaitę ir citavę iš atminties, nes turėjo spręsti ne pagal rašytinę teisę, bet pagal papročio teisę. Taigi jiems nebuvo reikalo tiks-

liai cituoti rašto, kuris vis dėlto neatstojo gyvo papročio. Dėl to manau, kad ir Lietuvoje yra buvusi užrašyta „Lietuvos teisė“— užrašytų papročio teisės normų rinkinys, tik jis nėra išlikęs.

Neturėdami senosios papročio teisės normų užrašų, vis dėlto mes galime jas nustatyti iš rašytinių jos pasireiškimų — teisinių aktų ir teismo sprendimų. Pavyzdžiui, turime daug priešstatutinių žemės pirkimo aktų. Kiekvieno tokio akto gale yra surašyti keli liudytojai. Taip yra visuose aktuose. Todėl matome aiškų teisės paprotį, kad žemė galėjo būti perleidžiama tik prie liudytojų. Priešstatutiniuose aktuose, kuriais bajorai perleidžia žemę bajorams, liudytojų tarpe yra nurodyti ne tik bajorai, bet yra ir miestiečių, ir miestelėnų, koks kalvis, mėsininkas, ir raitininkų, girios sargų, didžiojo kunigaikščio valstiečių ir net veldamų. Visi jie aktuose vadinami geraisiais žmonėmis. Taigi iš to galime konstatuoti priešstatutinio laiko teisinį paprotį, kad liudytojais aktuose galėjo būti visi gerieji žmonės, ir vadinamieji nepriklausomieji, ir priklausomieji, nepaisant jų socialinės padėties: bajorai, laisvieji valstiečiai, baudžiauninkai. Kai kuriuose žemės perleidimo aktuose, be liudytojų sąrašo, yra surašyti žmonės, kurie dalyvavo aprodant ir apvaikštant pirkėjui perkamą žemę. Tie žmonės surašomi ne visuose žemės pardavimo raštuose. Turbūt dažniausiai akto liudytojų akivaizdoje ir buvo pirkėjui aprodoma parduodamoji žemė. Skyrium surašyti aprodymo dalyvius reikėdavo tik tada, kai vieni asmenys dalyvaudavo aprodant žemę, kiti — susitariant dėl pardavimo. Iš to konstatuojame dar vieną teisinį paprotį, kad perkant žemę ji buvo pirkėjui aprodoma.

Pagrindinės papročio teisės normos susidarė tuo metu, kai raštas teisiniams veiksmams nebuvo vartojamas, kai visi aktai tebuvo daromi žodžiu, taigi ir sutartys nebuvo nei rašomos, nei pasirašomos. Bet tai nereiškia, kad buvo tenkinamasi pasitarimu. Reikėjo aiškiai žinoti, kad šalys ne tik tarėsi, bet tikrai susitarė. Tas susitarimas buvo pažymimas tam tikru veiksmu ar tam tikru posakiu. Pavyzdžiui, viename 1537 m. vietiniame teismo sprendime Viduklėje, Žemaičiuose, rašoma, kad šalims bylinėjantis ir ginčijantis dėl laukų, pagaliau jos pačios tarpusavyje sukirto rankomis (*они руками промежку себе ударили*). Toliau rašoma: *Kadangi jie patys tarpusavyje susitarė* (*гдыж они сами межи собою тую угоду учинили*), tai

teismas tik patvirtina susitarimą [12]. Pamatęs sukertant rankas, teismas jau nebeklausinėjo, ar šalys tikrai susitarė, ar tik tariasi ir nori susitaikinti. Jis iš rankų sukirtimo aiškiai sužinojo, kad susitarimas jau įvyko. Taigi papročio teise susitarimas įvykdavo tam tikru pripažintu veiksmu — rankų sukirtimu.

Tokie įprasti veiksmai, suteikią teisinę galią kuriam nors turinčiam teisinės reikšmės pareiškimui ar aktui, yra labai būdingas papročio teisės reiškinys. Kartais kinta turinys to, kas atvaizduojama veiksmu, bet veiksmas pasilieka nepakitėjęs, vartojamas tais pačiais atvejais, kaip ir pirmiau, bet be ankstesnio turinio. Pavyzdžiui, XV a. galo ir XVI a. pradžios sprendimuose, atpasakojant šalių ginčus, dažnai sakoma štai kas. Paaiškėjus, dėl ko šalys nesutaria ir kuo gali būti įrodytas tas vienos šalies teigimas, kurį priešingoji šalis neigia, ginčas sprendžiamas tokiu būdu. Bylos šalis, kuri nori ką įrodyti, stato arba meta kepurę (*ставил, кинул шапку*) liudytojams arba knygoms, kuriose, šalies teigimu, įrašytas raštas (*до светков, до книг*), iš tam tikros sumos pinigų, pavyzdžiui, iš 10 kapų grašių, kad būsią tas ir tas įrodyta. Čia yra ne kas kita, kaip teismo lažybos, daromos tam tikra kepurės statymo forma. Priešingoji šalis pristato savo kepurę arba nepristato, t. y. priima siūlomas jai lažybas arba nepriima. Teisėjas po to pasidaro ne bylos, bet tik lažybų sprendėjas. Jeigu priešingoji šalis pristatė kepurę, t. y. priėmė lažybas, tai toliau sprendžiama pagal pasiūlytų lažybų sąlygas. Jei pasitvirtina pasiūliusiojo lažybas teigimai, tai lažybos ir tuo pačiu byla laimimos. Pateikimas įrodymo be kepurės statymo, be lažybų tuo metu teisme nebuvo praktikuojamas. Matyt, papročio teisė kitokių teigimo įrodymų nežinojo. Bet jau kiek vėliau, XVI a. vidurio teismo sprendimuose, kalbant apie tokį kepurės statymą, nebenurodoma lažybų suma,— tesakoma, kad statė kepurę liudytojams (*ставил шапку на светков*). Be sumos nurodymo lažybų negali būti. Jeigu būtų tikros lažybos, tai ta suma būtų nurodyta. Todėl reikia padaryti išvadą, kad tuo metu teisme lažybų nebebuvo, kad kepurės statymas tebuvo paprastas pasirėmimas tam tikru įrodymu savo teigimui patvirtinti. Visuose to meto teismų spren-

[12] AVK. V., 1897, t. 24, p. 93.

dimuose, kaip rašoma, liudytojų nurodymas buvo daromas statant kepurę. Tik vėliau, įsigalėjus statutų teisei, kur buvo nustatyta, kokių įrodymų kuriam reikalui reikia, liautasi minėti kepurės statymą įrodymams. Matyt, ir pats paprotys statyti kepurę, paprotinę teisę pakeitus įstatymine, išnyko.

Paprotinės teisės normos, įsigalėjusios visuomenės sąmonėje, tvirtai laikėsi gyvenime ir ne iš karto išnykdavo, net išleidus pavaduojančias jas įstatymines normas. Įdomus I Statuto 11 skyriaus 12 str. nuostatas apie tai, kas yra belaisvis, t. y. vergas. Ketvirtasis to straipsnio punktas yra toks: „Jeigu patys pasiduotų nelaisvėn, tai yra, jei kas, žinodamas moteriškę esant nelaisvą, nors būdamas laisvas žmogus, ją vestų, tada ir pats turi būti nelaisvas, ir jų vaikai tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties; taip pat ir moteriškė, jeigu žinodama ištekėtų už nelaisvojo, tada ir pati pasiduoda nelaisvėn, ir jų vaikai". Kaip tuo metu iš tikrųjų buvo su laisvųjų ir belaisvių santuokomis? XVI a. dvaruose nuolatinių darbininkų buvo nedaug, nes didesnius darbus atidirbdavo dvarui priklausę valstiečiai. Dvaro darbininkai būdavo dviejų rūšių — belaisviai vergai ir laisvieji, samdomi. Kadangi visų darbininkų dvaruose būdavo nedaug, tai dažnai tarpusavyje tuokdavosi — laisvas darbininkas vesdavo belaisvę, ir atvirkščiai, bet laisvieji dėl to nenustodavo laisvės. Nurodysiu kelis pavyzdžius iš I Statuto galiojimo ir vėlesnio laikotarpio, kada nurodytasis straipsnis turėjo veikti.

1549 m. Radoškovičių pilyje yra šie darbininkai: Artimec Pavliukovič, jo žmona Barbora, laisva, Levonec Fediukovič, jo žmona Dorocica, laisva, Olchimec Fediukovič, jo žmona, laisva; Kameneco dvare — Fiodor Hubič, jo žmona Matia, laisva; 1553 m. Daugėliškio pilyje — Beniulis Bagdonavičius, jo žmona Ona, laisva. Dar daug vėliau pastebima tas pats. Pavyzdžiui, 1585 m. vieno Raseinių dvaro inventoriuje nurodytas nelaisvas bernas Jasiulis Steponavičius, o jo žmona Jonieška Pacaitė laisva. 1592 m. Kurtuvėnų inventoriuje dvaro šeimynos sąraše Urbono virėjo ir Urbono aludario žmonos nurodytos laisvos. Taigi praktika rodo, jog ištekėdama už belaisvio moteriškė pasilieka laisva. Bet minėtame Daugėliškio inventoriuje randame ir tokį nurodymą: „Steponas Sočovčič, jo žmona Jagnieška, laisva, jo sūnus Motiejus, duktė Janieška, laisva". Taigi vyras ir sūnus belaisviai, motina ir duktė —

laisvos. 1539 m. Onos Daugėlaitės dvarelio Paštuvoje, Vilkijos vls., inventoriuje pažymėta: „Bernas *(паробок)* vienas, vardu Lukošius, o antra — moteriškė, jo motina, laisva". Ir čia motina laisva, o sūnus belaisvis. Iš tų nurodymų galime išvesti tokią papročio teisės normą: laisvasis žmogus, susituokęs su belaisviu, pasilieka laisvas, o jų vaikai tos lyties, kurios yra laisvasis, būna laisvi, o kurios belaisvis — belaisviai. Jokio kalbamojo laikotarpio akto, kuriame būtų nurodyta priešingų tai normai faktų, man bent neteko pastebėti.

Ta norma, kad vaikai paveldi savo lyties tėvų padėtį, yra gana paplitusi. Pavyzdžiui, tuose kraštuose, kuriuose buvo neretos įvairių tikybų žmonių santuokos, sūnūs buvo laikomi tėvo tikybos, o dukterys — motinos tikybos. Matyt, tuo reikalu Europoje buvo platesnės reikšmės papročio pažiūra, kuri įvairiomis aplinkybėmis virsdavo teisine norma. Tik jau pačiame XVI a. gale, I Statutui senokai nustojus veikti, Lietuvos teismai ėmė spręsti, kad laisvas darbininkas, susituokęs su belaisviu, nustoja savo laisvės. Toks statutinio nuostato aiškinimas, prieštaravęs pirmesnei gyvenimo praktikai, paprotinės teisės normoms, atitiko dvarininkų interesus, nes jiems buvo svarbu, kad būtų priklausoma visa negausinga dvaro šeimyna. Bet kol toks aiškinimas, atitinkąs viešpataujančio visuomenės sluoksnio interesus, ėmė įsigalėti gyvenime ir ėmė stelbti senąją paprotinės teisės normą, praėjo labai daug laiko, apie 50 metų. Net ir vėliau, XVII a., šiuo klausimu dažnai buvo vadovaujamasi sena paprotine norma.

Taigi matėme, kad papročio teisės normos buvo gajos. Jos buvo susidariusios iš viso praeito gyvenimo patyrimo, jos atitiko visuomenės moralinių pažiūrų pusiausvyrą, todėl pakeisti jas be ypatingo sukrėtimo buvo nelengva. Dėl valstiečių valdininės priklausomybės, atrodo, nebuvo nieko, kas neleistų jų valdovams keisti teisines normas savo interesais, savo nusistatymu, nes juk valdovo valia valdiniams buvo aukščiausias įstatymas. Tačiau valdovai labai skaitėsi su papročio teisės normomis, labai dažnai ką nutardami daryti nurodydavo, kad senovės jie nekeičią, negriauną. Kai turėdavo progos teisme gintis nuo visokių apsunkinimų, varžymų ir priespaudų, valdiniai valstiečiai visada rėmėsi senove, nes kitos paramos, be tos senovės, jie neturėjo; ne taip, kaip valdovai, kurių buvo galia ir valia. Žinoma, ne visada valdovai arba teismas paisydavo

tos senovės, ypač kai klausimas kildavo svarbiu reikalu. Pavyzdžiui, XVI a. viduryje darant Valakų reformą, senovės beveik nebuvo žiūrima. Vis dėlto ten, kur didelio reikalo laužyti senovės papročius nebuvo, jų buvo laikomasi. Todėl daug senovinių teisinių papročių, kad ir pakitėjusių, išliko tų visuomenės sluoksnių gyvenime, kurie mažiau buvo tiesiog paliečiami įstatymų leidybos.

Reikėtų pabrėžti dar vieną papročio teisės normų ypatybę. Kadangi tos normos buvo sudarytos pačios gyvenimo praktikos, todėl visos paprotinės teisinės normos turėjo būti gyvos, jei ne tuo metu, iš kurio jas žinome, tai bent anksčiau. Tuo tarpu įstatyminių nuostatų tarpe visada buvo prasimanymų, balasto, tokių normų, kurios niekada gyvenime nebuvo taikomos. Todėl papročio teisės normos duoda daug tikresnį teisinio gyvenimo vaizdą, kaip įstatymai.

4. PRIVILEGIJOS BAJORAMS

Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei susijungus su Lenkijos Karalyste, jos didžiajam kunigaikščiui tapus Lenkijos karaliumi, tolesnis gyvenimo tvarkymas senomis paprotinės teisės normomis tapo nepakankamas.

Lenkijos ir Lietuvos socialinė ir politinė santvarka buvo skirtinga. Lenkijoje viešpatavo aukštoji bajorija (žemvaldžiai), susitvarkiusi luomo pagrindais, saugojusi savo privilegines padėtį ir nuo kitų luomų, pavyzdžiui, miestiečių, ir nuo kunigaikščių bei karalių pastangų ją suvaržyti, o karaliai greičiau tebuvo tos bajorų aristokratinės respublikos reprezentantai. Lietuvoje kas kita — čia viešpatavo kunigaikščiai, o bajorai tesudarė jų draugę, kunigaikščių administracijos ir karinių pajėgų viršūnę. Lietuvos bajorai taip pat turėjo nuosavų dvarų, kaip ir Lenkijos bajorai, prie tų dvarų taip pat buvo priklausomų valstininkų, bet patys bajorai nuo savo dvarų turėjo eiti kunigaikščiui ir karo tarnybą, ir kitas pareigas — statyti bei taisyti pilis, priiminėti kunigaikštį pasėdžio ir t. t., o jų žmonės, be to, turėjo mokėti kunigaikščiui ir duokles. Jie visų pirma buvo kunigaikščio kariai, taip, kaip kiti žmonės buvo kunigaikščio arklininkai, girių sargai, artojai ir t. t. Lietuvos bajorai nesudarė uždaro luomo. Kunigaikštis skirdavo, jei rasdavo reikalo, į bajoriškas tarnybas, t. y. tas, kurias pa-

prastai eidavo bajorai, ir nebajorų kilmės žmones. Bajorų faktiškai pirmaujanti padėtis visuomenėje priklausė ne nuo jų savarankiškai valdomų turtų, kurie palyginti buvo nedideli, bet nuo to, kad už tarnybą kunigaikščiui jiems buvo pavedama valdyti kunigaikščio sritis bei valsčius ir suteikiamos kitos pelningos vietos. Per tarnybą kunigaikščiui bajorai iškildavo ir ekonomiškai, ir po to politiškai. Ir iškildavo ne dėl paveldimo ekonominio savarankiškumo, ne dėl priklausymo bajorų luomui, bet dėl tarnybos kunigaikščiui.

Lenkijai susirišus artimesniais ryšiais su Lietuva, Lenkijos bajorijai, kuri buvo faktinis savo valstybės viešpats, turėjo kilti baimės, kad nauji karaliai, kilę iš to krašto [Lietuvos], kuriame jie iš tikrųjų viešpatavo ir kuriame jie ir toliau pasiliko viešpatauti, pasiremdami savo priklausomosios bajorijos pajėgomis, gali imti ne tik nebesiskaityti su lenkų bajorais, bet ir išstumti juos iš pirmaujančios vietos valstybėje ir paversti karaliaus tarnais, daug priklausančiais nuo karaliaus malonės. Norint to išvengti, reikėjo atimti iš karaliaus tą pajėgą, kuria jis galėjo remtis,— jo priklausomąją Lietuvos bajoriją,— padaryti ją savo sąjungininke prieš karalių ir prieš visus kitus, kurie galėtų reikšti pretenzijų dėl luominių bajorijos privilegijų. Todėl reikėjo suteikti Lietuvos bajorijai tas pačias privilegijas, kurias turėjo Lenkijos bajorija. Reikėjo, kaip sakoma 1413 m. Horodlės privilegijoje, Lietuvos bajorų „vergystės" jungą, kuriuo ligi to meto buvo suvaržyti ir suraišioti, nuo jų kaklo nuimti ir išvaduoti iš jo. Tai buvo padaryta suteikiant Lietuvos bajorams teises, išdėstytas vadinamosiose žemės privilegijose: 1387 m. Jogailos privilegijoje, duotoje Vilniuje, 1413 m. Jogailos ir Vytauto privilegijoje, duotoje Horodlėje, ir 1432 m. Jogailos privilegijoje. Tos privilegijos buvo duotos, ir tai yra pabrėžtina, ne Lietuvos bajorijos, bet Lenkijos bajorų reikalu, todėl jos neatvaizduoja Lietuvos bajorų siekimų.

1387 m. privilegija, duota Jogailos vardu, dalyvaujant keliems Lietuvos kunigaikščiams ir daugeliui aukštųjų Lenkijos bajorų, nustatoma: bajorai savo paveldėtus dvarus ir pilis gali valdyti ir tvarkyti tomis pačiomis teisėmis, kaip Lenkijos bajorai. Pilių ir kitose apskrityse turi būti paskirta po vieną teisėją, kuris spręs bylas taip, kaip Lenkijoje. Bajorų dukterys ir giminaitės gali būti laisvai ištekinamos, taip pat ir našlės, kad tik už kataliko. Našlės

gali tekėti, ir tada pirmojo vyro turtą grąžina jo giminėms, arba pasilikti našlauti vyro turte, kaip kituose karalystės kraštuose. Bajorai atleidžiami nuo pareigų kunigaikščiui, išskyrus naujų pilių statymą (kur šaukiama visa Lietuvos žemė) ir statymą bei taisymą tų pilių, kurias jie iš seno statė ir taisė. Bet karo tarnybą bajorai turi eiti savo lėšomis. Priešininką vyti turi ne tik bajorai, bet visi krašto vyrai.

Antra žemės privilegija yra 1413 m. Horodlės privilegija. Iš esmės tai yra unijos aktas, duotas kartu su kitais dviem aktais — Lenkijos bajorų ir Lietuvos bajorų, bet čia žiūrėsime tą privilegiją tik tiek, kiek joje yra žemės privilegijos nuostatų. Kaip sakiau, joje kalbama apie Lietuvos bajorijai suteikiamas dideles malones, apie jos išvadavimą iš vergystės jungo. Svarbiausi joje yra šie nuostatai. Suteiktos bažnyčioms privilegijos patvirtinamos kaip Lenkijoje. Lietuvos bajorai katalikai, kuriems yra suteikti herbai, naudojasi dovanomis, privilegijomis, leidimais ir pačiais herbais, kaip Lenkijos bajorai. Bajorams patvirtinamos teisės jų paveldėtiems turtams ir tiems turtams, kuriems jie turi didžiųjų kunigaikščių raštus, bet perleisti juos tegali tam tikru didžiojo kunigaikščio leidimu — Lenkijos papročiu perleidimo aktus tegali daryti kunigaikščio ar jo pareigūno valdininkų akivaizdoje. Paveldėti tuos turtus gali, kaip ir Lenkijos bajorai. Bajorai gali skirti iš savo turto krieną savo žmonoms, kaip ir Lenkijos bajorai. Dukterys gali tekėti už katalikų, kaip Lenkijoje. Tos privilegijos neatleidžia bajorų nuo pilių statymo, karo tarnybos ir duoklių senais papročiais. Visos tos privilegijos suteikiamos tik tiems bajorams, kurie yra katalikų tikybos ir yra gavę lenkų bajorų herbus. Toliau yra surašytos Lietuvos bajorų giminės, kurioms lenkų bajorų giminės suteikia savo herbus.

Trečia šitų žemės privilegijų yra 1432 m. Jogailos privilegija, duota dalyvaujant daugeliui lenkų ponų ir sutinkant didžiajam kunigaikščiui Žygimantui. Joje patvirtinamas nuostatas apie paveldėtų ir iš kunigaikščio gautų su tinkamais raštais turtų valdymą bei perleidimą ir apie pilių statymo, karo tarnybos ir duoklių prievoles. Nauja toje privilegijoje tėra tai, kad bajoriškos privilegijos joje suteikiamos ne tik lietuviams bajorams katalikams, bet ir vadinamiems rusams, gudams ir Ukrainos bajorams, nekatalikams. Lietuviai bajorai suteiksią jiems savo gautus

iš lenkų herbus (susitarę su lenkais), ir tais herbais nekatalikai bajorai taip pat galėsią naudotis, kaip lenkai.

Tomis trimis privilegijomis ir baigiasi pirmoji žemės privilegijų serija. Jos duotos didžiojo kunigaikščio vardu lenkų bajorų Lietuvos bajorams. Kaip jos buvo taikomos gyvenime ir kokia buvo jų teisinė reikšmė? Tų giminių bajorai, kuriems buvo suteikti lenkų herbai, dažniausiai žymėdavosi jais. Bet be tų kelių giminių, kuriems herbai buvo suteikti Horodlėje, toliau lenkiški herbai nebebuvo teikiami. Visi kiti Lietuvos bajorai įprato vartoti herbus tada, kai jų prireikė raštams antspauduoti parašų vietoje. Jie buvo kartais lenkiški, kartais vietinės kilmės, vartojami be ypatingo suteikimo — sūnus dažniausiai vartojo tą herbą, kurį buvo vartojęs tėvas, bet kartais — ir ne tą patį. Lietuvos bajorai visiškai nelaikė jo kuria savo privilegija, niekada nekeldavo prieštaravimo dėl to, kad kuris pašalinis žmogus naudojasi tuo pačiu herbu. Herbai Lietuvoje visai neįgavo tos reikšmės, kokią turėjo Lenkijoje. Jie Lietuvos bajorams kiek parūpo tik XVI a. antrojoje pusėje, susikonsolidavus bajorų luomui.

Kaip ir pirmiau, bajorai paveldėdavo savo tėviškes, leisdavo savo dukteris tekėti ir priimdavo užkurius laisvai, bet tiek anksčiau, tiek ir vėliau dažnai, kada tai galėjo atsiliepti karo tarnybai, tekdavo atsiklausti ir didžiojo kunigaikščio leidimo. Ypač to leidimo reikdavo, perleidžiant žemes, nes juk bajoras lėšas karo tarnybai galėjo gauti iš savo dvaro, iš savo priklausomų žmonių. Jeigu jų nebeturės, jis negalės nė tinkamai karo tarnybos atlikti. Teismai liko nesutvarkyti Lenkijos pavyzdžiu. Taigi tos žemės privilegijos, ne Lietuvos bajorų išreikalautos ir neatvaizdavusios Lietuvos bajorų pastangų teisiškai sutvirtinti savo pasiektą padėtį visuomenėje, iš viso nedaug tepaaiškina, kokia buvo tuo metu bajorų padėtis, kokia ji yra buvusi prieš tai. Iš privilegijų matyti daugiausia Lenkijos bajorų pastangos sudaryti Lietuvoje tokį patį bajorų luomą, koks buvo Lenkijoje, bet to nepasiekta. Tad tikraisiais Lietuvos teisės šaltiniais negalima jų nė laikyti.

Chronologiškai toliau eina 1434 m. didžiojo kunigaikščio Žygimanto žemės privilegija. Ji jau visai kitokia. Ją duoda didysis kunigaikštis, dalyvaujant Lietuvos bajorams didikams, aišku, tų didikų pritariamas, nedalyvaujant lenkų didikams. Jau pačiame teisių formulavime yra

didelio skirtumo. Teisės nustatomos tiesioginiais apibrėžimais, niekur nepriduriant, kad jos duodamos tokios, kokias turi Lenkijos bajorai. Taigi suteikiama tik tas, kas tiesiog pasakoma, bet nenustatoma tolesnė privilegijų evoliucijos kryptis. Teisės suteikiamos tiek lietuviams, tiek gudams bajorams. Privilegijos turinys, trumpai atpasakojus, yra toks.

Joks bajoras nebūsiąs kieno nors įskundimu persekiojamas ir baudžiamas be teismo.

Bajorai valdo savo paveldėtus turtus ir turi teisę juos parduoti, keisti ir t. t., tačiau nuosavybės perleidimo aktai turi būti daromi prie kunigaikščio ar jo valdininkų. Kaip matyti, Lietuvos bajorams suteikta ta pati teisė, kuri buvo įrašyta pirmesnėse žemės privilegijose, tik paaiškinime nurodomos ne tokios pat Lenkijos bajorų turto teisės, o palyginimui minimos krikščioniškųjų kraštų, reikia suprasti Vakarų Europos, teisės. Toliau pakartotas senesnių žemės privilegijų nuostatas apie našles ir jų turto teises, tik priduriama, kad tarnyba kunigaikščiui nuo turto valdymo neturinti nukentėti, taigi nuostatas išreikštas daug realiau, atitinka esamą santvarką. Galima suprasti, kad jeigu karo tarnyba nukentės, iš našlės turtas galės būti paimtas ir atiduotas vyro giminaičiams arba didysis kunigaikštis ras našlei bajorei naują vyrą, kuris tinkamai eitų karo tarnybą. Taip tuo metu ir buvo. Toliau kalbama apie Vytauto ir paties Žygimanto duotus turtus — jie turi būti laikomi taip, kaip nustatyta jų duodamuose raštuose. Toliau įdėtas naujas nuostatas, kad bajorų veldamai ir kiti valdiniai atleidžiami nuo dėklų dėjimo, t. y. grūdų pyliavų, didžiajam kunigaikščiui, kurias jie pirmiau jam ir jo pirmtakams duodavo. Tai yra antras ir svarbiausias naujas šios privilegijos nuostatas, suteikęs daug naudos bajorams. Atleidus jų valstiečius nuo dėklų didžiajam kunigaikščiui, bajorai galėjo sau panaudoti savo valstiečių produkcijos perteklių. Toliau pakartotas kiek kitais žodžiais ir kiek aiškiau pirmesnių privilegijų nuostatas, kad bajorai ir jų žmonės neatleidžiami nuo būtinai reikalingų valstybei pilių statymo ir taisymo, nuo karo tarnybos, tik bajorų žmonės atleidžiami nuo kitų darbų. Galop patvirtinama ir gudų bajorų teisė naudotis suteiktais jiems lenkų herbais, o apie lietuvių bajorų gautus herbus nieko nesakoma. Herbams, matyt, ypatingos reikšmės neteikiama, bet ir šituo

atžvilgiu pabrėžiamas skirtumo tarp katalikų ir pravoslavų panaikinimas.

Palyginus su pirmesnėmis, lenkų bajorų padiktuotomis privilegijomis, ši privilegija, jau duota pačių Lietuvos didikų rūpesčiu ir jų reikalams, konkretizuoja deklaracinius pirmesnių privilegijų posakius, nustato naujas teises — nebūti baustam be teismo, ja leista labiau išnaudoti savo valdinius. Vadinasi, ji sudaro pirmą tikrą teisinį pagrindą bajorų laisvei, bajorų iškilimui į pirmaujančią vietą visuomenėje. Politinių bajorų teisių ši privilegija nemini. Bajorija ekonomiškai dar nebuvo pakankamai savarankiška, priklausė nuo didžiojo kunigaikščio, todėl jos vaidmuo politiniame gyvenime dar nebuvo toks ryškus, dar nesusidūrė su didžiojo kunigaikščio interesais, kad tektų juos apibrėžti raštu.

Ši privilegija, kaip sakyta, nedaug ką tenustatė, ji teparodė bajorams, kuriuo keliu jie gali plėsti savo privilegines teises.

Žemės privilegija, kuri tikrai nubrėžė bajorijos privilegine padėtį, buvo 1447 m. didžiojo kunigaikščio Kazimiero privilegija. Ją Lietuvos didikai išreikalavo iš Kazimiero, jam išvykstant į Lenkiją karūnuotis, už Lietuvos bajorijos sutikimą leisti jam būti ir Lenkijos karaliumi. Ši privilegija iš esmės ne didžiojo kunigaikščio malonių suteikimas, bet bajorų sutartis su didžiuoju kunigaikščiu, kuria jie teisiškai stiprina savo užimtas gyvenime pozicijas ir nustato teisinius pagrindus savo iš dalies tęsvykdytiems pageidavimams. Tokiais aktais į pirmaujančias eiles iškilusios bajorijos laisvės buvo stiprinamos ir kituose kraštuose, Lietuva čia nesudarė išimties. Ši privilegija duota 1447 m., kai Kazimieras dar buvo tik Lietuvos didysis kunigaikštis. Vėliau, turbūt 1457 m., jau būdamas Lenkijos karaliumi, prašomas Lietuvos bajorų, kurie norėjo, kad privilegijos galia nekeltų abejojimų, jis įsakė pridėti prie jos Lenkijos karaliaus antspaudą ir ta proga privilegijos originale jos metai buvo perdirbti į 1457 m. Todėl spausdinant privilegiją, kartais ji pažymėta 1447 m., o kartais, senesniuose leidiniuose, 1457 m. Bet tai tėra viena privilegija. Kaip ir pirmesnės, senosios Lietuvos privilegijos, taip ir ši surašyta tik lotyniškai. Yra jos rusiškų tekstų, bet tai tėra gana netikslūs vertimai, todėl norint komentuoti patį tekstą, reikia žiūrėti lotyniško pri-

vilegijos originalo. Tik Žygimanto Augusto kai kurios visos Lietuvos žemės privilegijos yra rašytos rusiškai.

1447 m. privilegijoje, be bendro pirmesnėmis privilegijomis suteiktų bajorų teisių patvirtinimo, yra surašyti šie nuostatai. Patvirtinamos bažnyčios teisės ir garantuojama, kad į bažnyčios vietas bus skiriami tik Lietuvos valdiniai, jei tokių bus tinkamų. Patvirtinamas nuostatas apie bajorų ir miestiečių nebaudimą be teismo. Nustatoma, kad už nusikaltimą tebaudžiamas pats kaltininkas, bet ne jo žmona, tėvas ar sūnus, ne jų tarnai. Leidžiama bajorams laisvai išvažiuoti į užsienį, išskyrus tik priešininkų kraštą; išvažiuodami jie turi aprūpinti, kad nuo jų dvarų būtų einama karo tarnyba. Patvirtinamas pirmesnis nuostatas apie laisvą savo turtų, paveldėtų ir kunigaikščio duotų, valdymą ir perleidimą. Tik perleidimas turįs būti daromas prie kunigaikščio ar jo vietininko. Patvirtinama bajorų paveldėjimo teisė tėvonijai. Toliau yra pirmesnis nuostatas apie našlių teises pirmojo vyro turtui. Nustatoma, kad našlė gali laisvai tvarkyti vyro užrašytą jai krieną. Nustatoma, kad bajorų dukterys, giminaitės ir našlės gali tekėti be pranešimo apie tai kunigaikščiui, tačiau tik už katalikų. Toliau eina jau trumpai 1434 m. Žygimanto privilegijoje išreikštas nuostatas apie bajorų veldamų ir kitų valdinių atleidimą nuo prievolių didžiajam kunigaikščiui, tik čia aiškiau išdėstytas ir išplėstas. Būtent jie atleidžiami nuo sidabrinės duoklės, nuo dėklų dėjimo, nuo pastočių, nuo vežiojimo pilims akmenų, sienojų, malkų plytoms ar kalkėms degti, nuo šienavimo ir kitų mažiau teise paremtų darbų. Betgi tas atleidimas netaikomas tiems valdiniams, kurie kunigaikščio [Kazimiero] yra duoti bajorams. [Jokie veldamai] neatleidžiami nuo valstybei reikalingų naujų pilių statymo ir senųjų taisymo. Be to, neatleidžiama nuo iš seno įprastų ir tebevykdomų aprūpinimo rinkliavų, stacijų, t. y. pasėdžių, naujų tiltų statymo, senųjų taisymo, kelių taisymo. Kaip matyti, bajorų valstiečiai nebuvo atleisti nuo darbų valstybės reikalui, o tik atpalaiduoti nuo pareigų didžiojo kunigaikščio dvarams.

Toliau nustatoma, kad nei kunigaikštis, nei jo valdininkai nepriims pabėgusių bajorų valstiečių ir vergų, ir atvirkščiai, kad bajorai nepriims pas save didžiojo kunigaikščio pabėgusių žmonių. Nustatoma, kad bajorų valdiniai nebus per antstolius šaukiami kunigaikščio teisman,— bet pirmiau pats bajoras turi teisti savo valdinį,

apsiskundus turėjusiam skriaudą iš to valdinio. Antstolis tada tebūsiąs siunčiamas, kai bajoras neteis savo žmogaus. Kaltųjų valdinių baudos bus mokamos valdinio bajorui. Šiais trimis nuostatais (apie bajorų valdinių atleidimą nuo mokesčių ir pareigų kunigaikščio dvarams, išskyrus valstybinės reikšmės darbus, apie valdinių pasišalinimo nuo bajorų varžymą ir apie bajorų teismo teisę jiems) buvo sudaryti įstatyminiai pagrindai bajorų teisei savo valdiniams, iš kurios su laiku kilo vieniems baudžiava, antriems — vadinamosios bajoriškos laisvės. Bajorai tuo metu buvo žemininkai kariai. Jiems rūpėjo tapti ekonomiškai savarankiškais ir teisiškai nepriklausomais nuo kunigaikščio — to jie siekė šia privilegija. Tą laisvę jie matė Lenkuose, todėl Lenkijos papročiai šioje privilegijoje ne kartą yra nurodyti pavyzdžiu, ko visai nebuvo Žygimanto privilegijoje. Bet, antra vertus, Lietuvos bajorija nesudarė tuo metu uždaro luomo, kaip Lenkijoje, ji tebuvo feodalinė karių žemininkų klasė, todėl jai visai nerūpėjo luominė Lenkijos bajorų santvarka, kuri reiškėsi iš dalies tokiais atributais, kaip herbai. Todėl šioje privilegijoje apie herbus nieko nekalbama, nors senesnėse privilegijose, kurių tekstai buvo panaudoti šiai privilegijai, ir buvo nuostatų apie juos.

Toliau privilegijoje dar yra du valstybinės reikšmės straipsniai: didysis kunigaikštis prižada nemažinti valstybės ir neskirti svetimšalių vietininkais ar kitais valdininkais Didžiojoje Kunigaikštystėje. Nesudarydama luomo, bajorija dar nereikalavo teisiškai nustatyti jos dalyvavimo valstybės reikalų tvarkyme, todėl ir privilegijoje nieko apie tai nekalbama. Taigi 1447 m. žemės privilegijos reikšmė yra ta, kad ji davė teisinius pagrindus ekonominiam Lietuvos bajorų savarankiškumui, žinoma, bajorais suprantant visų pirma bajorų diduomenę, didikus, turinčius dvarų, ne eilinius karius.

Tolesnė žemės privilegija yra 1492 m. Aleksandro privilegija, duota išrenkant jį didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Čia taip pat ne kunigaikščio malonės aktas, bet jo sutartis su bajorų didikais. Joje įrašyti ir patvirtinti Kazimiero privilegijos nuostatai. Be to, yra pridėta ir nemažai naujų nuostatų, kurie iškelia jau politines bajorų didikų teises ir apsaugo bajorus valdininkus. Visų pirma nustatoma, kad kas būsią kunigaikščio įvesta susitarus su Tarybos ponais, nebūsią be jų žinios atšaukta ar pakeista.

Iš viso jis laikysiąsis Tarybos ponų patarimų, duotų valstybės reikalu, nors jie jam ir nepatiktų, ir taikysiąsis prie jų. Tuo bajorijos diduomenė įgavo teisinį pagrindą savo dalyvavimui valstybės reikalų tvarkyme. Iškilusi ekonomiškai, ji jau stiprinasi ir politiškai. Kunigaikštis niekam neatimsiąs vietininkystės ar kitokios valdininko vietos be ponų pritarimo. Ji gali būti atimta tik nusikaltus. Nustatoma, kad vietininkų ir kitų valdininkų pajamos neturi būti mažinamos. Nustatomas Ponų tarybos dalyvavimas skiriant valdininkus į vakuojančias vietas. Nustatoma, kad didysis kunigaikštis neiškelsiąs prastų žmonių, t. y. nebajorų, virš bajorų. Kitų naujų nuostatų čia nedėstysiu. Taigi naujaisiais nuostatais bajorija stengėsi teisiškai garantuoti ne tik savo politinę galią valstybėje, bet dalyvavimu valstybės administracijoje apsaugoti ir savo ekonominę naudą. Ir bajorų valstybinė tarnyba priklausė jau nebe nuo didžiojo kunigaikščio malonės bajorui, bet nuo bajoro iškilimo bajorijos tarpe. Tuo būdu Aleksandro žemės privilegija padėjo tvirtus teisinius pagrindus būsimai bajorų diduomenės respublikai. Tapę savarankiški ekonomiškai ir tapdami savarankiški politiškai, bajorai, t. y. bajorų diduomenė, galėjo nebevaržomi siekti paimti į savo rankas visą valstybės reikalų tvarkymą. Neįleidimas pašaliečių nebajorų į bajoriškas valstybinės administracijos vietas sudarė pagrindą bajorų luomo susiformavimui.

1506 m. Žygimantas Senasis patvirtino Aleksandro privilegiją, pridėdamas prie jos kiek naujų straipsnių. Toliau ligi Liublino unijos žemės privilegijos dar buvo ne kartą tvirtinamos ar leidžiamos naujos, bet jų čia atskirai neaptarinėsiu. Apie jų nuostatus teks kalbėti vėliau, aiškinant atskirų teisinių institutų istoriją. Nenuostabu, kad žemės privilegijos, taip iškėlusios Lietuvos bajoriją, sudariusios vadinamuosius bajorų laisvės pagrindus, buvo jų labai branginamos. Daugelis šių nuostatų buvo tiesiog įtraukti straipsniais į Lietuvos statutą. XVI a. tarp bajorų iškilusi Radvilų giminė saugojo tų privilegijų originalus. Vėliau Radvilos, nenorėdami nustoti savo pirmaujančios reikšmės bajorų tarpe ir norėdami ją demonstruoti tuo, kad visos bajorijos privilegijų originalai yra jų rankose, net padirbdino suklastotą Žygimanto Augusto privilegiją, kad Radviloms pavedama saugoti žemės privilegijas, ir jas laikė pas save. Ir dabar dauguma žemės privilegijų tebėra Radvilų archyve Varšuvoje.

Be šių vadinamųjų žemės privilegijų, duotų tikrajai Lietuvai ar visai Didžiajai Kunigaikštystei, buvo dar sritinių žemės privilegijų, duotų kuriai vienai kunigaikštystės sričiai. Jos yra kilusios, šios srities bajorijai susitarus su kunigaikščiu. Bajorija jomis rūpinosi apsaugoti sritinę autonomiją, savo pirmaujančią vietą srityje ir nuo kunigaikščio, ir nuo centro bajorų varžymų. Tokių privilegijų buvo duota Lucko, Drogičino, Belsko, Polocko, Vitebsko, Smolensko, Kijevo, Volynės ir Žemaičių žemėms. Jų turinys skirtingas. Visų jų nenagrinėsime, teapžvelgsime Žemaičių žemės privilegijas. Jų tėra išlikę 1441 m. Kazimiero labai netikęs nuorašas, 1492 m. Aleksandro, 1507 m. Žygimanto Senojo, 1545 m. Žygimanto Augusto (neskelbtos), 1574 m. Henriko [Valua] ir paskutinė 1588 m. Zigmanto Vazos (taip pat neskelbta). Seniausias pilnas tekstas yra žinomas 1492 m. Aleksandro privilegijos, bet iš jos matyti, kad tai tėra iš dalies senesniųjų privilegijų patvirtinimas.

5. KAZIMIERO TEISYNAS

Be žemės privilegijų, iš XV a. težinome vieną bendresnio turinio įstatymą, vadinamąjį Kazimiero teisyną. Jis tebuvo surastas XIX a. Jokioje kronikoje nėra paminėta, kad Kazimieras būtų leidęs kokį teisyną Lietuvai, jokiame teismo sprendime jis taip pat nėra paminėtas, todėl, jei neturėtume teksto, nežinotume iš viso, kad toks įstatymas yra buvęs. Jį 1826 m. paskelbė Ignas Danilavičius ir 1846 m.— Jonas Grigorovičius iš žinomų tuo metu jo nuorašų, o vėliau jis tebuvo perspausdinamas. Taigi po to, kai maždaug prieš 100 metų jo rankraščiai buvo panaudoti mokslo reikalui, vėliau iš rankraščių jis nebuvo tyrinėtas, todėl visas paleografijos ir diplomatikos mokslo paskutinio šimtmečio prityrimas, kada tos mokslo disciplinos ir tapo mokslais, šių rankraščių tyrinėjimui liko nepritaikytos. Tenka pasikliauti tik tuo, ką apie teisyno rankraščius yra pasakę minėti leidėjai. Dabar, žinoma, turėtų būti surasta ir daugiau teisyno rankraščių. Be to, ir seniau žinomus rankraščius reikėtų iš naujo peržiūrėti ir patikrinti, tada gal ką daugiau sužinotume apie teisyną, bet tuo tarpu to nepadaryta. Nėra tikri nei teisyno davimo metai. Jo data tėra nurodyta tik viename nuoraše rankraščio, buvusio Naugardo bibliotekoje. Bet vienas leidėjas iš-

skaitė ją vienaip, antras antraip, o kaip yra iš tikrųjų ir kaip yra pačiame Naugardo rankraštyje, nepatikrinta. Todėl šiuo metu jo data laikytina 1468 m., kaip ji yra išskaityta vėlesnio leidėjo — Grigorovičiaus. Teisyno nuorašai, panaudoti leidiniams, yra šie: 1) rastas Gomelyje, pietų Gudijoje, XV ar XVI a. raštų rinkinyje, vadinamame Kormčaja kniga, surašytame turbūt kuriame pravoslavų vienuolyne, 2) Naugardo pravoslavų Sofijos bažnyčios rankraštis, kurio panaudoti tik vėlesni nuorašai (ne pats rankraštis), taip pat greičiausiai ne pasaulietinės, bet bažnytinės kilmės, ir 3) grafų Tarnovskių bibliotekos Galicijoje XVI a. pradžios rankraštyje, kuriame yra vadinamoji Kormčaja kniga. Tokiu būdu visi panaudoti rankraščiai yra ne pasaulietinės kilmės, ne administratorių ir teisininkų, bet pravoslavų kunigų ar vienuolių surašyti. Iš to krašto, kuriame jis visų pirma turėjo būti taikomas, tai yra tikrosios Lietuvos, nėra žinoma jokio jo nuorašo.

Visi nuorašai labai vienodi, juose trūksta baigiamosios dalies, kurioje paprastai būdavo žymima, kam dalyvaujant raštas duodamas. Kormčaja kniga, kurios įvairiuose nuorašuose yra išlikęs Kazimiero teisyno nuorašas,— tai Rusijos pravoslavų naudotas Bizantijos kanoninės ir pasaulietinės teisės šaltinių rinkinys, vadinamasis Nomokanonas, papildytas vietiniais teisės šaltiniais, pavyzdžiui, Rusų tiesa, ir t. t. Tokiam rinkiniui, sudarytam pravoslavų bažnytinių teisininkų reikalams, teisyno teksto dalis, neturėjusi teisinių nuostatų, tokia, kaip baigiamoji Kazimiero rašto dalis, kurioje tesurašyti svarbiausi seimo dalyviai, o galop ir pati data, buvo nereikalingi. Matyt, viename Kormčaja knigos nuoraše kas nors iš gauto nuorašo įrašė Kazimiero teisyno tekstą, ir paskui, nurašinėjant tą Kormčaja knigą, kartu buvo nurašomas ir įdėtas jame Kazimiero teisynas. Greta su šiuo teisynu ten įrašytas ir Lenkijos statutų, kurie Lietuvai nebuvo taikyti, rusiškas vertimas. Kazimiero teisyno nuorašus privalėjo turėti bent didžiojo kunigaikščio vietininkai, kad teisdami juo galėtų vadovautis, bet jokio tokio nuorašo, naudoto praktikos reikalui, neturime. Kadangi esamieji nuorašai nebuvo vartojami tų, kuriems teisynas buvo skiriamas, t. y. Lietuvos didžiojo kunigaikščio vietininkų, mes visai nežinome aplinkybių, kuriomis teisynas buvo duotas, ir turime tik patį jo tekstą, kuris galbūt ir nėra visai gerai išskai-

tytas (ypač abejojimų kelia jo data) ir kai kur galbūt ne visai gerai suprastas. Taigi, nagrinėjant teisyną, tenka pasitenkinti vien spausdintu jo tekstu.

Kaip matyti iš teksto, teisyną didysis kunigaikštis Kazimieras yra davęs, pasitaręs su kunigaikščiais, Tarybos ponais ir visa visuomene *(pospolstvo)*. Ši visuomenė buvo, žinoma, ne tas, ką dabar suprantame tuo pavadinimu. Tai tebuvo bajorų diduomenė, dalyvavusi šiaip ar taip centrinėje ir vietinėje administracijoje. Toks pasitarimas tegalėjo įvykti seime. Taigi teisynas turėjo būti duotas Lietuvos seime. Paruošti jį turėjo, žinoma, ne seimas, bet centro kanceliarija, prižiūrima to meto kanclerio ir Vilniaus vaivados Mykolo Kęsgailaičio, to paties, per kurį buvo duota ir 1447 m. Kazimiero žemės privilegija.

Teisyno turinys yra skirtingas nuo žemės privilegijų turinio. Juo nesuteikiama bajorams kokių naujų teisių, bet daugiausia tvarkomi teismo reikalai, tai yra lyg didžiojo kunigaikščio instrukcija savo vietininkams, kaip jie turi teisti. Dabartiniuose leidiniuose teisyno tekstas yra suskirstytas į 25 straipsnius. 1—7 straipsniuose kalbama apie atlyginimą nukentėjusiam už piktadarių — vagių, plėšikų — padarytus nuostolius, kada tie nuostoliai atlyginami tik iš jų pačių turto, o kada už nuostolius atsako ir piktadario žmona bei vaikai. 8 str. nustato, kad už valkatų padarytus nuostolius atsako tas, kas juos yra slaptai laikęs ir nepristatęs teismui. 9—11 str. nustato, kas ir kaip turi teisti, kai skundėjas ir kaltinamasis yra įvairių valdovų valdiniai. Pavyzdžiui, kai didžiojo kunigaikščio žmogus kaltina bajoro žmogų, tai teisti turi bajoras, kaltinamojo valdovas ir t. t. 12 str. nustato, kad kaltintojas, kuriam nusikaltėlis atiduotas sprendimui vykdyti, turi jį nubausti pagal sprendimą. 13—19 str. kalba apie bausmes už piktadarybes,— čia kalbama tik apie vagystes. 20—21 str. draudžia savo valia užgrobti žemę ir taisyti sienas. Kas turi ginčą su kuo dėl žemės, turįs šaukti kuopą, o jei yra kitoks ginčas, turįs paimti teisėjus ir ieškoti tiesos. 22 str. nustato, kaip pasielgti su atklydusiu gyvuliu ar radiniu. 24 str. nustato bausmę už veldamų arba vergų išvedimą. Kaip matyti, tai vis tokie teisės nuostatai, kuriuos visų pirma reikėjo žinoti kiekvienam vietiniam teisėjui, didžiojo kunigaikščio vietininkui. Jiems, matyt, tas teisynas yra skiriamas. Todėl jo gale ir pasakyta: „Taigi šitaip, kaip surašyta šiame mūsų rašte, (norime), kad jūs

elgtumėtės ir jo neperžengtumėte“. Gale pridėtas dar vienas — 25 — straipsnis apie tiltų taisymą dar tą pačią vasarą. Savo forma ir turiniu jis nepritampa prie teisyno, galbūt tai tėra atskiras to paties seimo, kuris priėmė teisyną, nutarimas arba galbūt tas įsakymas tebuvo kartu su teisyno tekstu nurašytas ir taip pasiliko prie teisyno nuorašų.

Teisyno tikslas, matyt, nebuvo sukodifikuoti visą teisę, nustatyti teismo procedūrą. Jis, palikdamas visa ką po senovei taip, kaip buvo pagal papročio teisę, tik ten, kur teisė dėl įvairios, matyt, atskirų teisėjų praktikos buvo nebeaiški, ėmė svyruoti, nustatė vienodus dėsnius. Teisyne sakoma —„turi pasikviesti teisėjus“, bet nesakoma nei kuriuos, nei iš ko, matyt, tas palikta taip, kaip buvo, o tai visiems buvo žinoma ir aišku. Teisyne reikėjo tik priminti, kad teisėjai turi būti imami, o pačiam tiesos daryti negalima. Minimas „bendras teismas“ *(общий суд)*, bet apie jį tiek tesakoma, kad, jei šalys nori, gali kreiptis į tą bendrą teismą. Dėl to teismo organizacijos, matyt, nesusipratimo nekildavo, todėl nieko dėl jos ir nenustatoma. Nors teisynas tetvarko kelis teismo praktikoje kilusius klausimus, bet jis išsprendžia juos gana pilnai, ne vien tik kazuistiškai vienam reikalui. Tuo jis rodo gana aukštą surašytojų teisinį išsilavinimą, mokėjimą spręsti teisės klausimus ne tik praktiškai, pagal atsitikimą, bet ir atitrauktinai.

Prieš I Statutą didysis kunigaikštis leido ir daugiau atskirų įstatymų. Dalis jų pasirodė, kilus tam tikram teisės klausimui. Pavyzdžiui, 1509 m. sprendžiant bylą su ponia Aleksandriene Mantgirdavičiene, kuri pristatė savo vyro raštą, kad jis vieną savo dvarą užrašęs jai amžinai, o antrą krienos už 300 kapų grašių. Didysis kunigaikštis su Tarybos ponais nustatė, kad nuo to laiko krienos negalima bus užrašyti ne daugiau kaip $^1/_3$ savo turto dalį. 1517 m. sprendžiant kitą bylą dėl krienos užrašymo, tas nuostatas jau cituojamas. Tais pačiais 1509 m. didysis kunigaikštis su Ponų taryba išleido ir kitą nuostatą dėl teismo mokesčių. Klausimas taip pat turbūt kilo, sprendžiant bylą. Kiti įstatymai buvo leidžiami administracijos reikalais. Tokie yra įstatymai apie bajorų karinę tarnybą, taksų maistui ir kitiems reikmenims, kurias turi mokėti kariai, nustatymai ir t. t. Iš viso šitokių bendro turinio įstatymų, išleistų prieš I Statutą, nedaug tėra išlikusių ir nedaug tėra žinoma.

6. PRIVILEGIJOS TAUTINĖMS MAŽUMOMS

Bendresnės reikšmės turėjo privilegijos Lietuvos žydams. Senesnių privilegijų, duotų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydams, yra žinomos trys. Vytautas esąs 1388 ir 1389 m. davęs privilegijas Trakų, Gardino ir Bresto ar visiems Lietuvos žydams, bet visos jos yra aiškiai padirbtos, ne ankstesnės kaip XV a., todėl, atrodytų, jų nė nereikėtų laikyti Lietuvos teisės šaltiniais. Jei žydai ir buvo seniau turėję kokias Vytauto duotas privilegijas, tai, didžiojo kunigaikščio Aleksandro išvaryti iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, jie tas privilegijas pametė ir, 1503 m. grįžę Lietuvon, jų jau nebeturėjo. Betgi šitų Vytauto privilegijų, nors ir padirbtų, negalima nelaikyti Lietuvos teisės šaltiniais, kadangi vėliau jos buvo patvirtintos ir įgavo galios. Jų turinį sudaro nuostatai, apsaugą žydų asmenį, jų sinagogas ir kapus, taip pat ir jų turtą. Nuostatai suteikia jiems žymiai skirtingų, palyginti su kitais miestiečiais, ir daug rimtesnių už kitus miestiečius garantijų, kad žydai nebaudžiamai nebūsią skriaudžiami. Bet įdomesni yra nuostatai dėl turto apsaugos. Jais apsaugomi kapitalai, žydų skolinami kitiems, ir tų kapitalų palūkanos. XVI a. ir dar vėliau žydai Lietuvoje vertėsi kapitalo operacijomis — pinigų skolinimu už palūkanas, mokesčių nuomojimu ir t. t. Privilegijų nuostatai kaip tik apsaugo kapitalistus, kurie tokiomis operacijomis vertėsi. Tai ir suprantama, nes didiesiems kunigaikščiams jie buvo reikalingi kaip kapitalistai. Bet, be pačių kapitalistų, Lietuvos žydų visuomenę sudarė daugelis jų tarnautojų — sąskaitininkų, muitinių prižiūrėtojų ir t. t. Jų turtinių interesų privilegijos nemini, jiems privilegijos teteikė asmens apsaugą nuo pašaliečių, ne nuo žydų kapitalistų. Taigi nors tos privilegijos savo forma yra kaip ir tikybinės-tautinės, bet pilnai jos tebuvo taikomos visų žydų kapitalistų apsaugai. Be šitų privilegijų, virtusių bendromis privilegijomis, atskirų miestų žydai gaudavo ir įvairių vietinių privilegijų. Jų yra pradedant Kazimiero laikais. Jomis buvo suteikiama šiokių ar tokių — savivaldybės, mokestinių bei kitokių — lengvatų. Niekur Lietuvoje žydai teisiškai nesudarė Lietuvos miestiečių dalies. Miestiečiai turėjo savo teises, savo savivaldybes, kuriose žydai, nors ir gyvendami tame pačiame mieste, visai nedalyvaudavo. Žydai turėjo savas, visai atskiras savivaldybes. Vieni ir kiti tei-

sėsi visai kitais įstatymais. Jų socialinė ir teisinė padėtis būdavo beveik vienoda tik neturėjusiuose savivaldybės teisių miesteliuose, ypač privačiuose. Bet tai buvo tik vėlesniais laikais, pradedant XVII a., kada daugiau žydų ėmė apsigyventi ir miesteliuose. Dėl skirtingų teisių, kuriomis buvo tvarkomi Lietuvos žydai, jie teisiškai visą laiką, ligi valstybės padalijimo, nesutapo su kitais Lietuvos visuomenės sluoksniais.

Kiek kitokia buvo antros tautinės mažumos Lietuvoje — totorių — padėtis. Dalis jų buvo bajorai — caraičiai, kunigaikščiai ir eiliniai raiteliai. Jie naudojosi Lietuvos bajorų teisėmis. Kita dalis buvo miestiečiai ir laisvieji valstiečiai. Jų padėtis prilygo kitų miestiečių ir laisvųjų valstiečių padėčiai. Tačiau ir bajorai totoriai, kurie liko mahometonų tikybos, nesusiliejo su kitais Lietuvos bajorais. Tie, kurie buvo krikščionys, pavyzdžiui, kunigaikščiai Glinskiai, kilę iš Aukso Ordos chanų, buvo visai lygūs Lietuvos ponams. Taigi kai kurie totorių varžymai buvo ne tautiniai, bet tikybiniai. 1568 m. Žygimantas Augustas davė privilegiją Lietuvos totoriams kunigaikščiams ir bajorams, kurioje patvirtinamos jų bajoriškos teisės, kaip ir kitų bajorų. Toje privilegijoje kalbama apie senesnes privilegijas totoriams bajorams, bet tos privilegijos ir jų tikras turinys nėra žinomas. Ar jų tikrai būta, sunku šiuo metu pasakyti.

7. PRIVILEGIJOS BAŽNYČIAI

Bendresnės reikšmės turėjo taip pat kai kurios privilegijos, duotos bažnyčiai — vyskupams. Kas žemės privilegijos buvo bajorams, tas bažnytinės privilegijos buvo kitam visuomenės sluoksniui — katalikų bažnyčios kunigams. Vakarų bažnyčia atėjo į Lietuvą su savo nusistovėjusiomis teisėmis valstybinės valdžios atžvilgiu, pripažintomis Vakarų Europos valstybėse. Savo viduje ji tvarkėsi kanonų teisės nuostatais. Visa tai tiek privilegijomis, tiek savaime iš karto jai buvo suteikta ir Lietuvoje, kadangi taip buvo kituose katalikiškuose kraštuose. Bendro turinio privilegijų, duotų katalikų bažnyčiai Lietuvoje, tėra nedaug. Steigdami vyskupiją ar bažnyčią ar vėliau aprūpindami ją, didieji kunigaikščiai suteikdavo raštą, kuriame nurodydavo skiriamus bažnyčiai išlaikyti turtus ir paja-

mas. Bet, be šitų dovanojamųjų raštų, didieji kunigaikščiai kartais duodavo ir bendresnio turinio raštų. Tokia yra, pavyzdžiui, 1387 m. Jogailos privilegija, kuria jis nustato, kad lietuviai katalikai gali tuoktis su pravoslavais, tik tiems priėmus katalikybę. Ši privilegija atleidžia bažnyčias ir jų turtus nuo duoklių ir kitų prievolių didžiajam kunigaikščiui, nuo kunigų šaukimo teisman per šauklius ir t. t. Tos bendros privilegijos buvo vėliau iš naujo patvirtintos Kazimiero, Aleksandro ir kitų didžiųjų kunigaikščių. Čia priskirtinos ir Žygimanto Senojo privilegijos, kuriomis Vilniaus vyskupui suteikiamos teisės bausti liuteronus ir kitus atskalūnus, kuriomis nustatomos kunigų teisės žemės ginčuose su pašaliečiais ir t. t. Atskirų privilegijų Žemaičių vyskupystei duodama nebuvo, nes jai buvo taikomi Vilniaus vyskupijai duoti nuostatai. Kartais minima Aleksandro privilegija Žemaičių vyskupui dėl laisvės skirti didžiojo kunigaikščio įsteigtoms bažnyčioms klebonus yra vėlesnis falsifikatas, taigi ne senovės teisės šaltinis.

Kas kita buvo su Rytų bažnyčia. Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje tos privilegijuotos padėties, kuria naudojosi katalikų kunigija, Rytų bažnyčia ir jos kunigai neturėjo. Jos vyskupai, pavyzdžiui, nedalyvavo Ponų taryboje, kaip katalikų vyskupai. Savo tarpe Rytų bažnyčios kunigai tvarkėsi savo kanonais, bet iš valstybinės valdžios tuos kanonus Rytų bažnyčiai patvirtino tik didysis kunigaikštis Aleksandras ir vėliau Žygimantas Senasis (pradedant 1499 m. vadinamuoju Jaroslavo ritiniu — *svitok Jaroslavlev*, kuris Rytų bažnyčiai Lietuvoje kiek atstojo kanonų teisės kodeksą).

8. PRIVILEGIJOS MIESTAMS

Apžvelgiant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rašytinius teisės šaltinius, reikia skyrium paminėti tuos rašytinius teisės nuostatus, kuriais buvo tvarkomi Lietuvoje miestiečiai ir valstiečiai. Miestiečiai ir valstiečiai Lietuvoje buvo tvarkomi papročio teisės normomis, ir vienus, ir kitus valdydavo bei teisdavo jų viešpačiai, didžiojo kunigaikščio miestuose ir valsčiuose — pats didysis kunigaikštis arba jo vietininkas, o kitų ponų ir bajorų miestuose ir valsčiuose — tie ponai ar bajorai arba jų vietininkai. Jokių bendrų

privilegijų, kuriomis būtų nustatomos miestiečių teisės, feodalinėje Lietuvoje nebuvo. Kildami ir turėdami atlikti prekybines funkcijas, ypač su užsieniu, paprotine teise miestai tvarkytis nebegalėjo. Ši teisė neturėjo įprastų prekyboje bei pramonėje normų. Bet didysis kunigaikštis vadinamąją Magdeburgo teisę suteikdavo atskira privilegija tik tam tikram miestui.

Magdeburgas tai buvo vokiečių miestas, turėjęs plačią savivaldybę. Vokiečių miestai iš savo administracinės ir teisminės praktikos turėjo susidarę įstatymų kodeksus, kuriuose buvo ir civilinės, ir baudžiamosios, ir procesinės teisės nuostatų, pritaikytų ypač miestiečių reikalams, kilusių iš mieste susidariusios paprotinės teisės nuostatų. Miestai, gana ilgą laiką tvarkęsi rašytiniais nuostatais, per savo teismus juos plačiai iškomentavo, išaiškino, taigi kodeksas su komentarais sudarė gana plačią ir aiškią miestiečių teisės sistemą. Ta sistema ne visur buvo vienoda. Rytų Europoje ypač buvo žinoma Magdeburgo miesto teisės sistema. Kai kur pagrindu buvo imama ne Magdeburgo, bet jos varianto Kulmo miesto teisės sistema. Lietuvoje labiausiai buvo žinoma Magdeburgo teisė. Ją savo miestams suteikdavo didieji kunigaikščiai. Bet kartais buvo suteikiama ir Kulmo teisė. Pavyzdžiui, Žemaičių vyskupai, kuriems priklausė Varnių, arba Medininkų, miestelis, XV a. suteikė Varniams Kulmo miesto teises, vėliau, XVII a., Varniams buvo suteikta Magdeburgo teisė.

Pirmą kartą Lietuvoje Magdeburgo teisė buvo suteikta 1387 m. Jogailos atskira privilegija Vilniaus miestui. Vėliau, 1432 m., Žygimantas Kęstutaitis Vilniaus miestui davė platesnę privilegiją. Joje Magdeburgo teisės suteikimas plačiau išdėstytas.

Po šių didžiųjų kunigaikščių privilegijų miestiečiams nebetaikomi vietinės paprotinės teisės nuostatai, o imami taikyti Magdeburgo, t. y. tam tikros rašytinės teisės, nuostatai. Miestiečių nebevaldo ir nebeteisia didžiojo kunigaikščio vietininkas, bet juos valdo savivaldybė ir teisia tos savivaldybės priešakyje stovįs vaitas, paprastai pačių miestiečių renkamas arba rekomenduojamas skirti ir po to tvirtinamas ar skiriamas didžiojo kunigaikščio. Jei miestietis kelia bylą nemiestiečiui — bajorui ar didžiojo kunigaikščio valstiečiui, tai teisia didžiojo kunigaikščio vietininkas, ir atvirkščiai, jei byla keliama miestiečiui, ją sprendžia vaito teismas. Skundus pačiu vaitu sprendžia tik pats

didysis kunigaikštis, ne vietininkas. Miestiečiai atleidžiami nuo paprastų duoklių ir prievolių didžiajam kunigaikščiui, ir privilegijoje nurodoma, kokius mokesčius miestas turi jam mokėti. Miestui suteikiama tam tikrų rinkliavų teisė. Paprastai miestui būdavo suteikiama ir kitų lengvatų, surašomų privilegijose, pavyzdžiui, miestiečiai atleidžiami nuo muitų, nustatoma jų savivaldybės organizacija ir t. t.

Šios privilegijos nėra visiškai vienodos, bet visomis jomis miestiečiai atpalaiduojami nuo vietininko valdžios, pavedami savo vaito žiniai, jie patys ir jų turtas atleidžiami nuo paprastų duoklių ir prievolių ir nustatomos tam tikros rinkliavos, daugiausia miesto naudai. Miestas jau turi duoti tam tikrą duoklę didžiajam kunigaikščiui. Ir galop miestiečiams taikoma nebe vietinė papročio, o rašytinė Magdeburgo teisė.

Privilegijos buvo suteikiamos teritoriškai, t. y. jos nelietė tų žemių mieste ar prie miesto, kurios priklausė ne miestiečiams, bet kitiems savininkams (jurisdikos), pavyzdžiui, bažnytinių, didžiojo kunigaikščio pilies ar dvaro žemių ir t. t. Tuo pačiu privilegijos nelietė ir šių žemių gyventojų, nors gyvenimo būdu jie ir nesiskyrė nuo privilegijuotų miestiečių. Pavyzdžiui, Vilniuje, be savivaldybės miestiečių, buvo dar ir kitų miestiečių, kuriems Vilniaus mieste Magdeburgo teisė nebuvo taikoma, būtent: Vilniaus pilies rajone, buvusioje pilininko *(horodničij)* žinioje (šiuos miestiečius valdė ir teisė pilininkas), Vilniaus vyskupui paskirtuose miesto sklypuose (čia miestiečius valdė ir teisė vyskupas per savo skirtą vaitą), Vilniaus kapitulos žemėse ir t. t. Be to, miestiečių magdeburginės privilegijos nelietė tų namų ir sklypų mieste, kurie priklausė ponams, ne miestiečiams, bažnyčioms, vienuolynams. Kaip matome, to meto miesto savivaldybė neapėmė daug miesto žemių ir jų gyventojų.

Ne visi Lietuvos miestai turėjo magdeburgines privilegijas. Vytautas dar buvo suteikęs tokią privilegiją Kaunui, bet ji ir vėlesnis Žygimanto ir Kazimiero jos patvirtinimas sudegė per gaisrą XV amžiuje. Dabar seniausia žinoma Kauno miesto privilegija yra 1463 m. Kazimiero patvirtintoji. Iš XVII a. išlikęs Vytauto privilegijos Kauno miestui vertimas į lenkų kalbą, atrodo, yra daug vėlesnis falsifikatas. Magdeburgines privilegijas turėjo ir daugumas kitų didžiojo kunigaikščio miestų. Senesnės jų yra

didesnių Gudijos ir Ukrainos miestų, kaip Gardino, Minsko, Bresto, Lucko ir t. t. Tačiau magdeburginės privilegijos buvo duodamos ir mažesniems miesteliams. Pavyzdžiui, Merkinė, Veliuona jau turėjo didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegiją, Jurbarkas — Zigmanto Vazos ir t. t.

Didžiojo kunigaikščio pavyzdžiu savo miesteliams magdeburgines teises suteikdavo ir ponai. Anksčiau minėjau, kad Žemaičių vyskupas jau XV a. Varniams buvo suteikęs Kulmo teisę. Biržams magdeburginę teisę XVI a. gale (1588 m.) suteikė Kristupas Radvila ir iš didžiojo kunigaikščio išsirūpino jos patvirtinimą. Kėdainių valdytojas Kiška Kėdainiams taip pat suteikė magdeburgines teises, kurias 1590 m. patvirtino didysis kunigaikštis. Didžiojo kunigaikščio tvirtinimo reikėjo todėl, kad šių teisių suteikimas paliesdavo ir nemiestiečius. Be to, duodant šias teises, kartu buvo suteikiama ir lengvatų, liečiančių ne tik vietinį valdovą. Duotosios magdeburginės privilegijos buvo nuolat tvirtinamos. Keičiamos ar didinamos buvo ir savivaldybės teisės. Todėl iš viso raštų, nustatančių kurio miesto miestiečių teises ir jų savivaldybės organizaciją, yra gana daug.

Be privilegijų, tvarkančių magdeburginius miestus, buvo ir tų miestų savivaldybių statutai. Toks, pavyzdžiui, yra gana platus 1551 m. Vilniaus miesto statutas, surašytas Krokuvos miesto statuto pavyzdžiu.

Galop trečia rašytinių teisinių nuostatų miestiečiams rūšis buvo amatų cechų privilegijos ir statutai. Cechai buvo viduramžiškos miestų amatininkų organizacijos, saugojusios privilegine cechų narių teisę verstis amatu ir kartu garantavusios, kad jos nariai mokės amato ir gamins tinkamos kokybės gaminius. Lietuvos miestuose cechai ėmė kurtis XV amžiuje. Cecho organizacija apimdavo tik vieno miesto tam tikro darbo arba giminingų darbų amatininkus, pavyzdžiui, odininkus, mėsininkus, šaltkalvius bei ginkladirbius, audėjus, barzdaskučius bei chirurgus ir t. t. Amatų suskirstymas cechais nebuvo iš anksto nustatytas, būdavo cechų, kurie apimdavo kelių gretimų amatų žmones, kurie vėliau kartais išsiskirdavo iš bendro cecho į atskirus cechus, bet būdavo ir tokių cechų, kurie apimdavo tik labai siauro amato žmones. Tokie cechai ypač dažnai turėdavo susidūrimų su artimo amato cechais, nes būdavo darbų, kuriuos tekdavo dirbti ir vieno, ir antro cecho nariams,— ir kiekvieno cecho nariai laikydavo šį

darbą savo monopoline privilegija. Susidariusių cechų nuostatus tvirtindavo miesto savivaldybės, o privilegijas duodavo didysis kunigaikštis. Privilegijų atskirų miestų cechams yra davę Aleksandras, Žygimantas Senasis, Žygimantas Augustas ir vėlesni valdovai. Privilegija suteikdavo cecho nariams monopolinę teisę verstis cecho amatu, ir niekas mieste, be cecho narių, tuo amatu negalėjo užsiimti. Privilegijos tiksliai apibrėždavo tą amatą, kurio cechui jos buvo duodamos. Jose nurodomos ir išimtys. Pavyzdžiui, daryti chirurgines operacijas, be atitinkamo cecho narių, dar galėjo daktarai. Privilegijose amato meistrams nustatomi doros ir išsimokslinimo reikalavimai, baudos už netinkamą darbą ir t. t. Cechai turėjo ir savo statutus, patvirtintus miesto savivaldybės, o kartais ir didžiojo kunigaikščio. Juose nustatomos cechų meistrų, pameistrių ir mokinių teisės bei pareigos, mokslo ir egzaminų sąlygos, mokesčiai, cecho organizacija, baudos už nuostatų nesilaikymą, cechų lėšos ir jų tvarkymas, dalyvavimas cecho sueigose, priėmimas į cechą, mokinių kėlimas į pameistrius, pameistrių — į meistrus ir t. t. Taigi buvo normuotas visas amatininko gyvenimas. Iš Lietuvos miestų daugiausia yra žinomos privilegijos ir nuostatai Vilniaus ir Kauno cechams, kurių nemaža dalis yra paskelbta. Bendro įstatymo dėl cechų XV—XVII a. nebuvo.

9. NUOSTATAI VALSTIEČIAMS VALDYTI

Kitokie buvo nuostatai didžiojo kunigaikščio valstiečiams ir neprivilegijuotų miestelių gyventojams. Be nuostatų, didžiojo kunigaikščio duodamų atskiram valsčiui ar kurio kito administracinio vieneto žmonėms (dažniausiai dėl jų skundo), dar buvo ir nuostatų, leidžiamų visai teritorijai ar visai apygardai, pavyzdžiui, vadinamajai tikrajai Lietuvai, t. y. Vilniaus ir Trakų vaivadijoms, arba Žemaičių žemei ir t. t. Seniausi tokie nuostatai Lietuvai yra 1514 metų. Juose nustatomos valstiečių ir dvarų belaisvių darbininkų duoklės bei kitos prievolės, dvaro valdytojo pajamos, dvaro valdytojo, tijūno ir kitų urėdų pareigos, atsiskaitymai, teismas valstiečiams ir darbininkams, urėdų dalyvavimas jame ir t. t. Šituose pirmuosiuose labai trumpuose nuostatuose apie valstiečių teises nieko nesakoma, jos turinčios likti kaip senovėje.

Daug platesni yra dvarų nuostatai, duoti 1529 m. atskirai vadinamajai tikrajai Lietuvai, t. y. Vilniaus ir Trakų vaivadijoms, ir Žemaičių žemei. Nuostatai Lietuvai iš esmės yra instrukcija didžiojo kunigaikščio vietininkui, dvaro prievaizdui, kaip jis turi šeimininkauti dvare. Kadangi kiekvieno dvaro žinioje buvo ir valstiečių, tai ši instrukcija turėjo daug nuostatų ir dėl jų. Valstiečiams ji aiškiai nustato mokesčių ir darbo pareigų dvarui dydį. Ji valstiečius skirsto į veldamus *(тяглые)* ir činšininkus *(осадные)*, kurie baudžiavos nėjo. Be to, ji numato tuos buvusius dvaro žinioje žmones — raitininkus, eigulius, kurių pareiga iš seno buvo, be ko kita, eiti karo tarnybą ir šienauti; toliau — žvejus, barčius, kalvius ir kitus, kurių kiekvienas turėjo specialių pareigų dvarui ar didžiajam kunigaikščiui. Be savo tiesioginių pareigų, visi šie priklausomi žmonės turėjo eiti dvaro talkon po 12 dienų per metus. Instrukcija nustato valstiečiams baudas už nusižengimus ir jų mokamų teismo mokesčių dydį, jų šaukimo teisman per šauklį *(децкий)* taksas, bet nieko nemini apie valstiečių teises žemei. Taigi iš viso ši instrukcija kalba apie valstiečius tiek, kiek jie duoklėmis ir darbu teikia naudos dvarui.

Kiek kitokia yra instrukcija Žemaičių žemei. Jei nuostatai Vilniaus ir Trakų pavietams buvo duoti tik didesnei tvarkai padaryti ir didžiojo kunigaikščio pajamoms padidinti, tai Žemaičiuose, be šitų reikalų, turėta tikslo apmalšinti didelių priespaudų išerzintus ir tuo labai nusiskundžiančius valstiečius. Čia dvarų buvo nedaug, todėl instrukcijoje apie dvaro ūkio tvarkymą nedaug tekalbama. Čia taip pat ir net smulkiau aptariamos valstiečių duoklės ir pareigos, baudų dėjimas jiems, jų šaukliavimas *(деховање)*, tačiau atlyginimas šaukliams nustatomas ne toks, kaip Vilniaus ir Trakų pavietuose, kur jis prilygsta nustatytam statute, bet kitoks, senoviškas — jis jokiu būdu neturįs viršyti 5 grašių.

Dar yra atskirų nuostatų (išleistų, matyt, dėl nuolatinių nusiskundimų) apie bendrus teismus, kuriuose turėjo būti sprendžiami bajorų ir valstiečių skundai prieš tijūnus, valstiečių skundai prieš bajorus, tijūnų skundai prieš bajorus ir kiti panašūs tarpusavio ginčai. Nustatoma, kad dėl valstiečių skundų prieš tijūnus ir bajorus pastarieji šiame teisme turi atsakyti galutinai ir nebegali bylos per-

kelti didžiajam kunigaikščiui spręsti. Taigi šis bendras teismas toms byloms yra galutinis.

Vėlesni ir paskutiniai iš senųjų nuostatų serijos yra 1547 m. nuostatai, išleisti jau pradedant Valakų reformos darbus.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinio archyvo knygose, vadinamojoje Lietuvos Metrikoje, yra išlikusi viena instrukcija valstybinių pilių ir dvarų valdytojams, be datos, be pabaigos, nurašyta iš neaiškaus teksto. Galima būtų manyti, kad tai tebuvo projektas, bet ši instrukcija būdavo cituojama teismų sprendimuose, ja buvo vadovaujamasi,— taigi tai buvo įstatymas. Dėl jos išleidimo metų buvo daug nuomonių, bet šiuo metu datos klausimas, atrodo, aiškus. Joje minimi Bresto nuostatai, kurie buvo išleisti 1544 m. Bresto seime. Kalbant apie Žygimantą Senąjį, jis nevadinamas velioniu, kaip buvo įprasta, minint mirusį didįjį kunigaikštį,— jis mirė 1547 metais. Taigi nuostatai turėjo būti išleisti tarp 1544 ir 1547 metų. Be to, nuostatuose minimas, tiesa, tik vieną sykį, valakų matavimas. Kadangi matuoti valstiečių ir dvarų žemę valakais pradėta tik 1547 m., tai nuostatai turėjo būti išleisti 1547 m. arba visiškai baigiantis 1546 m., kada buvo jau nuspręstas daryti valakų matavimas.

Ši instrukcija buvo ne iš naujo sudaryta, bet tik perdirbta 1529 m. instrukcija, tačiau perdirbta iš pagrindų. Svarbiausias jos, kaip ir pirmesniųjų instrukcijų, tikslas buvo sutvarkyti valstybinių dvarų ūkininkavimą ir pajamas taip, kad valstybės iždui būtų daugiausia naudos. Tam reikalui ne tik smulkiai nustatytos esamosios pajamos ir jų šaltiniai, bet ir galimi šalutiniai pajamų šaltiniai.

Instrukcija pirmučiausia yra pagrindinis teisinis valstybinių dvarų ūkio šaltinis. Be to, ji daug plačiau už ankstesniąsias taip pat aptaria valstiečių ir dvarų darbininkų padėtį,— į juos žiūrima kaip į pajamų ir darbo šaltinį, bet žiūrima visai realiai. Rūpinamasi, kad visi lygiai pagal savo išgales būtų apkrauti naštomis ir darbais, kad iš jų būtų imama visa galima imti nauda. Antra vertus, rūpinamasi palaikyti valstiečių ūkį, jo negriauti per didelėmis naštomis, atsižvelgti į individualius valstiečių reikalus ir ištikusias juos nelaimes, kad šis ūkis galėtų išsilaikyti, nes jis buvo valstybinių ir didžiojo kunigaikščio duoklių ir mokesčių šaltinis. Nualinus jį per didelėmis naštomis ar neatsižvelgus į valstiečių reikalus, grėsė pavo-

jus jo netekti. Tam instrukcijoje yra ne vienas nuostatas. Tikslas išlaikyti sveiką, galintį duoti duokles valstiečio ūkį ne visuomet buvo suderinamas su istoriškai susidariusiais paprotinės teisės nuostatais, kuriais buvo tvarkomas teisinis valstiečių gyvenimas. Todėl šioje instrukcijoje šis tas pasakoma dėl paprotinių valstiečių žemės teisių,— ne taip, kaip pirmesnėse instrukcijose, kuriose valstiečių žemės ir turto teisės nebuvo minimos, nes buvo palikti senieji papročio teisės nuostatai.

Šioje instrukcijoje sakoma, kad valstiečiams draudžiama savo žemes pardavinėti ir įkeisti kaimynams bajorams bei kitiems valstiečiams, kad dėl to vieno žemė neišsiplėstų, o kito nesumažėtų ir kad iždas paskui neturėtų nuostolių. Žydams draudžiama skolinti valstiečiams pinigų už palūkanas be dvaro valdininko žinios, nes dėl didelių palūkanų daug valstiečių nusigyvena. Skolos iš valstiečių gali būti ieškomos tik valstiečiui atidavus duokles ir sumokėjus mokesčius. Instrukcijoje sakoma, kad visur Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valstiečiai laiko žemę paveldimą ir nuosavą. Todėl valstiečiui išėjus iš ūkio, jo vietoje neįsikurdavo kitas, o jei įsikurdavo, tai, grįžus senajam, naujasis būdavo dvaro teismo sprendimu pašalinamas ir netekdavo įdėtų lėšų bei darbo. To nebeturi būti. Jei kas apleidžia ūkį neužsėtą, tai ūkis gali būti pavestas kitam, o grįžęs senasis valstietis nebegali jo pašalinti, o tegali gauti naują vietą. Tačiau jei valstietis pasišalina užsėjęs žemę, tai jo žemė neturi būti niekam duodama iki derliaus, nes gal jis, pasišalinęs laikinai dėl bado, vėl grįšiąs į ūkį. Taigi instrukcija, kad ir nepalankiai žiūri į valstiečių nusistatymą dėl jų žemės nuosavybės, aiškiai nepripažįsta jo tik tada, kai jis yra priešingas dvaro interesams.

Kalbėdama apie nelaisvus darbininkus, t. y. bežemius vergus, instrukcija rūpinasi, kad jie uždirbtų gaunamą vadinamąją mėnesinę. Taigi instrukcijoje į mėnesinę žiūrima ne vien kaip į vergo išlaikymą, bet ir kaip į jo algą, kurią jis turi uždirbti. Šie nuostatai dėl valstiečių ir vergų nebeatitinka senosios feodalinės santvarkos, jie jau yra lyg naujo valdinybės, [feodalinės] baudžiavinės santvarkos, įsigalėjusios Lietuvoje XVI a., etapo pradžia.

Tuo metu buvo pradėta Valakų reforma, sugriovusi seną paprotinį valstiečių gyvenimą, ir šiomis sąlygomis greit buvo išleistas naujas įstatymas — Valakų nuostatai

(*Устава на волоки*). Pirmieji Valakų nuostatai pasirodė 1553 m., bet jų teksto težinoma pora ištraukų. Išlikusi tėra antroji — 1557 m.— Valakų nuostatų redakcija su tų pačių ir 1558 m. papildymais. Ji ilgą laiką, ligi XVIII a. pabaigos, buvo pagrindinis įstatymas valstybinių valstiečių reikalams tvarkyti.

[Prieš reformą] valstiečių žemės buvo paskirstytos labai nelygiai, nevienodais sklypais, kartais išblaškytais dideliame, net kelių kilometrų plote,— kartais vienas valstietis turėdavo net keliasdešimt sklypelių, kitas — vos kelis. Sklypai buvo nematuoti, patys valstiečiai gyveno maišytais sodžiais ir vienkiemiais, kaip dabar kai kur gyvena smulkučiai bajorai. Iždui buvo sunku apdėti juos duoklėmis, mokesčiais ir baudžiavos darbais pagal jų pajėgumą, nes nebuvo aiškaus pajėgumo masto. Todėl nuspręsta sutraukti valstiečius į sodžius, jų visas žemes — į didelius vienetus ir valstiečiams paskirstyti žemę trimis laukais. Tokia techninė Valakų reformos esmė. Išvien buvo matuojama visa valstiečių žemė — paveldėta, pirkta, įkeista,— nes, kaip sakoma nuostatuose, „valstietis ir visas jo turtas yra mūsų", t. y. didžiojo kunigaikščio. Šis neatsižvelgimas į valstiečių turto sudėtį, noras nepripažinti valstiečiams nuosavybės ir kitokių teisių jų turėtai žemei yra esminis bruožas, griežtai skiriąs valakų įstatymą nuo pirmesniųjų nuostatų dvarų valdytojams. Anie nuostatai pripažino paprotines valstiečių teises žemei.

Išmatuoti valakai valstiečiams buvo skiriami už darbą ir duokles ar mokesčius, kuriuos įstatymas tiksliai nustatė. Kiek kuriam žmogui duoti žemės, įstatymas nenurodė, matyt, buvo duodama tiek, kiek žmogus galėjo ištesėti prievolių. Jei vienas valstietis nepajėgė atlikti prievolių nuo viso valako, jam valakas buvo duodamas kartu su bendru. Įstatymas nustatė tik žemės kiekį už prievoles raitininkams, barčiams, šauliams, arklininkams ir kitiems specialių tarnybų žmonėms, kurie buvo laisvi nuo paprastos baudžiavos ir visų paprastųjų valstiečių mokesčių. Jiems už prievoles buvo duodami du valakai, kitiems — vienas valakas.

Įstatymas pirmą kartą nustatė kaimo administraciją — vaitus, lovininkus (senųjų pristovų ir tekūnų vietoje) — ir tiksliai apibrėžė jų pareigas, teises ir pajamas iš administracinių veiksmų. Jis nurodė dvaro teismo procesą, teismo mokesčius, sprendimų vykdymą ir baudas valstiečiams.

Belaisvių vergų įstatymas nemini, jis kalba tik apie dvaro rykūnę, kurios žinioje buvo gyvulių ūkis ir samdinės mergos. Valakų įstatymas lietė ne tik dvarus ir sodžius, bet ir miestus, kuriems nebuvo suteiktos magdeburginės privilegijos. Šiuo įstatymu buvo tvarkomas, pavyzdžiui, toks miestas, kaip Raseiniai. Jis nustatė miestiečių mokesčius už sklypus, laukus, žemes, karčiamas, mėsininkų mokesčius ir t. t. Čia smulkiai apibrėžtas dvarų valdytojų atsiskaitymas už visas dvaro ir valsčiaus pajamas. Įstatyme labai daug bendro su 1547 m. instrukcija, bet jame viskas labiau apgalvota, susisteminta ir aiškiau nustatyta. 1547 m. instrukcija gana neaiškiai kalba apie pabėgusius, t. y. be dvaro leidimo išėjusius valstiečius,— tų, kurie galėtų tarnauti, dvaras turįs ieškoti ir juos įkurdinti žemėje. Valakų įstatyme jau aiškiau nustatyta: kas, pametęs savo valaką, be dvaro leidimo pabėgs, tas neteks savo trobesių bei pasėlių ir namų apyvokos daiktų, o dvaras turįs jo paties ieškoti net per teismą ir suieškotą sodinti tuščiame valake. Bet jei jis pasišalintų dėl bado ar skurdo laikinai, pranešęs tai dvaro urėdui, ir grįžtų prieš šv. Joną, tai nenustotų savo valako ir turto.

Valakų įstatymas nustatė, kad trobesiai ir namų apyvokos daiktai yra valstiečio nuosavybė ir, dvarui leidus, jis gali juos parduoti kitam, kuris apsigyventų jo valake. Pardavęs trobesius ir apgyvendinęs savo valaką, valstietis gali keltis į to paties dvaro kurią nors tuščią vietą, o jei jų tame valsčiuje nebūtų, jis gali, paėmęs dvaro atleidžiamąjį raštą, keltis kitur, bet tik į didžiojo kunigaikščio valsčių, taigi ne pas ponus ar bajorus. Šis nuostatas ne naujas, jis yra senas paprotinės teisės nuostatas, bet pirmą kartą įtrauktas ir į įstatymą. Taigi Valakų įstatymas naudingą dvarui valstietį prie jo dubos pririšo ne visai, tačiau ir eiti bet kur neišleido.

Valakų įstatymą išleidus ir 1558 m. jį papildžius, bendrų nuostatų valstybiniams dvarams, ūkiams, o kartu ir valstybiniams valstiečiams tvarkyti nebepasirodė. Tebuvo išleisti nuostatai miško ir arklių ūkiui. Tačiau, įvykdžius Valakų reformą, gyvenimas ir taip pat nuostatų leidimas nesustojo, tik vėlesnieji nuostatai buvo skiriami kiekvienam valsčiui, dvarui atskirai. Likvidavus kilusį nesutikimą, ginčą ar net smarkesnį susidūrimą tarp valstiečių ir valdytojo, perleidžiant dvarą kitam seniūnui arba darant periodinę seniūnijų reviziją, didžiojo kunigaikščio skirti

komisarai, revizoriai ir kiti valdininkai valsčiui ar kitokiai seniūnijai duodavo nuostatą (*уставa*), kuriame pirmiausia buvo nustatomos valstiečių prievolės. Tie nuostatai iš esmės pakartodavo senuosius nuostatus, bet kiekvieną kartą juos plėsdavo, įnešdavo šiokių tokių pakeitimų, kartais labai svarbių, todėl vieno valsčiaus nuostatai buvo tokie, kito — kitokie. Nuostatai seniūnijos valstiečiams buvo jų konstitucija, gyvenimo praktikoj svarbesnė, kaip galiojantis, bet jau pamirštas ir pasenęs Valakų įstatymas. Daugumas tokių išlikusių nuostatų tebėra nepaskelbta, publikuota maža dalelė. Jų čia tenurodysiu kelis.

1756 m. Palangos valsčiaus nuostatai, įrašyti prie šio valsčiaus inventoriaus, paskelbti Vilniaus archeografinės komisijos „Aktų" 35 tome. Juose yra 48 straipsniai. Visų pirma čia plačiai išdėstytos valstiečių prievolės, duoklės ir mokesčiai, bet daug yra ir nemokestinių nuostatų. Pavyzdžiui, 14 straipsniu draudžiama kelti iš vieno sodžiaus į kitą trobesius, juo labiau juos parduoti ar išvežti į užsienį,— šios taisyklės Valakų įstatyme nėra. 20 straipsniu nustatoma, kad pabėgęs valstietis, jei jo namuose ir žemėje įsikūrė kitas, grįžęs nebegali reikalauti savo ūkio,— jam turi būti duotas kuris nors tuščias ūkis, o naujasis ūkininkas turi pasilikti bėglio ūkyje. Ši taisyklė yra žinoma ir iš Valakų įstatymo. 21 straipsnis dvaro vietininkams draudžia anksti pavasarį tikrinti valstiečių laukus, kaip jie buvo pratę daryti, ir radus tvoroje spragą ar kur neužtvertą tvorą, tuoj iš valstiečio reikalauti muštinio talerio pabaudos. Tokia pabauda panaikinama iš viso, o dvaras valstiečių tvoras turįs tikrinti tik tada, kai dėl tvoros spragų bus kam nors padarytas nuostolis. Tada kaltininkas turįs duoti dvarui aviną pabaudos ir atlyginti nuostolius. 25 straipsniu valstiečiams draudžiama turėti šautuvus,— kas laikys šautuvą, bus baudžiamas 10 muštinių talerių. 42 straipsnis — įvykus jūroje nelaimei, valstiečiai turi gelbėti turtą bei žmones ir jokiu būdu neplėšti jūreivių ir nesisavinti išgelbėto jų turto. 45 straipsnis dėl žydų, esančių Palangos seniūnijoje,— seniūno valia laikyti juos ar išvaryti į užsienį, kadangi jie nepriklauso seniūnijai kaip jos valdiniai ir negali naudotis jos teisėmis. Iš kelių čia išdėstytų Palangos valsčiaus nuostatų straipsnių matyti, koks būdavo įvairus šių valstiečių konstitucijų turinys ir taisyklės.

1784 m. Rietavo valsčiaus nuostatai yra dar platesni. Jų čia nurodysiu porą straipsnių. Valsčiuje buvo šių kategorijų valdiniai: miestiečiai — krikščionys ir žydai, kazokai, žemininkai, bajorai ir valstiečiai. Visi jie yra valsčiaus žmonės. Dėl nepaklusnių žemininkų nustatoma, kad toks žemininkas neturįs būti mušamas bizūnu, bet lazdomis ligi dviejų kartų. Jei trečią kartą prasižengs, kelias valandas, žiūrint koks prasižengimas, turįs sėdėti ant tam tyčia padarytos aštrios totoriškos kumelės. Jei ir tai jo nepataisytų, tai toks turįs būti išplaktas botagu ir paverstas bajoru arba išmestas iš namų, kaip žmogus lengvabūdis.

Kitu vėl straipsniu nustatoma, kad jei kaimynai smurtu brautųsi į Rietavo valsčiaus sienas, jo žemes skirtų prie savųjų, senus kapčius ir ežias naikintų, tai, dvarui įsakius, ne tik žemininkai, bet ir visas valsčius, jei to reikėtų, su visokiais ginklais, kokius tik kas turi, privalo stoti ginčo vieton ir visomis išgalėmis ginti savo žemes nuo užgrobimo. Jei girininkai nesaugotų savo sienų arba jei valstiečiai, kurių žemės užgrobiamos, nepraneštų dvarui ar kas nepaklausytų reikalavimo stoti jų ginti, tai jie viešai turį būti tinkamai nubausti. Taigi dvaras su savo valdiniais gina valsčiaus, panašiai kaip valstybės, sienų neliečiamybę ir, reikalui esant, net skelbia visuotinę mobilizaciją. Tikslo išdėstyti visus tokių nuostatų straipsnius neturiu. Jų yra labai įvairių, jie duoda labai aiškų ir platų to meto dvaro ir jo valdinių valstiečių santykių vaizdą. Pateikti pavyzdžiai duoti tik paaiškinti, apie ką nuostatuose kalbama.

Nuostatai buvo leidžiami ne tik valstybinėms seniūnijoms ir valsčiams, bet ir privatiems, ypač didikų dvarams, kur dvarą valdė ne pats ponas, o jo urėdas, lyg didžiojo kunigaikščio vietininkas. Ir mažesniuose dvaruose buvo sudaromi nuostatai, kai dvaras su žmonėmis buvo įkeičiamas ar išnuomojamas, kad nuomininkas, laikinas valdytojas, per daug nenualintų dvaro ir jo baudžiauninkų valstiečių. Privačių dvarų nuostatai iš esmės nesiskyrė nuo valstybinių seniūnijų ir valsčių nuostatų.

10. LIETUVOS STATUTAS

Svarbiausias iš rašytinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltinių yra Lietuvos Statutas. Kiti įstatymai, kad ir kaip daug jie duoda kartais žinių apie teisinę praeities santvarką, vis dėlto iš esmės tepaliečia kurią siaurą gyvenimo sritį, ne visą viešąjį ir privatųjį, kiek jis pasireiškia teisėje, gyvenimą. Statutas turėjo apimti visas teisines gyvenimo sritis. To bent iš jo norėta. Lietuvos bajorija, teisiškai garantavusi savo privilegine padėtį valstybėje ir visuomenėje žemės privilegijomis, praktiniame gyvenime vadovavosi, išskyrus nežymias išimtis, papročio teise, kuri nebuvo visoje Didžiojoje Kunigaikštystėje vienoda, dažnai buvo neaiški, nepakankamai žinoma. Ją dažnai bajorams taikė, ypač kilus ginčui, aukštieji valdininkai didikai ir kiti didžiojo kunigaikščio vietininkai pagal savo nusistatymą. Jausdamiesi negalį tinkamai naudotis privilegine padėtimi valstybėje dėl to, kad teisė, taikoma jiems administratorių ir teisėjų, nebuvo sunormuota rašytinio, lengvai sukontroliuojamo, visiems žinomo ir suprantamo įstatymo, bajorai ėmė rūpintis, kad būtų išleistas statutas.

Jau 1514 m. Lietuvos bajorų seimas kreipėsi į didįjį kunigaikštį, kad duotų jiems rašytinius įstatymus, bet tuo metu tas klausimas dar nepajudėjo. 1522 m. seime bajorai vėl kreipėsi į didįjį kunigaikštį, kad duotų statutą. Didysis kunigaikštis, susitaręs su Tarybos ponais, pažadėjo jiems duoti įstatymą ir įsakyti surašyti visus tuos straipsnius, kuriais jo valdiniai turėsią tvarkytis ir teistis. Ir iš tikrųjų tai tuojau buvo padaryta, ir jau po dviejų mėnesių buvo sušauktas naujas seimas, užtrukęs apie pusę metų, kuriame buvo skaitomas ir svarstomas Statuto projektas.

Kaip šis projektas buvo paruoštas ir koks jis buvo, iš dokumentų nežinome. Aišku, kad jį paruošė didžiojo kunigaikščio kanceliarija — jo raštininkai. Didysis kunigaikštis arba Ponų taryba nuolat spręsdavo teismo bylas. Kiekvienai bylai didžiojo kunigaikščio raštininkai rašydavo motyvuotą sprendimą. Todėl šie raštininkai buvo gerai susipažinę su esamąja paprotine teise ir ją papildančiais įstatymais. Kadangi rašant Statutą reikėjo numatyti sukurti ne kokią kitą teisinę santvarką, bet tik suformuluoti, suvienodinti ir susisteminti esamą, todėl didžiojo kunigaikščio raštininkai, įpratę formuluoti teisinius nuostatus, tai ir

galėjo padaryti per tokį trumpą laiką. Be to, turbūt šis darbas buvo pradėtas jau anksčiau, gal po 1514 m. bajorų reikalavimo, ir to reikalavimo pakartojimas 1522 m. tik paskatino baigti projekto ruošimą. O gal ir iš viso kanceliarija turėjo surašytus paprotinės teisės nuostatus.

Kaip sakyta, seimas, kuris svarstė Statuto projektą, užtruko apie pusę metų. Čia projektas buvo labai smulkiai nagrinėjamas, dėl jo buvo labai ginčijamasi. Šis seimas projektą apskritai, išskyrus kai kuriuos jo straipsnius, priėmė. 1524, 1528 ir 1529 m. seimai svarstė likusius ginčytinus straipsnius. Pagaliau visas projektas buvo priimtas, ir nuo 1529 m. rugsėjo 29 d. Statutas įsigaliojo.

Dėl kurių straipsnių buvo tiek ilgai ir tiek daug ginčytasi, nežinome, nes seimų dienynų nėra. Kai kurių žinių duoda Lietuvos kanclerio Vaitiekaus Goštauto ir karalienės Bonos atstovo Chojenskio pareiškimai, dėl ko Lietuvoje teismai negali būti organizuoti taip, kaip Lenkijoje.

Atrodytų, kad šie ginčai tarp aukštųjų Lietuvos ir Lenkijos didikų negalėtų paaiškinti, kokie buvo įvairių Lietuvos bajorijos srovių prieštaravimai dėl teismų santvarkos Lietuvoje (Statute šiuo klausimu yra pagrindinių nuostatų). Iš tikrųjų, be tautinių ir valstybinių pažiūrų, šiame dviejų kraštų didikų ginče pasireiškė ir dviejų skirtingų bajorijos sluoksnių prieštaravimas. Vilniaus vaivados Vaitiekaus Goštauto atstovaujami didikai, vadovaujantis sluoksnis Lietuvoje, nenorėjo užleisti savo pirmaujamos vietos ir ne be pagrindo bijojo, kad valstybės reikalai pašlis, ėmus šeimininkauti visai bajorijai. Lenko Chojenskio atstovaujama vidurinė bajorija buvo įgavusi galios viešajame gyvenime Lenkijoje, jai nebuvo svetimi ir tokios pat Lietuvos viduriniosios bajorijos interesai.

Lietuvos seime tiems priešingiems nusistatymams galėjo atstovauti iš vienos pusės didikai, vadovaujami Goštauto, centro valdžios atstovai, iš antros pusės — mažųjų pavietų vietininkai su tų pavietų bajorų atstovais. Pastarieji ginče nurodomi vardais — Povilas ir Nikodemas,— tai turbūt Povilas Sapiega ir Nikodemas Ciechanoveckis, ne ponų kilmės asmenys, patekę į valdančiųjų tarpą. Svarbiausias, matyt, buvo klausimas, ar bajorija turi likti didikų teismo valdžioje (dėl ko, kaip sako Chojenskis, vieš-pataujanti ne teisė, bet tik galia), ar turėti savo renkamus teisėjus, ne administracijos atstovus. Lenkų šalininkų pažiūras rėmė įtakinga karalienė Bona. Šis klausimas,

matyt, buvo išspręstas kompromiso keliu, pavedus seniūnams paskirti į teismą po du vietinius bajorus, kuriuodu spręstų bylas kartu su seniūnų vietininkais.

11. FEODALINĖ NUOSAVYBĖS TEISĖ

Šios paskaitos tema yra XV a.—XVI a. vidurio Lietuvos valstybės teisė. Tame laikotarpyje feodaliniai santykiai jau buvo visiškai išsivystę. Apie to meto Lietuvos teisę žinių labai maža. Sprendžiant iš jų, Lietuvos teisė pagrindiniais bruožais turėjo būti panaši į vėlesniojo laikotarpio Kijevo valstybės teisę ir Maskvos valstybės teisę to laikotarpio, kada ši valstybė ėmė virsti centralizuota Rusijos valstybe. Vėliau, XVI a. viduryje, remiantis visuomeniniu išsivystymu, Lietuvos valstybėje buvo įvykdyta svarbių reformų — feodalų klasė (ponai ir bajorai) virto vienu privilegijuotu luomu — bajorų luomu, Valakų reforma galutinai nustatė įvairių valstiečių klasės grupių pavertimą feodalams priklausančių valdinių luomu. Tos reformos ir Liublino unija su Lenkija pakeitė ir valstybės organizaciją, ir jos formą taip, kad Lietuvos valstybė įžengė į naują feodalinės valstybės vystymosi fazę, čia susidarė savotiška luominė atstovaujamoji valstybė. Toje naujoje feodalinės valstybės išsivystymo fazėje ir teisė labai pasikeitė. Ši naujoji teisė yra plačiai išdėstyta to laikotarpio kodeksuose — II ir III Lietuvos statutuose.

Dabar kalbėsime apie tą Lietuvos valstybės teisę, kurios nuostatai yra išdėstyti vadinamosiose žemės privilegijose, Kazimiero teisyne ir I Lietuvos statute, taip pat kituose to laikotarpio įstatymuose ir teisiniuose aktuose. Sustosime, žinoma, tik ties svarbiausiais klausimais ir paaiškinsime juos kiek plačiau, nes šito laikotarpio Lietuvos valstybės teisiniai šaltiniai duoda daugiau medžiagos išsivysčiusio ankstyvojo feodalizmo teisei pažinti, negu to paties laikotarpio Rusijos ir kitų kaimyninių kraštų teisės šaltiniai. Ten teisės šaltinių buvo daug, bet jie tada dar nebuvo sukodifikuoti.

Kalbamuoju laikotarpiu, t. y. ligi XVI a. vidurio, Lietuvos valstybei vadovavo stambieji feodalai, kurie čia buvo vadinami ponais. Antra feodalų grupė, vidutinieji ir smulkieji feodalai, kurie Lietuvoje buvo vadinami bajorais, dar nebuvo įgiję tos politinės reikšmės valstybėje,

kurią jie įgijo vėliau. Bet bajorai, bent jų dauguma, jau buvo pasidarę feodalais, todėl Lietuvos feodalinėje valstybėje ir jie naudojosi teisinėmis feodalų privilegijomis. Svarbiausias feodalinės santvarkos pagrindas yra feodalinė žemės nuosavybė. Nuo jos ir pradėsime.

Šitame laikotarpyje jau galutinai buvo susidaręs didžiojo kunigaikščio domenas — į jį įėjo kitų feodalų neužimtos žemės, tarp jų daugumas girių, ir gyvenę tose žemėse valstiečiai. Laisvųjų kaimo bendruomenių žemės nuosavybės, kurią galima būtų lyginti su valdovo domeno žemės nuosavybe, atskirti nuo jos, nebebuvo. Tuo metu domeno žemes tegalima lyginti su feodalų žemėmis, nes tik jos neįėjo į domeną. Kai kuriose tolesnėse nuo sostinės ir kitų centrų Baltarusijos ir Ukrainos žemėse didžiojo kunigaikščio valsčių valstiečiai laisviau tvarkė savo žemes, turėjo savo rinktinius administracinius organus, per kuriuos jie patys pristatydavo duokles, naudojosi dar ir kai kuriomis kitomis lengvatomis ir laisvėmis, todėl kartais literatūroje jie buvo vadinami laisvaisiais bendruomenininkais. Bet toks jų pavadinimas yra klaidingas. Jų gyvenime buvo daugiau bendruomeninės santvarkos liekanų, kaip kitų valstiečių gyvenime, bet jie vis dėlto buvo feodališkai priklausomi valstiečiai. Ir jie patys, ir jų prievolės, ir duoklės buvo suregistruoti. Domeno žemes ir valstiečius didysis kunigaikštis atiduodavo feodalams, tuo pačiu paversdamas atiduotus valstiečius feodalų baudžiauninkais. Tik Žemaičiuose pačioje XV a. pradžioje, prieš Žalgirio kautynes, po kurių Žemaičių žemė galutinai įėjo į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, dar buvo laisvųjų kaimo bendruomenių liekanų. Bet ir čia didysis kunigaikštis Vytautas, laikydamas, kad ir Žemaičių krašto valstiečiai (ir žemės), kurie nepriklausė feodalams, priklauso jo domenui, pradėjo elgtis su žemaičių laisvaisiais valstiečiais kaip su savo domeno valstiečiais ir ėmė juos dalyti bajorams. Prieš tokį valstiečių atidavimą feodalams 1418 m. Žemaičiuose kilo didelis valstiečių sukilimas, bet Vytauto vietininkai ir jis pats jį žiauriai numalšino, ir tuo buvo likviduotos laisvųjų kaimo bendruomenių liekanos Lietuvoje. Didžiojo kunigaikščio domenas buvo ne tik didžiojo kunigaikščio lėšų šaltinis, bet ir fondas, kurio žemėmis ir valstiečiais didysis kunigaikštis galėjo aprūpinti feodalus ir bažnytines organizacijas — vyskupijas, klebonijas bei vienuolynus. Taip greta pasaulinių feodalų valdų atsiras-

davo bažnytinių feodalų valdos. Savo domeno valdas didysis kunigaikštis pavesdavo valdyti vietininkams, kuriems tekdavo tam tikra pajamų dalis iš didžiojo kunigaikščio dvarų ir valstiečių. Bet neretai, pasiskolinęs iš feodalų pinigų, jis jiems įkeisdavo kai kuriuos savo dvarus ir valsčius. Tada jau beveik visos pajamos atitekdavo tiems laikytojams, kuriems buvo įkeista, ir kiti didžiojo kunigaikščio tarnautojai nebegalėjo kištis į tų valsčių administravimą ir reikalauti iš jų duoklių ir rinkliavų. Laikytojui buvo suteiktas lyg ir laikinas imunitetas. Likviduojant sritines kunigaikštystes, jų žemės arba įeidavo į didžiojo kunigaikščio domeną, arba virsdavo kunigaikščių tėvonijomis, kurias jie valdė taip pat, kaip ponai valdė savo tėvonijas. Apie XV a. vidurį sritinių kunigaikštysčių liko nebedaug. Didžiojo kunigaikščio domenas, dalijant jį ponams bei bajorams ir bažnyčioms, vis mažėjo. O tuo tarpu priklausančių feodalams žemių ir valstiečių vis daugėjo, tuo pat mažėjo savarankiška ekonominė didžiojo kunigaikščio bazė ir jo galia.

XV a. feodalų žemės nuosavybė taip pat buvo visiškai išsivysčiusi. Ji buvo trijų formų: 1) tėvonijos, 2) suteiktiniai arba ištarnautiniai turtai ir 3) pirktiniai turtai. Feodalų teisė disponuoti tų trijų rūšių turtais nebuvo vienoda, bet visi jie sudarė jų feodalinę nuosavybę. Valdydami tuos turtus, feodalai turėjo patys eiti nuo jų karo tarnybą ir, be to, statyti tam tikrą kiekį karių,— ne nuo valdomo žemės ploto ir ne nuo dirbančių jų dvaruose vergų skaičiaus, bet tik nuo priklausančių jiems valstiečių kiemų kiekio, paprastai nuo dešimties valstiečių kiemų po vieną karį. Iš to matyti, kad feodalų ekonominė bazė ir karinės tarnybos pagrindas buvo ne pati žemė, bet feodalų teisės esantiems jų valdose valstiečiams, feodaliniai santykiai, kurie savo ruožtu rėmėsi feodaline teise žemei — teritorijai. Tik tie bajorai, kurie neturėjo savo valstiečių, taigi kurie nebuvo pasidarę feodalais, ėjo karo tarnybą didžiajam kunigaikščiui nuo savo valdomųjų žemių. Savo valdose feodalai turėjo administracinį, finansinį ir teisminį imunitetą. Kaip yra nurodęs Marksas, feodaliniame laikotarpyje feodalų viršenybė karo reikaluose ir teismo reikaluose buvo žemės nuosavybės atributas. Savo valdos valstiečiams feodalas buvo aukščiausias valdovas,— jis juos valdė, teisė, rinko iš jų duokles ir reikalavo iš jų sau darbo. Didžiojo kunigaikščio vietininkai ir kiti pareigū-

nai negalėjo nei įsakinėti, nei rinkti duoklių, nei teisti feodalų valstiečių ir kitų feodalui priklausomų žmonių. Seimui nustačius sidabrinės rinkliavą ar kurį kitą mokestį valstybei iš priklausančių feodalams valstiečių, tuos mokesčius iš savo valstiečių tegalėjo ir teturėjo surinkti ir atiduoti į iždą pats feodalas. Kam buvo perleidžiama ar atitekdavo feodalų žemės nuosavybė, tam kartu atitekdavo ir feodalinės prievolės didžiajam kunigaikščiui ir feodalinės teisės feodalo valdiniams — valstiečiams. Tos prievolės ir teisės (taip pat ir imunitetas) yra svarbiausias feodalinės nuosavybės požymis.

Minėtosios trys feodalinės žemės nuosavybės formos daugiausia skyrėsi viena nuo kitos nevienodai feodalo teise perleisti tas žemes, taip pat ne visai vienodu jų paveldėjimu.

Pagrindinė feodalinės žemės nuosavybės forma buvo tėvonija. Pagrindine ją galima vadinti todėl, kad tėvonijos žemės iš seno priklausė feodalams, tai buvo jų žemės valdų branduolys, ir dar todėl, kad kitos nuosavybės formos žemės, jei pasilikdavo feodalo žinioje, su laiku virsdavo tėvonijomis. Tėvonijos tai buvo feodalų ir jų įpėdinių iš tėvų arba kitų giminaičių paveldėti ir paveldimi žemių turtai. Teisė perleisti jas buvo varžoma — tai padaryti tebuvo galima su didžiojo kunigaikščio ar jo vietininkų žinia ir sutikimu. XV a. turbūt dar aiškiai nebuvo nustatyta, kurią tėvonijos dalį galima perleisti, bet jau XV a. gale ir I Statute buvo sakoma, kad bajoras, feodalas, turi teisę perduoti iš viso ne daugiau kaip vieną trečdalį savo tėvonijos. XV a. tėvonijai perleisti pašaliečiams reikėjo giminaičių sutikimo, ir jei tėvonijos dalis atitekdavo kitiems be jų sutikimo, tai jie turėjo teisę ją atpirkti. Bet XVI a. pradžioje tas papročių teisės nuostatas ėmė nykti, ir I Statutas šito varžymo nebemini.

Nuo savo feodalinių valdų feodalai turėjo eiti karo tarnybą. Tų valdų perleidimų varžymais ir kontrole buvo siekiama, kad šios valdos, sudariusios feodalų ekonominę bazę karo tarnybai,— nes karo tarnybą kiekvienas turėjo atlikti savo ginklais, savo žirgais, savo maistu ir pašaru,— nesumažėtų tiek, kad jų savininkai nebeįstengtų karo tarnybos eiti, nebeturėtų tam lėšų. Kadangi feodalų kariniai būriai tuo metu sudarė pagrindinę kariuomenę, suprantama, jog valdovui ir visiems feodalams rūpėjo, kad jie nemažėtų. Kilmingas bajoras, netekęs savo žemės turtų ir

todėl nebegalįs eiti karo tarnybos, valdovui likdavo bevertis. Būdavo atsitikimų, kad įkeitusius savo tėvoninius turtus ir jų nebevaldančius kilmingus bajorus didysis kunigaikštis atiduodavo tam ponui, kuriam buvo įkeitę savo žemę (kaip kad atiduodavo nelaisvuosius valstiečius). Nuo feodalinės žemės nuosavybės turėjimo priklausė feodalinės teisės ir laisvės. XVI a. viduryje galutinai susiformavęs, feodalų bajorų luomas įtvirtino sau išimtinę teisę turėti feodalinę nuosavybę,— kitų luomų, taigi ne feodalų klasės žmonėms, buvo uždrausta tokią nuosavybę įsigyti. Kai šaukiamoji bajorų kariuomenė pasidarė nebereikšminga, nes karą ėmė lemti samdomųjų profesionalų karių kariuomenė, tai ir bajorų teisės disponuoti savo tėvonijomis varžymai nustojo reikšmės. 1566 m. II Statute tie varžymai buvo panaikinti ir bajorams suteikta teisė perleisti ir kitaip disponuoti visa savo tėvonija be jokio apribojimo.

Suteiktiniai, ištarnautiniai turtai buvo tai žemės ir gyvenantieji tose žemėse valstiečiai, didžiojo kunigaikščio ar kurio kito stambaus feodalo duoti saviems feodalams (ponams ar bajorams) su sąlyga, kad nuo tų turtų eis karo tarnybą (ar tų feodalų nuopelnams atlyginti, ar jiems aprūpinti, kad galėtų eiti karo tarnybą). Kaip sakyta, tokių turtų didieji kunigaikščiai labai daug išdalino iš savo domeno XV a. ir XVI a. pradžioje. Pavyzdžiui, didžiąją stambiųjų feodalų ponų Radvilų žemės turtų dalį sudarė ne jų sena tėvonija Musninkuose, netoli Vilniaus, bet suteiktiniai turtai, ištisi valsčiai įvairiuose Didžiosios Kunigaikštystės kraštuose.

Suteiktiniai turtai buvo duodami nevienodomis teisėmis.

Visų pirma kalbėsime apie didžiojo kunigaikščio duotus turtus. Bajorams, neišgalintiems iš savo turimų žemės turtų ir valstiečių eiti karo tarnybos, didysis kunigaikštis, norėdamas geriau juos aprūpinti, duodavo žemių, duodavo valstiečių, kad tie bajorai turėtų pajamų karo tarnybai. XV a. tokie turtai labai dažnai būdavo duodami laikinai valdyti, ligi valdovo valios. Valdovui nutarus panaudoti tas žemes arba valstiečius kita paskirtimi, jie būdavo iš bajoro paimami. Taip pat laikinai buvo duodama žemės turtų tiems bajorams, kurių žemes buvo užėmę priešininkai, tokie turtai dažniausiai buvo duodami, ligi jų žemės bus išvaduotos, kad bajorai galėtų prasimaitinti ir turėtų

iš ko eiti karo tarnybą. Be to, žemės ir valstiečiai buvo suteikiami feodalams ligi gyvos galvos, ligi „dviejų gyvų galvų", tai yra, pavyzdžiui, ligi paties bajoro ir jo žmonos gyvos galvos — jiems mirus, turtas turėjo grįžti valdovui. Šitokių suteiktinių turtų valstiečiams feodalai turėjo tokią pat valdžią, kaip ir tėvonijų valstiečiams. Galėjo reikalauti iš jų prievolių, juos administruoti ir teisti, bet negalėjo nei tų žemių, nei valstiečių parduoti, paveldėti, nes tuos turtus buvo gavę valdyti tik laikinai. Be to, 1447 m. Kazimiero žemės privilegija buvo nustatyta, kad suteiktinių turtų valstiečiai neatleidžiami nuo dėklų, t. y. javų pyliavų, ir kai kurių kitų prievolių valdovui. Taigi, savaime suprantama, kad jeigu tie valstiečiai turėjo duoti kai kurias duokles ir eiti kai kurias prievoles didžiojo kunigaikščio dvarui, tai bajoras, kuriam tie valstiečiai buvo suteikti, negalėjo iš jų reikalauti viso to, ko reikalaudavo iš savo tėvonijos valstiečių, nes valstiečių ūkis nebūtų įstengęs pakelti dvigubos naštos. I Statute to varžymo jau nebėra. Jau XV a. tokie laikinai suteikti turtai vėliau dažnai buvo patvirtinami bajorams neterminuotai, paveldėtinai. XVI a. suteiktiniai turtai dažniausiai jau buvo duodami nebe laikinai, o visam laikui, be termino. Kadangi tokie turtai būdavo duodami paprastai smulkiesiems feodalams, bajorams, didėjant politinei tos feodalų grupės reikšmei, laikinieji suteikimai ir buvo pakeisti neterminiais.

Be laikinų suteiktinių turtų, nuo XV pradžios buvo duodama ir neterminių suteiktinių turtų, kuriuos gavusieji galėjo palikti savo įpėdiniams. Tokios rūšies suteiktiniai turtai buvo duodami dažniausiai stambiesiems feodalams, ponams, taip pat ir mažesniems feodalams, bajorams, už jų išsitarnavimą, už nuopelnus. XVI a. tai pasidarė jau paprasčiausia suteikimų forma. Iš šitų neterminių suteikimų reikia išskirti dar vieną jų rūšį — žemių ir valstiečių suteikimą ponams „su visu teismu ir valdovybe" (*со всем правом и панством*), kaip tai buvo rašoma suteikiamuose raštuose. Šitos rūšies suteikimai buvo paveldimi ir paveldėti virsdavo tėvonijomis. Visais neterminiais suteikimais feodalai galėjo disponuoti tik leidus pačiam didžiajam kunigaikščiui. Neterminiams suteiktiniams turtams prilygo ir turtai, didžiųjų kunigaikščių suteikiami bažnytiniams organams — vyskupijoms, kleboni-

joms ir vienuolynams. Neterminininių suteiktinių turtų disponavimų varžymai buvo panaikinti 1566 m., panaikinant varžymus disponuoti feodalų turtais, ir tik nuo to laiko visokio kilimo ir visokių rūšių didžiojo kunigaikščio bajorų feodalinė nuosavybė pasidarė viena.

Kitoks buvo likimas suteiktinių turtų, bajorų gautų iš stambesnių feodalų su sąlyga eiti už tuos turtus karo tarnybą jiems, tai yra jų kariniuose būriuose. Šie turtai taip pat buvo paveldimi, jei bajoras palikdavo įpėdinių, galinčių eiti karo tarnybą ponui, bet jei bajoras atsisakydavo tarnauti ponui arba jei mirdavo nepalikęs galinčio eiti karo tarnybą įpėdinio, tai tie turtai grįždavo ponui. Taigi šitie turtai buvo tų bajorų valdomi maždaug taip pat, kaip Rusijos valstybėje XVI a. buvo valdomi tarnybiniai dvarai (*поместия*). Jų perleisti, žinoma, šitie tarnybiniai bajorai negalėjo. Tarnybiniai bajorai galėjo laisvai disponuoti tik tais ponų suteiktais jiems, dažniausiai už išsitarnavimą, už nuopelnus, turtais, kurie buvo duoti, nurodant rašte, kad nuo tų turtų bajoras gali tarnauti kam nori, tai yra ar tam pačiam ponui, ar kitam ponui, ar didžiajam kunigaikščiui.

Trečioji feodalinės žemės nuosavybės forma buvo pirktiniai turtai. Jie buvo paveldimi ir jų disponavimas nebuvo varžomas.

XVI a. antrosios pusės pradžioje visos feodalinės nuosavybės formos susiliejo į vieną, prilygo tėvonijoms, ir, feodalams spaudžiant, visi disponavimo varžymai buvo panaikinti. Feodalai nuo savo feodalinės nuosavybės ir toliau privalėjo eiti karo tarnybą, turėjo pilną imunitetą, o savo žemių valstiečiams — visą valdžią, galėjo laisvai disponuoti visais savo turtais. Tik testamentu negalėjo viso tėvonijos turto palikti pašaliečiams ir, be to, perleisti feodalinę nuosavybę tegalėjo vien tik bajorų luomo žmonėms arba tiems, kuriems buvo suteiktos bajoriškos privilegijos. Nuo to laiko feodalinę žemės nuosavybę tegalėjo turėti tik bajorai.

Visose trijose feodalinės žemės nuosavybės formose skyrėsi dvi žemių rūšys — dvarų žemės ir valstiečių žemės. Dvaro žemę feodalas tvarkė ir disponavo ja, kiek tai buvo leidžiama, savo nuožiūra. Valstiečių žemes ligi Valakų reformos (didžiojo kunigaikščio domeno žemėse ji pradėta vykdyti 1547 m., o feodalų žemėse — kiek vėliau) naudojo ir tvarkė priklausę feodalams valstiečiai, atiduodami už

tai savo valdovui feodalinę rentą darbu ar duoklėmis. Valstiečiai galėjo įkeisti ar perleisti savo žemės sklypus, gavę savo feodalų sutikimą, bet feodalas negalėjo tebegyvenančių valstiečių žemių parduoti ar įkeisti, negalėjo atimti jų iš valstiečių, nebent, paėmęs savo valstiečių žemę, jis duodavo jiems pakaitalui kitą žemę. Ir perleisdamas valstiečius kitam feodalui, negalėjo iš valstiečių atimti jų žemių, t. y. negalėjo jų parduoti be žemės, kitaip sakant, negalėjo baudžiauninko valstiečio paversti bežemiu vergu. Valstietis su visa savo žeme, su visu savo turtu ir visa savo šeima buvo feodalui neskaidomas vienetas, jis priklausė feodalui. Tačiau mirus valstiečiui, kuris nepaliko tiesioginių įpėdinių arba gyvenusių bendrai su juo viename ūkyje artimų giminaičių, taip pat valstiečiui išbėgus, jo žemė atitekdavo feodalui, kaip išmarų ar išbėgų turtas. Šiuo atveju feodalas jau galėjo ja disponuoti kaip savo dvaro žeme. Taigi feodalinė žemės nuosavybė buvo laipsniška, ir tos nuosavybės žemiausias laipsnis buvo valstiečių žemės nuosavybė, už kurią jis turėjo atiduoti feodalinę rentą. Valakų reforma visiškai pakeitė šią valstiečių nuosavybę. Išmatavus valakus, savo žemės vietoje valstiečiai gaudavo jau iš feodalo valakinius sklypus ir šitų sklypų negalėjo nei įkeisti, nei parduoti, neteko teisės disponuoti žeme, tiktai paveldėdavo valdymą*.

Bet feodalinės nuosavybės laipsniškumas nesibaigė feodalo žemės nuosavybės teisėmis. Kiekvienas feodalas, turėdamas žemės nuosavybę, buvo vasalas arba aukštesnio feodalo, pono, arba tiesiog didžiojo kunigaikščio ir turėjo jam nuo turimos feodalinės nuosavybės eiti karo tarnybą. Jeigu jis tos tarnybos neidavo, jo feodalinė nuosavybė atitekdavo jo siuzerenui, t. y. jo valdovui. Siuzereno teisės reikalauti iš savo vasalo tarnybos (nuo jo turimos feodalinės nuosavybės) teikė siuzerenui ir tam tikrų valdoviškų tos feodalinės nuosavybės teisių. Ligi 1566 m., kaip sakyta, feodalų teisė disponuoti savo feodaline nuosavybe buvo suvaržyta, valdovas disponavimą kontroliavo, be jo žinios ir sutikimo feodalai negalėjo perleisti didžiosios savo feodalinės nuosavybės dalies. Bet valdovo teisės feodalo žemėms pasireikšdavo ir kitaip. Jeigu feodalo nuosavybė pasirodydavo kliudanti didžiojo kunigaikščio ūkinin-

* *Vėliau prirašyta:* Taigi valstiečių valdomos žemės nuosavybė buvo laipsniška. *(Red.)*

kavimui jo domene, jis paimdavo iš bajoro įsiterpusį žemės sklypą ir jo vietoje duodavo kitą lygios vertės. Tokių žemės paėmimų iš bajorų žinoma jau iš Vytauto laikų. Tai buvo gana reti atsitikimai. Bet vykdant Valakų reformą toks feodalų žemių paėmimas virto masiniu. Matuojant vienoje vietoje taisyklingos formos valakinius sodžius valstiečiams, reikėjo paimti į sodžiaus žemes visas esančias toje vietoje žemes — ir savų valstiečių, ir feodalų valstiečių, ir pačių feodalų — ir jos buvo imamos, neatsiklausiant feodalų sutikimo, bet atiduodant jiems lygios vertės žemę kitur, už valakinio sodžiaus sienų. Taigi aukščiausioje laipsniškos feodalinės nuosavybės pakopoje buvo valdovo, didžiojo kunigaikščio, teisės visoms feodalinėms žemėms, tuo pačiu ir visoms valstiečių žemėms visame Lietuvos valstybės plote.

Iš viso feodalizmo laikotarpiu, o ypač Lietuvos valstybėje ligi XVI a. vidurio, negalima kalbėti apskritai apie žemės, nekilnojamojo turto nuosavybės teisę. Visiems vienodos šios teisės nebuvo. Buvo valstiečių, būdavo ir vergų (vergai taip pat kartais pirkdavosi žemės), buvo feodalų, buvo galop ir valdovo, didžiojo kunigaikščio, žemės nuosavybės teisė. Tos įvairios teisės buvo ne greta viena kitos, bet viena ant kitos, vis dėlto nepanaikindamos žemesnio laipsnio nuosavybės teisių. Dėl klasių kovos atskirų nuosavybės teisių apimtis keitėsi. Kalbamuoju laikotarpiu, siaurėjant valstiečių ir valdovo nuosavybės teisei, ypač išsiplėtė feodalų nuosavybės teisė.

Feodalinės nuosavybės teisės buvo įgyjamos, kaip matėme, paveldėjimu, pirkimu, suteikimu ir t. t. Bet ne visada buvo lengva nustatyti, kokiu būdu buvo įgytas turtas, feodalų valdomas kaip nuosavas, kai jam kas kitas imdavo reikšti prentenzijų. Jau XV a. didžiųjų kunigaikščių privilegijomis buvo nustatyta, kad feodalų nuosavybe bus laikomi žemės turtai, kuriuos jie buvo valdę ir prie buvusių valdovų, ir tebevaldo kaip nuosavus. Taigi pakankamu feodalinės nuosavybės pagrindu buvo pripažįstama senatis, nesigilinant į turto įgijimo istoriją ir būdus. Iš pradžių, XV a., dar nebuvo nustatyta, kiek laiko feodalas turėjo valdyti turtą, kad tas būtų pripažintas jo nuosavybe, bet ar šiaip, ar taip ilgai — 20—30 metų, vienu žodžiu, tiek, kiek siekė aplinkinių žmonių atmintis. Bet jau I Statute nustatyta, kad per dešimtį metų feodalo neginčijamai valdytas turtas yra laikomas jo užgyventu, jo nuosavybe ir

kad pašaliečiai dėl jo nebeturi teisės kelti pretenzijų, jei nėra kitų priežasčių, dėl kurių senatis šiam turtui negali būti taikoma, pavyzdžiui, tuo atveju, jeigu jie negalėjo valdyti šio turto dėl to, kad buvo mažamečiai. Bet senatimi negalima buvo įgyti didžiojo kunigaikščio domeno ir bažnytinių žemių. Jei feodalas buvo išvaldęs kitas žemes ir valstiečius kaip savo nuosavybę 10 metų, tuo jau buvo įrodoma jo nuosavybės teisė. Senatimi ir užgyvenant turtą, ir netenkant teisės reikšti pretenzijų Lietuvos teisėje buvo gana plačiai remiamasi.

Bet feodalai valdydavo ne tik nuosavus feodalinius turtus. Vėliau, kapitalizmo laikotarpiu, t. y. buržuazinės privatinės nuosavybės laikais, žemvaldžiai, skolindamiesi pinigus, garantuodavo paskolos grąžinimą, įkeisdami kreditoriui savo nekilnojamąjį turtą, t. y. suvaržydami savo teisę disponuoti tuo turtu, ligi grąžins skolą. Tą suvaržymą įrašydavo ipotekoje ar kitokiuose viešuose aktuose, bet turtą valdyti pasilikdavo sau. Ir tik laiku negrąžinus skolos, kreditoriai galėdavo parduoti įkeistąjį turtą ir iš gautų pinigų atsiimti savo duotąją paskolą. Įkeitimas tebuvo paskolos grąžinimo garantavimas. Taip buvo ir Pskove XV amžiuje. Feodalinėje Lietuvoje, kaip ir to meto Maskvos Rusijoje, feodalai įsiskolindami paprastai ne tik garantuodavo paskolą savo feodaliniu turtu, bet ir atiduodavo valdyti kreditoriui savo turtą ar atitinkamos vertės jo dalį su visomis ar beveik visomis feodalinėmis prievolėmis ir teisėmis, t. y. su prievole eiti karo tarnybą ir su teise naudoti, valdyti ir teisti valstiečius, kartais tik pasilikdami sau teisę dalyvauti kreditoriui — turto valdytojui — teisiant valstiečius dėl tų nusikaltimų, už kuriuos jiems grėsė mirties bausmė. Toks feodalinis įkeitimas buvo iš esmės ne skolos garantavimas, bet laikinas nuosavybės perleidimas, ligi skola bus grąžinta. Lietuviškai toks laikinas turto perleidimas tuo metu buvo vadinamas nuoma, rusiškuose to meto dokumentuose — užstatu (*застав*). Toks turtas buvo vadinamas užparduotu turtu. Šis turto užstatas, arba nuoma, buvo dviejų formų — terminė ir neterminė. Terminė buvo tokia, kur sutartyje buvo nustatyta, kad, neatpirkus turto nurodytu sutartyje terminu, jis pereina kreditoriaus nuosavybėn. Bet ir šiuo atveju kreditorius, pasibaigus išpirkimo terminui, turėjo pranešti turto savininko giminaičiams, kad jie gali išpirkti turtą, ir jei per metus giminaičiai turto neišpirkdavo, jis

pereidavo kreditoriaus nuosavybėn. Statutas numatė tokią užstato formą, bet praktikoje ji buvo labai retai vartojama. Labai paplitusi buvo kita forma, pagal kurią, neišpirkus turto nurodytu sutartyje terminu nurodytą dieną, pavyzdžiui, spalio 10 d., turtas pasilieka kreditoriaus valdyme ligi kito tokio pat termino ir t. t. visą laiką, kol bus išpirktas. Ir išperkamas jis tegali būti tiktai tą rašte nurodytą dieną (pavyzdžiui, spalio 10 d.). Dėl senaties toks valdymas negalėjo virsti turto valdytojo, t. y. kreditoriaus, nuosavybe, savininko įpėdiniai ir po 100 metų galėjo atpirkti užstatytąjį turtą, ir tokių atsitikimų būdavo daug. Savo užstato teises turto valdytojas galėjo perleisti kitam, neatsiklausdamas savininko, bet tik už tokią pačią sumą, už kurią turtą, kaip užstatą, perleido savininkas. Taigi feodalams varžymų įkeisti, užstatyti savo turtą — žemę ir valstiečius — nebuvo. Jie galėjo įkeisti net visą savo turtą. (Tik valstiečiams žemės sklypų užstatymas buvo varžomas, valstiečiai savo žemės sklypų negalėjo nei parduoti, nei įkeisti be feodalo sutikimo.) Užstatyto feodalinio turto valdytojas turėjo eiti nuo šio turto karo tarnybą. Kad feodaliniai turtai nepereitų užstatais į nefeodalų rankas, Statute buvo nurodyta, jog kunigai, įgiję užstatu feodalų turtus, turi nuo jų patys eiti karo tarnybą, tuo tarpu nuo savo tėvonijų jie teturėjo statyti karius. Tuo buvo siekiama, kad feodalų turtai nepereitų į kunigų rankas, tačiau kartu iš kunigų, kurių daugumas buvo bajorai, feodalų klasės žmonės, nebuvo atimamos teisės įsigyti užstatu bajorų turtus. Ne tik feodalai užstatu perleisdavo savo turtus, bet, kaip buvo sakyta, ir didysis kunigaikštis įsiskolindamas pavesdavo domeno valsčius ir dvarus valdyti feodalams kreditoriams. Tokių įkeistų didžiojo kunigaikščio dvarų, valsčių, seniūnijų vietininkai, laikydami turtus užstato teisėmis, ėmė visas gaunamas iš dvarų ir valstiečių pajamas sau; jų teises paveldėdavo įpėdiniai. Taigi, mirus tokiam vietininkui, nauju vietininku buvo ne didžiojo kunigaikščio paskirtas feodalas, bet buvusio vietininko įpėdinis. Ir užstatu tos žemės buvo valdomos tol, kol būdavo didžiojo kunigaikščio išpirktos.

Tuo metu dar nebuvo feodalinių turtų arendos, arba nuomos, kaip nuoma buvo suprantama kapitalistinėje santvarkoje, t. y. pavedimo pašaliečiui tam tikram terminui savarankiškai naudotis feodaliniu turtu — žeme ir valstiečiais — savo naudai, atlyginant už tai feodalui renta. Ji

atsirado vėliau, paplito XVIII a., įsigalint kapitalistiniams santykiams. Tada turbūt ir senasis užstato pavadinimas „nuoma“ gavo naują prasmę, jis imtas taikyti naujiems „arendos“ santykiams. XVI a. dabartine to žodžio prasme trumpam laikui tebuvo nuomojami (dažniausiai valstiečių ir miestiečių) žemės sklypeliai, trobesiai, sandėliai ir t. t. XVI a. gale jau pasitaikydavo, kad būdavo nuomojami ir feodaliniai turtai, bet gana retai. Dažniausiai užstatytus feodalinius turtus nuomojo trumpam laikui patys tų turtų savininkai, nenorėdami iš karto pasišalinti iš savo tėvonijos, neturėdami kur pasidėti ir turbūt tikėdamiesi greitu laiku kaip nors ją atgauti ar atpirkę, ar apsiėmę eiti karo tarnybą užstatyto turto valdytojui.

Senoji Lietuvos feodalinė teisė, sukodifikuota I Statute, daugiausia dėmesio skyrė feodalinei nekilnojamojo turto nuosavybei, jos apsaugai, perleidimui, užstatymui ir t. t., nes feodalinė nuosavybė sudarė feodalų klasės ekonominę bazę, jos privilegiją. Kilnojamojo turto nuosavybė nesudarė feodalų privilegijos — ir feodalas, ir miestietis, ir valstietis, ir vergas vienodai galėjo turėti kilnojamojo turto, jo įsigyti, jį perleisti. Šiokių tokių varžymų valstiečiams ir vergams buvo tik dėl kilnojamojo turto palikimo testamentu. Didžioji valstiečių palikto kilnojamojo turto dalis turėjo pasilikti ūkyje, buvo laikoma ūkio priklausiniu, jos valstietis negalėjo užrašyti testamentu pašaliečiui. Testamentu negalima buvo palikti kilnojamojo turto savo vergui,— norint palikti turtą vergui, reikėjo vergą atleisti laisvėn.

Paveldėjimo teisė feodalinėje Lietuvoje atitiko feodalinės nuosavybės teisę. Nuo feodalinės nuosavybės turėjo būti einama karo tarnyba, feodalinė nuosavybė sudarė ekonominę feodalinės karo tarnybos bazę, todėl ir feodalų paveldėjimo teisė atitiko karinės tarnybos reikalą. Karo tarnybą ėjo vyrai, todėl feodalų sūnūs ir broliai turėjo didesnių paveldėjimo teisių kaip dukterys ir seserys. Tėvo palikimo ir motinos palikimo, t. y. tėviškės ir motiniškės, paveldėjimas buvo nevienodas. Tėvo palikimą paveldėjo tik sūnūs, tiktai jei nebuvo likę sūnų, tėvo palikimas atitekdavo dukterims, o motinos palikimą ir sūnūs, ir dukterys paveldėjo lygiomis. Tas skirtumas tarp tėviškės ir motiniškės buvo ir kitais atvejais, ne tik paveldint turtą po tėvo ir motinos. Mirus bevaikiui broliui, jo paveldėta po tėvo palikimo dalis atitekdavo tiktai broliams, o paveldėta

po motinos palikimo dalis atitekdavo ir broliams, ir seserims lygiomis. Duktė, ištekėjusi be tėvų arba, jiems mirus, be giminaičių sutikimo, netekdavo paveldėjimo teisių. Be to, jei duktė ar sesuo ištekėdavo į užsienį (čia turima galvoje visų pirma Lenkija), tai atitenkančią jai palikimo dalį gaudavo kiti įpėdiniai, kad ir tolesni, o jai jie turėdavo sumokėti kraičio atitinkamą vertę pinigais. Feodalų turtas buvo paveldimas ne tik tiesioginių įpėdinių ir artimųjų giminaičių, bet ir tolesniųjų giminaičių, tik, jei giminaičių nelikdavo, palikimas atitekdavo didžiajam kunigaikščiui, virsdavo išmaromis.

Dukterims ištekant, tėvai duodavo kraitį, bet reikalauti iš tėvų kraičio jos neturėjo teisės. Tačiau tėvams mirus, negavusios kraičio ištekėjusios ir neištekėjusios dukterys turėjo teisę reikalauti kraičio iš įpėdinių, iš brolių. Visų dukterų kraičio, duodamo brolių, vertė turėjo būti lygi ketvirtosios tėvo palikimo dalies vertei, nežiūrint į tai, kiek po tėvo buvo įpėdinių — brolių. Taigi, jeigu dukterų buvo likusi viena, ji turėdavo teisę gauti kraitį, lygų ketvirtosios tėvo palikimo dalies vertei. Jeigu likdavo kelios dukterys, tai kiekviena jų galėjo gauti po lygią tos dalies vertės dalį.

Toks buvo bajorų paveldėjimas. Valstiečiai taip pat paveldėdavo tėviškę, bet tik tiesioginiai giminaičiai, sūnūs ir vaikaičiai. Tolesnieji giminaičiai valstiečio turto nepaveldėdavo, laikantis papročių teisės nuostatų, kad „valstiečiams artimybės nėra", t. y. nėra šalutinių giminaičių paveldėjimo. Atrodo, kad vis dėlto gyvenę kartu su mirusiu valstiečiu viename ūkyje jo broliai ir kiti giminaičiai paveldėdavo mirusiojo palikimą. Mirusio be minėtų įpėdinių valstiečio palikimas atitekdavo jo feodalui. Valstiečių dukterys gaudavo kraitį ir, mirus tėvams, turėjo gauti kraitį, atrodo, ne pagal palikimo vertę, kaip bajoraitės, bet tokį, koks buvo įprastas valstiečių tarpe.

Be įstatyminio paveldėjimo, Lietuvos valstybėje buvo ir paveldėjimas testamentu. Testamentu feodalai galėjo užrašyti ne daugiau kaip trečdalį savo tėvonijos ir visą pirktinį bei kilnojamąjį turtą. Testamentas turėjo būti pareikštas ar pačiam didžiajam kunigaikščiui, ar jo vietininkams, turėjo būti daromas raštu prie liudytojų. Testamento liudytojais tegalėjo būti tie, kurie patys galėjo daryti testamentą, t. y. negalėjo būti mažamečiai, neatidalinti sūnūs, esantys tėvų valdžioje, bepročiai, vergai, vienuoliai ir t. t.

Feodalų tarpe kraitis buvo pavedamas vyro žinion, o vyras paprastai užrašydavo atitinkančią kraičio vertę savo turto dalį, įkainotą pinigais, taip garantuodamas žmonos kraitį po savo mirties. Toks garantavimas buvo vadinamas kriena, rusiškai *veno*. Mirus vyrui, našlė gaudavo valdyti vyro užrašytą krienos turtą, kol vyro įpėdiniai sumokės jai užrašytą krieną. O jei vyras neužrašydavo žmonai krienos, tai našlė pasilikdavo gyventi vyro palikime ligi gyvos galvos arba ligi ištekės,—jei buvo bevaikė, jai buvo išskiriama trečioji dalis, o jei buvo likę vyro vaikų, tai lygi su vaikais dalis, bet tik ligi ištekant arba ligi mirties. Kadangi našlių turto valdymas dažnai kenkė tinkamam karo tarnybos atlikimui ir grėsė mažamečių turto išeikvojimu, tai, kaip sakoma Statute, įstatymas rūpinosi suvaržyti našlių šeimininkavimą vyro paliktame turte. Globos klausimai Lietuvos teisėje taip pat buvo gana plačiai išvystyti.

12. ŠEIMOS TEISĖ

Rašęs maždaug 1550 m. apie totorių, rusų ir lietuvių papročius Mykolas Lietuvis sako, kad senovėje ir Lietuvoje tėvams už nuotakas buvo mokama kaina, kuri Žemaičiuose vadinta kriena. Taigi labai suprastinant visą šį Mykolo Lietuvio posakį, gali atrodyti, kad senovės lietuviai jaunikiai pirkdavosi iš tėvų sau žmonas, kaip pirkdavosi vergą ar vergę.

Žinoma, tokios pirktos žmonos ir padėtis turėjo būti tolygi vergės padėčiai. Iš kai kurių ankstyvų, dar XVI a. pradžios, aktų taip gali ir atrodyti. 1540 m. vienam Gardino valstiečiui Aleksejui likus skolingam kitiems gardiniečiams, teismas atiduoda jiems Aleksejaus žmoną ir sūnų, kol Aleksejus sumokės dviem asmenims skolos po vieną rublį ir du grašius [13]. Tais pačiais metais valstietis Grinius Buikevičius, nubaustas kalėjimu dėl skolos nesumokėjimo ir neatidirbimo už ją, kalėjiman savo vietoje pasodino žmoną, o pats išėjo, sakydamas vykstąs pinigų ieškoti [14]. Savo žmonas vyrai įkeičia, užparduoda, ligi patys sugrąžins skolą arba žmona ją atidirbs. Jei žmona nebetinka, vyras ją atleidžia, išvaro, tik leisdamas atsiimti

[13] AVK, t. 17, p. 124.
[14] Ten pat, p. 112.

savo kraitį. Šiaip toks išvarymas būtų buvusi ir dažnai, žinoma, būdavo didelė skriauda žmonai. Tokia pačia skriauda senam vergui turėjo būti jo atleidimas laisvėn. Juk pasenusiam, nebegalinčiam dirbti žmogui ne tiek yra reikalinga laisvė, kiek duona. Suteikimas jam laisvės tėra atsisakymas maitinti, o laisvėje duonos užsidirbti jis jau nebegali. Tokia pati skriauda būtų ir senos žmonos atleidimas. Jaunos žmonos išvarymas galėjo būti jos išvadavimas iš vergystės.

Ne kitokie turėjo būti ir tėvų santykiai su vaikais. Yra daugybė aktų, kuriais tėvai savo vaikus atiduoda įkaitu už skolą dirbti, kol tėvai sumokės skolą ar pats vaikas per ilgą laiką ją atidirbs. Tai lyg laikina vergystė. Bet tėvai parduodavo vaikus ir amžinon vergystėn. 1528 m. didžiojo kunigaikščio arklininkas Saujevičius skundė bajorą Gromyką, kad neatiduodąs jam įkeistos dukters. Gromyka teisme įrodė Saujevičiaus raštu, kad tas savo dukterį pardavęs amžinai už vieną kapą grašių [15]. 1539 m. Vasica skundė Gardino miestietį Romaną Kadajevičių, kad jis jos dukterį Malanką daraąs savo verge. Teisme paaiškėjo, kad ši Malanka buvusi įkeista Belčinienei už pusę kapos grašių, tą skolą Romanas grąžinęs ir dar primokėjęs antrą pusę kapos. Taigi iš viso už kapą grašių pirkęs iš motinos jos dukterį Malanką amžinai ir gavęs iš motinos pardavimo raštą [16]. Tiesa, šie pavyzdžiai yra ne iš tikrosios Lietuvos, bet iš artimųjų gudiškų žemių, bet ir Lietuvoje buvo ne kitaip. Ir čia yra išlikusių dokumentų, kad tėvai įkeičia savo sūnus ir dukteris, t. y. atiduoda laikinon vergijon, kuri trunka labai ilgai, beveik amžinai. Mat, vaikus įkeisdavo neturtėliai, o metinis skolos atidirbimas būdavo toks menkas, kad už visą skolą tekdavo dirbti ne vieną dešimtį metų.

Žmonas, žinoma, kada nors proistorės laikais gal ir galėjo pirkti, bet ne XIV ar XV amžiais. O juk tradicija, kuria galėjo remtis Mykolas Lietuvis, praeities siekti toliau negalėjo. Mykolas Lietuvis, reikia suprasti, tesako, kad jaunikis nuotakos tėvams pamokėdavo, ir šis pamokėjimas Žemaičiuose buvo vadintas kriena.

Lietuvoje ūkio (šeimos, giminės) komuna išnyko prieš XV a., teliko kai kurios jos liekanos. Valstiečiui nėra ar-

[15] ŽMJ, 1903, Nr. 7, p. 54, 73.
[16] AVK, t. 17, p. 25.

timybės — *близкости* — paveldėjimo: jei tėvas ūkyje palieka sūnus, tai ūkis po tėvo mirties tenka sūnums ir neištekėjusioms dukterims, bet nei atidalyti sūnūs, nei ištekėjusios kitur dukterys nedalyvauja ūkio valdyme ir dalybose, o, atvirkščiai, užkuriai, esantys ūkyje, turi teisę daliai. Bet jau XV a. tikrai tuščias ūkis (jei „*наследка нет*“) duodamas bajorui. Iš to kilo, kad parduodant ūkį ar iš viso žemę, rašoma, kad tarp pardavėjų yra žmona ir vaikai arba kartu broliai. Dėl to galbūt kas dar nėra galutinai atsiskyręs, parduoti gali tik atsiklausęs artimųjų giminių (tai patikrinama pavyzdžiais). Iš viso tėviškė neparduodama, neperleidžiama. Ji gali būti pavesta savam žmogui. Norint ją pavesti ne giminės žmogui, reikia jį įsūnyti. Tuo paaiškinami XVI a. pradžios didikų ir t. t. įsūnijimai su turto, tėviškių užrašymu jiems.

Gal dėl to šeimos turto bendrumo vagies žmona ir vaikai atsako kartu su tėvu už vagystę. Vagies ūkis būdavo sunaikinamas, jis nebetenka vaikams, įpėdiniams, visa vagies šeima likviduojama. Bet šią žmonos ir vaikų atsakomybę galima suprasti ir taip, kad už nusikaltėlio valstiečio skolą imama jo žmona ir vaikai, kuriuos jis pats, kaip šeimininkas, taip pat galėjo parduoti. Kazimiero teisyne šio šeimos bendrumo nebėra.

Teisė daryti ką norima su trečdaliu tėviškės terandama tik XV a. gale, iširus ūkio komunai ir atsižvelgiant į tokią pat Lenkijos teisę. Išsiskyrimą iš šeimos ūkio skatino kario pralobimas. Toks karys nenorėjo karo laimikio įtraukti į šeimos ūkį, atiduoti savo tėvams valdyti. Iš tų atsiskyrėlių galėjo susidaryti bajorų luomas, priešingas kunigų — žymesniųjų seniūnų — luomui. Bajorų tarpe anksčiausiai įsigalėjo individualus ūkis, anksčiausiai įsigalėjo naujas palikimo paveldėjimas.

LIETUVOS RUSIŠKŲJŲ AKTŲ DIPLOMATIKA

I

Pradedant kalbėti apie diplomatiką, visų pirma reikia paaiškinti gana keistą tos mokslo šakos pavadinimą. Etimologiškai diplomatika yra mokslas apie diplomus. Diplomas yra graikų kilimo žodis, atgaivintas italų humanistų. Jie taip vadino rašytinius aktus, kuriais buvo suteikiami turtai, teisės, kuriais, pavyzdžiui, imperatoriai dovanodavo kuriam didikui žemes, turtus, miestui — laisves ir t. t. Šie dokumentai buvo dažniausiai rašomi tam tikra iškilminga forma, ir ligi šiol diplomais vadinami iškilminga forma surašyti aktai. Kadangi tuo metu, viduramžių gale, diplomų buvo labai daug netikrų, padirbtų, radosi reikalas atskirti padirbtus aktus nuo tikrųjų. Tos mokslinės priemonės, kuriomis buvo bandoma atskirti tikrą aktą nuo netikro, ir buvo pavadintos diplomatika. Taigi tuo metu diplomatika tebuvo visai praktinis mokslas. Ilgainiui ir patys senoviški aktai diplomai nustojo praktinės reikšmės, ir diplomatika iš praktinių priemonių rinkinio aktų tikrumui pažinti virto mokslu, kuris tyrinėja teisinės reikšmės rašytinių aktų evoliuciją. Tų aktų yra ir buvo begalės: suteikimas privilegijų, dovanojimai, testamentai, pasidavimo raštai ir t. t. Tiksliau apie diplomatikos mokslo turinį teks kalbėti toliau, čia tik paaiškinsiu mano pasirinktos paskaitų temos pavadinimą: įvadas į Lietuvos rusiškųjų aktų diplomatiką arba, trumpiau sakant, į Lietuvos rusiškąją diplomatiką*.

Yra įsivyravęs prietaras, kad senovėje, nuo XV ligi XVII a., gudų, arba rusų, kalba buvo Lietuvoje valstybinė kalba. Tai yra vien nesusipratimas. Kaip kitur, taip ir Lietuvoje nebuvo tuo metu jokio supratimo apie valstybinę kalbą. Lietuvių kalba visai nebuvo kokia ūkininkų arba

---

* *Vėliau ties šia vieta paraštėje įrašyta pastaba:* Lietuvių diplom[atika] ėjo dviem keliais. *(Red.)*

smulkiųjų bajorų kalba, tevartojama namų reikalams, ji buvo vartojama ir visiems viešiesiems reikalams, oficialiosiose įstaigose. Žinomas yra 1492 m. Dancigo miesto pasiuntinių pranešimas apie jų derybas Vilniuje su didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi Kazimieru ir jo ponais įvairiais Dancigo santykių su Lenkija ir Lietuva reikalais. Savo pranešime pasiuntiniai sako daug turėję kalbėti Ponų taryboje šiomis kalbomis: lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai [1]. Jau vien iš to matyti, kad su kai kuriais Tarybos ponais dancigiečiai gavo susikalbėti ne kuria kita kalba, o tiktai lietuviškai.

XIV a. gale, Jogailos, Skirgailos ir Vytauto laikais, visose Lietuvos gyvenimo srityse, socialiniame, politiniame, teisiniame ir kultūriniame gyvenime, įvyko didžiausių pasikeitimų. Ypač ryškūs teisinių aktų pasikeitimai. Ligi to pačioje Lietuvoje visi teisiniai veiksmai buvo atliekami žodžiu, kartais su tam tikromis apeigomis, kartais galbūt tam tikrais sutartiniais pažymėjimais, galbūt medžio pagaliukuose, galbūt tam tikrais mazgeliais virvelėje,— dabar tai sunku pasakyti. Apie tai kiek primena išlikusios kai kur, žinoma, daug vėlesnės, birkos, krivulės. Toks ar kitoks vieno kunigaikščio susitarimas su kitu tebuvo reiškiamas žodžiu ir sutvirtinamas priesaika kuopos, susirinkusių žmonių, akivaizdoje. Koks kunigaikščio dovanojimas bajorui buvo reiškiamas žodžiu. Tais laikais, viešpataujant papročiui, kito ko, matyti, ir nereikėjo. Tiktai Lietuvos santykiuose su užsieniais buvo vartojami rašytiniai aktai. Tokių rašytinių aktų iš to žodinių aktų laikotarpio yra kiek išlikę. Tai sutartys su Kryžeivių ir Livonijos ordinais, su Lenkais ir dar kai kurie kiti raštai,— iš viso jų tėra labai nedaug. Juos rašydavo arba atsitiktiniai tam tyčia pakviesti raštininkai, arba jų tekstui surašyti buvo naudojamasi priešingosios šalies raštininkais. Be to, rašytiniai aktai kartais buvo vartojami įjungtuose į Lietuvos kunigaikštystę Gudų ir Ukrainos kraštuose, kur, ir prieš prijungiant juos, bent kai kurie teisiniai veiksmai buvo fiksuojami rašytiniais aktais. Tas rašytinių aktų paprotys buvo išlikęs ten iš tų laikų, kada tos žemės dar nebuvo prijungtos prie Lietuvos. Šita žodinė aktų forma paaiškinama tai, kad apie Lietuvos vidaus gyvenimą ligi XIV a. galo mes taip maža težinome,— iš Lietuvos netu-

[1] HUB, p. 364.

rime jokio rašto, kuris būtų buvęs skirtas vidaus reikalams, taigi kuris kalbėtų apie vidaus santykius.

Tik Lietuvai įėjus XIV a. gale į katalikiškų Vakarų Europos valstybių tarpą, po to, kai jos valdovai priėmė neišvengiamą tais laikais krikščionišką gyvenimo formą, ir Lietuvoje atsirado nauji, bet Vakarų Europoje jau seniai įsigalėję, aktai — rašytiniai aktai. Jau pirmieji dovanojimai bažnyčioms daromi rašytiniu aktu. Kunigaikščiai pasižada ištikimybę raštu, Skirgaila arba Vytautas dovanoja kuriam bajorui žmones raštu ir t. t. Aktų srityje tai buvo tikras perversmas. Įėjimas į tų laikų pripažinto pasaulio tarpą pareikalavo daug didesnio susirašinėjimo su svetimais kraštais, kaip kad tai buvo pirmiau. Tam susirašinėjimui nebegalima buvo tenkintis atsitiktiniais vienuoliais arba vienu kitu mokančiu rašyti svetima rašto kalba žmogumi. Didiesiems kunigaikščiams teko prie savęs turėti visą kadrą nuolatinių įvairių raštininkų, mokančių rašyti įvairius raštus įvairiomis to laiko kalbomis*. Žinoma yra, kad Vytautas turėjo raštininkų, kurie rašė lotyniškai, rusiškai, dviem vokiečių kalbom — viena vartota Prūsuose, antra — Livonijoje, arabiškai ir turbūt čekiškai. Taigi vos tesuorganizuota didžiojo kunigaikščio kanceliarija ėmė rašyti net šešiomis kalbomis. Lenkų kalbos jų tarpe nebuvo, nes tuo metu ir dar ilgai po to lenkų kalba nebuvo virtusi rašomąja aktų kalba. Ligi 1543 m., neskaitant trumpučių priesaikų formulių, lenkiškai rašytų aktų tėra žinoma keliolika, bet ir tie visi daug vėlesni už Vytauto laikus; tą faktą aš noriu pabrėžti todėl, kad jis padės suprasti tą dalyką, jog suėjusi tuo metu į artimesnius santykius su Lenkija, tai yra su valstybe, kuri jau gana seniai dalyvavo Vakarų Europos valstybių politiniame ir kultūriniame bendravime, Lietuva kaip tik nuo to laiko įvedė pas save ne Vakarų kultūros, bet Rytų kultūros aktą — rusiškąjį aktą. Lenkijoje aktai tuo metu buvo rašomi tomis pat kalbomis, kuriomis jie imti rašyti ir Lietuvoje,— lotyniškai, rusiškai (daugiausia ukrainiečių gyvenamoje Galicijoje) ir vokiškai (miestuose). Skirtumas tėra tas, kad Lenkijoje dauguma aktų buvo rašoma lotyniškai, o Lietuvoje dauguma — rusiškai.

---

* *Ties šia vieta paraštėje pastaba:* Atsirado d. kunigaikščio kanceliarija! *(Red.)*

Apie aktų rašymą lietuviškai tada negalėjo būti kalbos ne todėl, kad Lietuva būtų buvusi surusėjusi, bet todėl, kad tuo metu Vakarų Europos santykiais ir supratimu kalbai tapti rašto kalba, ir dar, be to, aktų rašto kalba, reikėjo labai ilgo laiko. Pavyzdžiui, Lenkijoje nuo pirmųjų aktų vidaus reikalams, rašytų lotyniškai, ligi to laiko, kada pradėta bent kiek plačiau vartoti aktams lenkų kalbą, t. y. iki XVI a. vidurio, išėjo apie 400 metų. Iš senesnių laikų kiek daugiau tėra žinoma lenkiškų priesaikos formulių. Lietuvoje seniausi oficialieji lietuviški raštai taip pat yra priesaikos formulės. Seniausia jų žinoma yra 1624 metų. Šiuo tarpu lietuviškų priesaikų tekstų tėra žinoma 14 [1]. Kituose Vakarų Europos kraštuose buvo tas pats. Kad kuri kalba taptų aktų raštų kalba, reikėjo ne tik išmokti ta kalba rašyti, bet ir turėti sudarytus ja įvairių aktų formulių rinkinius, kas tegalėjo įvykti po ilgų metų rašto kalbos vartojimo įvairiems kitiems reikalams. Rašant aktą konkrečiam reikalui, tebuvo pritaikoma formulė, imama iš kurio pavyzdžio arba iš atminties. Jei tuo metu staiga lietuviai būtų pradėję savo raštus rašyti lietuviškai, tai būtų buvęs visai nepaprastas dalykas katalikiškų Europos valstybių tarpe. To meto pažiūromis ir reikalavimais nebuvo jokio reikalo, kad šnekamoji kalba būtų ta pati, kuria raštininkai rašydavo raštus. Reikėjo tiktai, kad vienas raštininkas suprastų kito raštininko raštą, daugiau nieko. Pavyzdžiui, jei turime Vytauto raštą Žemaičių vietininkui Kęsgailai, rašytą rusiškai arba lotyniškai, negalime daryti išvados, kad juodu ir kalbėjosi rusiškai arba lotyniškai, arba bent kad Kęsgaila mokėjo skaityti rusiškai ar lotyniškai. Visai ne. Aišku, kad kalbėjosi juodu lietuviškai. Vytautas įsakė savo raštininkui parašyti tą ir tą Kęsgailai, Kęsgailos raštininkas tą raštą perskaitė ir pasakė Kęsgailai, kas parašyta Vytauto rašte. Daugiau nei Vytautas, nei Kęsgaila su tuo raštu reikalo neturėjo. Aktus rašyti ir skaityti tuo metu buvo ne visuomenės, ne tų, kurių vardu raštai rašomi, ir ne tų, kam jie rašomi, bet raštininkų darbas. Todėl suinteresuotiems asmenims visai nesvarbu buvo, kuria kalba raštininkai rašo. Vėlesnis platus vartojimas Lietuvoje rusiškų aktų, surašytų smulkių bajorėlių, miestelėnų, ūkininkų ir net nelaisvų bernų vardu nieko nesako apie to meto bet kokį Lietuvos surusėjimą arba bent mokėjimą rusiškos kalbos.

Kaip sakiau, nauji santykiai Lietuvoje, susidarę XIV a. gale, kurie teisinių aktų srityje pasireiškė reikalu pereiti prie rašytinio akto, pareikalavo iš karto labai daug raštininkų. Atvykę daugiausia iš Vakarų Europos kunigai atsigabeno ir savo lotyniškų raštininkų, kurių iš pradžių pakako labai negausiems bažnyčių reikalams. Bet visam kitam vidaus susirašinėjimui jų, aišku, negalėjo pakakti. Be to, jų negalima buvo atitraukti nuo bažnytinių reikalų, kuriems žmonių ir taip buvo labai maža. Teko ieškoti raštininkų ten, kur jų lengviausia buvo gauti, t. y. pietinėse Lietuvos kunigaikštystės srityse — Guduose ir Ukrainoje, kur, kaip sakiau, rašytiniai aktai ir prieš tai buvo vartojami. Ten buvo žmonių ir mokančių parašyti aktą, ir turėjusių šiokias tokias susidariusias aktų formules. Jie rašė rusiškai. Šituos rusiškus raštininkus ir teko pritraukti į kunigaikštystės raštines — ir į didžiojo kunigaikščio, ir į jo vietininkų. Lietuvos miestuose, kurie daugiau turėjo santykių su Vakarais, turėjo būti raštininkų, mokėjusių rašyti vokiškai ir lotyniškai, todėl miesto magdeburginės savivaldybės ėmė rašyti aktus daugiausia lotyniškai ir vokiškai. Įdomu, kad seniausia išlikusi Kauno miesto savivaldybės aktų knyga, maždaug nuo 1510 m., rašyta trimis kalbomis trijų raštininkų — lotyniškai, vokiškai ir rusiškai. Yra žinių apie algas, kurios buvo mokamos XVI a. viduryje įvairiems Kauno miesto savivaldybės raštininkams — lotyniškam, rusiškam ir vokiškam. Iš tų mažiausia alga buvo mokama rusiškam raštininkui. Matyti, rusiški raštininkai buvo ir prieinamiausi, ir pigiausi.

Kas gi buvo ta rusiška aktų kalba? Tai visai ne gudų, ne ukrainiečių, ne maskvėnų rusų ir ne kuri kita šnekamoji žmonių kalba, nors kiekvienai jų artima. Kiekvienas, mokėjęs kurią tų kalbų, kad ir apgraibomis, galėjo suprasti rusišką rašto kalbą. Ja buvo rašomi aktai maskvėnų Rusijoje, Lietuvos Kunigaikštystės Guduose ir Ukrainoje, o paskiau ir visoje Lietuvoje, Lenkijos Galicijoje ir Rumunijoje, kurioje, kaip ir dabar, buvo kalbama rumuniškai. Tai nebuvo čia kuri žmonių šnekamoji kalba, bet tik rašto kalba, kilusi iš bulgarų kalbos. Jos santykis, pavyzdžiui, su gudų kalba yra toks, koks buvo tarp rašomosios lotyniškos kalbos ir viduramžių šnekamosios italų kalbos. Tik skirtumas buvo mažesnis. Todėl neteisinga vadinti tą rašomąją kalbą gudų kalba. Taigi šita rašto kalba greta su kitomis buvo priimta Lietuvoje aktų rašomąja

kalba. Ji atėjo, kaip ir kiekviena kita aktų rašomoji kalba, su savo įprastomis aktų formulėmis, tiesa, labai trumputėmis, labai primityviomis. Lietuvoje ir aktų kalba, ir forma, kad ir ne tuojau, prisitaikė prie naujų vietos sąlygų. Iš pradžių raštininkai buvo žmonės, kurių gimtoji kalba buvo ukrainiška arba gudiška, artima raštų kalbai. Vienas antras raštininkas galėjo būti ir lietuvis, išmokęs rusiškos raštų kalbos. Ilgainiui, XV a. gale, tarp raštininkų randasi daugiau lietuvių, XVI a. tikrojoje Lietuvoje rusai raštininkai nyksta, rusiško rašto jau yra pramokę patys lietuviai, vietiniai žmonės, jie pakeičia ir pačią raštų kalbą, įtraukia į ją daug lietuviškų elementų. Žinoma yra maždaug 300 lietuviškų žodžių, kurie buvo vartojami toje rašto kalboje [2]. Be to, Lietuvos raštininkai tuos rusų raštininkų atsineštinius, trumpučius, konspektinius aktų formuliarus išplėtė, pritaikė vietos sąlygoms. Pavyzdžiui, trumputis vos kelių eilučių Vytauto laikų žmonių dovanojimo bajorui raštas turėjo maždaug tokią formulę: *Nuo didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto. Žemaičių vietininkui Kęsgailai. Davėme Medininkų bajorui Normantui žmones Kareiką ir Jundilą. Rašyta Trakuose.*— Ir viskas.

Toks pat dovanojimas XVI a. jau surašomas dideliame komplikuotame rašte, kuriame išdėstomos ir davimo sąlygos, ir apdovanotojo bajoro santykiai su pavestais jam žmonėmis, ir bajoro pareigos, kurios kyla dėl to dovanojimo, ir t. t. Šitas aktas yra išaugęs čia pat Lietuvoje, visos jo klauzulės yra susidariusios iš tikrojo Lietuvos socialinio ir teisinio gyvenimo sąlygų. XVI a. Lietuvos rusiškasis aktas jau visiškai skiriasi ir kalba, ir forma, ir turiniu nuo to pat laiko Maskvos akto, taip pat išaugusio iš tokio pat primityvaus rusiškojo akto, iš kurio išaugo ir Lietuvos aktas. Taigi Lietuvos rusiškasis aktas, kad ir turėdamas šiokį tokį atneštinį pagrindą, yra vietinis produktas. Šituo jis skiriasi, pavyzdžiui, nuo kitų Lietuvos aktų,— lotyniškųjų, rašytų atgabentu iš svetur išplėstu formuliaru, kuris susidaręs kitur, ne Lietuvos sąlygomis, savo formule, klauzulėmis, posakiais, kad ir kiek pakeistas, negalėjo visiškai atitikti Lietuvos gyvenimo sąlygų, buvo nelyginant povas Lietuvos miške. Dėl to Lietuvos kultūrinei, socialinei ir teisinei evoliucijai suprasti ir pažinti svarbu tyrinėti ne tiek Lietuvos lotyniškuosius aktus ir jų formules, kiek rusiškuosius aktus. Čia kalbama, ži-

noma, apie aktus, kurie iš karto buvo parašyti rusiškai, bet ne apie tuos rusiškus aktus, kurie paraleliškai su lotyniškais buvo išleisti rusiškai arba kurie vėliau buvo išversti į rusų kalbą. Tokių aktų taip pat yra. Pavyzdžiui, 1463 m. Kazimiero privilegija Kauno miestui, kurią leidėjas prof. Sreznevskis pažymėjo leidžiąs iš originalo [3]. Tos privilegijos rusiškasis tekstas betgi nėra tikras originalas, o tik vertimas iš lotyniškojo privilegijos teksto, išleistas galbūt ir kartu su originalia privilegija. Jos rusiškasis tekstas labai skiriasi nuo kitų rusiškųjų aktų ir savo kalba, ir formuliaru. Žinomi įvairūs 1447 m. žemės privilegijos rusiški tekstai. Tai taip pat tėra vertimai iš lotynų kalbos*. Jų negalima laikyti rusiškais aktais.

Pradėjus Lenkijoje XVI a. viduryje rašyti aktus lenkiškai, greit lenkiškų aktų atsirado ir Lietuvoje. Iš pradžių Lietuvos lenkiškasis aktas tėra tas pat rusiškas aktas, tik parašytas ne kirilinėmis rusiškomis, bet lotyniškomis raidėmis, vieną antrą žodžių galūnę pakeitus lenkiška. Matyti, raštininkas buvo išėjęs lenkišką mokyklą, lenkiškas raštas jam labiau buvo įprastas, bet akto formulę jis bus paėmęs iš rusiško akto. Esti ir atvirkščiai. Aktas surašytas kirilinėmis raidėmis, bet žodžių formos parašytos lenkiškai. Pavyzdžiu gali būti 1592 m. Kurtuvėnų inventorius, paskelbtas „Istorijos archyve“ [4]. Greitai Lietuvoje randasi aktų, rašytų ir lenkiška rašyba, ir lenkiškomis žodžių formomis, bet jie nesudaro kokios naujos aktų rūšies. Iš jų nebent tektų išskirti vienas antras aktas, lenkų ateivių parašytas atsineštu iš Lenkijos formuliaru. Bet tokie aktai Lietuvoje yra reta išimtis. Lenkiškas Lietuvos aktas, pavyzdžiui, XVI a. galo, tai tėra perrašymas pažodžiui tokio pat rusiško akto, tik lenkiška rašyba ir lenkiškomis tų pačių žodžių formomis. Charakteringa tai, kad visi vartoti rusiškuose aktuose lietuviški žodžiai be jokios išimties perėjo į Lietuvos lenkiškai rašytus raštus. Pradėti kiek plačiau vartoti Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje lenkiškieji aktai, perėmę visas Lietuvos aktų formules, visą jų evoliucijos bagažą, XVII a. pamažu ima stelbti rusiškuosius aktus. Antrojoje to amžiaus pusėje rusiškų aktų lieka nebedaug, ir galop XVII a. pabaigoje rusiškos

---

* *Paraštėje pastaba:* du lotyniški tekstai ir du rusiški tekstai. *(Red.)*

kalbos vartojimas Lietuvos oficialiuose aktuose panaikinamas.

Ta rusiškoji rašto kalba dar neišnyksta. Guduose ir Ukrainoje ji ir toliau tebevartojama, kartais ligi prijungimo prie Rusijos, kada ją pakeičia maskvėnų didžiarusių rašomoji kalba, iš kurios yra susidariusi dabartinė rusų kalba. Ilgiausiai [anos] rusiškosios kalbos liekanos išsilaikė tik buvusios Vengrijos Ukrainos žemėse, kur prieš Didįjį karą ji tebebuvo vartojama kaip rašto kalba tam tikrų negausingų rusofiliškos inteligentijos grupių, kad ir labai pakeista rašomosios didžiarusių kalbos įtakos. Jos liekanos ir dabar kartais tebevartojamos raštams vakariniame Ukrainos pakraštyje, vadinamojoje Karpatų Ukrainoje [5].

Diplomatika tyrinėja teisinės reikšmės rašytinius aktus kaip kultūrinį socialinio ir teisinio gyvenimo reiškinį, padariusį tam tikrą evoliuciją. Anksčiau, kol diplomatika iš rinkinio praktinių žinių nebuvo virtusi mokslu apie aktų tikrumą ir netikrumą, ji tebuvo laikoma padedamuoju istoriniu mokslu, bet dabar ji suprantama kaip savarankiškas mokslas, kuris, nagrinėdamas aktus, turi tikslą ne tik palengvinti aktų įvertinimą ir jų supratimą kitų istorinių mokslų reikalams, bet duoti paties akto, kaip kultūrinio reiškinio, istoriją [6].

Lietuvos rusiškojo akto diplomatikos literatūra yra tokia maža ir tokia nereikšminga, kad apie ją nedaug tegalima pasakyti. Apžvalginių rašinių tėra daugiau kaip prieš šimtą metų parašyti Igno Danilavičiaus straipsnelis «О русской дипломатике», paskelbtas žurnalo „Московский вестник“ 1829 m. 3 numeryje, ir J. Lelevelio straipsnelis „O dyplomatyce ruskiej“, perspausdintas jo raštų rinkinio „Polska. Dzieje i rzeczy jej“ 5 tome [7], kuriuose juodu atpasakoja bendrus savo pastebėjimus apie rusiškus aktus. Be to, yra dar visai mažas, vos 7 puslapių, Chodynickio referetas „O wpływach polskich na dokument ruski W. Ks. Litewskiego“, paskelbtas 1925 m. leidinyje „Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich“. Neseniai Chr. S. Stangas, ne diplomatikas, bet filologas, savo tyrinėjime apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarijų rusiškąją kalbą (Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, 1935) įdėjo įdomų skyrelį apie kelias nuolatines kai kurių aktų formules „Die festen Formeln“ (p. 132—141). Fr. Doubekas savo straips-

nyje „Formula pozdrowienia (Salutatio) w „Codex epistolaris Vitoldi", 1930 m. išspausdintame „Ateneum Wileńskie" VII tome, apie rusiškus aktus visiškai nekalba. Neseniai, 1935 m., paskelbtas I. Lappo (jaunesniojo) tyrinėjimas «Листы-записы в литовском праве XVI столетия» [Tartu], kur jis nagrinėja tam tikras privačių raštų kategorijas ne diplomatikos, bet teisiniu atžvilgiu, būtent daugiausia tų raštų įrodomąją galią teisme. Kadangi autorius tesinaudojo vien įstatymais ir spausdintais aktų tekstais, ne originalais, ir visiškai neatsižvelgė į diplomatiką, kai kurie jo teigimai yra klaidingi. Pavyzdžiui, p. 17 jis sako, kad prieš I Statutą Lietuvoje raštingi žmonės savo aktus pasirašinėdavę. Jei tokių pasirašytų to laiko aktų ir yra, tai tiktai netikrų. Jo bandoma kiek atvaizduoti aktų evoliucija ne visai tikra. Betgi šis tyrinėjimas ir diplomatikams yra naudingas. „Senovėje" dr. A. Vasiliauskas buvo pradėjęs spausdinti savo tyrinėjimą apie Vytauto diplomatiką [8]. Savo straipsnelyje apie diplomatiką „Lietuviškosios enciklopedijos" 6 tome dr. A. Vasiliauskas duoda kiek žinių ir iš Lietuvos diplomatikos. Be to, yra kiek straipsnelių apie atskirus aktus, kurie nagrinėjami ir diplomatikos atžvilgiu. Įvairiose knygose ir straipsniuose yra išblaškytų atskirų diplomatikos turinio pastebėjimų dėl atskirų aktų. Yra paskelbti ir keli tyrinėjimai apie Lietuvos antspaudus. Tai ir viskas.

Lenkuose, kur istoriniai tyrinėjimai labai seniai jau dirbami, tik 1934 m. teišėjo pirmas tomas Lenkijos aktų, žinoma, lotyniškų, istorijos. Rusijoje, kur kone šimtą metų aktai tyrinėjami ir turinio, ir formos atžvilgiu, kur yra labai didelė gera literatūra įvairiais Rusijos diplomatikos klausimais, ligi šiol nėra parašyta jokios bendros Rusijos akto istorijos, jokio diplomatikos kurso [9]. Tie rusiškieji tyrinėjimai, nors labai įdomūs, visiškai neliečia Lietuvos rusiškųjų aktų. Todėl suprantama, kad Lietuvos diplomatikos kurso dabar dar negali būti ir aš jo negaliu duoti. Aš tepasistengsiu supažindinti jus su Lietuvos aktų tyrimu ir duoti tik visai bendrą Lietuvos aktų evoliucijos vaizdą, tiek, kad Lietuvos diplomatikos problemos jums nebūtų svetimos ir kad norintieji galėtų tyrinėti kurį Lietuvos diplomatikos klausimą. Diplomatinio tyrimo priemonėmis paaiškėja tokie socialinės ir teisinės istorijos reiškiniai, kurie kitomis istorinio mokslo priemonėmis palieka neišaiškinti, todėl jau vien dėl to diplomatinis Lie-

tuvos aktų ištyrimas, t. y. ištyrimas aktų evoliucijos, kuri parėjo nuo bendros socialinės ir kultūrinės krašto evoliucijos, yra svarbus ir tiems, kurie specialiai akto evoliucija nesidomėtų.

II

Diplomatika yra kilusi iš reikalo atskirti tikruosius diplomus nuo padirbtųjų, kurių viduramžiais buvo labai daug. Šiandien kalbėsiu apie dokumentų falsifikavimą. Falsifikatas dabar yra skaudus klausimas kiekvienam istoriniam tyrinėjimui, kurio laikotarpis nesiekia XVI a. pusės. Šaltinių tam laikotarpiui palyginti maža, išvadas tenka daryti dažnai iš vieno antro dokumento, todėl, jei dokumentas netikras, tai ir išvados nebeturi jokio pagrindo, bus netikros. Kitokia buvo pažiūra bent daugelio senesniųjų laikų istorikų. Istorija jų buvo laikoma įdomiu pasakojimu apie praeities laikus. Istorijos šaltinių, iš kurių galima buvo padaryti įdomų pasakojimą, tokį, kokį jie suprato, nebuvo. Todėl teko kurti pačius šaltinius. Teodoras Narbutas prie vieno savo pirmesniųjų falsifikatų duoda žinomo lenkų šviesuolio Kolontajaus nuomonę, kad nesuradus ir nepaskelbus mažiau ar daugiau svarbių kronikų, nesudaroma jokios tautos pragmatinė istorija; kai būsianti surinkta medžiaga, tada atsirasiąs ir istorikas. Tos medžiagos tiek, kiek norėta, nebuvo, negalėta ir nemokėta jos rasti, norėta turėti tokios medžiagos, kokios negali būti, todėl imta tą medžiagą kurti.

Lietuvoje toks istorinės medžiagos kūrėjas yra žinomas Teodoras Narbutas. Iš pradžių jis buvo pradėjęs rašyti beletristinių dalykų, čia jam nelabai tesisekė. Tuo tarpu jis susidomėjo istorija,— ėmė rinkti spausdintą istorijos medžiagą, knygas, ir per kitus — dokumentų nuorašus iš archyvų: iš Karaliaučiaus archyvo — per prof. Foigtą, iš Lietuvos Metrikos — per Simoną Daukantą, pats archyvuose neieškodamas. Gyvendamas savo dvare, užsimanė parašyti plačią, įdomią Lietuvos istoriją. Kad ji būtų įdomesnė, kad joje būtų kas nauja, palyginti su tuo, kas buvo žinomuose ir kitiems prieinamuose istoriniuose šaltiniuose, reikėjo arba ieškoti naujos medžiagos archyvuose ir bibliotekose, arba ją sukurti pačiam. Gyvendamas dvare, Narbutas negalėjo, žinoma, ieškoti naujos medžia-

gos archyvuose. Čia jis panaudoja savo beletristinį talentą, kuria pats, sukombinavęs iš spausdintų istorijos šaltinių naujus šaltinius, tokius, kuriuose būtų kalbama apie nepaminėtus kituose šaltiniuose dalykus. Tokių šaltinių jis yra sukūręs labai daug.

Kai kurie jo falsifikatai yra ištirti ir išaiškinti. Antai Kiburgo kelionė Lietuvon, kurią jis paskelbė gavęs iš visai rimto istoriko Onacevičiaus ir kuri lietuvių kalbon yra išversta d-ro Basanavičiaus, pasirodė parašyta paties Narbuto. Jis tepasinaudojo Onacevičiaus firma, jam mirus. Tai yra išaiškinęs Kargė ir kiti [10]. Vadinamojo Raudonės rankraščio falsifikavimą išaiškino Chodynickis[2]. T. Narbutui atrodė, kad jei pasakys radęs rankraštį senoviškoje Raudonės pilyje, iš karto bus įspūdis, kad šitoje senovės pilyje tikrai tas senas rankraštis galėjo išlikti. Bet ir ta pati Raudonė, apie kurios didelę istorinę senovę ir dabar neretai rašoma laikraščiuose, nėra kokia senovės pilis, o tik praturtėjusio miškų pirklio Krišpino Kiršenšteino XVII a. pradžioje pasistatyti savo dvare rūmai, daugiau nieko, ir su istorija jie tiek teturi bendra, kad Raudonės vardu yra pavadintas vienas iš Narbuto falsifikatų. Kitą didesnį Narbuto falsifikatą — Vilniaus mūro sienų aprašymą yra išaiškinęs prof. Lovmianskis[3].

Specialių tyrinėjimų apie kitus smulkesnius Narbuto falsifikatus nėra. Jis yra padirbęs senovišką lietuvišką kalendorių, kurį aprašė paties Narbuto paaiškinimais astronomas Gusevas [11]. Jo mažesnių straipsnių rinkinyje „Pomniejsze pisma historyczne" yra, pavyzdžiui, 232 puslapyje 1483 ar 1570 m.— data, matyt, tyčia taip parašyta, kad jos negalima būtų suprasti — jo padirbta ištrauka iš Merkinės inventoriaus, rašyta rusiškai. Joje T. Narbutas lietuviškai duoda amatininkų pavadinimus, tokius, kokių kituose rusiškuose dokumentuose nėra: *kubilius* (jis rašo *kublis*), *taurėdailis, tepliotojas* ir kt. Pats jis nemokėjo lietuviškai, todėl kai kurie žodžiai jam nėra pavykę, pavyzdžiui, *poceto piautis*, kurį jis pats lenkiškai verčia *rostrucharz*. Apie kitus smulkesnius jo falsifikatus aš nekalbėsiu*.

[2] Ateneum Wileńskie, 1926, z. 10—11.

[3] Ateneum Wilenskie, 1925, z. 9.

* *Toliau pieštuku prirašyta:* XVI a. Vilniaus teisės mokykla. Visos žinios apie ją teparemtos Nar[buto] falsifikatu ir todėl negali turėti jokios vertės. *Tolesnė pastaba neišskaitoma. (Red.)*

Tenka ir reikia pripažinti, kad kiekvienas istorinis šaltinis, kuris težinomas vien iš Narbuto, yra jo falsifikatas. Čia tepakalbėsiu truputį apie svarbiausią jo vadinamąjį Bychovco metraštį. Jo falsifikavimą ištirti ir parašyti buvo žadėjęs lenkų profesorius Chodynickis, bet ligi šiol neparašė. Tai, matyti, gana nelengvas darbas,— reikėtų patikrinti, iš kokių šaltinių paėmė Narbutas įdėtas į Bychovco metraštį žinias, kada tie šaltiniai buvo paskelbti, t. y. kada jie tapo prieinami ir jam, ir kitiems, reikėtų gal ištirti jo rankraščius, išlikusius Vilniaus universiteto bibliotekoje. Tai palyginti didelis darbas. Tada paaiškėtų visa to metraščio surašymo istorija. Kol tai bent iš dalies nėra padaryta, Bychovco metraščio falsifikatą, apie kurį kalbėsiu, tereikia laikyti hipoteze, ne visai įrodytu dalyku.

Kas mums žinoma apie jo atsiradimą? Pirmą kartą ištrauka iš jo buvo paskelbta 1830 m. poeto Klimaševskio išleistame Vilniuje almanache „Noworocznik Litewski". Daugiausia tame almanache yra poezijos. Iš istorijos dalykų yra fantastinė Kauno miesto istorija, pasirašyta raide „K". Toliau iš eilės — Lietuvos kunigaikščių genealogija nuo Palemono ligi Jogailos ir jo brolių, nepasirašyta, bet rodyklėje pažymėta kaip parašyta to paties K. Tuoj po to žinutė apie Lietuvos kroniką, rastą kažin kokiame Aleksandro Bychovco dvare, nepaminėtame, esančiame Rytų Vilkaviškio* paviete, nepasirašyta. Žinutės pavadinimas išspausdintas taip, kad galima suprasti, jog ji anoniminė (rodyklėje įdėta toje vietoje, kur turi būti abėcėlės tvarka žodis kronika) arba poeto Klimaševskio. Po to duodama ištrauka iš metraščio teksto su lenkišku vertimu.

Visi tie dalykėliai almanache įdėti vienoje vietoje ir sudaro tam tikrą vienetą. Klimaševskio yra ir daugiau rašinių tame almanache, bet tai vis eilės, ir labai keista, kad greta su visai kitokio nusiteikimo eilėmis galėjo būti įdėtas jo paaiškinimas prie Bychovco kronikos ištraukos. Šis paaiškinimas rodo žmogų susipažinusį su įvairiais metraščiais daugiau, kaip tai galima būtų laukti iš inteligento, kurio svarbesni intelektualiniai interesai yra kitokie. Tai verčia rodyklės nurodymą suprasti taip, kad Klimaševskis nėra joje pažymėtas autorium žinutės apie Bychovco metraštį. Greičiausiai jos autorius yra tas ponas K, kurio rašyti ir pirmesnieji straipsneliai. Aišku, kad ir Kau-

* *Turėtų būti:* Volkovysko. *(Red.)*

no istorijos, ir kunigaikščių genealogijos autoriui Bychovco kronika nebuvo svetima — jis duoda žinių, kurias galėjo gauti kaip tik iš Bychovco metraščio, o kadangi tas rankraštis tuo metu dar nebuvo žinomas, jis duoda ne ištraukas, bet tiesiog metraščio programą, jo planą.

Kas gi yra tas K? Narbutas nėra nurodytas nei to almanacho autorių, nei prenumeratorių tarpe. Paėmę 1856 m. Narbuto išleistus smulkesniuosius raštus („Pomniejsze pisma historyczne"), randame ten tą pačią Kauno istoriją, kuri yra ir almanache su parašu K. Tekstas visiškai perdirbtas, nebėra visos tos bychovcinės medžiagos, kuri šitame straipsnelyje nebebuvo reikalinga, nes ji buvo daug plačiau panaudota ir Narbuto istorijoje, ir jo jau išleistoje pačioje kronikoje. Betgi šis tas iš pirmosios Kauno istorijos redakcijos palikta, ir tie menkniekiai rodo, kad pirmosios redakcijos autorius buvo Narbutas, kad Narbutas yra tas almanacho ponas K. Be to, įsidėmėtina, kad nors Kauno istoriją jis duoda ir savo straipsnių rinkinyje, bet sako, kad ji esanti parašyta 1817 m. jau mirusio Macianskio. Tai jo įprastas pasiteisinimas mirusiaisiais. Taigi 1830 m., prieš išleidžiant „Noworocznik Litewski", Narbutas naudojosi savo Kauno istorijai kaip tik tomis žiniomis, kurias jis vėliau sakosi gavęs iš Bychovco kronikos, apie kurią esąs sužinojęs, kaip sako įžangoje į pilną Bychovco kronikos leidimą, tik iš to almanacho. Todėl, manau, nesuklysiu, sakydamas, kad ištrauką iš Bychovco kronikos į metraštį yra įdėjęs su paaiškinimu ne Klimaševskis, bet ponas K, t. y. Narbutas.

1846 m. jis išleido atskira knyga visą Bychovco metraščio tekstą („Pomniki do dziejów litewskich") ir pridėjo prie jo vieno rankraščio puslapio faksimilę, sakydamas, kad kronika esanti parašyta rašysena, kuri buvusi vartojama pradedant XV ir baigiant XVII amžiumi. Pažiūrėjus į raštą, galima pasakyti, kad tai tegalėjo parašyti žmogus, kuriam visiškai nebuvo tekę studijuoti rankraščių. Faksimilės rašysena yra XVIII a. galo arba XIX a. pradžios. Sprendžiant iš faksimilės, tai nėra tikras rankraštis, bet padirbtas. Nors raidžių forma yra tokia, kad raštas turėjo būti lengvai ir greit rašomas, faksimilė duoda parašytą atskiromis raidėmis netvirta ranka raštą, kaip tik tokį, koks esti, norint rašyti ne taip, kaip paprastai rašoma. Žinoma, tai iš dalies galėjo pareiti nuo to, kad faksimilė buvo daryta ne fotografiniu būdu, kaip dabar.

Aš neabejoju, kad faksimilės rašysenos ištyrimas gali parodyti, jog joje Narbutas davė savo rašysenos pavyzdį, tik tyčia iškreiptą.

Dar vienas įdomus dalykas. Narbutas negrąžindavo pasiskolintų rankraščių, kurie jam galėjo būti reikalingi. Pavyzdžiui, nepaisydamas visų Daukanto graudingų raštų, kurie yra paskelbti „Mūsų senovėje", 4—5 knygoje, jis negrąžino jam nei išrašų iš Lietuvos Metrikos, nei jo nurašyto Kojelavičiaus herbyno,— viską jis gerai išlaikė ir išsaugojo pas save. Ir ta Daukanto surinkta medžiaga, ir prof. Foigto medžiaga, surinkta Karaliaučiuje, išliko sveika Narbuto palikime ir jo įpėdinių yra atiduota Krokuvos Mokslų Akademijai. Tarp tos išlikusios istorinių šaltinių medžiagos Bychovco kronikos nėra nė šešėlio. Todėl manau, kad ir netyrinėjus smulkiau Bychovco kronikos, reikia pripažinti ją Narbuto falsifikatu. Betgi, kaip sakiau, tą pasakymą reikia laikyti tuo tarpu tik hipoteze [12].

Ties šitais Narbuto falsifikatais, kurių daugumas neįeina į diplomatikos sritį, plačiau apsistojau todėl, kad būtų aišku, kaip kai kurie senovės istorikai vertino falsifikacijas, taigi kokiems atsargiems reikia būti, turint senesniųjų istorikų paskelbtus ir nurodytus aktus. Svarbu tebuvo, kad medžiaga būtų įdomi to laiko supratimu, o ne kad ji būtų tikra. Tokie įdomių dalykų falsifikatai daromi retkarčiais ir dabar. Ne taip seniai laikraščiuose buvo paskelbtas dailininkų Varno ir Šimonio pagamintas lietuviško rašto falsifikatas [13].

Universiteto bibliotekoje yra vienas aktas, rašytas Jogailos ir Vytauto vardu, įdėtas Žemaičių žemės teismo knygose, iš kurio, kaip matyti, buvo padaryti du oficialūs nuorašai. Jis yra ne tų metų knygose, kur jis turėtų būti, bet ar šiaip, ar taip tariamai yra įrašytas į knygas. Ir ko ten nepasakojama. Kad jis duotas esąs kunigaikščiui ir grafui Paalksniui, kuriam priklausiusi bene visa Žemaičių žemė, be to, abu šonai Juodųjų jūrių, kuris esąs Kaukazo sričių ir kone Abisinijos įpėdinis. Fantazija didžiausia, ne mažesnė kaip Narbuto. Ir tas aktas dukart yra paskelbtas. Vieną sykį su rezervais, kaip kuriozas, Bušinskio, prie jo knygutės apie Kražius [14]. Antrą sykį „Gazeta Warszawska" be jokių rezervų. Įdomu — todėl ir paskelbta, bet neatsižvelgta į tai, kad tai yra aiškūs didybės maniako kliedėjimai. Iš vadinamojo originalaus įrašo rašyse-

nos matyti, kad raštas yra aiškiai netikras, jokiu būdu ne 1575 metų, kaip jame pasakyta.

Bet daugumas aktų falsifikatų buvo daroma visai praktiniais reikalais. Tų falsifikatų yra labai daug. Daugiausia jų buvo daroma apie XVI a. vidurį, pereinant iš feodalinės santvarkos į baudžiavinę, kai visas žmogaus likimas dažnai pareidavo nuo to, ar jis galės kuriais nors raštais įrodyti savo tikrą bajoriškumą, ar ne [15]. Be to, labai daug aktų padirbta XIX a. pirmojoje pusėje, kai rusų valdžia ėmė tikrinti visų Lietuvos bajorų bajoriškumą. Svarbu buvo kaip nors patenkinti dokumentų reikalą, o paskui, jei dokumentas bus pripažintas, dar patepus kam nors, ir bus gautas patvirtinimas, t. y. jau tikras aktas, žmogus gali būti ramus — kibs kas ar nekibs, žmogus liks bajoru. Aišku, kad esant tokiam dideliam reikalui, atsirado nemaža norinčių jį patenkinti, ir reikia pripažinti, kad jis buvo tenkinamas padirbtais dokumentais kiek tik galint. Ir tie tariamai senieji dokumentai buvo priimami tvirtinti visai be atodairos.

Archeologijos komisijoje neseniai gautas 1548 m. Žemaičių seniūno Jeronimo Katkevičiaus raštas, kuriuo bajorai, remiantis pristatytu didžiojo kunigaikščio Kazimiero raštu, yra pripažinti tikraisiais bajorais ir atleidžiami nuo pasėdžių. Pasėdis buvo pareiga vaišinti kunigaikštį ar seniūną tam tikru nustatytu kiekiu produktų ir pinigų. Tai buvo sunki pareiga. Bajorai, kurie gyveno valsčiaus žemėje, duodavo pasėdžius, kurie nuosavoje žemėje — neduodavo. Taigi, jei bajoras duodavo pasėdžius, jo žemę galima buvo atsiimti valsčiaus reikalams arba bent uždėti jam įvairias pareigas. Šituo aktu pripažįstama, kad bajoras neturįs duoti pasėdžių, remiantis Kazimiero raštu (jis mirė 1492 metais), rašytu Žemaičių seniūnui Stanislovui Stanislovaičiui Kęsgailaičiui, kuris tebuvo Žemaičių seniūnu nuo 1527 m. ir mirė 1532 m., t. y. tik prieš 16 metų. Rodos, nebuvo turėję kilti klausimo, kad čia yra falsifikatas, juk 1548 metais visi žmonės dar gerai atsiminė neseniai mirusį St. Kęsgailaitį, bet nieko nežiūrėta, ir patvirtinimas duotas,— jau visai tikras raštas.

Paimsiu dar vieną pavyzdį. «Акты Западной и Юго-западной России» I tome išspausdintas 1592 m. Zigmanto III patvirtinimas Žemaičių bajorui Sambarui bajorystės, remiantis didžiųjų kunigaikščių Vytauto (1415 m.) ir Aleksandro (1491 m.) raštais jo pirmtakams, kurie iš-

tisai įrašyti patvirtinime. Didžiojo kunigaikščio kanceliarija jau labai seniai buvo išsidirbusi praktiką tirti aktų tikrumą. Viename 1494 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro sprendime[4] sakoma, kad jam buvęs pristatytas padirbtas jo tėvo Kazimiero aktas ir padirbėjas už tai buvęs nubaustas. Tą netikrumą pastebėjo, žinoma, ne kunigaikštis, bet kanceliarija. Per šimtą metų po to kanceliarijos aktų tikrinimo praktika turėjo, žinoma, ištobulėti. O tuo tarpu minėtame 1592 m. patvirtinamajame rašte abu įrašyti aktai yra padirbti. Visų pirma Aleksandro rašte yra trys dalykai, kurių tikrame akte negalėjo būti: data 1491 m., kada Aleksandras dar nebuvo didžiuoju kunigaikščiu, nurodymas kaip Žemaičių seniūno ir Trakų pono Stanislovo Goštauto, kuris niekada nėra buvęs Žemaičių seniūnu (tais metais Žemaičių seniūnu buvo Stanislovas Kęsgailaitis, o Trakų ponu kitas asmuo — Mykolas Radvila), ir galop pasakymas, kad žemė duodama Josvainių apskrities *(okruh)* bajorui. Norėdami ryškiau atsiskirti nuo ūkininkų, bajorai savo administracinius vienetus ėmė kartais vadinti *okruh* tik XVI a. antrojoje pusėje. Taigi čia aiškus falsifikatas, padarytas neseniai prieš patvirtinant, XVI a. gale. 1415 m. Vytauto rašte taip pat kalbama apie Josvainių okruhą, kurio tada negalėjo būti, ir pats akto formuliaras visiškai ne Vytauto laikų, o XVI amžiaus, taigi ir tas aktas yra falsifikatas. Vadinasi, remiantis vien tik dviem falsifikatais, buvo patvirtinta bajorystė aktu, kurio tikrumas nekelia abejojimo. Jo nuorašas pasiliko Lietuvos Metrikoje, kaip ir kitų didžiųjų kunigaikščių raštų, o originalas tuoj buvo įrašytas į Žemaičių žemės teismo knygas, kur įrašas ir dabar tebėra.

Lietuvos Statutas numatė dideles bausmes už dokumentų suklastojimą, teismuose dažnai buvo keliamas klausimas, kad priešingos šalies pristatomi aktai esą padirbti, netikri *(zmyšlenyje, novo utvoronyje)*, bet dažnausiai, jei dokumentuose nebuvo aiškių skutimo žymių, tai pareiškimas baigdavosi niekais,— bylininkas prisiekdavo, kad radęs tuos dokumentus tokius, kokie yra, tėvui mirus, pats jų nepadirbęs, ir toliau jų tikrumas nebuvo tikrinamas. Nebuvo priemonių dokumentams patikrinti. Nei šalys, nei advokatai nesuprasdavo senųjų dokumentų ypatybių. To-

[4] LMZap, sk. 524.

dėl teismo knygose ir sprendimuose labai daug įrašyta aiškiai padirbtų dokumentų.

Tiriant dokumentus, reikia žiūrėti visa ko. Universiteto bibliotekoje yra keli dokumentai iš Kivylių dvaro, pažymėti 1561, 1562 ir 1565 metais, su antspaudais. Skaitant tekstą, atrodo, nebūtų pagrindo įtarti jų, nebent tai, kad tekste pasakyta, jog du vėlesnieji esą pasirašyti davėjo, bet parašo juose nėra. Liudytojų antspaudai yra, kaip turėtų būti. Be to, dviejų vėlesniųjų dokumentų, 1562 ir 1565 m., turinys yra maždaug tas pats, taigi ne visai aišku, kam reikėjo rašyti vienu reikalu du aktus. Ir parašo trūkumas, ir surašymas dviejų aktų panašiu reikalu galbūt galima būtų kaip nors išaiškinti ir laikyti dokumentus tikrais. Bet popieriaus ištyrimas rodo ką kita. Pirmojo 1561 m. dokumento popieriaus ženklas yra šernas. Popierius su įvairiais šerno ženklais buvo vartojamas maždaug 1540—1570 metais. Taigi pirmasis dokumentas dėl popieriaus nekelia abejojimo. Antrojo, 1562 m., dokumento popieriaus ženklas yra vytis. Toks Lietuvos darbo popierius vartotas Lietuvoje maždaug tarp 1585 ir 1610 metų. Vadinasi, šis dokumentas yra padirbtas tame laikotarpyje. Trečiojo, 1565 m., akto popieriaus ženklas yra kirvio herbas. Toks popierius vartotas taip pat ne 1565 m., bet vėliau. Taigi čia popieriaus ištyrimas parodė dviejų aktų netikrumą. Juodu surašyti davėjo vardu, jau jam mirus. Ne tik popierius, bet ir pergamentas įvairiais laikotarpiais buvo vartojamas nevienodas.

Kurijos archyve yra, pavyzdžiui, 1533 m. tikras aktas ir 1542 m. falsifikatas — Žygimanto Senojo vardu Vilkijos bažnyčiai. Kaip matyti, pergamentas falsifikate visai kitoks, ne toks, koks tuo metu buvo vartojamas. Vilkijos bažnyčios akto falsifikatą rodo, be to, raštas, lengvai įskaitomas kiekvienam. Iš tikrųjų 1533 m. rašto, nesimokę jo skaityti, jūs neišskaitysite. Vilkijos bažnyčios akte nėra Žygimanto parašo, kuris turėjo būti tikrame akte. Raštininku pasirašęs ne kuris Žygimanto raštininkas, kurie visi yra žinomi, bet kažin koks Vilniaus kunigas. Be to, tekste kalbama apie valakus. Valakų reforma prasidėjo Lietuvoje 1547 m., ligi to laiko jokių valakų tikrojoje Lietuvoje nebuvo. Taigi ir viena, ir kita rodo to akto netikrumą. Tikras jame tegali būti antspaudas, paimtas galbūt iš kurio kito rašto arba nulietas pagal tikrą antspaudą.

«Акты Виленской комиссии» 24 tome Nr. 173 yra paskelbtas Žygimanto 1565 m. raštas, įrašytas į teismo knygas 1798 metais. Įrašant pažymėta, kad aktas esąs su karaliaus antspaudu ir parašu. Iš visa ko matyti to akto aiškus netikrumas. 1565 m. viešpatavo ne Žygimantas, bet Žygimantas Augustas, kuris niekados nesivadino Žygimantu. Visas jo tekstas toks, kokio negalėjo būti tikrajame akte. Man pavyko surasti šito akto originalą. Jis dabar yra Universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje. Raštas, matyti, padirbtas ne anksčiau kaip XVII a. gale. Karaliaus antspaudas tikrai yra, bet ne Žygimanto, o daug vėlesnio — Mykolo Višniaveckio, nuplėštas, matyti, nuo kurio nereikalingo dokumento ir čia priklijuotas.

Taigi, tiriant aktą ir nustatant jo tikrumą ar netikrumą, reikia žiūrėti visa ko — ir koks popierius, antspaudai, data, minimi jame asmenys, ypač valdininkai, kurių valdininkavimo datos gali būti žinomos, ir rašto ypatybės, ir vartojami akte terminai, ir visas akto formuliaras.

Viso to išnagrinėjimas, sakyčiau, sudaro praktinę diplomatikos dalį. Tik visa tai išnagrinėjus, tegalima naudotis aktu mokslo reikalams. Bet reikia atsiminti, kad ir tikrame akte gali būti klaidų, pavyzdžiui, metų pažymėjimas nesutinka su indiktu,— tačiau juk ir dabar metų pradžioje turbūt visi dažnai parašome pernykščius metus. Kartais klaidingai tituluojamas kas nors ir iš liudytojų dėl nežinojimo jo tikro titulo. Pavyzdžiui, „Praeities" I tome mano yra paskelbtas iš originalo 1539 m. aktas, kur liudytojų tarpe yra nurodytas Semeliškių karuža Jonas Martynavičius. Jonas Martynavičius nėra buvęs Semeliškių karuža. Tuo laiku, nuo 1538 iki 1566 m., Semeliškių karuža buvo Jonas Selickis. Taigi čia, matyti, kažin kokia raštininko klaida, greičiausiai nurašant aktą iš nuorašo praleista visa eilutė, bet vis dėlto dokumentą iš visų kitų aplinkybių reikia pripažinti tikru. Sunkiau yra, kai teturime akto nuorašą. Čia akto netikslumas daug galėjo priklausyti ne nuo paties akto, bet nuo perrašinėtojo nesugebėjimo jį gerai išskaityti ir nurašyti. Jei pažiūrėtume į Vytauto 1421 m. privilegiją Žemaičių vyskupystei, paskelbtą vyskupo Valančiaus „Žemaičių vyskupystėje", pamanytume, kad ji netikra — taip iškraipyti visi liudytojų vardai. Bet iš originalo, kuris dabar yra Čiurlionio galerijoje, matyti, kad iškraipyta yra ne pačiame akte, bet tik perrašinėtojo, nemokėjusio gerai išskaityti. Tuo metu ir raidės, ir skai-

čiai buvo rašomi kitaip, ne taip, kaip dabar. Kurijos archyve yra Ramygalos bažnyčios aktai. Užpakalyje jie pažymėti 1706 metais, jų nuorašuose tie patys metai. Taip galėtų atrodyti ir iš originalų. Bet tai tik todėl, kad tuo metu 5 buvo rašomi taip, kaip dabar rašomi 7. Taigi čia visai tikri 1506 m. aktai.

Ignas Danilavičius yra paskelbęs „Skarbiec dyplomatów" 1 tome [Wilno, 1860] Nr. 352 didžiojo kunigaikščio Algirdo raštą, kuriame patikrina Tunkeliui žemes 1337 m. Tą aktą kai kurie, pavyzdžiui, žinomas istorikas Prochaska, laiko tikru Algirdo aktu. Kiti mano, jog tai falsifikatas. Jame minimas Rodūnės vietininkas Jonušis Kastevičius. Jis buvo Rodūnėje vietininku su pertraukomis maždaug 1496—1523 metais. Jau vien dėl to, nekalbant apie visą akto formuliarą, reikėtų tą aktą laikyti falsifikatu. Betgi tai nėra joks falsifikatas, o visai tikras aktas, kuriame nurašinėtojas, matyti, yra negerai išskaitęs kunigaikščio vardą ir datą; vietoje *Oleksandr* jis išskaitė *Olgierd* ir vietoje *Zi* ir *Me* išskaitė *SOME* [16], tai visos jo klaidos. Atitaisius tas klaidas, gaunamas tikras 1501 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro raštas.

Dabar neseniai Krokuvos Mokslų Akademijos yra išleistas pirmas sąsiuvinis Vilniaus vyskupijos aktų rinkinio. Labai gerai išleistas, pažymint falsifikatus ir įtartinus raštus. Vienas raštas, Nr. 91, rašytas Taujėnuose, yra pažymėtas neabejotinu falsifikatu. Jis ten spausdintas iš nuorašo, kuriame data pažymėta 1425 m. [17]. Bet jei tą datą kiek pakeisime, pavyzdžiui, į 1525 metus, tai tas aktas atrodys visai ne toks nepatikimas. Greičiausiai metų pažymėjimas tėra nurašytojo klaida. Taigi ne visa, kas atrodo netikra, jau yra visiškai atmestina. Norintiems pasipraktikuoti aktų ir datų tikrumo nustatyme patartina panagrinėti Vilniaus komisijos „Aktų" 24 knygą. Joje aktai labai bjauriai išleisti. Supainiotos datos, nemaža falsifikatų. Gerai išnagrinėjus juos, nebebaisu bus lįsti į aktų mišką ir jame orientuotis. Apie Lietuvos aktų falsifikavimą yra bent kiek rašyta mano straipsnelyje „Praeities" I tome, Sochanevičiaus „Ateneum Wileńskie" 10—11 sąs., V. Semkovičiaus „Ateneum Wileńskie" VII tomo 3/4 sąs., Hruševskio ir kitų.

III

Prieš analizuojant bet kurį aktą, visų pirma reikia nustatyti jo tekstą, toliau išaiškinti asmenis, kurių vardu aktas surašytas ir apie kuriuos jame kalbama, išaiškinti vietą, kurioje jis sudarytas ir apie kurią jame kalbama, ir nustatyti akto sudarymo datą. Visa tai tenka padaryti prieš pasinaudojant aktu bet kuriam tyrinėjimui.

Dabartinį spausdintą ir rašytą tekstą mes esame pripratę automatiškai skaitydami išsiaiškinti; tam nereikia galvojimo. Jį automatiškai suprasti padeda skiriamieji ženklai ir didžiosios raidės. Bet senovės aktuose tų pagalbinių priemonių, be kurių dabar negalima apsieiti, nėra. Norint suprasti, kas tai yra senas XV a. raštas, reikia įsivaizduoti tekstą, kuriame nėra jokių kitų skiriamųjų ženklų, kaip tik taškas po kiekvieno žodžio. XVI a. raštuose nėra ne tik skiriamųjų ženklų, bet ir aiškių tarpų tarp žodžių. Tarpai pareina nuo to, kada ranka atitraukiama nuo rašto, kada atrodo gražiau juos padaryti. Didžiosios raidės tevartojamos ne gramatiniais, bet estetiniais samprotavimais, kad visas raštas atrodytų gražiau. Jeigu taip sutvarkytume kurį spausdintos knygos puslapį, tai rašto teksto nustatymas nebūtų toks automatiškas, kaip dabar, bet būtų visai rimtas darbas, reikalingas nemažo vargo ir prityrimo.

Žinoma, ne kiekvienas senoviškas raštas yra parašytas taip sunkiai mūsų atžvilgiu; jame vis dėlto kartais yra vienur kitur koks taškelis, žodžiai ne visada sulieti, tarp jų esti tarpai ar maži tarpeliai, ne visi žodžiai perskelti pusiau. XVI a. antrojoje pusėje dažniausiai raidės suskirstomos maždaug grupėmis pagal žodžius, kaip dabar, bet ne visuomet. Todėl nurašant kurį aktą, visada reikia jį suprasti, interpretuoti ir nuoraše duoti taip, kaip kad dabar rašytume, t. y. nekeičiant senosios atskirų raidžių rašybos, rašyti kiekvieną žodį skyrium, didžiąsias raides rašyti ten, kur jos dabar rašomos, skiriamuosius ženklus dėti ten, kur jie dabar dedami, ir tokius, kokie dabar dedami. Tik išimtiniais atvejais akto nuorašą tenka kitaip daryti.

Padaryti tokį nuorašą, kaip originalas, vis vien negalima. Mes esame nusistatę tarp atskirų žodžių palikti tam tikrą tuščią tarpą. Tuo tarpu senajame rašte tarp įvairių vieno žodžio ir kelių žodžių raidžių tarpai yra nevienodi.

Yra visas paprastas tarpas, $^1/_2$ tarpo ir $^1/_4$ tarpo. Visa tai neišmatuojama, o nurašant tik maždaug tokiais tarpais, kaip originale, nebus duotas tikslus originalo vaizdas. Todėl kiekvienas akto nurašymas yra kartu jo teksto išaiškinimas. Toks išaiškinimas negali apsieiti be subjektyvaus teksto interpretavimo, ir labai dažnai neišvengiama klaidų. Reikia tik rūpintis, kad tokių klaidų būtų mažiau, imtis visų priemonių, kad tekstas būtų suprastas tikrai, t. y. taip, kaip jį norėta parašyti.

Pavyzdžiui, aš nurodysiu „Istorijos archyvo" 336 sklt., kur aš buvau perskaitęs ir išspausdinęs: *А на дву частех пуста земя Сюломин Бутюв. Над ставем. Лукаш Насаитыс* ir t. t. Ir tik paskui man paaiškėjo, kad tekstas turi būti visai kitoks, būtent: *А на дву частех пуста земя. Сюло Минбутюв над ставем. Лукаш Насаитыс* ir t. t. Prasmė visai kita, nors raidės pasilieka visos tos pačios. Tą klaidą teko atitaisyti vėliau. Tai visai ne spaudos, bet mano skaitymo klaida. Arba ten pat 332 sklt. išspausdinta *Матешюш Келоить*, o tik paskiau man paaiškėjo ir teko atitaisyti, kad turi būti *Матеи Юшъкелоить* — klaidingas raidžių suskirstymas žodžiais. „Istorijos archyvo" atitaisymuose pastebėsite ir daugiau tokių skaitymo klaidų.

Tokių klaidų yra visuose aktų leidiniuose. Pavyzdžių galima būtų prisirinkti begales. Aš tik kelis jų nurodysiu, gana tipingus. 1897 m. skelbdamas Kazimiero metrikos knygą prof. M. Dovnar-Zapolskis yra išspausdinęs: *Пану Контовту у Кнетонской волости люд Овняне 30 и чотыри человеки*[5] ir rodyklėje pažymėjo tik *Овняне*. Prof. I. Lappo, 1910 m. publikuodamas tą pačią Kazimiero metrikos knygą, taip pat išspausdino ir pažymėjo rodyklėje[6], tik pataisė: *люди Овняне*. Aš manau, kad žemaičiams nesunku bus tą klaidą atitaisyti. Kantautui buvo duoti ne Aunėnai, bet Lyduvėnai, taigi spausdinant dėl nesiorientavimo kaip reikia vietos geografijoje vienas žodis perskirtas į du.

Tas pats Dovnar-Zapolskis, skelbdamas Žygimanto Kęstutaičio raštą Žemaičių seniūnui[7]: *. . .дал по человеку тои Жомоити,* tarp ko kito duoda tokius bajorų vardus: *Сковдирдувиля, Шустябутю.* Tokius vardus ir perskaityti sunku, ir negalima suprasti lietuviškai. Bet įsižiūrėjus matyti,

[5] DMA, p. 39.
[6] LMZap, sk. 77.
[7] DMA, p. 535.

kad tai yra trys vardai — *Сковдирду, Виляшу, Стябуто* — turbūt Škaugirdui, Vileišiui, Stebučiui. Taigi, kad ir kiek sudarkyti nurašant,— o tas aktas ten paskelbtas ne iš originalo, bet iš vėlesnio nuorašo,— tačiau vis dėlto visiškai suprantami ir patikimi vardai. Paimsime neseniai išleistą Vilniaus vyskupijos diplomatinį kodeksą, paskelbtą lenkų profesorių Fijaleko ir Semkovičiaus. Šiaip jis rūpestingai išleistas. 245 p. 1454 m. akte išspausdinta: *dal ... tri zemli na imja Danewu, Racziutinu u Relutowu, Ilju* (vardas), *dej osm' czelowekow' na imja Rymsza, Ejtorta, Stalputja, Chudynusotja* ir t. t., iš viso tik 7 vardai, nors akte pasakyta, kad duodamos 3 žemės, ne 4, ir 8 žmonės, ne 7. Aišku, kad *Ilju* kablelis *dej* reikia skaityti *i liudei, osm čolovekov,* ir kad nepaprastas vardas *Chudynusotja* bus dviejų žmonių vardai *Chudynu* ir *Sotja.* Šita klaida paaiškinama nepakankamu leidėjų mokėjimu senosios rusiškos kalbos.

Tame pačiame leidinyje p. 249 liudytojų tarpe nurodyta: *Prasentibus ... dominis Andrea Sakowicz duce, Andrea dicto Szach* ir t. t. ir prieraše pažymėta, kad Andrius Sakavičius kai kuriuose dokumentuose vadinamas *ductor supremus exercitus* — vyriausias kariuomenės vadas. Matyti, norėta paaiškinti, kodėl čia prie jo vardo paminėta *dux.* Bet čia tėra kablelio klaida. Leidėjai vietoje dėję kablelį prieš *dux,* įdėjo po to žodžio, ir todėl įvyko visa painiava. Matyti, Andrius Šachas jiems buvo nežinomas asmuo, tuo tarpu rusiškuose dokumentuose jis vadinamas *kniaz,* taigi *dux* čia ne Sakavičius, bet Šachas. Pačių leidėjų padėtas ne vietoje kablelis juos suklaidino.

Dar vienas pavyzdys. Vilniaus komisijos „Aktuose" du kartus paskelbtame iš to paties vėlesnio nuorašo 1550 m. Trobų inventoriuje tarp ko kita pasakyta: *w puszczach wolno zwierza wszelakiego busieciami strzelać* [8]. Ir leidėjų paaiškinimuose sakoma, kad *buseč* esąs medžioklės padargas. Niekur kitur nėra jokios žinios apie tuos busiečius. Taigi arba tai yra vienintelė žinia, kas, žinoma, galėjo būti, arba čia padaryta klaida, nežinant senovės medžioklės technikos. Tada dažnai buvo medžiojama su tinklais, į kuriuos buvo varomi žvėrys. Ir pats tekstas, turint galvoje dar nenusistovėjusią lenkišką rašybą, galėjo būti toks: *W puszczach wolno zwierza wszelakiego bi i [s] sieciami strzelać.* Visos raidės pasilieka tos pačios, tik *u* iš-

[8] AVK. V., 1888, t. 14, p. 237.

skaidoma į dvi *i*, o kadangi prielinksnis *s* prieš žodį, prasidedantį raide *s*, beveik niekuomet nebuvo rašomas, todėl ir čia pakako vienos *s*, nors dabar mes įrašytume ir antrą prielinksnio *s*. Ar taip tikrai yra šiuo atsitikimu, man sunku pasakyti, bet tokį galimumą, leidžiant neaiškų tekstą, reikia nurodyti.

Aš sustojau tiek ilgai ties tomis klaidomis, kad įsitikintumėte, jog senovės dokumento tekstas nėra duodamas parengtas ištisai, ir jį tik reikia nagrinėti, kad visų pirma tikrą akto tekstą reikia dar nustatyti. Visiškai pasitikėti net ir patikimais leidėjais negalima.

Bet, antra vertus, nereikia skubėti taisyti neaiškų pirmu žvilgsniu tekstą. Kaip atsargiai reikia atitaisyti rašto klaidas, galiu nurodyti, pavyzdžiui, šį atsitikimą, tiesa, ne iš Lietuvos, bet iš Rusijos aktų. S. Valkas, rašydamas labai gerą straipsnį apie pasidavimo aktus [9], turėdamas tam tikro tipo vienintelį nedatuotą aktą, kur pasakyta: *продалась Настасья Онаньина жена... Василья Борисовича дьяку Останку* ir t. t., laikydamas tai rašto klaida, atitaiso į *Василью Борисовичу дьяку Останку*. Matyti, pasitikėjo pirmu įspūdžiu, kad tai klaida. Autoriui kaip tik svarbu buvo nustatyti to akto datą. Iš kitų aplinkybių jis nustato, kad tai turėjęs būti XV a. aktas. Bet tą priemonę, kuri pačiame akte buvo jo datai tiksliau nustatyti, jis panaikino, iškreipęs tekstą, kuriame aiškiai pasakyta, kad moteriškė parsidavusi Vosyliaus Borisovičiaus dijokui, arba raštininkui, Ostankai, ne Vosyliui Borisovičiui. Kadangi tas Vosylius Borisovičius turėjo savo raštininką, jis turėjo būti kunigaikštis ar didesnis bajoras, taigi asmuo, kuris turi būti žinomas iš aktų ar iš metraščių. Suradus iš kitur jo gyvenimo metus, galima būtų buvę tiksliau nustatyti akto datą. Tai, kas pirmu pasižiūrėjimu gali atrodyti klaida, nereikia dar tuojau taisyti, bet tik atidžiau patyrinėti, ir gal pasirodys, kad tekstas buvo negerai suprastas, bet jokios klaidos rašte nėra.

Tekstui suprasti kai kurių sunkumų sudaro to meto rašybos ir kalbos ypatybės. Kaip jau sakiau, prielinksnis *s* (t. y. *su*, pvz., *s sestroju*) prieš žodį, prasidedantį ta raide, paprastai nebuvo rašomas, taip pat ir *v*. Lenkų kalba plito raštuose ir iš tikrosios Lenkijos, ir iš Mozūrų; o mozūrai

---

[9] *Валк С.* Грамоты полные.— Сборник статей по русской истории, посвященных С. Ф. Платонову. Пб, 1922, с. 119.

bez ir *przez* vartojo ir tebevartoja ne taip, kaip kitur Lenkijoje, bet atvirkščiai (*przez patki bez most* — be lazdos per tiltą). Tie ir kiti žodžiai Lietuvos dokumentuose dažnai buvo vartojami mozūriškai. Yra ir daugiau senovės aktų kalbos ypatybių, kurių čia nesuminėsiu.

Dabar tenka išaiškinti, kaip įvairūs asmenys buvo žymimi aktuose. Mes taip esame pripratę prie to, kad kiekvienas asmuo turi savo vardą ir pavardę, paveldėtą po tėvų, kad kitoks asmens vadinimas atrodo nesuprantamas. Tuo tarpu žmonių žymėjimas vardais ir pavardėmis tėra palyginti naujas dalykas, atsiradęs įsigalėjus miestų gyvenimui ir pasų sistemai [18]. Kaip žinote iš laikraščių, turkai tik prieš porą metų tejvedė pas save pavardes. Pirmiau jie neturėjo pavardžių, kiekvienas teturėjo asmens vardą. Tas žmonių vadinimas asmens vardu nėra vien Turkijos ypatybė, bet viso pasaulio. Taip buvo ir Lietuvoje. Kiekvienas žmogus turėjo savo asmens vardą. Vytauto raštuose sakoma, kad Vizbarui duodąs žmogų Sarvydą, Mingailai, Vizbaro broliui,— žmogų Mažbutą ir t. t. Vizbaras, Sarvydas, Mingaila, Mažbutas tai tėra asmens vardai, kaip kad dabar Jonas, Petras. Vienos apylinkės sėsliųjų žmonių tarpe tokio žmogaus asmens apibrėžimo pakako. Kai norėta aiškiau pažymėti, apie kurį asmenį kalbama, tai buvo dar paminima, kieno jis sūnus, kieno brolis, kaip sakytame tekste nurodyta, kad Mingaila buvęs Vizbaro brolis. Ir Vytauto laikais, ir vėliau be asmens vardo buvo dažniausiai nurodomas ir tėvo vardas. Taip tame pačiame Vytauto rašte sakoma, kad duodamas žmogus „Žygiu Ginkoviču"— t. y. Žygiui Ginkaičiui, kitaip sakant, Ginkaus sūnui Žygiui; -aitis, -onis, -ūnas — tėra sūnus. Ta galūnė seniau buvo gyva ir turėjo tą pačią reikšmę, kaip dabartinė galūnė -aitė, -ytė, -ūtė, t. y. duktė. Taigi kalvio sūnus buvo Kalvaitis, jo duktė — Kalvytė ar Kalvaitė, Petro sūnus — Petraitis, Petronis ir t. t., jo duktė Petraitė, rykūnės, t. y. dvaro gaspadinės, sūnus buvo Rykūnaitis, jos duktė — Rykūnaitė, Gaudužės sūnus — Gaudužaitis, jos duktė — Gaudužaitė ir t. t. Čia nebuvo jokios pavardės, tik nurodymas, kas buvo tėvai, tėvas arba motina.

Tos galūnės kilimui iš tėvų pažymėti įvairiose tarmėse buvo nevienodos. Kaip sakiau, Žemaičiuose buvo -aitis, maždaug taip pat ir Rytų Lietuvoje, į rytus nuo Vilniaus -aicis, Ukmergės ir Panevėžio apylinkėse dažniausiai -ūnas,

Kauno apylinkėse -onis. Rašant aktą rusiškai arba lenkiškai, buvo rašoma kartais lietuviška forma, kartais rusiška forma -evič, -ovič. Nereikia manyti, kad tai buvo koks lietuviško vardo rusinimas. Kaip kalbant apie kalvį rusiškai buvo rašoma rusišku žodžiu *koval*, taip kalbant apie kalvio sūnų buvo rašoma *kovalevič*, tas pats buvo taikoma ir vardams, *-vič* tebuvo rusiška galūnės forma sūnui žymėti, daugiau nieko. Tas pats asmuo vieną kartą buvo rašomas lietuviška forma, kitą kartą rusiška forma, ir neretai viename akte. Kauno centraliniame archyve turime du aktus iš Surviliškio, netoli Kėdainių. Viename, 1538 m., parašyta: Mikolai Buividonis, antrame, 1548 m.,— Mikolai Buividovič. Abiejuose kalbama apie tą patį asmenį. Ir tais žodžiais — Buividonis, Buividovič — tepasakoma, kad jo tėvo vardas buvo Buivydas,— nei viena, nei antra nėra to Mikalojaus pavardė.

XVI a. jau pradeda rastis ir pavardžių, trijų tipų — giminės, vietos ir užsiėmimo arba kito praminimo. To Mikalojaus Buividonio sūnus Jonas akte buvo vadinamas Jan Mikolajevič Buividoviča, jo vėl sūnus Petras bus vadinamas arba trumpu Piotr Janovič, arba ilgesniu Piotr Janovič Mikolajeviča, arba Piotr Janovič Mikolajeviča Buividoviča, arba, išleidus senelio vardą, Piotr Janovič Buividoviča, arba jau naujoviškai Piotr Janovič Buivid, arba tiesiog Piotr Buivid. Prosenelio asmens vardas Petrui tapo giminės pavadinimu, jo pavarde. Paprastai vardine pavarde buvo imamas XVI a. paskutinis giminėje lietuviškas asmens vardas. Kadangi lietuviški asmens vardai Lietuvoje dar labai plačiai buvo vartojami XV a. gale ir XVI a. pradžioje, tai tos lietuviškos giminių pavardės paprastai nėra labai senos, jos kilusios dažniausiai iš žmonių, gyvenusių XV a. antrojoje pusėje.

Gimininių pavardžių susidarymą pailiustruosiu Astikų gimine. Astikas buvo labai žymus Vytauto bajoras. Vienas jo sūnus turėjo lietuvišką vardą Radvila, o antras vadinamąjį krikščionišką — Stanislovas. To Stanislovo įpėdiniai vėliau vadinosi paskutiniuoju giminėje nekrikščioniškuoju vardu — Astikais, o Radvilos Astikaičio įpėdiniai — Radvilomis. Tai buvo pagrindinė gimininės pavardės susidarymo taisyklė. Bet nuo XVI a. antrosios pusės kai kurie bajorai, norėdami pabrėžti savo giminės senumą, imdavo kartais vadintis dar ir ne paskutiniojo lietuviško vardo savo pirmtako vardu, kurį ėmė savo pavarde, bet

senesniojo, gal iš padavimų, gal ir tikru. Pavyzdžiui, kai kurie Astikai XVI a. viduryje nesitenkino Astiko pavarde, o vadinosi Sirpučiais, Viršilomis. Sirputis ir Viršila buvę vytautinio Astiko pirmtakai. Tokių pavyzdžių galima būtų nurodyti gana daug.

1528 m. bajorų kariuomenės sąraše lenkų maršalo Pilsudskio pirmtakas pažymėtas Stonio Giniotaičio (Stanis Giniataitis) vardu. Jo sūnus Baltrus paprastai vadindavosi Baltromei Stanislavovič Giniatoviča,— tai yra visai taisyklingas pavadinimas. Bet kai kuriuose aktuose jis yra pažymėtas Baltromei Stanislavovič Giniatoviča Rymševiča. Tuo norėta pabrėžti, kad jis veda savo giminę ne tik nuo Ginioto, bet dar nuo seniau, nuo Ginioto tėvo Rimšos. Bet labai daugelyje aktų jis vadinamas ne Giniotaičiu, o Pilsūdiškiu, nuo pagrindinio savo dvaro Pilsūduose — Baltromei Stanislavovič Pilsudski. Nereikia manyti, kad jis sulenkino savo pavardę, jis tik nurodė ja, iš kurios vietos yra kilęs. Pilsudskij jo pavadinime tereiškė *pilsudskij zemianin* — Pilsūdžių arba Pilsūdiškės žemininkas, kaip Putvinskij — Putvių žemininkas. Lietuviškai kalbant, jis visiškai negalėjo būti tada vadinamas Pilsudskiu, kaip dabar kad sakoma, bet ar Pilsūdiškiu, ar kaip kitaip.

Tuo laiku, ypač apie XVI a. galą, atsiranda ir daugiau tokių pavardžių, kilusių iš vietos pavadinimo. Kulvos dvarelio savininkai, kilę iš bajoro Ginvilos, dar XVI a. pradžioje visi tesivadino Ginvilaičiais, o greit po to ėmė vadintis kartais Ginvilaičiais, kartais Kulviečiais. O antrojoje XVI a. pusėje paprastai jau niekas jų nebesivadino Ginvilaičiais arba Ginvilais. Pavardė, kilusi iš vietos pavadinimo, nugalėjo pavardę, kilusią iš protėvio vardo. Bet jeigu pirmąjį rašiusį lietuviškai Abromą Kulvietį rasime kuriame akte pavadintą Abromu Ginvila arba patys jį taip pavadinsime, bus visai taisyklingas pavadinimas.

Forma tų pavardžių, kilusių iš vietos pavadinimo, iš pradžios kartais svyruodavo. Pavyzdžiui, Biržiškų protėvis Jurgis Baltramiejaitis, turėjęs dvarelį Biržų lauke, Karšuvos valsčiuje, aktuose 1602—1640 m. yra vadinamas: Biržulovskij, Biržickij, Biržiško, Biržyskovič. Visa tai nurodau tam, kad dabar negalimi pavardžių svyravimai senovėje, nenusistačius pavardėms, buvo visiškai paprastas dalykas. Tas pavardžių svyravimas kartais sukelia tam tikrų nesusipratimų. Pavyzdžiui, prof. I. Lappo savo

tyrinėjimo apie Lietuvos Statutą I tomo p. 42 duoda žinių apie Stanislovą Narkuškį, o p. 43 — apie Stanislovą Gabrijolavičių. Tuo tarpu tai yra vienas asmuo.

Galop paskutinę pavardžių grupę sudaro pavardės, kilusios iš praminimo arba darbo. Šarka nebuvo koks asmens vardas, o tik pravardė, virtusi pavarde. To žodžio prasmė aiški, todėl aktuose koks nors Jonas Šarka kartais rašomas Jan Šarka, o kartais rusiškai Jan Soroka, bet tai tas pats asmuo. „Istorijos archyve" surasite asmenį, kuris tame pačiame dokumente vadinamas ir Ščepan Tūbis lietuviškai ir Ščepan Šopoval rusiškai. Ten ir daugiau yra tokių pavyzdžių.

Kartais giminystė gali turėti nemažą reikšmę, tyrinėjant kurį istorijos klausimą, ir dėl nepakankamo susiorientavimo įvairiuose asmenų pavadinimuose nukenčia išvados. Pavyzdžiui, Liubavskio ir kitų buvo aiškinamasi, ar XVI a. pradžioje Lietuvos valdyme dalyvavo senos giminės, ar jų tarpe buvo iškilę ir naujų. Dėl vadinamųjų pavardžių įvairumo padaryta kai kurių klaidų. Nasilauskiai palaikyti nauja gimine [19]. Tuo tarpu Nasilauskiai tėra tie patys Sakavičiai, gerai žinomi XV amžiuje. Andrius Sokaitis ir paskui jo sūnus Bagdonas yra buvę Polocko ir Trakų vaivados. Vitebsko vaivada Juri Nosilovskij, pasivadinęs taip nuo savo Nosilovo dvaro, paveldėto po Andriaus Sokaičio, yra tos pačios senosios ponų giminės, ne kurios naujai iškilusios. Kauno vietininkas apie 1490 m., aktuose kartais vadinamas Kauno vaivada, Stonkus Kastevičius nėra kokios naujos giminės žmogus, bet Trakų vaivados Leliušio tikras anūkas. Tokių nesusipratimų galima būtų nurodyti ir daugiau.

Taigi suglaudus, kas pasakyta apie asmenų pavadinimus senovės Lietuvos aktuose, reikia pabrėžti, kad visų pirma asmuo buvo vadinamas savo paties vardu, antra, jis buvo žymimas tėvo arba motinos vardu ir, be to, ne anksčiau kaip XVI a., kartais vadinamas kuriuo kitu pavadinimu — giminės, vietos, darbo,— kuris turėjo eiti asmens pavarde, bet tos pavardės labai svyravo. Taigi nepanašus vieno asmens pavadinimas dviejuose aktuose nerodo, kad kalbama apie du asmenis. Tai dar visada reikia ištirti.

Aktų chronologijai ir tikrumui nustatyti pažymėsiu čia prie progos, kad tokios formos, kaip, pavyzdžiui, Jan Pet-

rovič Stankoviča Vizboroviča XVI a. labai buvo įprastos, bet XV a., Kazimiero laikais, jų visai negalėjo būti.

Baigdamas apie asmenų pavadinimus, noriu pabrėžti, kad XVI a. ne tik nebuvo nusistovėję tie elementai, iš kurių susidarė pilnas asmens pavadinimas (tam pačiam asmeniui vadinti vieną kartą buvo vartojami vieni elementai, kitą kartą — kiti), bet ir nebuvo nusistovėjusi tų elementų eilė, kaip kad vėliau — pirma asmens vardas, paskui tėvo vardas, o gale pavardė arba tai, kas ją atstoja. Pavyzdžiui, apie XVI a. vidurį Kauno karuža Baltromei Pacovič Voina Vitortoviča paprastai vadinosi Voina Pacovič, t. y., sakytume, pravarde ir tėvo vardu. Aleksandro laikų Veliuonos vietininkas buvo vadinamas Martin Jakubovič, Martin Jakubovič Butrim ir Butrim Jakubovič. Čia vėl giminės pavadinimas atstoja asmens vardą. Arba vėl vienas Žygimanto Augusto raštininkų buvo Manovskij Fedorovič,— pavardė, kilusi iš vietos pavadinimo, atstoja asmens vardą. Šitokie visokie mūsų atžvilgiu keistumai nesudarė normos, bet vis dėlto nebuvo reti. Visa tą turint galvoje ir atsikračius nuo taikymo seniems aktams dabartinės asmenų vadinimo praktikos, galima orientuotis tuose senoviškuose asmenų pavadinimuose.

IV

Dar noriu sustoti ties vietų pavadinimais, kurie senovėje skyrėsi nuo dabartinių. Dabar, jei sakoma Deltuva, suprantamas tas miestelis, kuris yra keli kilometrai nuo Ukmergės. Bet jei XV ar XVI a. akte rasime kalbant apie Deltuvos dvarą ar dvarelį, jo vietai nustatyti reiks ištirti kokių 30 kvadratinių kilometrų plotą,— ir prie Veprių bus Deltuva, ir prie Šventosios upės Deltuva, ir anapus Šventosios, kur yra Mokaus akmuo, ten vis buvo Deltuva. XV ir XVI a. dvarai buvo žymimi laukais. Laukas yra nelyginant nedidelis valsčius.

Daugelis laukų yra labai seno kilimo, iš priešaktinių laikų. Vienų laukų plotas buvo didesnis, kitų mažesnis. Senuose laukuose susidarydavo nauji laukai naujais pavadinimais, kilusiais dažniausiai iš pavadinimo tos bajorų giminės, kurios dvarai ten buvo. Netoli Žeimio, Kauno apskrityje, buvo vienas tokių laukų — Maišiogalėlės laukas. 1609 m. kilus teisme ginčui, ar gerai yra įteiktas

antstolio šaukimas, kuriame pažymėta, kad jis paliktas Maišiogalėlėje, bajoras aiškinasi, kad Maišiogalėlių dvarelių esą labai daug, apie 100, nežinia esą, kuriame dvarelyje šaukimas paliktas: *Округ поля Мошшакголского шыроки ест, в котором много домов шляхетских, близу ста домов ест, але однакже кождое имен'е або кожды дом свое назвыско мает: одни домы свои пишут в Нацевичах, другие в Кгедкговдах, третие в Богушах, четвертые в Станюланцах, пятие в Репъниках, шостые в Вотянцах, и далеи в Дрокгатовичах, в Домеиках зъгола много домов, а кожды дом назвыском своим и в своем положен'ю и в суседстве, — якож и я в том же полю Мойшакголском тры фолварки маю: один отчысты Кгедкговды, други в Нацевичах, где з жоною а з детми небощыка Амброжея Нацевича мешкаю, то ест в Дозкшевичах...*[10] Dabar Maišiogalėle tenai tevadinamas, rodos, tik vienas dvarelis. Todėl nepakanka surasti žemėlapyje to paties pavadinimo vietą ir nusiraminti, pasakius sau, kad apie tą vietą kalbama akte. Viename lauke visi dvarai buvo vadinami paprastai to lauko pavadinimu.

Be to, dvarai dažnai būdavo vadinami ne tik lauko, bet ir valsčiaus pavadinimais. Dabartinis Biliūnų dvaras, esantis netoli Raseinių, aktuose buvo vadinamas kartais *dvor Roseini*, kartais *dvor Bilewiczi* (žr. „Istorijos archyve"). Koks nors Gandingos dvarelis buvo nebūtinai pačioje Gandingoje, bet kur nors Gandingos valsčiuje, t. y. maždaug dabartiniame Plungės valsčiuje. Kai kurių valsčių plotai buvo labai dideli. Upytės valsčius arba pavietas tai buvo maždaug dabartinės Panevėžio ir Biržų apskritys. Ir su ta Upyte labai daug nesusipratimų. XVI a. buvo Upytės laukas ir Upytės valsčius. Jokio Upytės miesto ar miestelio nebuvo. Jei kuriame akte randame pasakyta Upytėje — *na Upite* — tai tereiškia paprastai Upytės valsčiuje,— ir tikslesnės vietos reikia ieškoti dabartinių dviejų apskričių plote. Jeigu akte pasakyta *v pole Upitskom*, tai tikslios vietos reikės ieškoti kelių kilometrų plote apie dabartinę Upytę, bet nei vienu, nei antru atsitikimu tai nebus būtinai ta vietelė, kuri dabar vadinasi Upyte. Visa tos dabartinės Upytės istorinė praeitis, remiama Upytės minėjimais aktuose, tėra vienas nesusipratimas.

[10] KŽ, kn. 13, l. 366 a.

Taip pat pavadinimas kurios vietos Panemune, Panevėžiu, Pajūriu ir t. t. reiškia ne daugiau, kaip kad ta vieta buvo prie Nemuno, Nevėžio, Jūros upės ir t. t. Tų senovės vietų visai negalima ieškoti prie dabartinių vietų, kurios tebevadinamos Panemune, Panevėžiu, Pajūriu ir t. t. Sustosiu kiek ties XVI a. Pajūriu. Pajūrio miestelių XVI a. buvo net du, bet nei vienas nesutampa su dabartiniu Pajūriu, kurio tada dar nebuvo. Vienas Pajūris tai dabartinė Kvėdarna, buvusi Pajūrio valsčiuje, antras — dabartinė Tauragė, buvusi net ne Pajūrio, bet Kražių valsčiuje. Taigi, turint XVI a. aktą apie Pajūrio miestelį, dar reikia nustatyti, apie katrą iš šių dviejų miestelių yra tas aktas. Gudų Mokslų Akademija neseniai paskelbė išlikusią Lietuvos Metrikoje Polocko ir Vitebsko vaivados Jono Hlebavičiaus knygą[11]. Tenai p. 283 yra paskelbtas vienas maždaug 1538 m. aktas, prie kurio padėtas toks turbūt XVII a. užrašas — pavadinimas: *Sprawa woyta Pojurskaho na druhich mesczan Witebskich, iż nemec Khirulis zatrzymał witynu za nich**.

Kaip matote, čia kalbama apie Pajūrio vaitą, apie Pajūrio miestelį, apie vytinę. Vytinė tai buvo lietuviškas pavadinimas tam tikro laivo, maždaug tokio, kurį dabar vadiname baidoku. Vytinėmis tebuvo vadinami laivai Nemune ir jo intakuose. Taigi aišku, kad šis aktas nieko bendra neturi su Vitebsku, tai yra Pajūrio miestelio aktas. O kadangi Hlebavičius valdė Tauragę kaip savo žmonos tėviškę, aišku, kad iš Pajūrio miestelių šiame akte tegali būti kalbama apie Tauragę. Jei XVI a. akte kalbama apie Pajūrio bažnyčią, tai čia gali būti arba Kvėdarnos, arba Tauragės bažnyčia.

Didesniųjų dvarų pavadinimai labai keitėsi. Pavyzdžiui, dabartinis Raudondvaris XVI a. gale ir XVII a. pradžioje vadinosi Naujuoju Aukštadvariu *(Novyj Vysokij dvor)*. Pastačius jame apie 1620 m. mūrinius rūmus iš raudonų plytų, jis imtas vadinti Aukštasis Raudondvaris *(Vysoki Červony dvor)*, o vėliau jau taip, kaip dabar, Raudondvariu *(Červony dvor)*. Taigi XVI a. aktuose ieškant žinių apie Raudondvarį, neverta ieškoti *Červonyi dvor* — jo nerasite.

Apie XVI a. Lietuvos administracinį suskirstymą galima gauti supratimo, pavyzdžiui, iš prof. Jakubovskio

[11] Беларускі архіў . Менск, 1928, т. 2.

* *Toliau eina sakinys:* Aš čia perskaitysiu tą aktą ištisai. *Ir paraštėje pažymėta:* KŽ, 264. *(Red.)*

1928 m. išleisto Lietuvos istorinio žemėlapio „Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku“, bet naudotis juo tegalima labai atsargiai. Pavyzdžiui, Tauragė, buvusi Kražių valsčiuje, ten pažymėta Jurbarko valsčiuje, Skuodas, buvęs Viešvėnų valsčiuje, ten pažymėtas Platelių valsčiuje, ir [yra] labai daug kitų didelių netikslumų.

Kalbėjau daugiausia apie XV ir XVI a. aktus. Taigi to laiko aktui gerai suprasti nepakanka mokėti skaitymo technikos ir dabartinės rusų kalbos, reikia ir daugybės istorinių žinių.

Visa tai papasakoju tam, kad priprastumėte į senuosius aktus žiūrėti šių dienų mokslo supratimu, bet praeities akimis, nemodernizuodami to, kas buvo kitaip*.

V

Svarbiausias ir dažnai sunkiausias klausimas tyrinėjant dokumentus yra jų datos nustatymas. Nenustatytos datos aktas yra nelyginant žmogus be vardo. Turint prieš akis dokumentą, visai ne vis viena, ar tai bus Vytauto laikų raštas, ar, pavyzdžiui, Žygimanto Augusto laikų. Tai ne vis viena bus ir pačiam aktui suprasti, ir jo teikiamoms žinioms įvertinti. Datos klausimas nėra toks paprastas net tada, kai pačiame akte data nurodyta. Pavyzdžiui, turime kunigaikščio Švitrigailos rašto originalą, kuriame data yra nurodyta 1461 m., kada Švitrigaila jau seniai buvo miręs. Ir vis dėlto ta data dokumente yra padėta ne dėl kurios rašto klaidos, o visai tinkamai. Mūsiškai ji turi būti suprantama ne 1461, bet 1452 metų. Tokioms pirmu pažiūrėjimu aiškioms Lietuvos dokumentų datoms gerai suprasti reikia kartais nemaža vargo padėti.

Koks buvo metų skaičiavimas senovės nekrikščioniškoje Lietuvoje ir ar buvo koks nuolatinis metų skaičiavimas, dabar ničnieko negalime pasakyti. Greičiausiai kurio ištisinio metų skaičiavimo nebuvo. Tai galime spręsti iš to, kad raštuose, kuriuose nėra nurodyti jų sudarymo metai nei Vakarų Europos — nuo Kristaus gimimo,— nei

* *Skyrelio pabaigoje išbraukta pastaba:* Kita paskaita bus tiktai [1935 m.] vasario 25 dieną, po dviejų savaičių. Kas norėtų pasimokyti skaityti rusiško kirilinio rašto, teužsirašo seminare pas Paulių [?]. *(Red.)*

Rytų Europos (Bizantijos) pavyzdžiu — nuo pasaulio sukūrimo, kuris buvęs 5500 arba 5508 metais prieš Kristui gimstant,— taigi kur nenurodyti šitie krikščioniškieji metai, ten nėra jokio lietuviško metų skaičiavimo. Kaip buvo žymimi metai Lietuvoje, tegalima spėti iš kai kurių vėlesnių atsitikimų. Pavyzdžiui, turiu parduodamąjį aktą, kurio data yra nurodyta taip: *Pisan po Velicedni vo vtorok toho leta prijechavšy z Opočki.* Lietuviškai tiksliai išvertus bus: Rašyta antradienį po Velykų tų metų parvažiavus nuo Opočkos. Ką tai reiškia? Pirmu pažiūrėjimu atrodo, kad dokumento surašymo metai nežinomi. Bet iš tiesų jie visai aiškūs. Opočka yra Rusijos miestas Pskovo srityje. Raštininkas turėjo galvoje metams pažymėti, aišku, ne vien tik dokumento davėjo kelionę į tą Opočką, bet daugelio žmonių kelionę. Žinoma, tokia kelionė negalėjo būti ekskursija, tai tegalėjo būti karo žygis. Reikia ir ieškoti, kuriais metais buvo toks karas. Vienintelis žinomas lietuvių Opočkos puolimas XVI a. (o kad aktas ne ankstesnis kaip 1500 m., matyti iš visų kitų akto aplinkybių) buvo 1517 m. vasarą. Taigi aktas rašytas 1518 m. antradienį po Velykų. Pažiūrėję į tų metų kalendorių, randame, kad Velykos buvo balandžio 4 d., antradienis — balandžio 6 d., taigi akto data visai aiški: 1518 m. balandžio 6 d. Tuo laiku pasakymas „tų metų pavasarį, kada grįžome nuo Opočkos", žinoma, buvo daug vaizdingesnis ir aiškesnis, kaip kad būtų pasakyta 1518 m. pavasarį,— kas gali tą pavasarį atsiminti. Tai bus tas pats, kaip dadar pasakytume: tais metais, kuriais prasidėjo Didysis karas, tais metais, kuriais vokiečiai išėjo iš Lietuvos, tais metais, kuriais buvo įvesta litų valiuta ir t. t. Juk tai daug vaizdingesnis ir lengvesnis atsiminti metų nurodymas, kaip kad pasakymas 1914, 1919, 1922 metais.

Reikia manyti, kad senovės Lietuvoje, prieš įvedant krikščionybę ir krikščioniškąjį metų skaičiavimą, metai buvo pažymimi greičiausiai tiktai kuriais nors svarbesniais įvykiais, ne nuo kurios nuolatinės datos. Kad metai buvo ir senovės Lietuvoje dalijami mėnesiais ir tie mėnesiai turėjo savo pavadinimus, aišku iš to, kad mūsų kalboje yra savi svarbesniųjų žvaigždynų pavadinimai. Šitokioje nežinojusioje nuolatinio metų skaičiavimo aplinkumoje įvedamas rašytinis aktas, rašomas (tuo metu, kai Lietuva susiartino su Vakarų kultūra) paimta iš pietų rytų kalba ir, bent iš pradžių, Rytų kultūros raštininkų.

Jei Rytuose ir Vakaruose dar būtų vienodas metų skaičiavimas, tai, žinoma, nebūtų buvę jokios bėdos. Bet tas skaičiavimas ten buvo visiškai skirtingas. Vakaruose metai buvo skaičiuojami nuo Kristaus gimimo, be to, buvo žymimi ir indiktai. Kiek nevienodas buvo metų pradžios nustatymas: ar nuo sausio 1 d., ar nuo Kalėdų — [gruodžio] 25 d.; buvo ir kitokių, bet Lietuvoje jie, rodos, neturėjo reikšmės. Lotyniškuose XV a., ypač jo pradžios, aktuose metų pradžia buvo laikoma Kristaus gimimo diena, t. y. Kalėdos. Vėliau, XVI a., metų pradžia buvo skaičiuojama jau nuo sausio 1 dienos. Lotyniškuose aktuose, t. y. atneštuose iš Vakarų, dienos buvo dažniausiai žymimos ne mėnesio dienomis, bet šventųjų dienomis ir šventėmis. Pavyzdžiui, 1458 m. aktas šitokiu dienos pažymėjimu: *feria tercia proxima post festum sancte Hedwigis*, t. y. artimiausias antradienis po šv. Jadvygos. Reikia atsiversti tų metų kalendorius: šv. Jadvygos diena — spalio 15 d., antradienis po jos bus spalio 17 d. Taigi mūsiškai aktas bus 1458 m. spalio 17 dienos. Tokių kalendorių istoriniams reikalams yra, pavyzdžiui, H. Grotefendo vokiškas arba T. Viežbovskio (Wierzbowski) „Vade mecum" lenkiškas, yra ir kitų. Data juose paprastai lengvai surandama.

Kartais šventėmis ir šventųjų dienomis datos buvo žymimos ir rusiškuose aktuose, todėl tokiais kalendoriais reikia naudotis ir turint reikalo su rusiškais aktais. Taigi lotyniškuose, Vakarų tipo, aktuose datos nustatymas paprastai nesudaro didelio sunkumo. Rytų aktuose, rusiškuose, metai buvo žymimi ne nuo Kristaus gimimo, bet nuo pasaulio sukūrimo. Paprastai verčiant metų nurodymą „nuo pasaulio sukūrimo" į metus „nuo Kristaus gimimo", reikia atimti 5508 metus. Pavyzdžiui, turėdami akte nurodytus metus 7010 nuo pasaulio sukūrimo, gausime 1502 m. mūsų metų skaičiavimo. Bet tai ne visada taip yra, o tik dažniausiai. Skirtumas atsiranda dažniausiai dėl to, kad kitaip skaitoma metų pradžia — ne nuo sausio 1 d., bet, bent didžiojo kunigaikščio Aleksandro laikais, nuo rugsėjo mėn. 1 d. Taigi sakytieji 7010 metai prasidėjo mūsų skaičiavimu 1501 m. rugsėjo 1 dieną ir baigėsi 1502 m. rugpjūčio 31 dieną. Bet tokia metų pradžia tikra tėra maždaug tik Aleksandro laikų. Vėliau, maždaug nuo 1510 metų, toks metų skaičiavimas labai retai bebuvo vartojamas Lietuvoje.

Be to, iš Rytų (iš bizantiško metų skaičiavimo) rusiškuose Lietuvos aktuose buvo perimtas ir skaičiavimas indiktais. XVI a. pirmajai pusei, ligi 1552 ar 1554 m., indiktinis metų žymėjimas tiek yra charakteringas, kad, pavyzdžiui, XVII a. pristatant kur seną raštą, paprastai buvo apie jį sakoma: *pismom starosveckim pisany pod datoju indiktovoju.* Ką reiškė ta indiktinė data, nelabai težinota, bet žinota, kad tai senų aktų datavimo būdas. Indiktai yra kilę nuo imperatoriaus Konstantino įvesto kas 15 metų turtų įkainojimo turto mokesčiams mokėti, kaip kad dabar Lietuvoje toks įkainojimas daromas kas penkmetis. Toks metų skaičiavimas nuo 1 ligi 15 ir toliau vėl nuo 1 ligi 15 ir t. t. prigijo ir Lietuvoje XV ir XVI a., ligi 1554 m., buvo labai plačiai vartojamas.

Praktiškai metų indiktą surasti nesunku, reikia prie metų skaičiaus pridėti 3, padalyti gautą skaičių iš 15, ir liekana bus indiktas. Pavyzdžiui, 1525 metų: 1525+3= =1528; 1528 : 15=101 ir liekana 13, indiktas — 13. Šių metų indiktas yra 1935+3=1938; 1938 : 15=129 ir liekana 3, taigi šįmet indiktas 3*. Nuo 1554 m. Lietuvoje Indiktas aktuose nebežymimas, o iki tol metų žymėjimui jis buvo labiausiai vartojamas. Pavyzdžiui, buvo rašoma, kad ūkis įkeičiamas trejiems metams: nuo šio, 3-ojo, indikto šv. Jurgio ligi šv. Jurgio, kuris bus 6-ajame indikte. Indikto metai rusiškuose aktuose visai sutampa su „pasaulio įkūrimo" metais, taigi XVI a. kiekvienas indiktas prasidėdavo rugsėjo 1 dieną. Todėl, pavyzdžiui, 1525 m. rugpjūčio 31 diena akte bus pažymėta 1525 m. 13 indikto, o rugsėjo 1 diena — 1525 m. 14 indikto. Ar XVI a. pirmojoje pusėje buvo Lietuvoje vartojamas dar ir Romos indiktas, t. y. nuo sausio 1 d., tuo tarpu neaišku. Jei ir buvo, tai labai retai. Indiktinius metus XV a. aktuose įprasta laikyti prasidėjus taip pat, kaip ir XVI a.— nuo rugsėjo 1 dienos. Rusijoje tuo metu neretai metų pradžia buvo skaičiuojama nuo kovo mėnesio.

Kada indiktiniai metai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradedami XV amžiuje, visai nėra tyrinėta. Paprastai laikoma, kad ir tada indiktiniai metai prasidėdavo rugsėjo 1 dieną. Bet iš kai kurių aktų reikia spręsti, kad buvo, bent kartais, skaičiuojama ir metais, prasidedančiais kovo

* *Šis sakinys vėliau, kitais metais skaitant paskaitas, buvo keičiamas. (Red.)*

1 dieną. Pavyzdžiui, «Акты, относящиеся к Южной и Западной России», t. 1, Nr. 31 (p. 21—23) yra išspaudintas sprendimas, kurį leidėjai pažymėjo 1483 metais. Tas pats aktas yra spausdintas ir kitame leidinyje — F. Leontovičiaus «Акты Литовской Метрики» [т. 1, вып. 1], Nr. 15, ten leidėjas jį datavo 1457 metais. Sprendime kalbama apie Polocko vietininką Aleksą Sudimantaitį. Jis buvo Polocko vietininku maždaug 1466—1476 metais. Taigi jau vien dėl to tas sprendimas negali būti 1483 metų. Sprendime duota tokia data: *месяца июня 7 день, в неделю, индикт 1.* Tarp 1466—1476 m. 1 indiktas buvo 1468 metais. Jei tarsim, kad indikto metai tada prasidėjo nuo 1467 m. rugsėjo 1 d., tai to indikto, t. y. 1468 m., birželio 7 d., kaip matyti iš kalendoriaus, buvo ne sekmadienį, bet antradienį, taigi ne taip, kaip pažymėta sprendime. Bet jei imsime tų indiktinių metų pradžią kovo 1 d., t. y. kad tas 1 indiktas prasidėjo 1467 m. kovo 1 d. ir baigėsi 1468 m. vasario 29 d., tai to indikto birželio mėnuo bus ne 1468 metų, bet 1467. O iš kalendoriaus matyti, kad 1467 m. birželio 7 d. buvo kaip tik sekmadienį. Taigi rašant akte turėta galvoje ne rugsėjinis, bet kovinis indiktas, ir aktas yra 1467 metų. To kovinio indikto vartojimo Lietuvoje klausimas, kaip sakiau, visai dar nėra tyrinėtas.

Indiktus ir pasaulio sukūrimo metus verčiant mūsų metų skaičiavimu, XV a. aktuose gali būti ir kitų nesusipratimų. Pavyzdžiui, gali būti, kad kartais reikia atskaityti ne 5508, bet tik 5500 metų. Nenuostabu, kad toks nevienodas metų skaičiavimas ir žymėjimas, naujai įvedus Lietuvoje nežinomą ligi tol ištisinį metų skaičiavimą, turėjo sudaryti painiavų. Raštininkai dažnai klysdavo, žymėdami metus, su kuriais visuomenė tuo metu dar nebuvo apsipratusi, kurie gyvenime, ne aktuose, ne popieriuje, visiškai nebuvo žymimi. Tuo paaiškinamas ir ypatingas daugelio Švitrigailos aktų datavimas. Ten metai buvo skaičiuojami „nuo pasaulio sukūrimo“, o tų metų skaičiavimus verčiant į skaičiavimą „nuo Kristaus gimimo“ Vakarų pavyzdžiu, buvo atimama ne 5508 ar 5509 metai, bet senoviškai — 5500 metų. Tokiu būdu išeidavo taip, kad metų pirmieji du skaičiai yra „nuo Kristaus gimimo“, o antrieji du —„nuo pasaulio sukūrimo“: 14—61, o iš tikrųjų mūsiškai 1451 po Kalėdų, 14—42 — o iš tikrųjų mūsiškai

1433 prieš Kalėdas ir t. t. Toks skaičiavimas nebūtinai buvo vien Švitrigailos raštininkų, taip galėjo būti skaičiuota ir kitų raštininkų, bet tik Švitrigailos raštų datavimas yra tyrinėtas [12].

Iš visų metų nurodymų labiausiai pasitikėti galima indiktų pažymėjimais senuosiuose aktuose.

Teoretiškai, žinoma, indikto pažymėjimo nepakanka metams nustatyti. Juk 10 indiktas bus, pavyzdžiui, 1462, 1477, 1492, 1507 ir t. t. metais, bet praktikoje kiekvienam atskiram aktui neretai galima nustatyti tikslius metus. Pavyzdžiui, turiu Ašmenos karužos Mikalojaus Jokūbavičiaus raštą, kuriuo jis parduoda savo žemę Mikalojui Petkevičiui, rašytą 7 indikte. Iš visa ko matyti, kad tai XVI a. pirmosios pusės aktas. Taigi galėtų būti 1504, 1519, 1534, 1549 metai. Iš paskelbto 1528 m. Lietuvos kariuomenės surašymo matyti, kad tais metais Ašmenos karuža buvo tikrai Mikalojus Jokūbavičius. Iš vieno J. Sprogio paskelbto 1531 m. sprendimo [20] matyti, kad tais metais Ašmenos karuža jau buvo Florijonas Dapkavičius. Taigi 1534 ir 1549 metais reikia atmesti. Klausimas telieka dėl 1504 ir 1519 metų. Turiu Žygimanto Senojo 4 indikto raštą, kad tam pačiam bajorui Mikalojui Petkevičiui, turinčiam maža žemės, jis leidžiąs pirkti iš kitų bajorų žemių. Tas raštas tegali būti 1516 arba 1531 metų. Bet 1531 m. Mikalojus Petkevičius jau buvo nebe mažažemis bajoras, bet gana žinomas asmuo, Karšuvos ir Pajūrio tijūnas. Taigi Žygimanto raštas rašytas 1516 metais. O kadangi Mikalojui Petkevičiui žemių tebuvo leista pirkti 1516 m., tai Ašmenos karužos raštas negalėjo būti 1504 metų. Taigi jis buvo tik 1519 metų. Tokiu būdu indiktinė aktų data visiškai išsiaiškino.

„Praeities" I tome esu paskelbęs Darsūniškyje rašytą 3 indikto parduodamąjį aktą, sprendžiant iš rašysenos — XV a. galo arba XVI a. pradžios. Jame pasakyta, tarp ko kita, kad jei pardavėjas ar jo giminės nesilaikysią pardavimo sutarties, turėsią sumokėti didžiajam kunigaikščiui 5 ilguosius* pabaudos. Tiktai nuo 1492 ligi 1501 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras nebuvo kartu ir Lenkų karalius, o šiaip XV a. gale ir XVI a. pradžioje

[12] Žr. *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły [i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków, 1915]; Archivum [książąt Lubartowiczów] Sanguszków [w Sławucie], t. 3 [Lwów, 1890].

* *Šis žodis įrašytas vietoje išbraukto:* muštinius. *(Red.)*

visi Lietuvos didieji kunigaikščiai buvo kartu ir Lenkijos karaliai ir, trumpai kalbant apie juos, Aukštaičiuose jie buvo vadinami didesniuoju titulu — karaliais, tik Žemaičių aktuose maždaug ligi 1520 m. jie tituluojami tiktai didžiaisiais kunigaikščiais, į jų karališkumą žemaičiai neatsižvelgdavo. Šis aktas iš Aukštaičių, todėl jis turi būti tarp 1492 ir 1501 m., o tame laiko tarpe 3 indiktas tebuvo 1500 metais.

Dokumentų metams nustatyti visų pirma reikia atsižvelgti į dažnai minimus aktuose ar liudytojais, ar kaip kitaip valdininkus ir išsiaiškinti jų valdininkavimo metus. Aukštesniųjų Lietuvos valdininkų sąrašus yra paskelbęs J. Volfas [Wolff] knygoje „Senatorowie i dygnitarze [Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795“ (Kraków 1885)], bet jo paskelbtais sąrašais reikia gana atsargiai naudotis, nes juose yra nemaža klaidų. Pavyzdžiui, jis duoda tokį Žemaičių vietininkų seniūnų sąrašą: XV amžiuje — Rambaudas 1411 m., jo brolis Kęsgaila 1412—1441 m., Kantautas 1441—1444 m., vėl Kęsgaila 1444—1450 m., Jonas Kęsgailaitis 1451—1485 m. ir t. t. O mano žiniomis iš aktų po Rambaudo — Kęsgaila ligi 1432 m., Galminas 1433—1434 m., Kantautas 1435—1441 m., vėl Kęsgaila 1442—1448 m., Jonas Kęsgailaitis 1449—1486 m. ir t. t. Kaip galima matyti, yra nemažo skirtumo.

Mažesniųjų valdininkų sąrašus duoda A. Boneckis (Boniecki) knygoje „Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim [w XV i XVI wieku“ (Warszawa, 1883)], bet labai nepilnus. Kitų valdininkų sąrašų nėra. Kai ką nurodo M. Liubavskis knygoje «Областное деление [и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута» (М., 1892)], Malinovskis „Rada Wielkiego Księstwa Litewskiego“. Todėl žinių apie valdininkus reikia ieškoti visuose prieinamuose aktuose, spausdintuose ir nespausdintuose.

Didžiųjų kunigaikščių raštų datoms nustatyti labai svarbūs yra tų kunigaikščių itinerarai, t. y. sąrašai vietų, kuriose jie buvo, su laiko pažymėjimais. Tų itinerarų labai maža tėra sudaryta: F. Papée „[Polska i Litwa.] Na przełomie Wieków średnich“ [t. 1. Kraków, 1904, p. 381—404] paskelbė 1480—1492 m. Kazimiero itinerarą. Senesnių laikų Kazimiero itinerarui nustatyti žinių duoda tarp ko kita Dlugošas. Žygimanto Augusto itinerarą ligi Žygimanto Senojo mirties yra davęs Koliankovskis savo kny-

goje „Zygmunt August“ [21]. Itinerarams išsiaiškinti reikia naudotis didesniais aktų leidiniais.

Nežiūrint į visus tuos tikrinimus ir ieškojimus, ne visada pavyks nustatyti tikrą dokumento datą, bet dažnai pavyks. Be to, reikia žinoti, kad maždaug ligi 1530 m. nemaža yra dokumentų, ypač privačių, neturinčių jokios datos, nebent mėnesio ir dienos pažymėjimą. Ir tada visvien reikia nustatyti datą bent apytikriai: XV a. galas, XVI a. pradžia ir t. t.,— be to aktas neturi vertės. Kartais ir nedatuoto akto galima nustatyti visai tikrą datą. Pavyzdžiui, Centraliniame archyve yra Jono Mikalojevičiaus laiškas Vaitiekui Jonavičiui, karaliaus maršalkai, Kauno laikytojui, rašytas birželio 23 d., kur pasakoja apie kuopos teismą Panevėžiuke, kuriame jis dalyvavęs, būdamas velionio didžiojo kunigaikščio Aleksandro laikais Vilkijos vietininku. Tai seniausias dokumentas apie kuopos teismą tikrojoje Lietuvoje, todėl svarbu nustatyti jo tikrąją datą. Vaitiekus Jonavičius buvo Kauno vietininkas pradedant 1499 m. ir baigiant 1513 m., paskutinis žinomas dokumentas apie jį yra paskelbtas 1513 m. rugsėjo 5 d. Kadangi Aleksandras jau buvo miręs rašant laišką, tai laiškas tegalėjo būti 1507—1513 metų. Be to, kol buvo gyva Aleksandro žmona Elena, Vaitiekus Jonavičius visada buvo tituluojamas jos achmistru. Laiške to titulo nėra, taigi Elena jau buvo mirusi. Ji mirė 1513 metų pradžioje. Taigi šis laiškas yra 1513 m. birželio 23 d.

Šiaip nustatant nedatuotų aktų datą, reikia kreipti dėmesį, jei turime akto originalą, ne nuorašą, ir į popierių bei rašyseną. Popierius senovėje beveik visada turėjo ženklą, ir tų ženklų chronologinė vertė labai didelė. Popieriaus ženklas susidarydavo iš atsispaudusio popieriuje semiamosios formos vielinio piešinėlio. Kadangi tie vielų rezginėliai greit susidėvėdavo ir buvo pakeičiami kitais, kurių piešinys jei ne visiškai skyrėsi, tai ar šiaip, ar taip nebuvo visiškai panašus į pirmesnį, todėl vienų metų ženklai nebuvo tolygūs kitų metų ženklams, ir tai turi didelę chronologinę reikšmę. Didesnis tokių ženklų albumas yra S. M. Brikė (C. M. Briquet) „Les filigranes“ 4 tomai ir N. Lichačiovo «Палеографическое значение бумажных водяных знаков» [ч. 1—3. СПб, 1899]*. Lietuvos aktams nuo XVI a. vidurio šitie rinkiniai mažiau gali būti pritai-

* *Autorius N. Lichačiovo knygos pavadinimą buvo pažymėjęs sutrumpintai:* «Бумажные знаки». *(Red.)*

komi, nes juose labai maža Lietuvos dirbtuvių ženklų, tuo tarpu jau nuo tada, o gal ir anksčiau Lietuvoje buvo savų popieriaus dirbtuvių. Pavyzdžiui, popieriaus dirbtuvė Kaune prie Jiesios upelio buvo įsteigta apie 1580 metus. Lietuvos dirbtuvių ženklai nėra surinkti [22]. Suradę albume ar akte nedatuoto dokumento ženklą, esantį datuotuose dokumentuose, galime apytikriai žinoti, kada tas dokumentas rašytas.

Noriu atkreipti jūsų dėmesį dar į vieną senovės raštų, ypač teismo sprendimų, ypatybę. Sprendimuose tekstas dažnai prasideda datos nurodymu. Ta data reiškia ne bylos išsprendimo dieną, bet bylos pradžios dieną, kuri dažnai nesutapdavo su išsprendimo diena, jei byla buvo atidėliojama.

Labai svarbios rašto datai nustatyti yra paties rašto ypatybės, bet to negalima teoriškai atpasakoti, tai tegalės paaiškėti, praktiškai susipažinus su raštais.

VI

Senesniųjų, XIV ir XV a., Lietuvos rašytų aktų turime labai nedaug. Žinoma, didelė dalis rašytų tuo metu aktų žuvo per karus ir kitas nelaimes, bet tai nepakankamai paaiškina, kodėl jų išliko taip mažai. Juk karai tikrąją Lietuvą smarkiau tepalietė tik pradedant XVII amžiumi. Tada, tiesa, buvo sunaikinta labai daug senų raštų, pavyzdžiui, žuvo visas didelis Lietuvos iždo archyvas. Tačiau XVI a. aktų, t. y. tų laikų, kada dar nebuvo prasidėjusi Lietuvoje karų audra, turime, kad ir ne daugiausia, bet vis dėlto nemažai. Išlikę XIV ir XV a. aktai sudaro, palyginti su XVI a. aktais, kur kas mažiau kaip 1%. Visuose Kauno archyvuose XV a. originalų tėra 20—30. Palyginti su tūkstančiais esančių Kaune XVI a. aktų, tai menkniekis. Tokio santykio priežastys negali būti vien katastrofos. Atsiradęs Lietuvoje XIV a. gale rašytinis aktas tik pamažu tęsigalėjo, teisinis gyvenimas vis dar tenkinosi žodiniais aktais. XV a. rašytinių aktų iš viso buvo nedaug, todėl jų mažai ir išliko.

To rašytinių aktų nebuvimo priežastis yra ne tiek rusiško ar lotyniško rašto nemokėjimas, kiek tai, kad teisinis gyvenimas buvo tvarkomas papročiais. Papročio teise

teisiniai sandarai* buvo daromi žodžiu ir apeiga, jų tikrumui ir galiai jokio rašto nereikėjo. Tik raštams kiek paplitus, imama vykdyti jais paprotinius teisinius veiksmus, priprantama prie jų ir imama jų reikalauti. Vėliau rašytiniai įstatymų kodeksai, Lietuvos Statutai, ima normuoti rašytinių aktų vartojimą ir jų reikalingumą. Dėl to XVI a. rašytiniai aktai paplinta Lietuvoje, ir iš to amžiaus jų turime nemažai.

Tas žodinių aktų keitimo rašytiniais procesas toli nėra pasibaigęs, jį vykstant galime pastebėti mūsų akyse. Pavyzdžiui, dabar perkant arklį paprastai rašomas ir duodamas šioks toks raštas. Prieš karą ar dar po karo nupirkus arklį nebuvo rašoma jokio rašto, buvo sumušama rankomis, išgeriamos magaryčios, ir visa. Kilus paskui ginčui, buvo klausiami magaryčininkai, ir jei jie pasakydavo, kad gėrę magaryčias, tuo pačiu buvo įrodoma, kad arklys buvo parduotas. Dar ne taip seniai laukų darbininkų samdymo sutartys tebuvo daromos žodžiu, dabar jau gana plačiai vartojamos tam reikalui rašto sutartys. Bet namų tarnaičių samdymo sutartys beveik visada tedaromos žodžiu. Keliamas klausimas, kad ir jos būtų daromos raštu. Kaip matyti, ir mūsų akyse rašytiniai aktai keičia kai kuriuos žodinius. Tas keitimo procesas, Lietuvoje prasidėjęs nuo pat rašytinių aktų atsiradimo, nuo XIV a. galo, per visą laiką apėmė vis naujas aktų sritis.

Kaip buvo daromi teisiniai žodžio sandarai XIV a., labai mažai teturime tiesioginių žinių. Suprasti tai galime iš vėlesnių aktų, kur pačiuose raštuose žymus akto perėjimas iš žodinio į rašytinį. Pavyzdžiui, imsiu laisvo žmogaus atleidimo iš pono aktą. Laisvas žmogus, apsigyvenęs kurio pono valdomoje žemėje, išsėdėjęs sutartą metų kiekį už lengvatos metus arba kad ir neišsėdėjęs, bet atlyginęs už lengvatą, galėjo išsikelti gyventi kitur. XVI a. gale ir XVII a. pradžioje teismų raštuose turime žemininkų, t. y. ponų ir bajorų, skundų, kad tas ir tas laisvas žmogus išėjęs iš pono, nedavęs duoklių, negrąžinęs paskolos, neatsiprašęs ir nepadavęs rankos (*neučtivšy i ruki nedavšy*). Ginantis nuo tokio kaltinimo buvo statomi liudytojai, kurie parodydavo, kad jų akivaizdoje laisvasis žmogus, pasakysiu rusiškai, *učtil, poklonu atpovedanja dal 20 hrošei i ruku jemu podal.* Ką tai reiškia, tuoj

* *Šis žodis įrašytas vietoje išbraukto:* veiksmai. *(Red.)*

paaiškinsiu. (Turiu atsiprašyti, kad čia cituoju iš atminties, todėl mano duodamas posakis gal ne visai tikslus.) Laisvo žmogaus, kuris ponui nėra likęs nieko skolingas, ponas negalėjo laikyti, jis galėjo išeiti. Bet išeidamas jis turėjo pasisakyti išeinąs, nepabėgti. Keliavęs per Lietuvą pirmojoje XVI a. pusėje Herberšteinas sako iš vieno Lietuvos dvariškio žodžių, kiek perdėtų, kad Lietuvoje kiekvienas žodis esąs auksas [23]. Tas posakis kartojamas ir kitų, rašiusių apie Lietuvą. Laisvas žmogus pasisako ponui išeinąs ir vienu metu duoda jam pagerbdamas „poklon otpovedanja", sakytume, atsisakymo dovaną. Jis tesako tai, ką turi teisės sakyti, ir vis dėl to už tai, kad jį išklauso, duoda priprastą, papročio nustatytą dovaną. Po to jis duoda ranką, ponas jo ranką priima, ir laisvo ūkininko atleidimas baigtas. Taigi atleidimo teisinis sandaras tedaromas tam tikra apeiga: nusilenkiama ponui, duodama dovana ir duodama ranka. Jei liudytojai parodo, kad apeiga atlikta, tai ir atleidimas įrodytas. Kaip matote, žodinis teisinis veiksmas daromas su tam tikra apeiga, kurią atlikus, jis laikomas tikras. Kiek vėliau tokiam atleidžiamam žmogui ponas ima duoti raštą, kad tas žmogus jį pagerbęs, t. y. davęs dovaną ir davęs ranką. Iš pradžių tą atleidimą įrodo ne pats raštas, bet apeigos atlikimas, apie kurią pasakojama rašte, bet vėliau, plačiau ėmus davinėti tokius raštus, susidarius papročiui, kad atleidžiant laisvą žmogų, jam duodamas raštas, jau pats raštas įrodo atleidimą.

Pasikeitus rašto reikšmei, kinta ir rašto turinys. XVIII a. tokio atleidimo raštuose, vadinamose atestacijose, nebekalbama apie dovanos gavimą ir rankos davimą, bet tepareiškiama, kad ponas neturįs žmogui pretenzijų ir jį atleidžiąs. Atleidimas jau daromas nebe apeiga, bet pačiu raštu,— kol rašto nėra, tol nėra atleidimo. Kaip matote, tarp pirmesnio rašto ir šitokio rašto yra esminis reikšmės skirtumas. Pirmasis raštas tepasako, kad buvusi atlikta atleidimo apeiga, antruoju pačiu raštu žmogus atleidžiamas.

Diplomatikoje tai sudaro pagrindinį aktų suskirstymą, turintį didelės reikšmės akto istorijai,— į pažymimuosius aktus *(notitia, Beweisurkunde)*, kurie tepasakoja, teprimena apie atliktą žodžiu ar apeiga teisinį veiksmą, ir į sandarinius aktus *(carta, Geschäftsurkunde)*, kuriais patiais atliekamas teisės sandaras, teisės veiksmas. Tas ter-

minas gal nėra visai vykęs, gal jį teks pakeisti, bet tuo tarpu kitas neateina man į galvą. Taigi atestacija, kuria pačia laisvas žmogus atleidžiamas, yra toks sandarinis aktas. Iš tikrųjų gyvenime tokio griežto aktų suskirstymo nebuvo, vienos rūšies aktas paprastai turi ir antros rūšies elementų. Akto reikšmei suprasti reikia betgi visų pirma nustatyti, kurios šių dviejų kategorijų yra aktas. Kaip matėte iš pavyzdžių, po žodinio akto pirma atsirado rašytinis pažymimasis aktas, kuriame tepapasakota apie žodžių aktą, ir toks pažymimasis aktas pamažu virsta sandariniu aktu.

Akto evoliucija skirtinga yra privačiuose raštuose ir, antra vertus, didžiojo kunigaikščio ir didesniųjų valdininkų raštuose. Kadangi pilnesnė aktų evoliucija matyti iš privačių raštų, tai juos pirmiau panagrinėsime. Akte visų pirma reikia kreipti dėmesys į jo patikrinimą,— kuo patikrinama akte, kad sandaras yra padarytas. Kai dėl žodinio akto, matėme, kad toks patikrinimas daromas liudytojais ir apeiga. Žodžiai tariami ir apeiga atliekama liudytojų akivaizdoje, kad reikalui atsitikus, liudytojai galėtų patvirtinti, jog žodinis aktas buvo įvykęs. Žinoma, kai liudytojai išmirs, tokio patikrinimo nebegalės būti. Sandarinio akto patikrinimas turi būti kitoks. Kadangi sandaras įvyksta pačiu rašytiniu aktu, paties rašto surašymu, tai jo patikrinimas turi būti pačiame akte, ir tokie aktai paprastai nurodo, kuo jie patikrinami — antspaudu arba parašu. Be to, rašytiniuose aktuose dažnai yra nurodyti pašaliniai asmenys, liudytojai. Reikia nustatyti, kokia jų reikšmė. Taigi, apžvelgdami privataus Lietuvos rusiškojo akto evoliuciją, žiūrėsime jo patikrinimo.

Lietuvoje rusiškasis aktas buvo perimtas, jau išėjęs šiokią tokią evoliuciją, todėl seniausių jo formų Lietuvoje nėra, bent neteko rasti. Kad būtų pilnesnis vaizdas, senesnes formas paimsiu iš Rusijos aktų. Seniausia, pavyzdžiui, perkamojo akto forma reikia laikyti tokios rūšies aktą [13]. Aš jį perskaitysiu ištisai. Kaip matote, visas dokumentas toks: *Aš, toks ir toks vienuolyno ihumenas, nupirkau iš to ir to žemę.* Nei liudytojų nenurodo, nei pardavėjo parašo arba antspaudo nėra. Tas aktas [surašytas] prieš 1427 metus. Kai kurie diplomatikai, pavyzdžiui, Kenčinskis, tokio užrašo nelaiko net dokumentu. Tai yra pri-

[13] Meičikas, p. 120, Nr. 1.

mityviausia pažymimojo akto forma. Nors jame visai nenurodyta, kuo tas aktas patikrintas, betgi negalima sakyti, kad tas aktas neturėtų jokios teisinės reikšmės. Aš tikiu, kad tas ihumenas yra nupirkęs tą žemę, man tas užrašas tai įrodo. Jis turėjo ir teisme įrodomosios reikšmės. Jei būtų kilęs ginčas dėl tos žemės ir ihumeno Kirilo įpėdinis, žinoma, ne pats Kirilas, pristatytų tą raštelį ir prisiektų, kad radęs jį tokį, koks jis yra, savo pirmtako paliktuose raštuose, teismui tas raštelis būtų turėjęs įrodomosios reikšmės.

Lietuvoje taip pat būta analogiškų dokumentų. Tai, pavyzdžiui, inventoriai, rašyti savininko pačiam sau atsiminti *(na pamet mne)*. Tokių inventorių XVI, XVII a. šalims tekdavo pristatyti teismui. Pristatytojas prisiekdavo radęs jį tokį surašytą savo pirmtakų palikime, ir inventorių teismai palaikydavo įrodymu.

Jau kiek kitoks yra kitas, 1440 m., raštas[14]. Čia taip pat pirkėjas sako pirkęs žemę, bet jau nurodo liudytojų vardus, ir dokumentas turi kažin kokį antspaudą. Leidėjas nenurodo, kieno ten antspaudas, pirkėjo ar pardavėjo. Aktas rašytas pirkėjo vardu. Taigi jis buvo skiriamas visų pirma atsiminti jam pačiam, tai yra pažymimasis aktas. Jame nurodyti liudytojai, kurie, reikalui atsiradus, galės patvirtinti, kad jų akivaizdoje žemė buvo parduota ir nupirkta; taigi pirkimas patikrinamas čia ne tiek raštu, kiek liudytojais.

Tokių raštų, surašytų pirkėjų, ne pardavėjų, vardu, Lietuvoje nerasta. Jų galėjo būti, bet, kaip mažesnės vertės, vėliau, pripratus prie antspauduotų aktų, rašytų priešingosios šalies vardu, jie galėjo būti išmesti kaip nereikalingi*. Seniausi žinomi Lietuvos pardavimo aktai rašyti pardavėjo vardu. Žinomi man aktai yra su antspaudais, bet būta aktų ir be antspaudų, tačiau visuose tokiuose aktuose, ypač senesniuose ir svarbesniuose, būtinai nurodomi liudytojai. Čia perskaitysiu esantį Centraliniame archyve pardavimo aktą Jauniaus ir jo sūnaus Raudžio. Aktas maždaug 1470 metų [24]. Čia minimi liudytojai, bet kartu dedamas ir savo antspaudas. Matome, kad šis aktas, kaip ir visi kiti XV a. ir XVI a. pradžios parduoda-

[14] Ten pat, Nr. 3.

* *Ties šia vieta paraštėje parašyta:* Be to, čia nebuvo šiaip raštingų žmonių ([pastaba] sau). *(Red.)*

mieji aktai, turi ir pažymimųjų aktų ypatybių,— nurodo liudytojus, kurie galėtų, reikalui esant, patikrinti, kad jų akivaizdoje tas ir tas pirko, tas ir tas pardavė žemę. Taigi pats pardavimo sandaras turėjo įvykti žodžiu, bet, antra vertus, sandarui sutvirtinti pardavėjas prideda savo antspaudą, kuris rašto tikrumu turi įrodyti sandaro tikrumą. Toks aktų dvilypumas rodo, kad rašytinis aktas jau ėmė įsigalėti, bet jo reikšmė dalyviams dar nebuvo visai aiški. Dar papročio teisė neneigė pardavimo akto žodžiu, kurį galėtų patvirtinti liudytojai, bet, antra vertus, jau buvo įprantama, atlikus sandarą žodžiu, surašyti apie tai raštą. Tas įprotis taip įsigalėjo, kad XVI a. pradžioje žemės pardavimo aktai turbūt nebebuvo daromi vien žodžiu.

Liudytojai ne visada aktuose vienodai buvo vadinami, nevienodą reikšmę turėjo ir nevienodos sudėties buvo. Charakteringas yra liudytojų pavadinimas viename akte, rašytame apie 1500 m. Darsūniškyje, *mohoryčniki*. Iš to matyti, kad pirkimas buvo baigiamas magaryčiomis. Dalyvavusieji magaryčiose surašyti akte, ir jie galės patvirtinti, kad buvę magaryčiose, taigi pirkimas buvo baigtas. Viename rašte iš Paparčių apie 1510 m. surašyti žmonės, kurie buvo parduodamąją sutartį darant, ir skyrium surašyti žmonės, kurie buvo aprodant, apeinant parduotąją žemę. Iš to matyti, kad pirkimo procedūra susidėdavo iš kelių veiksmų: susitariama — apvedama parduotoji žemė — keliamos magaryčios. Tie veiksmai tikram rašytiniam aktui — sandariniam — nereikalingi, matyti, jie yra išlikę iš to laiko, kada pardavimas buvo daromas tiktai žodžiu ir apeiga. Liudytojai buvo paprastai vadinami geraisiais žmonėmis *(liudi dobryje)*. Ligi XVI a. vidurio liudytojai nebuvo pasirenkami iš tam tikro luomo žmonių,— jais buvo imami geri, patikimi žmonės. Turime aktų, pavyzdžiui, kur bajorai parduoda ar įkeičia bajorams žemę, žmones. Liudytojų tarpe juose dažnai, ypač XV a. ir XVI a. pradžioje, nurodomi ne tik bajorai, bet ir miestelėnai, ir raitininkai, t. y. vadinamieji kelio bajorai, ir dailidės, ir eiguliai *(osočniki)*, ir net baudžiauninkai ūkininkai. Pavyzdžiui, viename 1540 m. rašte, kuriuo bajoras įkeičia savo donininką kitam bajorui, liudytojų tarpe yra nurodyti ir gan aukšti bajorai, ir greta su jais kito bajoro veldimas žmogus, t. y. baudžiauninkas.

Akte visi tie liudytojai, bajorai ir nebajorai, turėjo visai vienodą reikšmę, tai buvo geri, patikimi žmonės, luominiai skirtumai neturėjo reikšmės.

Kas kita antrosios XVI a. pusės ir vėlesniuose raštuose. Čia jau tiktai aktuose, duotuose miestiečių miestiečiams, liudytojų tarpe yra ir ne bajorų. Šiaip visuose kituose aktuose, pavyzdžiui, ūkininkų testamentuose, vergų pardavimo raštuose, pasiduodamuosiuose raštuose,— taigi net tuose raštuose, kur dalyviai buvo nebajorai, visi liudytojai, pridėję savo antspaudus, tėra vien bajorai. Nebent kai kuriuose ūkininkų testamentuose liudytojų tarpe yra nurodyta ir ūkininkų. Tai labai ryškiai pabrėžia galutinį privileginio bajorų luomo susiformavimą. Pavyzdžiui, galiu nurodyti vieną gana žymų XVII a. žmogų, evangelikų giesmyno vertėją lietuviškai, Kėdainių burmistrą Steponą Jaugelį, vadintą Telega. Jis buvo ir šiaip turtingas žmogus, turėjo net iš žemininkų įsigijęs dvarą, buvo mokytas žmogus, savo padėtimi daug aukštesnis už daugumą Kėdainių apylinkės bajorų, bet tų bajorų darytuose aktuose nė viename Steponas Jaugelis nėra nurodytas liudytoju,— jis buvo nebajoras. Jis tegalėjo būti liudytoju pačių Kėdainių miestiečių savitarpyje darytuose aktuose.

Kalbant apie liudytojus, norėčiau paminėti dar vieną dalyką. Liudytojais aktuose tenurodomi vien vyrai. Tik retkarčiais tam tikromis aplinkybėmis aktuose randame nurodytų liudytojų tarpe kurią moteriškę. Pavyzdžiui, vienas aktas*. Bet tai nėra visai pašalinės moterys. Jos šiuo ar tuo surištos su akto dalyviais, galėtų paskui reikšti kokių pretenzijų, todėl į jų įrašymą liudytojomis tenka žiūrėti kaip į pažymėjimą, kad aktas padarytas su jų žinia. Reikia žinoti, kad giminė turėjo teisės neleisti parduoti tėviškės pašaliečiams. Todėl prieš parduodant buvo klausiama giminių sutikimo, ir jei jie sutikdavo, tai tokie asmenys buvo įrašomi akte liudytojais ir vėliau nebegalėjo prieštarauti dėl pardavimo. Tiek tuo tarpu apie liudytojus.

Kaip sakiau, paties akto tikrumas patikrinamas, be liudytojų, ir antspaudu arba parašu. XV ir XVI a. pradžioje prie akto buvo dedamas akto davėjo antspaudas, jei jis

* *Skaitant paskaitą jis turėjo būti cituotas, bet iš kur, čia nenurodyta. (Red.)*

tokį antspaudą turėjo, o jei neturėjo, tai antspaudą padėdavo akto davėjo prašomas kuris kitas asmuo, turėjęs antspaudą. Tas pašalinis antspaudas buvo nelyginant dabartinis parašas už neraštingą žmogų. Kadangi tuo laiku antspaudą turėjo toli gražu ne kiekvienas, tokių svetimų antspaudų, ne akto davėjų, to laiko aktuose aptinkama labai daug. Maždaug ligi XVI a. vidurio privačiuose aktuose jokių parašų nebūdavo. Nuo 1520 ar 1530 m. greta su akto davėjo antspaudu arba antspaudu žmogaus, prispaudusio jį akto davėjo vietoje, plačiau paplinta ir liudytojų antspaudai. Taigi apie XVI a. vidurį aktai paprastai antspauduojami davėjo ir tų liudytojų, kurie turėjo antspaudus. Taigi liudytojas ne tik įrašomas akto teksto gale dalyvavęs darant teisinį sandarą, bet jis savo antspaudu patvirtina jo tikrumą. Tuo liudytojų antspaudavimu aktas įgyja jau kitą reikšmę. Jei tenka paklausti liudytojus dėl akto, tai jie pasako, kad antspaudas esąs tikrai jų, padėtas davėjui prašant, taigi aktas yra tikras. Jie jau nebepasakoja, kad jų akivaizdoje už žemę sumokėti pinigai, buvusios keliamos magaryčios ir t. t. Pats liudytojų parodymas įgyja kitą reikšmę. Jis patvirtina ne žodinio sandaro, užrašyto akte, tikrumą, bet paties rašytinio akto tikrumą. Taigi tuo antspaudavimu aktas virsta sandariniu aktu, kuris pats savaime įgyja galios. Ir patys liudytojai jau maždaug nuo 1540 m. vis dažniau imami vadinti antspauduotojais *(pečatari)*, liudytojais rūpinamasi turėti žmones, kurie turi antspaudą.

Antspaudai, pradedant XVI a. puse, jau gana plačiai vartojami. Bet palyginus užrašus pačiuose antspauduose su liudytojų vardais, kartais tenka pastebėti, kad sūnus deda tėvo antspaudą, žmonos, ypač našlės — vyro antspaudus, nors akto tekste apie tai dažnai nieko nesakoma. Pavyzdžiui, rašytojo Abromo Kulviečio motinos laiške Prūsų hercogui antspaudas yra prispaustas jos mirusio vyro. Viename 1541 m. sprendime[15] taip ir sakoma: *было де перво то в обычае, что жоны печатей своих не мевали, але мужов своих печатьми за живота и по животе их печатовались.* Todėl reikia visada tikrinti, kieno iš tikrųjų antspaudas yra prispaustas prie akto. Nuo antrosios XVI a. pusės liudytojai paprastai, dėdami antspaudą, dar pasirašo, kas moka rašyti. Taip pat pasirašo ir akto davė-

[15] Sapiehowie, t. 1 [Petersburg, 1890], p. 267.

jas. Taigi parašai akte yra požymis, kad aktas yra ne ankstesnis, kaip XVI a. vidurio.

Kaip matėte, rašytinio akto reikšmės pasikeitimas, jo virtimas iš pažymimojo akto sandariniu aktu gana ryškiai matomas akto formos pasikeitime — liudytojų pavadinime nebe *mohoryčniki,* bet *pečatari,* įsigalėjime antspaudavimo ir t. t.

Dar noriu tarti porą žodžių apie pačius antspaudus. Kiekvienamc antspaude yra ženklas, herbas ir vardas arba inicialai.

Antspaudus Lietuvoje turėjo kunigaikščiai, ponai, bajorai, kunigai, miestiečiai ir miestelėnai. Ūkininkai, kad ir laisvieji, antspaudų, bent po XVI a. pusės, neturėjo. Prie vieno dokumento pridėjęs antspaudą šaulys *(стрелец).* Lenkų heraldikai griežtai skiria bajorų herbus nuo nebajorų. Bajorų ženklus vadina *herb,* miestelėnų ir kitų — *gmerek.* Lietuvoje tarp tų ženklų nebuvo visiškai jokio skirtumo. Pavyzdžiui, Jurbarko miestelėnų antspaudai, nebajorų ir tikrųjų bajorų antspaudai visiškai niekuo nesiskiria, jų ženklai visai tokie pat.

VII

* Matėme, kaip privatinio akto evoliucija Lietuvoje pamažu ėjo nuo pažymimojo akto į sandarinį aktą. Didžiojo kunigaikščio aktų evoliucija Lietuvoje visai kita. Kiekvienas didžiojo kunigaikščio duotas formalus aktas nuo pat aktų rašymo pradžios, nuo XIV a. galo, yra sandarinis aktas. Pats aktas įrodo sandaro tikrumą, t. y. kad didysis kunigaikštis, pavyzdžiui, dovanojęs tą, kas parašyta jo akte, patvirtinęs tą testamentą, kuris įrašytas jo patvirtinamajame akte, ir t. t. Kilus abejojimui dėl sandaro tikrumo, pavyzdžiui, ar tikrai tas ir tas buvo dovanota, neklausiama liudytojų, bet tik tikrinamas pats aktas. Jei aktas randamas tikras — tikrai yra dovanota, ir jokių ginčų dėl to fakto nebegali būti.

Galėjo būti dovanota dėl suklaidinimo, dėl nežinojimo. Pavyzdžiui, dovanota žmonės, kurie buvo pranešti didžiajam kunigaikščiui esą paprasti baudžiauninkai. Paskui

* *Praleidžiamos 7 mašinraščio eilutės, kuriose primenama, kas buvo sakyta apie privačiuosius aktus praėjusioje paskaitoje. (Red.)*

jie ima skųstis, ir paaiškėja, kad jie esą ne baudžiauninkai, bet bajorai. Tokių atsitikimų būdavo nemažai. Didysis kunigaikštis atšaukia savo dovanojimą ir įsako panaikinti, suplėšyti *(sodrat)* savo dovanojamąjį raštą, kaip duotą suklaidinus kunigaikštį. Arba, pavyzdžiui, didysis kunigaikštis liedžia kuriame dvare įsteigti laisvą karčiamą, nurodžius, kad ji nekenksianti jo paties karčiamoms. Po to vietininkas praneša didžiajam kunigaikščiui, kad ta privati karčiama darytų nuostolių didžiojo kunigaikščio karčiamoms, ir kunigaikštis atšaukia savo leidimą ir įsako suplėšyti savo leidžiamąjį raštą. Tokių pavyzdžių taip pat yra nemažai. Niekada nekyla klausimo, jei yra tikras raštas, ar buvo dovanota, ar ne. Jei yra dovanojamasis raštas — visiškai įrodyta, kad buvo dovanota, ir kadangi dovanota buvo dėl suklaidinimo, tai dovana atšaukiama, sunaikinant patį dovanos raštą.

Didžiojo kunigaikščio aktų reikšmei išaiškinti nurodysiu dar vieną charakteringą pavyzdį. 1558 m. Žemaičių seniūnas Jeronimas Katkevičius su tijūnais sprendė bajorų Steckevičių bylą su Lukošium Šimkevičium dėl Baptino dvaro, kuris turėtų priklausyti palikimu Steckevičiams. Šimkevičius pasakė, kad dvarą užrašiusi jam jo žmona, Steckevičių motina, ir pristatė jos testamentą, rašytą 1553 m., ir didžiojo kunigaikščio patvirtinimą to testamento 1556 metais. Tuo metu I Statute buvo jau nustatyti formalumai testamentams sudaryti, ir Žemaičių seniūnas radęs, kad testamentas yra netinkamas, nes jame esą prieštaravimų. Pavyzdžiui, jo pradžioje sakoma, kad testatorė negalėjusi turėti, sudarant testamentą, kunigo arba viešo raštininko *(немогучи на тот час духовное персуны албо явного писаря прибавити, хто бы тот мои тастамент остаточное воли моее списал, просила есми дъяка мне кревного Яна Стасевича, абы он тот мои тастамент написал)*, o gale nurodomas liudytojų tarpe Vilkijos klebonas kunigas Mikalojus ir po to jo vardo palikta tuščia vieta jo pavardei arba tėvo vardui įrašyti, o atvirkščiame lapo šone yra parašas to kunigo, kuriame jis sakosi esąs Vilkijos kamendorius. Iš tų prieštaravimų seniūnas, pasitaręs su tijūnais, priėjęs išvadą, kad testamentas netikras, bet kadangi, be testamento, buvo dar didžiojo kunigaikščio tvirtinamasis raštas, kurio seniūnas negalėjo nepripažinti, jis nutarė atsiklausti didįjį kunigaikštį. Atsiklausęs seniūnas nutarė pripažinti patį testamentą netinkamą, su-

darytą ne taip, kaip įstatymas reikalauja, o patvirtinamąjį didžiojo kunigaikščio raštą jo sutikimu nutarė grąžinti jo raštininkui Ostafijui Valavičiui, matyti, kad panaikintų, kaip klaidingą, nes patvirtinime buvo parašyta, kad testamentas tvirtinamas, jei surašytas kaip teisė reikalauja, o pasirodė, kad jis surašytas ne taip. Taigi patvirtinimo neturėtų būti, todėl jis ir atimamas didžiojo kunigaikščio pavedimu. Kol didysis kunigaikštis nebuvo pavedęs atšaukti savo patvirtinamojo rašto ir jį atsiimti, tol seniūnas nieko negalėjo spręsti, kas galėtų atrodyti priešinga tam raštui.

Kadangi pačių didžiojo kunigaikščio raštų reikšmė buvo tokia, kad jie suteikdavo teisę,— pačiame rašte turėjo būti išdėstyto akte turinio patvirtinimas. Toks patvirtinimas buvo antspaudas ir parašai. Išskyrus kai kuriuos ypatingus raštus, pavyzdžiui, sutartis su kitomis valstybėmis, kur, be didžiojo kunigaikščio antspaudų, buvo dedami ir kai kurių didikų antspaudai, visuose kituose didžiojo kunigaikščio raštuose tebūdavo vienas jo paties arba valstybės antspaudas.

Vytauto, Žygimanto ir Švitrigailos antspaudų buvo keli. Visų pirma didysis majestotinis antspaudas, dedamas tik prie iškilmingesnių raštų. Buvo mažesnių antspaudų ir mažų antspaudų laiškams. Bet jau, pradedant Kazimieru, majestotinio antspaudo nebėra. Lietuvoje buvo vartojamas nedidokas Lietuvos didžiojo kunigaikščio arba valstybės antspaudas. (Lenkijos aktams buvo vartojamas Lenkijos antspaudas, o Lietuvos aktams — Lietuvos. Prijungus rytų Latviją, vadinamuosius Inflantus, prie Lietuvos ir Lenkijos bendrai, didžiųjų kunigaikščių raštuose, skiriamuose Inflantams, būdavo dedami du atskiri antspaudai greta — Lenkijos ir Lietuvos.) Nuo XVI a. galo atsiranda vėl du Lietuvos antspaudai — didesnis, esantis kanclerio žinioje, ir mažesnis — pakanclerio žinioje. Didesnis antspaudas vis eina didyn ir XVIII a. didumu prilygsta senovės majestotiniam antspaudui, bet jis jau vartojamas nebe vien iškilmingiems raštams, bet visiems, leidžiamiems su kanclerio žinia. Taigi, pabrėžiu, didžiojo kunigaikščio raštuose vidaus reikalams tebuvo vartojamas vienas paties kunigaikščio antspaudas, be to antspaudo, jokie kiti antspaudai nebuvo dedami. Be antspaudo didžiojo kunigaikščio raštas, bent nuo XV a. pusės, negalėjo turėti vertės. Turėdami savo žinioje antspaudus,

didikai, kancleris ir pakancleris neretai atsisakydavo pridėti antspaudą jau pagamintam raštui, ir dažnas atsitikimas jau XVI a. gale, kad didžiojo kunigaikščio derybos su kancleriu ilgai užtrukdavo ir ne visada laimėdavo didysis kunigaikštis.

Nuo XVI a. pradžios greta su antspaudu atsiranda ir didžiojo kunigaikščio parašas, rašomas XVI a. tiktai lotyniškai, vis viena kuria kalba rašytas pats raštas. Aleksandras tik retkarčiais tepasirašydavo aktus, ir tik lotyniškus, o jau Žygimantas Senasis maždaug nuo 1520 m., o gal ir pirmiau, pasirašo visus svarbesnius aktus — dovanojimus, leidimus ir t. t. Ir nuo to laiko visi svarbesnieji raštai būdavo didžiųjų kunigaikščių pasirašomi. Tik menkesni raštai — įvairūs pranešimai, teismo šaukimai ir t. t. buvo leidžiami vien su antspaudu, be didžiojo kunigaikščio parašo. Jie buvo rašomi pačios kanceliarijos, be didžiojo kunigaikščio dalyvavimo. Be to, nuo Žygimanto Senojo didžiojo kunigaikščio raštuose atsiranda ir raštininko arba kanclerio parašas, ir paskiau paprastai beveik visi didžiojo kunigaikščio raštai buvo leidžiami kanclerio arba kurio raštininkų pasirašyti. Pasirašydavo nebūtinai tas, kas surašydavo raštą, bet tas, kurio priežiūroje ir kurio atsakomybe raštas buvo surašytas. Tačiau iš pradžių parašas buvo dedamas to raštininko, kuris surašydavo raštą.

Vėliau didžiojo kunigaikščio raštuose atsiranda daugiau parašų. Pavyzdžiui, „Istorijos archyve“ spausdintame 1561 m. Žygimanto Augusto rašte, kuriuo jis paskyrė žemių Kamenskiui, be Žygimanto Augusto, Ostafijaus Valavičiaus, maršalko ir raštininko, kuris turėjo garantuoti tinkamą rašto surašymą, yra padėtas ir kanclerio bei Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos parašas, kurio prašomas didysis kunigaikštis paskyrė Kamenskiui žemes. Tas parašas turėtų garantuoti paties paskyrimo tikrumą. Vėliau atsiranda ir smulkesnių raštininkų parašų. Tie raštininkai tikrino raštą, pažymėdavo apie jo įrašymą į metriką ir t. t. Tai visa jau surišta su paties akto surašymo procedūra, ir apie tai teks kalbėti vėliau.

XV a. ir XVI a. pradžioje, kol didysis kunigaikštis nepasirašinėdavo aktų, ir dar po to aktuose neretai buvo įrašomi dalyvavę arba prižiūrėję jį sudarant valdininkai arba buvo nurodoma, kieno įsakymu aktas yra surašytas. Šituos pažymėjimus teks kiek panagrinėti. Visų pirma žodelis *sam*, rašomas akto apačioje, ten, kur paprastai

dedamas parašas. Tokis, pavyzdžiui, yra vienas rusiškas Vytauto raštas Rygai dėl Polocko, dabar Rygos miesto archyve. Jau Kazimiero, Aleksandro laikais ir pradžioje Žygimanto Senojo laikų tas žodelis pereina į pačią aktų pradžią — *сам Александр, сам Жикгимонт.* Ką tai reiškia? Ne kiekvieną raštą įsakydavo parašyti raštininkui pats didysis kunigaikštis ir ne visada jis žinodavo, kas yra jo vardu rašoma. Kai raštas buvo rašomas paties didžiojo kunigaikščio įsakymu ir paskui galbūt kunigaikštis surašytą raštą aprobuodavo, tai buvo pažymima *sam,* t.y. pats. Vėliausi tokių pažymėjimų yra maždaug 1510—1515 metų, vėliau jų aktuose nerandame. Po to tolygios vertės raštai buvo didžiojo kunigaikščio pasirašomi.

Antras įdomus pažymėjimas XV a. didžiojo kunigaikščio raštuose yra *pr,* reiškia *pravil,* ir po to kurio Tarybos ponų vardas. Ką tikrai reiškia tas pažymėjimas, visai tvirtai negalima pasakyti. Greičiausiai *pravil* reiškė, kad tas didikas didžiojo kunigaikščio vardu ir sutikimu pavedė raštininkui surašyti kurio dovanojimo ar kurį kitą raštą ir paskui tą raštą patikrino, ar jame surašyta taip, kaip kunigaikščio buvo pavesta. Tuo žodžiu *pravil,* matyti, buvo pažymima, kad rašto tekstas yra aprobuotas Tarybos pono.

Trečią pažymėjimų rūšį akte sudaro sąrašai asmenų, buvusių, darant dovanojimą, suteikiant kurių teisių, skiriant ką valdininku ir t. t. Tokie sąrašai buvo įrašomi ne visuose didžiojo kunigaikščio raštuose, bet tik tuose, kuriuose kas nors buvo suteikiama tuo raštu. Tie prierašai paprastai būdavo rašomi taip: *при том были,* ir toliau vardai, nurodant surašytųjų asmenų tarnybą arba titulą. Aleksandro ir Žygimanto Senojo laikais tie sąrašai būdavo rašomi ir ne tekste, bet parašo vietoje, kaip čia matote iš 1526 m. pavyzdžio*; tada jie buvo rašomi labai sutrumpintai, ir tokius pažymėjimus išaiškinant dažnai daromos yra klaidos, kaip matyti iš įvairių tokių paskelbtų aktų. Tiems prierašams išskaityti reikia maždaug nusimanyti, kas buvo tuo metų žymesnieji valdininkai, iš parašytų poros raidžių atspėti vardus ir būtinai paskui patikrinti juos iš valdininkų sąrašų, pavyzdžiui, iš J. Volfo „Senatorowie i dygnitarze“ arba I. Malinovskio «Рада Великого Княжества Литовского» [Томск, 1912, ч. 2, вып. 2, с. 399—440], ku-

* *Pavyzdys nepridėtas. (Red.)*

ris duoda ir XVI a. maršalkų sąrašus, nepaskelbtus J. Volfo. Parodytame jums 1526 m. rašte tas prierašas reiškia: *При том были: пан троцкий, староста городеньский пан Юрьи Миколаевич; подчаши, державца василишский, марковски Ян Миколаевич,*— du aukšti valdininkai, ponai, vienas ir antras Radvilos. Bet paprastai ir po Žygimanto Senojo visada tie sąrašai buvo rašomi ne sutrumpinti po teksto, bet pilnai paties teksto gale, kartais prieš dokumento datą, kartais po jos, kaip tai galite matyti iš antro parodyto jums 1522 m. rašto, kur baigiant raštą pilnais žodžiais parašyta: *При том были шляхетно вроженыи панове рада наши: князь Ян, бискуп виленский; воевода троцкий, гетман наш наивышший, староста браславский и веницкий князь Костентин Иванович Острозский; воевода виленский, канцлер наш, староста бельский и мозырский пан Олбрахт Мартинович Гаштолт; пан виленский, староста жомоитский пан Станислав Янович; пан троцкий, староста городеньский пан Юрьи Миколаевич Радивиловича; маршалок земский, воевода новгородский, державца мерецкий и довкговский пан Ян Янович Заберезыньский; маршалок дворный, староста берестейский, ковенский и лидский пан Юръи Иванович Ильинич [и] иныи панове рады наши.*

Matote, surašyti visi bent kiek svarbesni Tarybos ponai ir nurodyta, kad ir kiti Tarybos ponai buvę prie to. Tais sąrašais atskiruose aktuose naudojosi I. Malinovskis ir kiti išaiškinti, kada ir kokie buvo Lietuvoje seimai, nes seimų protokolų ir dienynų neišliko, jei jie ir yra buvę. Iš to didelio mano perskaityto sąrašo matyti juk, kad prie didžiojo kunigaikščio tuo metu buvo ne kuris vienas ar keli Tarybos ponai, bet buvo visi ar beveik visi Tarybos ponai, taigi buvo visas Tarybos ponų seimas. Tų buvusių prie akto sudarymo asmenų sąrašų reikšmė nėra tyrinėta. Jų tyrinėjimas gal ne vieną Lietuvos administracijų smulkmeną galėtų išaiškinti, bet ir šiaip jau aišku, kad tai nebuvo tokie sąrašai, kaip privačiuose aktuose, kur akto gale buvo nurodomi liudytojai (ten tie liudytojai buvo nurodomi tam, kad reikalui atsitikus, jie galėtų pasakyti, jog tas, kas įrašyta akte, tikrai yra įvykę). Didžiojo kunigaikščio raštuose šie dalyvavusių darant dovanojimą ar suteikiant kurią teisę asmenų sąrašai buvo, tiesa, kartais naudojami tiems asmenims apklausti, bet ne išdėstytų akte aplinkybių tikrumui išaiškinti. Paties akto buvimui

ir jo turiniui išaiškinti [šie asmenys buvo kviečiami] tiktai tada, kai dėl gaisro ar kitų priežasčių toks aktas žūdavo; apklausus juos, sunaikintas aktas būdavo atnaujinamas,— tam yra nemaža pavyzdžių. Bet tokiam žuvusių aktų atnaujinimui buvo ir kitų priemonių, kurių svarbiausia — duodamų aktų nuorašai Metrikos knygose, kuriose nuo XV a. galo buvo surašomi didžiojo kunigaikščio duodami raštai. Nors šitam aktų atnaujinimo reikalui ir tekdavo kartais pasinaudoti nurodytų akte asmenų apklausimu, bet tų asmenų sąrašų prasmė buvo ne ta. Didžiojo kunigaikščio aktuose ne bet kas dalyvavusiųjų buvo įrašomas, o tik Tarybos ponai, aukštesnieji vietininkai, kurie taip pat beveik visada būdavo Tarybos ponai, ir maršalkos. Jokie kiti asmenys, buvę didžiojo kunigaikščio dovanojimo ar kito suteikimo metu, akte nebūdavo minimi.

Įrašymą akte tenka laikyti nurodymu, kad paminėti jame ponai pritarę didžiojo kunigaikščio veiksmui, kad jis ne be jų žinios tai padarė. Jei, pavyzdžiui, kuriam bajorui didysis kunigaikštis dovanoja aktu žmones ar lauką Žemaičiuose ir akte įrašoma, kad prie to buvęs Žemaičių seniūnas, o tokių aktų yra daug, tai reikia suprasti, kad seniūno dalyvavimas nebuvo toks pasyvus, kaip liudytojo privačiame akte, bet kad jis turbūt ir patarė, ir pritarė tam, kad bajorui būtų kas duota. Taigi jis visai aktyviai prisidėjo prie dovanojimo bajorui, jis yra aktyvus akto dalyvis. Jei, kaip 1522 m. akte, jame suminėtas kone visas Ponų tarybos seimas, tai reikia suprasti, kad seimas turbūt ne tik pritarė dovanojimui, bet ir nutarė tą dovanojimą, ir didysis kunigaikštis, sutikdamas su tuo seimo nutarimu, įsakydamas duoti savo vardu raštą, jį vykdo. Todėl turbūt didžiojo kunigaikščio raštuose ir neminimi žemesnieji valdininkai ar šiaip pašaliniai asmenys, kurie negalėjo nei pritarti, nei nepritarti aktui, o [minimi] tik tie, kurie turėjo teisės dalyvauti valstybės reikalų tvarkyme, t. y. Tarybos ponai, kurie savo pritarimu ar nepritarimu galėjo nulemti akto davimą. Taigi tuos asmenis, kurie esti minimi didžiojo kunigaikščio raštuose atrodytų tik liudytojais, pasyviais klausytojais ir žiūrėtojais, reikia laikyti šiokiais ar tokiais, betgi aktyviais akto dalyviais. Tikrųjų liudytojų, kaip kad privačiame akte, didžiojo kunigaikščio raštui nereikėjo, nes tas raštas pats savaime tegalėjo duoti galios išdėstytam akte sandarui.

Dar vienas dalykas davė ypatingą reikšmę didžiojo kunigaikščio raštams — jų įrašymas į Metrikos knygas. Pradedant XV a. galu, visi svarbesnieji didžiojo kunigaikščio duodami raštai buvo nurašomi, tie nuorašai pasilikdavo kunigaikščio kanceliarijoje, todėl kanceliarija pati galėjo žinoti, koks ir kam aktas buvo didžiojo kunigaikščio duotas, ir tie nuorašai sudarė ilgainiui valstybės archyvą, kuris vadinamas Lietuvos Metrika. Nuorašų palikimas kanceliarijoje garantavo duodamojo akto tikrumą ir jo reikšmę,— jei pats aktas ir žus, tai iš Metrikos jį nesunku bus atnaujinti, taigi, kas jau kartą raštu buvo duota, tai ar šiaip, ar taip pasiliks rašte, nebent specialiai bus vėliau dėl kurių kitų aplinkybių atšauktas. (Apie pačią Metriką ir raštinės organizaciją teks turbūt kalbėti vėliau.)

VIII

Tyrinėjant aktus, visų pirma reikia susipažinti su jų rašymo technika. Paprastai, kaip esu sakęs, dokumentai buvo rašomi ne tų pačių asmenų, kurių vardu jie buvo duodami, bet tam tikrų raštininkų. Tokie raštininkai buvo įvairiai vadinami. *Djak*, iš to yra kilusi neiabai reta pavardė Dijokas, todėl aš juos ir vadinsiu dijokais. *Pisar* — vadinsiu raštininku, *podpisok* — vadinsiu raštininkėliu, *sekretar* — vadinsiu sekretorium. Visus juos vadinsiu taip pat bendru pavadinimu raštininkais. Šitie profesionalai raštininkai yra tas visuomenės elementas, kuriam mes turime būti dėkingi beveik už visus tuos išlikusius ir neišlikusius dokumentus, kurie, turėję surašant tik kurio praktinio teisinio tikslo, dabar atspindi senovės visuomenės gyvenimą daug tikriau ir daug plačiau, kaip visokie kitokie istoriniai palaikai. Todėl su tais profesionalais raštininkais reikia kiek susipažinti.

Apie didžiojo kunigaikščio kanceliarijos raštininkus yra rašyta M. Liubavskio «Литовско-русский сейм», p. 384—410; I. Lappo «Великое княжество Литовское», t. 1, p. 398—405; J. Volfo „Senatorowie i dygnitarze", p. 251—287, ir kitur. I. Lappo ir kitų straipsniuose rašyta ir apie vietinių teismų raštininkus. Kai kuriuos mano liečiamus klausimus ten rasite plačiau paaiškintus. Čia visa ko neatpasakosiu, daugiausia paliesiu tai, apie ką mažiau yra rašyta. Iš dalies tai, kas čia sakoma, esu trumpai atpasakojęs

„Lietuviškosios enciklopedijos“ VI tomo 7 sąsiuvinyje straipsnyje Dijokas.

Privačiuose rusiškuose raštuose ligi XVI a. pusės kartais, bet anaiptol ne visada, yra pažymėta, kas juos yra rašęs. Aš čia pacituosiu kelis tokių rašiusiųjų pavadinimo pavyzdžius, kad būtų aiškesnė privačių raštų surašymo technika. 1498 m. Vilniuje miestiečių parduodamame rašte pažymėta: *Писал Гринко писар местьский*[16]. 1500 m. rašte Darsūniškyje pažymėta: *Писал дияк наместников на имя Герасим Алешкович велневец* — rašė vietininko, turbūt Darsūniškio, dijokas vilnietis Herasimas Aleškavičius, turbūt Vilniaus gudas[17]. 1491 m. Kaune: *А писал писар пана Станка Костевича Костюшко* — rašė Kauno vaivados, kaip jis vadinamas tame rašte, Stonkaus Kastevičiaus raštininkas Kastiuška, kuris prispaudė ir savo antspaudą. Akte, rašytame apie 1510 m. turbūt Darsūniškyje, pasakyta: *просил есмо печати Миколая дьяка*. Aišku, kad tas dijokas ir patį aktą yra surašęs, nors tai ir nepaminėta jame. [Rašytame] Darsūniškyje, be datos, apie 1520 m.: *просили есмо Мойсея Милевича* (kuris nurodytas liudytojų tarpe) *а Мотея дьяка* (kuris liudytojų tarpe nenurodytas) *о печати* — raštas rašytas Motiejaus Tališmanavičiaus ranka. Kitame Darsūniškio 1507 ar 1522 m. akte nurodyta: *А писал деяк Мотеи Толышманович,* kuris ir antspaudą pridėjo. Tas pats dar dviejuose Darsūniškio aktuose: viename 1514 ar 1529 m. ir antrame — apie 1510—1520 m. To paties laiko viename akte, [rašytame] turbūt Žasliuose ar Paparčiuose: *А писал дияк Зантиа, наместника засленского, Яско* — Žaslių vietininko Zančio dijokas Jonkus. Šitie keli pavyzdžiai rodo, kad privačiam aktui surašyti šalys kreipdavosi į artimiausio seniūno ar vietininko dijoką. Tik lotyniškus ar lenkiškus raštus rašydavo, be raštininkų, ir bažnyčios tarnai. Pavyzdžiui, 1529 m. lenkiškame rašte, [rašytame] Vaistame, pažymėta: *Pyssarz tego lyszta Barthoss Lopuszky, mysztrz kosszczyelny*[18].

Paprastai raštuose nesakoma, kas juos yra rašęs. Turbūt kiekvienas didžiojo kunigaikščio vietininkas turėjo savo dijoką. 1562 m. kreipiantis į Vilkijos vietininką, kad duotų vyžių išklausyti bajorės testamentą, seniūno vieti-

[16] Op. Vil., t. 5, p. 2.
[17] Praeitis, t. 1, p. 202.
[18] Op. Vil., t. 5 [priedas], p. 18.

ninkas siunčia pas bajorę seniūno dijoką Joną Chrynickį, kuris išklauso testamentą ir paskui išdėsto jį vietininkui [19]. Taigi seniūnų dijokai eidavo ir antstolių pareigas.

Kadangi dirbdami seniūnų raštinėse dijokai įgydavo didelę teisinę praktiką, labiau išsilavinę jų, vadinami raštininkais, būdavo skiriami ir seniūnų ar paseniūnių pavaduotojais. 1555 m. Kauno pilies teismo rašte rašoma: *Točilasia taja sprava pered nami Jurjem Andrejevičom, pisarom vstavlenym ot pana starosty jako milosti na prawach sudowych i zastavlenoho na tot čas na mestcu pana podstarosteho** ir t. t. Kiekvienas didesnis ponas, kuriam reikėjo daugiau turėti reikalų su raštais, taip pat turėjo savo dijokų. Tie dijokai ir buvo tie žmonės, kurie rašydavo teisinius raštus ne tik valdininkams, kurių tarnautojai jie buvo, bet ir apskritai visiems, kuriems reikėjo surašyti aktą ir kas į juos kreipdavosi. Dalis jų vėliau tapdavo seniūnų padėjėjais, paseniūniais, dalis turbūt patekdavo į didžiojo kunigaikščio kanceliariją, į įsteigtus 1566 m. pavietų teismus.

Kiekvienas toks teismas turėjo raštininką — *pisar*. Tiems raštininkams buvo daug darbo,— per porą teismo sesijų mėnesių jie turėjo prirašyti kelis tūkstančius lapų popieriaus. Aišku, kad patys vieni jie to neįstengdavo padaryti ir pasiimdavo savo padėjėjais podpiskų — raštininkėlių. Kiekvienas teismo raštininkas tokių raštininkėlių turėjo po kelis, tiek, kiek buvo reikalo, kad galėtų apsidirbti. Jų padėtis visai tolygi buvo pirmesnių dijokų padėčiai. Jie rašydavo nuorašus, įrašydavo iš juodraščių į knygas sprendimus, į knygą — aktus ir protokolus, rašydavo išrašus iš knygų ir pasipraktikavę patys imdavosi rašyti privatiems žmonėms aktus. Neretai privatus aktas yra surašytas ta pačia ranka, kuria rašytas ir teismo knygų įrašas arba išrašas. Dalis jų virsdavo advokatais, kita dalis buvo išrenkama teismo raštininkais, vėliau teisėjais, paseniūniais ir t. t. Pavyzdžiui, Andrius Krančia 1588 m. buvo Ukmergės žemės teismo raštininko raštininkėliu *(podpisok)*. 1595—1603 m. jis jau Ukmergės pilies teismo raštininkas *(pisar)*. Jarašius Augustinavičius Geištautas 1571 m. buvo Ukmergės pilies teismo raštininkėlis,

[19] IA, sk. 151.

* *Šią citatą K. Jablonskis įrašė lotyniškomis raidėmis; akto originalo raidynu nepavyko rasti. (Red.)*

1575—1584 m. jis jau Ukmergės žemės teismo raštininkas. Stanislovas Liaudbaras 1582—1584 m. buvo Kauno pilies teismo raštininkėlis, 1587—1588 m.— Kauno vietininkėlis (*ponamestnik*), 1592—1594 m.— jau Kauno pilies teismo teisėjas, 1596—1600 m.— Kauno paseniūnis. Kaip apie dijokus, taip ir apie tuos teismų raštininkėlius labai maža tėra žinių, nes paprastai nebuvo žymima, kieno jų yra rašytas raštas. Aišku, kad dirbdami raštinėje, jie įgydavo reikalingo patyrimo — ir pačių raštų rašymo, ir teisės srityje, aplinkiniams bajorams tapdavo žinomi ir todėl vėliau dažnai patekdavo į bajorų renkamas tarnybas.

Dijokai ir raštininkėliai buvo laikomi savo ponų raštininkų ir seniūnų tarnais. Jie stodavo dirbti raštinėje mokėdami rašto, bet kartais tas jų rašto mokslas labai buvo menkas. 1596 m. Žemaičių žemės teismo knygose yra įrašyta visa serija, apie 80, Šukevičių ir Semoškavičių dokumentų, pradedant XV a. dokumentais. Įrašai rašyti dviejų ar trijų asmenų, matyti, teismo raštininkas pavedė darbą keliems savo raštininkėliams. Vieno tų raštininkėlių, kurio daugiausia yra dokumentų nuorašų, nė vieno dokumento nėra gerai nurašyto. Jis, matyti, nemokėjo gerai rusiškai, nesugebėjo išskaityti visų raidžių, nurašydamas iškraipydavo žodžius, praleisdavo ir t. t. Apskritai, buvo visiškai nepratęs, matyti, vos bepradedąs dirbti raštinėje, ir jam pradžiai buvo pavestas visiškai techniškas darbas — nurašinėti. Vėliau jiems buvo pavedami kiek sudėtingesni darbai — iš sutrumpinto juodraščio surašyti pilnus tekstus ir t. t. Pati raštinė buvo labai gera teisinių raštų rašymo mokykla, ir, reikia pasakyti, labai nelengva mokykla. Tik išėjęs tokią raštinės mokyklą, gerai susipažinęs su raštų formulėmis, ne per aukštos kilmės žmogus tegalėjo tikėtis pakilti visuomenėje, įgyti turto raštinės darbu, patekti į geresnę vietą, žinoma, jei jis buvo ar galėjo dėtis esąs bajoriškos kilmės. Nebajorai, žinoma, likdavo dijokais ir raštininkėliais.

Teismų raštinių šefai, raštininkai, turėjo ir labai didelio prityrimo, ir mokėjimo savo raštinės darbą dirbti, todėl vietinė bajorų visuomenė juos labai brangindavo ir dažnai rinkdavo juos ir žemės teisėjais, ir seimų atstovais. Pavyzdžiui, toks Jonas Tulgaudas Gudėniškis buvo Trakų žemės teismo raštininku nuo pat žemės teismo įsteigimo 1566 m. ligi savo mirties 1608 metais. Savaime aišku, kad per 42 savo raštinės darbo metus jis ne vieną savo rašti-

ninkėlį galėjo išmokyti rašyti raštus, ir gerai išmokyti. Merkelis Petkevičius, žinomas savo lietuvišku reformatų giesmynu, buvo Vilniaus žemės teismo raštininku nuo 1578 m. ar gal dar nuo seniau ligi 1608 m., kada jis mirė. Matyti, jie buvo laikomi visai tinkami savo vietai. Bet jei tokie raštininkai panorėdavo tapti teisėjais, tai bajorų visuomenė dažniausiai juos išrinkdavo, pasitikėdama jų prityrimu ir mokėjimu, ne kilme, nes nors raštininkai ir buvo bajorai, bet raštininko darbas buvo sunkus, ir ponai, galėję dėl savo kilmės lengviau iškilti kitu būdu, neidavo raštininkauti.

Jonas Mlečka, buvęs 1567—1579 m. Upytės žemės teismo raštininku, vėliau, nuo 1581 ligi 1587 m., ligi mirties, buvo Vilniaus žemės teismo teisėju, dabartine terminologija kalbant, teismo pirmininku. Jurgis Radošinskis, buvęs 1572—1581 m. Kauno žemės teismo raštininku, nuo 1581 m. ligi savo mirties 1599 metais buvo Kauno žemės teismo teisėju. 1581—1599 m. buvęs po Radošinskio Kauno žemės teismo raštininku Mykolas Sumarokas, Radošinskiui mirus, išrenkamas Kauno žemės teismo teisėju. Tokių pavyzdžių galima būtų nurodyti labai daug. Sugebėjęs būti geru raštininku asmuo gaudavo bajorų visuomenės pasitikėjimo ir, nors buvo kad ir bajoriškos, bet palyginti neaukštos kilmės, iškildavo į aukščiausias pavieto vietas.

Kadangi visas pavietų teismų rašytinis darbas buvo dirbamas tų teismų raštininkų ir jų raštininkėlių ir kadangi tą darbą galime matyti iš esančių čia, Kaune, Universiteto bibliotekoje seniausių Lietuvos pavietų teismų knygų [25], aš norėčiau apie jas kiek pranešti. Gal paskui ne vienam teks jomis naudotis.

Ta teismų organizacija, kuri išliko ir vėliau, Lietuvoje buvo sudaryta 1566 metais. Žemaičių žemės teismas dėl įvairių priežasčių pradėjo savo darbą ne 1566 m., kaip kiti teismai, bet tik 1575 metais. Prieš tai buvo paskirti ir teisėjai, ir raštininkas, bet jie, matyti, jokių teismų pareigų nėjo, buvo tik tituliniai tarnautojai. Tų 1575 m. Žemaičių žemės teismo aktų knyga yra išlikusi, ją galite apačioje, bibliotekoje, pamatyti. Teismų knygos buvo trijų rūšių. Pirmiausia, aktų knygos, kuriose buvo įrašomi įvairūs privatūs aktai — pirkimų, įkeitimų ir t. t.,— be tokio įrašymo tie aktai negalėdavo įgyti galios. Jose buvo įrašomi ne tik einamojo laiko aktai, bet ir senesni, kad jų

tekstas būtų žinomas ir nežūtų. Todėl nors Žemaičių žemės teismo aktų knygos teprasideda tik 1575 m., jose yra nemaža ir daug senesnių aktų. Pavyzdžiui, man jose pavyko surasti įrašytus net du iš kitur nežinomus Vytauto raštus Žemaičių bajorams. Tos aktų knygos atstoja dabartinius notarinius aktus. Todėl aktų knygos, pradedant 1800 m., dabar yra Vyresniojo notaro archyve [26]. Universiteto bibliotekoje Žemaičių žemės teismo aktų knygos tėra ligi 1641 m., nuo 1700 ligi 1800 m. knygos yra Vilniaus archyve. 1642—1699 m. knygos taip pat buvo Vilniuje.

Antrą knygų seriją sudaro sprendimų knygos, kuriose buvo rašomi žemės teismo sprendimai. Žemaičių žemės teismo sprendimų knygos ligi 1699 metų yra Universiteto bibliotekoje, kur yra vėlesnės — neaišku. Sprendimų rašymo techniką galima matyti iš kai kurių išlikusių juodraščių, kurie buvo pavartoti knygų nugarėlėms ir viršeliams, ir dabar yra atskirti nuo knygų. Matyti, kad, klausydamas bylą, raštininkas rašydavo sutrumpintą juodraštį ir iš jo paskiau surašydavo sprendimą. Tuose sprendimuose neretai buvo įrašomi ištisi šalių pateikti senesni dokumentai. Iš tokių sprendimų esu paskelbęs du Vytauto raštus Žemaičių bajorams [27]. Todėl sprendimus reikia peržiūrėti ir tada, kada norima surasti ne tai, apie ką kalbama pačiame sprendime, bet ir visai kitų dalykų. Reikia žinoti, kad šitų Žemaičių žemės teismų sprendimų knygų prieš karą nė vienas istorikas nėra žiūrinėjęs.

Trečią knygų seriją sudaro pareiškimų arba einamųjų reikalų knygos *(knihi potočnyje)*. Jose įrašyti daugiausia antstolių įvedamieji raštai, protokolai, įvairių asmenų skundai, pranešimai ir t. t. Šios knygos (ligi 1699 metų) saugomos Universiteto bibliotekoje.

Kitų žemės teismų — Upytės, Kauno, Ukmergės — tokio aiškaus knygų suskirstymo nėra. Ten įvairūs aktai sudaro kartais tam tikrą knygos dalį, kitos rūšies aktai — antrą dalį ir t. t. Vėlesnės tų teismų knygos, pradedant 1700 m., yra Vilniaus archyve, o senesnės čia, Kaune, Universiteto bibliotekoje. Upytės žemės teismo knygų yra nuo 1569, taigi nuo Liublino unijos metų, Kauno žemės teismo — nuo 1581 m. ir Ukmergės žemės teismo — tiktai nuo 1665 metų. Visos senesnės Ukmergės žemės teismo knygos žuvo, matyti, švedų karų metu. Universiteto bibliotekoje yra taip pat ir Žemaičių, Upytės ir Ukmergės

pilies teismų knygos — ligi 1700 m., Žemaičių — nuo 1602 m., Ukmergės — nuo 1597 m. ir Upytės — tiktai nuo 1594 ligi 1615 metų. Ir iš nurodytų metų ne visos knygos yra išlikusios. Dalis tų, kurių nėra Universiteto bibliotekoje, jau seniai žuvusi, kita dalis galbūt dar yra išlikusi Maskvoje, o gal ten ir žuvo. Iš jų matyti visas milžiniškas teismų raštininkų darbas.

Didžiausia raštinė, savaime aišku, buvo didžiojo kunigaikščio. Ligi 1566 m. kanceliarija tebuvo kanclerio, t. y. kanceliarijos viršininko žinioje. Kancleris turėjo valstybės antspaudą, ir todėl per jo rankas turėjo pereiti visi kanceliarijų duodami oficialieji raštai. 1566 m. buvo paskirtas, be to, ir pakancleris, kuriam buvo pavestas mažasis valstybės antspaudas. Jis, būdamas savarankiškas, pavaduodavo kanclerį ir padėdavo jam. Bet nei kancleris, nei pakancleris nerašydavo aktų ir į patį techninį raštų surašymo procesą nesikišdavo. Tai atlikdavo raštininkai *(pisari hospodarskije)*. Kaip matėte iš mano duotų pavyzdžių ir iš paleografinio albumo [28], lygiagrečiai vienu laiku būdavo paprastai ne vienas raštininkas, bet keli, nuo vienas antro nepriklausantys. Jie sudarydavo reikalingo rašto formuliarą, diplomatikoje vadinamą diktantą, paprastai jie surašydavo sutrumpintą juodraštį ir švarraštį, bent svarbesnių raštų, arba duodavo juos parašyti savo patikimiems, labiau prityrusiems dijokams. Patikrinę ar surašę pasirašydavo ir tada duodavo kanceliarijon, kurioje dijokai nurašydavo aktą į Metrikos knygas, kancleris prispausdavo antspaudą, kanceliarija paimdavo iš suinteresuoto asmens kanceliarijos rinkliavas ir atiduodavo raštą. Taigi raštininkai *(pisari)* didžiojo kunigaikščio raštų surašymo procedūroje buvo svarbiausi asmenys, nes jų pačių dalykas buvo suformuluoti aktą, jų buvo akto diktantas, vis viena ar akto švarraštis buvo parašytas jų ranka, ar ne. Jie savo žiniomis, savo prityrimu sudarė aktą tokį išplėstą, aiškiai, logiškai ir gražiai suformuluotą, kokie yra Lietuvos rusiškieji XVI a. aktai. Todėl, nors kilę dažniausiai ne iš aukštųjų bajorijos sluoksnių, jie buvo labai branginami kaip nusimanantys valstybės reikaluose asmenys ir per savo raštininkavimą kartais prasimušdavo net į Ponų tarybą, į kurią ne ponų giminių asmenims kelias buvo beveik uždaras. Taip į didikus yra patekę Sapiegos. Dažniausiai jie buvo kartu maršalkos, įvairūs seniūnai ir kitokie valdininkai. Kaip gerai nusimanantys

valstybės reikaluose, jie dažnai buvo siunčiami pasiuntinybėse į užsienius.

Tie jų, kurie rašė raštus ne rusiškai, bet lotyniškai, buvo vadinami *sekretoriais*. Sekretorių tarnybos padėtis buvo lygiagretė su raštininkų. Buvo ir tokių, kurie vadinosi *pisar i sekretar*, vadinasi, jie rašė ir rusiškus, ir lotyniškus raštus. Tokių sekretorių tarpe neretai buvo kunigų. Žygimanto Senojo ir ypač Žygimanto Augusto laikais, labiau atskyrus valstybės iždą nuo valstybės kanceliarijos, atsirado ir atskirų iždo raštininkų — *pisari skarbovyje.*

Raštininkų žinioje buvo visokių dijokų. Kadangi dijokai raštų nepasirašydavo, nebent pažymėdavo Metrikoje, kad tokie ir tokie tokio ir tokio raštininko raštai yra nurašyti tokio dijoko, apie juos pačius ir ypač apie jų raštinės darbą mes labai maža teturime žinių. Jų buvo kur kas daugiau, negu raštininkų *(pisarei)*, bet, pavyzdžiui, Volfo sąrašuose jų tėra pažymėta daug mažiau dėl to, kad kiekvieno jų darbas nėra pakankamai iškilęs aikštėn. Tai buvo pirmas etapas asmenims, pasiryžusiems įgyti raštinėje mokslo ir prityrimo ir per tai prasimušti gyvenime. Iš tų negausingų žinučių, kurias turime apie didžiojo kunigaikščio raštinės dijokus, matyti, kad ir jie prasimušdavo į savarankiškas vietas. Pavyzdžiui, dijoku Andrius Mackavičius buvo 1525—1529 m., vėliau, 1567—1574 m., jis yra žinomas Vilniaus žemės teismo raštininku. Ivanas Charitonevičius Obrinskis, buvęs dijoku, Žygimanto Augusto buvo paskirtas raštininku ir vėliau, be to, buvo išrinktas ir paskirtas Naugardo pakamariu. Tokių pavyzdžių galima būtų nurodyti nemažai. Raštininkais jie galėjo būti skiriami tik išmokę savarankiškai rašyti raštus, o tą mokslą jie įgaudavo, būdami dijokais. Todėl, ir nežinant konkrečiai jų tarnybos aplinkybių, reikia pripažinti, kad ne visada pats raštininkas rašydavo visus raštus, kartais jis pavesdavo tai daryti savo dijokams, ir prityręs dijokas neretai galėdavo pavaduoti ir pavaduodavo savo poną raštininką. Dijokai ne tik surašydavo paruoštus aktus į Metrikos knygas, bet ir ieškodavo reikalingų raštų archyvinėse Metrikos knygose, laikomose Valstybės iždė, skarbe. Suradę reikalingą aktą nurašydavo ir nešdavo jį patikrinti raštininkui, kuris, patikrinęs dijoko nurašytą nuorašą su Metrikos knyga, pasirašydavo. Dijokai rašydavo visokias sąskaitybas. Kadangi jie nemini-

mi raštuose, kitas jų darbas tėra spėjamas. Šiaip ar taip jie nesudarė, bent XVI a., savarankiško kanceliarijos personalo, tai tebuvo raštininkų *(pisari)* tarnautojai.

Didesnieji ponai taip pat turėdavo savo raštininkų ir dijokų. Pavyzdžiui, Vilniaus vaivada ir Lietuvos kancleris Mikalojus Radvila, 1578—1579 m. turėjęs savo žinioje kaip vaivada Vilniaus pilies teismą, kuriame tuo metu raštininku buvo jo paskirtas Sebestijonas Karizna, be to, turėjo ir savo raštininką, kurį vadino *pisar dvornyj*, Kandrotą Mikailavičių. Vienus raštus, kaip Vilniaus pavieto viršininko, duodavo Kariznos pasirašytus, kitus — su savo asmeniniu antspaudu, to Kandroto Mikailavičiaus pasirašytus.

Pagrindinis Lietuvos rusiškosios raštininkijos skirtumas, palyginti su Senovės Rusia, Lenkija arba Vakarų Europa, buvo tas, kad tarp rusiškųjų raštininkų visiškai nebuvo kunigų, kurių tenai raštinėse buvo pilna. Tas nebuvimas kunigų, kurie atsinešdavo iš savo mokslo vietų kitur pagamintus raštų formuliarus ir juos pritaikydavo savame krašte, negalėjo neatsiliepti raštų formai ir turiniui. Lietuvos raštininkai turėjo patys sudaryti tuos formuliarus, kad ir naudodamiesi kartais svetimais pavyzdžiais, niekas jiems paruoštų formuliarų neatnešdavo. Ir reikia pripažinti, kad jie visai gerai sugebėjo sudaryti aktus. Ar jie naudojosi kokiais formuliarų rinkiniais, kaip tai buvo Vakarų Europoje, dabar negalima pasakyti, nes bent XV ir XVI a. jokių tokių rusiškų formuliarų aktams rašyti nėra išlikę. Tik iš analogijos galime spręsti, kad jie turėjo tokių formuliarų rinkinį ir jais naudojosi. Dažnai, žinoma, aktai buvo rašomi pagal formulę, paimtą iš kito akto, vokiškai vadinamo *Vorurkunde*. Pavyzdžiui, turiu visą seriją įkeičiamųjų raštų dėl Graužių (Vilkijos valsčiaus) — 1591, 1592, 1596 metų. Visuose juose, išskyrus vardus, terminus, sumas, visi žodžiai beveik tie patys,— aišku, kad vėlesnis aktas rašytas, turint prieš akis senesnį aktą. Bet šiaip paprastai, rašant iš formuliaro arba imant akto formulę iš kito panašaus akto, pirmiau buvo rašomas juodraštis, o tik iš to juodraščio tas švarraštis, kuris yra išlikęs. Tai neretai galima pastebėti privačiuose raštuose. Juose antspaudai visuomet esti po popieriaus gabalėliu, dažnai vidaus pusėje prirašytu. Palyginus tekstą tame gabalėlyje, galima pastebėti, kad jame buvo surašytas juodraštis to akto, prie kurio jis yra pri-

dėtas antspaudui prispausti. Didžiojo kunigaikščio kanceliarijos tokių juodraščių nėra išlikę, apie juos tegalima spręsti iš kai kurių užrašų Metrikoje.

XI

Kaip jau esu sakęs, aktai paprastai buvo rašomi profesionalų raštininkų nusistovėjusia forma, į kurią betgi kiekvienas sumanesnis, labiau prityręs raštininkas įnešdavo savo papildymų ir patobulinimų; kiekvienas geresnis raštininkas turėjo savo vadinamąjį diktantą — įprastą aktų formulavimą. Tas įprastas rašto formulavimas buvo tiek nusistovėjęs, kad kitaip formuluoto rašto tikrumas tuoj keldavo abejojimo, versdavo to laiko žmones ir mus verčia laikyti jį padirbtu. Pavyzdžiui, 1509 m. Žygimantas Senasis sprendė Slucko kunigaikštienės Nastazijos bylą su kunigaikščiu Fiodoru Jaroslavičium, kuris pristatė sava tiesai įrodyti Kazimiero raštą. Apie tą raštą Žygimanto sprendime pasakyta: *Ино мы вбачили на том листе, штожь тот лист не ест правый отца нашого—не подлуг бегу каньцлярейского писан (nekanceliariškai rašytas) и не гораздо печатан (netinkamai antspaudotas). Тот лист есмо на сторону отложили*[20]. Paprastai tas asmuo, kurio vardu buvo rašomas raštas, tepasakydavo raštininkui rašto esmę, pavyzdžiui, dovanoju tam tą ir tą, ir jau raštininkas visą reikalą pats surašydavo įprasta formule, savo paties diktantu, arba duodavo savo diktanto sutrumpintą juodraštį savo raštininkėliui, kad surašytų rašto švarraštį. Bet ir tais atsitikimais, kai iš rašto matyti, jog jis tiesiog pakartoja žodžius to asmens, kurio vardu raštas yra duodamas, raštininkas kai ką nuo savęs vis dėlto pridėdavo, nepaliktavo jo taip, kaip buvo padiktuota. Tas, kas buvo padiktuota, tebuvo rašto konceptas, vadinamoji minuta, iš kurio jau raštininkas turėjo sudaryti patį raštą. Paimsime vieną tokių raštų, labai įdomų, rašytą Vytauto vardu. Jo tikrumu aš neabejoju, nors jis tėra žinomas iš įrašo Lietuvos Metrikoje apie 1530—1535 metus. Perskaitysiu jį ištisai.

От великого князя Витовьта. Смерде Тишко! (nuoraše parašyta — *Тилько*). *Тот судник вязовецъкии Пилипъко*

[20] Литовская Метрика. СПб, 1903, т. 1, стлб. 609.

жаловалъся нам: привернул деи еси его к конокормству. Ино чи не бошъся ты, смерде, нас да чи не бывал ты у нас под посохом, што его с того дела вернеш, што он на нас суды чинит. А писан у Велене в дворе у пяток по велицедни на Святой недели.

Lietuviškai išvertus bus taip: „Nuo didžiojo kunigaikščio Vytauto. Smerde Tiškau! Tas Viazoveco indininkas (*sudo* gali būti ir indas, ir laivas, čia ne visai aišku, ar Pilipka dirbo indus, ar laivus) Pilipka skundėsi mums: tu esąs pavertęs jį arklių šėriku. Argi tu, smerde, nesibijai mūsų ir argi tu nesi buvęs po mūsų lazda (reikia suprasti: ar aš nesu tavęs mušęs savo lazda), kad tu atitrauki jį nuo darbo, kur jis dirba mums indus. Rašyta Veliuonos dvare penktadienį po Velykų".

Matyti, didžiajam kunigaikščiui Vytautui pasiskundė jo indininkas ar laivininkas iš Viazovco (turbūt netoli Zietelos, o gal ir iš Breslaujos krašto), kad vietinis žemesnis kunigaikščio tarnautojas, turbūt pristovas, verčiąs jį dirbti kitą darbą,— ne indus dirbti, bet arklius šerti, ir dėl to kunigaikštis rašo tam tarnautojui šį įsakymą palikti Pilipką dirbti jo senąjį darbą.

Aišku, kad kunigaikščio kanceliaristas negalėjo nuo savęs įdėti rašte pristovui priminimo apie tai, kad jis jau buvęs kunigaikščio muštas, tam, kad tas neberūstintų daugiau kunigaikščio. Tai turėjo jam tiesiog padiktuoti pats Vytautas. Bet įrašydamas rašte pačius Vytauto žodžius, raštininkas, kaip visada, rašto pradžią ir pabaigą suformulavo pats. Būtent, pradžioje jis nurodė, kieno yra raštas ir kam jis yra rašomas: „Nuo didžiojo kunigaikščio Vytauto. Smerdui Tiškui". Gale jis pridėjo nurodymą, kur ir kada raštas rašytas: „Rašyta Veliuonos dvare penktadienį po Velykų". Tai, ką čia raštininkas pridėjo nuo savęs, diplomatikoje vadinama *protokolu*, kuris susideda iš pradedamojo protokolo ir baigiamojo protokolo, vadinamojo eschatokolo. Tiktai tas, kas šiame rašte yra padiktuota paties Vytauto, vadinama akto tekstu. Jei tekstą ir suformuluodavo kartais ne raštininkas, bet tas, kieno vardu raštas buvo duodamas, kaip šiuo atsitikimu, kas betgi būdavo labai retai, tai visą protokolą, ir pradedamąjį, ir baigiamąjį, suformuluodavo tiktai raštininkas. Todėl sutrumpintuose juodraščiuose, vadinamose *minutose*, protokolas nebuvo rašomas, nebent tik pažymimas pradedamaisiais žodžiais. Todėl ir raštas, surašytas dėl įvairių

priežasčių be formaliojo protokolo, buvo vadinamas ne raštu, bet minuta. Jei kartais teismui buvo pateikiamas toks raštas, tai buvo rašoma, kad pristatytas buvo ne raštas, bet kažin kokia minuta, kuri neturi teisinio rašto reikšmės. Tikras pilnas raštas privalėjo turėti, be paties teksto, dar šiokį ar tokį protokolą.

Manau, kad iš duoto pavyzdžio jūs gavote supratimą, kas yra pradedamasis protokolas, tekstas ir eschatokolas. Ne visi diplomatikai visiškai sutinka tarpusavyje, kurios akto dalys turi būti laikomos protokolo dalimis, o kurios teksto dalimis, neretai jų priskyrimas čia ar ten pareina nuo akto interpretacijos. Tų įvairių pažiūrų skirtumų čia nenagrinėsiu. Atskiros protokolo ir teksto dalys paprastai iš seno vadinamos lotyniškais pavadinimais, kuriuos čia ir nurodysiu.

Pradedamajame protokole esti šios dalys.

Invocatio — dievo vardo šaukimas. XV a. Lietuvos rusiškuose dokumentuose, ypač privačiuose, neretai buvo vartojama vadinamoji simbolinė invokacija, kaip ir Rusijoje: pradedant rašyti aktą buvo dedamas kryželis. Tokia simbolinė invokacija pačioje XVI a. pradžioje Lietuvoje išnyko. Rusiškuose Lietuvos aktuose žodinė invokacija taip pat buvo kartais vartojama, bet, palyginti su lotyniškais raštais, retai. Ji, matyt, buvo imta vartoti pagal lotyniškųjų dokumentų pavyzdį, atstojo gana įprastus, ypač XIV ir XV a. diplomuose, žodžius: *In nomine Domini amen,*— ar panašius. Pavyzdžiui, paleografiniame rinkinyje Nr. 2, 1432 m. yra žodžiai: *Во имя святое Троици, аминь,* Nr. 4, 1503 m.— ir simbolinė invokacija — kryželis, ir žodinė: *Во имя святыя и неразделимыя Троица. Аминь,* Nr. 17, 1529 m.: *В божое имя, аминь.* Yra ir kitokių panašių formulių. Šiaip rusiškuose raštuose invokacija nepalyginti rečiau buvo vartojama, kaip lotyniškuose, tik testamentuose jos rašymas iš seno įsigalėjo ir yra išlikęs ligi šių dienų.

Intitulatio — akto davėjo pažymėjimas. Davėjų pavadinimai buvo toli gražu ne vienodai rašomi. Pavyzdžiui, Vytauto mandatuose, t. y. įsakymuose, Žemaičių vietininkui rašyta: *От великого князя Витовта.* Taip yra žinomuose man keturiuose tokiuose raštuose. Taip pat buvo ir Vytauto rašte visiems tijūnams, kad padėtų vyskupui krikštyti lietuvius, ir jo rašte Beresto vietininkui Tvirbutui. Taip yra ir skaitytame jo rašte smerdui Tiškui. Bet jau Vytauto 1399 m.

rašte, kuriuo davė Berezynią Vilniaus kanauninkams, parašyta: *Мы великий князь Витовт.* Taip pat ir jo rašte Rygos burmistrui [21], ir jo sprendime Giedraičių kunigaikščių [byloje] su Vilniaus vyskupu, ir sprendime [byloje] tarp Švitrigailos ir Vilniaus vyskupo Vosylos. Taip pat yra ir 1427 m. rašte, kuriuo davė žemės Jeskui Neševičiui.

Taigi 7 mandatuose: *От великого князя Витовта* ir 5 kitokiuose aktuose: *Мы великий князь Витовт.* Jokio nurodymo, kad Vytautas būtų buvęs Lietuvos arba Rusų ar Žemaičių kunigaikštis, tų aktų intituliacijoje nėra. Neminima nė dievo malonė. Tuo aš nenoriu pasakyti, kad kitokio titulavimo Vytauto rusiškuose raštuose nėra. Tų raštų tiek maža neabejotinų žinoma, kad griežtai ką pasakyti sunku, bet vis dėlto vien dėl titulavimo tenka paabejoti tikrumu kai kurių kitų Vytauto rusiškų raštų, paskelbtų „Archiwum [książąt Lubartowiczów] Sanguszków" I tome [Lwów, 1888].

Intituliacija labai keitėsi pareinamai nuo laiko ir nuo politinių pasikeitimų. Tas *my* (mes), kuriuo prasideda Vytauto raštai, tebevartota ir jo brolio Žygimanto, ir Kazimiero, bet jau vėliau jis pavadinime nebevartojamas. Didžiųjų kunigaikščių raštuose Lietuvoje niekada nebuvo rašoma *ja* (aš). Jau Kazimiero raštuose XV a. intituliacija paprastai prasideda vardu: *Казимир*, be jokio *my*. Aleksandro raštuose ir Žygimanto Senojo viešpatavimo pradžios raštuose neretai vietoje senesnio *my* buvo rašoma *sam: сам Александр, сам Жикгимонт*, bet jau prie Žygimanto apie 1520 metus tai visiškai išnyko.

Jau Vytauto brolio Žygimanto aktuose ir visų vėlesniųjų didžiųjų kunigaikščių raštuose intituliacijoje nurodoma, kurio krašto valdovai jie yra, ir beveik visada joje įdedama devocionalinė formulė *божью милостью:* Žygimanto Kęstutaičio — *Мы Жикгимонт, божиею милостью великии князь литовскии, жомойтскии, рускии и иных,* Kazimiero 1440 m.— *Казимер, божьею милостью великий князь литовский и русский,* Kazimiero 1481 m.— *Казимер, божъею милостью король польский, а великий князь литовский и русский, княжа пруское, жомойтский и иных,* Aleksandro, kol jis nebuvo lenkų karaliumi — *Александр, божью милостью великии князь литовскии, рускии, жомоитскии и*

[21] Nap., p. 94.

иных. Vėliau jo titulas raštuose buvo toks — *Александр, божью милостью король полскии, великии князь литовскии, рускии, княжа пруское, жомоитскии и иных.* Vėlesnių kunigaikščių titulų aš neminėsiu.

Didesniųjų ponų raštuose kartais prieš vardą buvo rašoma *my,* bet dažniausiai *ja* (aš). Kartais, pavyzdžiui, Radvilų privatūs raštai teprasidėdavo vardu, be jokio *aš* ar *mes.* Tuo žodžiu *ja* beveik visada prasidėdavo ir įvairūs privatūs aktai. Po to ėjo vardas ir vėliau titulas ar luomas. Reikia pažymėti, kad XV a. ponų ir bajorų raštuose tebuvo nurodomas dažnai vienas ar du svarbiausieji titulai, o tik XVI a. imti rašyti visi ar bent maždaug visi titulai; taigi kokio Radvilos vien titulų surašymas kartais užimdavo daugiau kaip eilutę. XV a. ir XVI a. pradžios bajorų privačiuose raštuose dažnai nebuvo žymima, kad raštas duodamas bajoro, tiesiog buvo rašoma *aš,* paskui vardas ir tėvo vardas. Bet jau XVI a., maždaug nuo 1520 m., beveik visada po pavadinimo buvo nurodoma, kad tai esąs bajoras tokio ir tokio pavieto, o nuo XVI a. vidurio — nebe bajoras, bet žemininkas *(zemianin).* Titulas ar luomo pažymėjimas visada buvo rašomas po pavadinimo.

Inscriptio. Parašius akto davėją, kartais buvo rašomas asmuo, kuriam aktas formaliai ir specialiai skiriamas. Pavyzdžiui, po davėjo pažymėjimo — *от великого князя Витовта* — toliau formalaus adresato nurodymas — *Наместнику жомойтскому пану Кесгайлу.* Arba 1441 m. rašte po pažymėjimo: *От великого князя Казимира королевича* (nes Kazimieras buvo karaliaus Jogailos sūnus, bet pats dar tuo metu nebuvo Lenkijos karalius) — toliau adresato nurodymas — *Наместнику ейсискому Монтовту.* Tas adresatas tebuvo dažniausiai formalus, nes akto gavėjas buvo kitas, apie kurį kalbama pačiame akto tekste. Gavėjas tik parodydavo aktą adresatui ir paskui pasilaikydavo jį sau savo teisėms įrodyti. Toks adresato nurodymas testi tiktai mandatinio tipo raštuose. Tikruose diplomuose ir privačiuose aktuose jį atstoja *publicatio,* arba *promulgatio,* apie kuriuos kalbėsiu toliau.

Daugelis diplomatikų šiais skyreliais ir baigia įžengiamąjį akto protokolą, ir du tolesnius skyrelius — *arenga* ir *publicatio* — skiria į patį akto tekstą. Bet vargu ar tikslinga skirti tas akto daleles į tekstą, nes jos yra visiškai formalios, nedaug kuo tesisieja su akto esme. Todėl, kaip tai daro kai kurie diplomatikai, šias akto daleles taip pat

priskirsiu pradedamajam akto protokolui ir tekstui teskirsiu esmines akto dalis.

Arenga, arba *proemium,*— tai yra išdėstymas bendrų formalių motyvų, dėl kurių daromas teisinis sandaras ir surašomas aktas. Ta arenga visada tėra vien tik raštininko darbas, žinoma, jog formulė imama iš kitų raštų, todėl iš jos negalima daryti jokių išvadų apie akto davėją, kaip tai kartais daroma. Pavyzdžiui, jei Vytauto rašto arengoje kalbama kas apie jo ypatingus rūpesnius amžinu gyvenimu, tikybos reikalais, iš to negalima daryti jokių išvadų apie Vytauto pažiūras į krikščionybę,— iš esmės tai tėra įprasta raštininko formulė. Lotyniškuose diplomuose arengos buvo labai plačiai vartojamos, bet rusiškuose raštuose jų pasitaiko gana retai. Tik rusiškuose testamentuose gana dažnai esti įrašyta ir arengos formulė.

Tokių arengų pavyzdžiais gali būti šie posakiai. 1432 m. kunigaikščio Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje Vilniaus miestui parašyta: *К вечной памяти и речи высокая княжата рада уставила, штобы безрядством и неуставностью межи речей, што ся имуть деяти, потом пакости бы не было, уставили на то твердости грамоты и сведоки, выкладаючи знамя, иж б ыто было вечно.* Kaip matyti iš antro tokio privilegijos teksto, lotyniško, tai tėra nelabai vykęs vertimas lotyniškojo teksto arengos, būtent: *Ad perpetuam rei memoriam. Ne error oblivionis gestis sub tempore versantibus pariat in posterum detrimenta. Alta principum consilia decreverunt, ea literarum apicibus et testium annotatione perennari.* Ir tik turint lotyniškąjį tekstą, tegalima aiškiai suprasti, kas norėta pasakyti rusiškai. Vilniaus paleografiniame rinkinyje arenga dar yra tiktai rašte Nr. 4, būtent Aleksandro 1503 m. dovanojime, kur pasakyta: *«Кды бы вчинки людски, которыи ж с прироженья своего кончаются, черес твердости листов ку вечности не приведены, слушным сведецьством ку пришлого часу ведомости не были бы докончаны, сказила бы всякия речи с часом старость, а для того смысльностью рады установлено есть, а бы безрядством а невставичностью речей, которыи ж ся имуть напотом деяти, шкоды не было; про то, ку векуистой тое то речи памяти»* ir t. t. [29]. Iš teksto matyti, kad tai ne originali rusiška kalba, bet tik vertimas iš lotynų kalbos,— ir patys žodžiai, ir žodžių tvarka labai nerusiška. Ir nemažai galima rasti lotyniškų raštų, kurie turi visai tą pačią arengą. Taigi rusiškuose Lietuvos raš-

tuose, išskyrus testamentus, arenga yra likusi svetima, tik retkarčiais vartojama lotyniškų diplomų pavyzdžiu. Tuo tarpu Lietuvos lotyniškuose raštuose, pavyzdžiui, XV a. arenga yra normali akto dalis — užtenka pažiūrėti į Vilniaus katedros aktų rinkinį.

Publicatio, arba *promulgatio*,— formulė, kuria nurodoma, kad išdėstytas akte dalykas juo skelbiamas visiems suinteresuotiems. Kiek arenga yra svetima rusiškiems Lietuvos diplomams, tiek promulgacija sudaro beveik būtiną jų dalį. Įdomu tai, kad lenkų profesorius Chodynickis, kuris stengėsi įrodyti, kad rusiškieji Lietuvos aktai buvo sudaromi Lenkijos aktų pavyzdžiu, pripažįsta, jog rusiškųjų Lietuvos aktų promulgacija nebuvo paimta iš Lenkijos aktų, nes tokios promulgacijos Lenkijos aktuose nėra. Jis spėja, kad ji buvusi paimta iš Kryžeivių ordino raštų. Promulgaciją randame jau Jogailos 1387 m. rašte Skirgailai, kur pasakyta: *Czinim sławno y znaiemo, y dajem wedomo wsem, chtokoli siuiu hramotu widił, a lubo słisził proczitaja* [30]. Jeigu tokia formulė būtų buvusi tik Lietuvos rusiškuose raštuose, galėtume manyti, kad ji yra paimta iš Kryžeivių ordino diplomų. Bet ji yra ir Rumunijos rusiškuose raštuose, o jie niekur su kryžeiviais nesusidurdavo. Pavyzdžiui, viename 1411 m. Moldavijos viešpaties Aleksandro rašte parašyta: *чинимы знаменито сим нашим листом нинешним и потом будучим, комуже того будет потребизна, оусем посполу* [31]. Kaip matote, visai Lietuvos aktų formulė. Galima aiškinti taip, kad ta promulgacijos formulė, kuri buvo vartota jau seniai ne tik kryžeivių, bet ir Vakarų Europoje, tik ne Lenkijoje (nebent retkarčiais ir tenai), pateko į rusiškus aktus iš plačios Europos, ne tik iš kryžeičių. Nurodytos arba panašios promulgacijos formulės paprastai buvo vartojamos ne tik rusiškuose Lietuvos didžiųjų kunigaikščių diplomuose, bet ir privačiuose aktuose. Promulgacijos formulės aktuose labai nedaug tejvairuoja, vienos trumpesnės, kitos kiek ilgesnės, dažniausiai rašoma *činim znamenito*, kartais *oznaimujem*. Smulkučių jų skirtumų neminėsiu. Paleografiniame rinkinyje galima matyti labai daug šitų formulių.

Šita promulgacija baigiasi įžanginė akto dalis, toliau eina pats tekstas, kuris paprastai prasideda pasakojimu *narratio*. Apie tekstą teks kalbėti kitą kartą. Dabar, praleidęs tekstą, kiek paminėsiu baigiamąją akto protokolo dalį, vadinamąjį *eschatokolą*. Jis susideda, daugelio diplo-

matikų nusistatymu, iš akto vietos ir laiko nurodymo, parašų ir iš baigiamųjų žodžių, pavyzdžiui, *amen*, vadinamų *apprecatio*. Bet rusiškuose aktuose tos aprekacijos nėra, todėl ją tenka išleisti iš rusiškojo Lietuvos akto sudėties. Apie akto parašus ir datavimą esu jau pirmiau kalbėjęs. Todėl dabar nebekartosiu. Kadangi, kaip matėme, parašai teatstoja liudytojus ir teatsiranda tik aktui virtus iš pažymimojo sandariniu, todėl, parašus skiriant į baigiamąjį protokolą, tikslingiau yra skirti prie baigiamosios dalies ir paskutinę paties teksto dalį, vadinamą *corroboratio*, t. y. tvirtinimą, nurodymą apie akto sudarymą ir patikrinimą. Čia bus įtraukti pažymėjimai akte, kieno įsakymu surašytas aktas, kas jį yra surašęs, sąrašai liudytojų, buvusių darant aktą, pažymėjimas apie antspaudo ar antspaudų pridėjimą ir t. t.,— formalios akto sudarymo ir surašymo aplinkybės, kurios pačios akto esmės nepaliečia. (Visais tais klausimais, kuriuos tektų paliesti, kalbant apie koroboraciją, esu kalbėjęs, todėl apie ją nebekalbėsiu.) Vadinasi, pats akto tekstas esti įdėtas į formalaus protokolo rėmus,— ir prieš akto tekstą, ir po teksto yra protokolo formulės. Negalima sakyti, kad jos būtų nereikšmingos, nes nepaliečia akto esmės. Akto rūšiai suprasti jas būtinai reikia kiekvieną sykį ištirti.

Pagal tai, kam dokumentas formaliai yra skiriamas, dokumentai dalijami į diplomus ir mandatus. Kiekvienas teisinis dalykas gali būti išreikštas ir diplomo, ir mandato forma. Pavyzdžiui, kunigaikštis dovanoja bajorui žmones. Vytauto turime tokius keturis dovanojimus Žemaičių bajorams. Visi jie surašyti mandato formą — Vytautas praneša rašte Žemaičių vietininkui, kad dovanojo tokiam ir tokiam bajorui tokį ir tokį žmogų, ir tiek,— pats dovanojimo raštas dar nebuvo rašomas. Pats dovanojimas buvo daromas žodžiu, ir tik vietinės valdžios žmogui, kuris nebuvo prie dovanojimo, pranešama tai raštu. Tas raštas jau pasilieka pas apdovanotąjį, ne pas vietininką, kuriam jis formaliai buvo parašytas. Bet jau vėliau, pavyzdžiui, Žygimanto Senojo laikais, dovanojant kuriam Žemaičių bajorui žmones, buvo rašomas nebe mandatas Žemaičių seniūnui, bet diplomas, duodamas pačiam bajorui, be adresato, bet su promulgacija, kad visi, kuriems teks matyti diplomą, žinotų apie įvykusį dovanojimą. Pats dovanojimas jau daromas raštu. Be to, kartu buvo rašomas ir mandatas vietos seniūnui įvesdinti apdovanotąjį į dova-

notuosius žmones. Bet tai jau nebuvo pagrindinis raštas, bet tik pridedamasis, nebūtinas. Taigi, tyrinėjant aktus, nepakanka tenkintis jų teksto ištyrimu, reikia ištirti ir akto protokolą, tada tebus visiškai aiški akto reikšmė ir prasmė.

X

Svarbiausia kiekvieno akto dalis, kurioje išdėstytas esminis dalykas, dėl kurio aktas buvo sudarytas ir duotas, yra vadinamasis *tekstas*,— ta akto dalis, kuri yra po pradedamojo akto protokolo ir prieš akto eschatokolą. Vakarų Europos diplomatika, tyrinėjusi daugiausia senųjų viduramžių aktus, nustatė teksto dalijimą į šias pagrindines dalis.

1. Narratio — atpasakojimas aplinkybių, kurios sudarė pagrindą teisiniam sandarui įvykti ir aktui sudaryti. Pavyzdžiui, tokie pasakymai aktuose (duodu juos išverstes lietuviškai). Viename 1516 m. Žygimanto Senojo rašte rašoma: Prašė *(били нам чолом)* mus mūsų bajorai Mikalojus ir Laurynas Petkavičiai ir pasakė mums, kad turį mažą tėviškę ir neturį iš ko pramisti ir iš ko mums tarnauti, ir prašė mus, kad leistume jiems iš aplinkinių bajorų, jų kaimynų, šlėktų ir kitur, kur jiems pavyks, prisipirkti ir imti įkaitui žemių prie savo tėviškės.— Tai, kaip matote, ne formalus akto motyvavimas, kaip tai esti pradedamojo protokolo dalyje arengoje, bet konkretus išdėstymas tų pagrindų, dėl kurių buvo padarytas šis konkretus aktas. Kaip iš išdėstyto atpasakojimo matyti, smulkūs bajorėliai, įgiję mokslo (tas žinoma iš kitur), norėdami ir galėdami prasikurti, negali to be didžiojo kunigaikščio leidimo, nes tuo metu niekas be kunigaikščio leidimo negalėjo nei pirkti, nei parduoti žemės. Prašo kunigaikštį leisti jiems padidinti, perkant iš kitų, savo dvarelį ir nurodo, kad ir kunigaikščiui iš to būsią naudos,— turėdami daugiau žemės, jie geriau galėsią eiti kunigaikščiui karo tarnybą. Šitie akto sudarymo aplinkybių ir pagrindų išdėstymai dažniausiai esti labai gyvenimiški, dažnai nurodo tokias pereitojo gyvenimo smulkmenas, kurių iš kitur vargu ar turėtume progos sužinoti. Iš šitų atpasakojimų galima sužinoti tokias gyvenimiškas buvusiųjų žmonių pažiūras, kurios mums atrodo dabar visai svetimos, o tuo tarpu, jei pats žmogus taip pasakoja ir iš to

pasakojimo negali turėti jokios naudos, matyti, kad tikrai jis taip manė ir tas jo manymas sutiko su to laiko pažiūromis,— kitaip jis savo pasakojimo nebūtų rašęs akte. Didžiojo kunigaikščio raštuose šitame skyriuje išdėstomi dažniausiai prašymai. Todėl V. Pičeta, neturėdamas nė vieno bajoro prašymo, iš šitų aktų dalių galėjo parašyti savo Valakų reformos tyrinėjime visą skyrelį apie bajorų prašymus dėl reformos vykdymo [32].

2. *Dispositio* — akto davėjo valios išreiškimas, išdėstymas paties teisinio sandaro, paties to dalyko, apie kurį surašytas aktas. Tai yra būtina ir esminė ir viso akto, ir jo teksto dalis. Be jos akto negali būti, tuo tarpu kitų dviejų teksto dalių, pirmosios ir trečiosios, daugelyje aktų visai nėra. Pavyzdžiui, tame pačiame 1516 m. Žygimanto Senojo rašte [sakoma]: ir mes iš savo malonės jų prašymą patenkinome, leidome jiems iš bajorų šlėktos pirkti ir imti įkaitu žemės apie tėviškes.

3. *Sanctio* — nurodymas pabaudų ir bausmių, kurios grės tam, kas nesilaikys sandaro arba akto. Pavyzdžiui, pirkimo ir kitokiuose privačiuose aktuose dažnai rašoma, kad tas, kuris nesilaikys akto, turės mokėti didžiajam kunigaikščiui, sakysim, du ilguosius*, seniūnui — ilgąjį, paseniūniui — pusę ilgojo, o priešingai šaliai, nuskriaustajai, atlyginti visą žalą ir nuostolius. Arba, pavyzdžiui, testamentuose gana dažnai buvo rašoma: „Kas paneigs tą mano testamentą, tas teisis su manimi prieš dievą jo baisiajame teisme". Žinoma, tokių sankcijų už akto peržengimą buvo numatoma įvairių.

Tekstas išaugo ne iš karto, primityviausiuose aktuose tebuvo surašoma vien akto esmė — tiktai dispozicija. Tik paskiau atsirado akto pagrindų išdėstymas ir bausmių nurodymas už jo nesilaikymą. Pilnas akto tekstas, sudėtas iš visų trijų dalių, gali būti išdėstytas trimis trumpučiais sakiniais. Tokie iš tikrųjų ir yra senesnieji aktai. Bet tyrinėjant vėlesniuosius aktus, pavyzdžiui XVI a. galo, kurie surašyti keliuose puslapiuose, negalima pasitenkinti teksto suskirstymu trimis dalimis — *narratio, dispositio* ir *sanctio*. Nors šiaip tekstui suprasti jo dalijimas į tris minėtas dalis yra vartojamas, bet tyrinėjant aktą ir jo evoliuciją, tekstas kitaip skirstomas — klauzulėmis. *Klauzulė*

* *Čia ir toliau šiame sakinyje žodis* ilgieji *įrašytas vietoje išbraukto* muštiniai. *(Red.)*

tai yra išdėstymas kiekvienos atskiros akto minties, kuri gali būti suprantama kaip tam tikras atskiras vienetas.

Paimsime, pavyzdžiui, čia turimą 1594 m. žemininko Stanislovo Sirevičiaus įkeičiamąjį raštą. Jame yra šios klauzulės: A. Pažymėjimas, kad jis pasiskolinęs iš Kazimiero Stirnelevičiaus 120 kapų grašių. B. Už tuos pinigus įkeitęs ir davęs jam valdyti tris tarnybas savo žmonių su jų žemėmis ir turtu, kurie nurodyti. C. Įkeičiamųjų ūkininkų sąrašas. Č. Nurodymas termino, ligi kurio įkeista — trejiems metams, ligi išpirks. D. Nurodymas datos, kada, ir vietos, kurioje turės mokėti pinigus. E. Pažymėjimas, kad jei tai, kas įkeista, laiku nebus išpirkta, Stirnelevičius turįs laikyti vėl metus ir vėl metus, ligi visi pinigai būsią sumokėti. F. Pažymėjimas, kad nesuėjus mokamajai dienai, negalima įkaito išpirkti. G. Išdėstymas pareigų, kurias įkeisti ūkininkai turį eiti Stirnelevičiui. H. Nurodymas, kad Stirnelevičius galįs įkeistus ūkininkus valdyti, teisti, bausti, kad ir mirtimi. I. Nurodymas, kad jeigu, nesumokėjęs pinigų, Sirevičius kištųsi į tų ūkininkų arba jų žemių valdymą arba darytų kurių nors kitų kliūčių, arba verstų juos dirbti sau, tada turėtų mokėti paskolintus pinigus dvigubai ir atlyginti visus nuostolius, kuriuos tik Stirnelevičius pasakytų turėjęs. Y. Leidimas dėl tokio nusižengimo traukti į tą Žemaičių žemės arba pilies teismą, į kurį Stirnelevičius panorės. J. Pareiškimas, kad Sirevičius turėsiąs stoti į teismą ir negalėsiąs atsikalbinėti nei liga, nei karo tarnyba ir t. t. K. Nurodymas, kad pasiduosiąs teismo sprendimui ir kad priteisti pinigai galėsią būti išieškoti iš jo Vaiguvos dvaro be nustatytų Statute terminų. L. Nurodymas, kad jei kas kitas kėsintųsi į tuos ūkininkus arba jų žemes ir t. t., Sirevičius apsiimąs ginti Stirnelevičių teisme. M. Jei negintų, turėtų mokėti pabaudos 20 kapų grašių ir visus nuostolius. N. Leidimas dėl negynimo šaukti teisman (teismas turįs priteisti be jokios apeliacijos, ir priteisti pinigai turį būti tuojau išieškoti iš jo Vaiguvos dvaro). O. Nurodymas, kad ir sumokėjus visas tas pabaudas ir nuostolius, aktas pasiliekąs galioti. P. Nurodymas, kad jei Stirnelevičiui valdant ūkininkai išbėgiotų, būtų kareivių sunaikinti, sudegtų ir t. t., tai Stirnelevičius už tai neatsakąs ir mokant pinigus už tai negalima atskaityti, visi pinigai vis vien turėsią būti sumokėti. R. Leidimas Stirnelevičiui, jei jam reikės pinigų, perkeisti įkeistus ūkininkus kitam tokiomis pat są-

lygomis. S. Nurodymas, kad tas naujas įkaito laikytojas turįs tas pačias teises, kokias turėjo ir pirmasis, ir jam įkeitėjai atsakysią taip pat ir tokiomis pat pabaudomis, kaip pirmajam. Š. Nurodymas, kad jei įkeitėjas mirtų, tai jo pareigos pasilieka tokios pat jo įpėdiniams. T. Toks pat nurodymas dėl įkaito priėmėjo mirties.— Vadinasi, šį įkeičiamąjį raštą galima išreikšti tokia formule: A+B+ +C... ligi T.

Žinoma, kai kurie punktai mano sąraše gal per smulkiai suskaldyti, kai kuriuos jų galima būtų ir sutraukti į vieną, klauzulių galėtų būti kokiomis 2—3 mažiau,— čia jau patogumo ir nusistatymo dalykas. Jei paimsime kitą maždaug to paties laiko ir maždaug tos pačios vietos, t. y. Žemaičių krašto, žmonių įkeičiamąjį raštą, tai pamatysime, kad jis paprastai nebus visai toks pat, tik retkarčiais, ypač vėliau, aktų formulėms išsiplėtus, pasitaiko visai vienodų aktų. (Bet seniau, žinoma, kai formulės buvo trumpos, vienodų aktų buvo daugiau.) Pavyzdžiui, klauzulė G — įkeistųjų ūkininkų pareigų išdėstymas — kitame akte joje bus nurodymas, kad įkaito gavėjas galės uždėti ūkininkams tokias pareigas, kokias ras tinkamas (tą klauzulę pavadinsime G^1). Arba klauzulė H — nurodymas, kad įkaito laikytojas pats galįs bausti įkeistus ūkininkus ir mirtimi — kitame akte bus nurodyta, kad tegalįs bausti smulkiomis bausmėmis, o mirties bausmę tegalįs skirti pranešęs savininkui ir jam sutikus (pavadinsim H^1). Ar vėl kitame akte gali būti, kad didesnius ūkininkų nusikaltimus, už kuriuos gresia mirties bausmė, teisia savininkas pats (pavadinsime H^2) ir t. t. Arba klauzulė P apie neatsakymą už ūkininkų išbėgiojimą, sunaikinimą ir t. t.; kitame akte bus nurodyta, kad įkaito laikytojas neatsako už tai tik tada, jei tai įvyko ne dėl jo priespaudų ir kaltės (tai bus klauzulė P^1). Trečiame akte jau bus nurodyta, kad jei įkeistieji ūkininkai išbėgiotų arba išmirtų, tai savininkas jų vietoje turįs duoti įkaito laikytojui kitus ūkininkus arba pats eiti tas pareigas, kurias ėjo išbėgę ar išmirę ūkininkai (klauzulė P^2) ir t. t. Be to, kai kurių pirmojo akto klauzulių antrajame akte visai nebus ir, antra vertus, jame bus naujų klauzulių Z, Ž, kurių pirmajame akte nebuvo. Vadinasi, antrojo akto formulė bus, pavyzdžiui, tokia: A+B+C+E+F+G^1+H^1+I+Y+K^2+P^1+ +Z+Ž+S+Š+T. Trečiojo akto vėl kiek kitokia formulė ir t. t.

Tarp tų klauzulių bus visai individualių klauzulių, kurios tepavartotos tame vieninteliame rašte, bet daugumas klauzulių bus tokių, kurios dažnai pasikartoja. Ištyrę daugiau vieno laiko ir vienos vietos, pavyzdžiui, XVI a. galo Žemaičių žemės žmonių įkeičiamųjų aktų, rasime, kad klauzulių skaičius nėra neaprėžtai įvairus, kad kiekvieno akto tėra po kelis variantus. Iš viso gausime 3—5 aktų tipus. Jei paimsime kito, pavyzdžiui, Vilniaus arba Ukmergės, krašto įkeičiamuosius to paties laiko aktus, gausime truputį kitokius aktų tipus, bet vieno laiko aktų skirtumas nebus didelis.

Tačiau jei paimsime tokius pat įkeičiamuosius aktus, kad ir tos pačios vietos, bet senesnius, pavyzdžiui, rašytus prieš 50 metų, t. y. apie 1545 metus, arba prieš 100 metų, t. y. apie 1495 metus, pamatysime, kad tie įkeičiamieji aktai tuo metu buvo visai kitokie,— klauzulių buvo daug mažiau, jos buvo kitaip suformuluotos, ir kai kurios jų buvo visai kitos. Įvairios Rusijos aktų rūšys yra labai daug tyrinėtos, bet Lietuvos aktų, deja, nėra nė vieno tyrinėjimo, todėl aš negaliu nurodyti jokio vaizdingo pavyzdžio, iš kurio matytume, kaip evoliucionavo koks nors aktas. Palyginimas vieno atsitiktinio 1595 m. akto su kitu atsitiktiniu 1495 m. aktu negali turėti didelės vertės. Lyginti reikia, pavyzdžiui, tik tipingus XVI a. galo įkeičiamuosius aktus su tipingais XV a. galo įkeičiamaisiais aktais. O tie tipingi aktai, kaip sakiau, surandami tik paėmus didesnį kiekį vienos vietos vieno laiko vienodo turinio aktų, suskaidžius juos klauzulėmis ir iš jų formulių sudarius tipingo akto formulę, kurioje neturi būti individualių klauzulių. Tokių tipingų aktų formulių lyginimas parodys, kaip ėjo kurios nors rūšies akto evoliucija, kurios akto klauzulės pasiliko, kurios išnyko, kurios naujai atsirado arba išsiplėtė, kada tai įvyko. Tai bus matyti iš pačių formulių sulyginimo. Tai yra *grafinis statistinis aktų evoliucijos tyrinėjimo metodas.* Imamas kaip galima didesnis kiekis vienodų aktų, sudaromos jų formulės, vienodų ar panašių formulių aktai sujungiami į tam tikras tipingų aktų grupes, nustatomas tų grupių kilimas vienos iš kitos, ir paaiškėja akto evoliucija. Patyrinėjus gali paaiškėti, kodėl akto evoliucija nuėjo ta, o ne kita kryptimi, ir tokiu būdu tos aktų matematinės formulės tampa istorinės evoliucijos rodyklėmis, kuriomis daugiau galima

pasitikėti, kaip kuriais kitais bendrais samprotavimais apie istorinę visuomenės raidą.

Evoliucijai suprasti negalima tenkintis viena akto serija, pavyzdžiui, įkeičiamaisiais aktais. Toliau nagrinėjant, reikia tokiu pat metodu ištyrinėti gretimas aktų serijas, pavyzdžiui, parduodamuosius aktus, grafiškai nustatyti jų evoliuciją. Sulyginę vienos serijos aktų, t. y. įkeičiamųjų, lentelę su antrosios serijos aktų, t. y. parduodamųjų, lentele, pastebėsime įdomų dalyką: klauzulės, kurios tam tikru laiku buvo įprastos parduodamuosiuose raštuose, ima juose nykti ir galop išnyksta, bet pažiūrėję į įkeičiamųjų aktų lentelę, pastebime, kad tos pačios parduodamųjų aktų klauzulės atsiranda įkeičiamuosiuose aktuose ir juose įsigali, tuo tarpu kai parduodamuosiuose aktuose jos yra visiškai išnykusios. Taigi įkeičiamajame akte ta klauzulė nebuvo išrasta, ji tik buvo įtraukta iš gretimos aktų serijos ir čia prigijo. Aš čia galėčiau nurodyti tokio klauzulės perėjimo pavyzdį, būtent krienos paminėjimą parduodamuosiuose, dovanojamuosiuose ir kituose visiškai perleidžiamuosiuose raštuose ir, antra vertus, tos krienos paminėjimą įkeičiamuosiuose aktuose. Apie krieną esu kartą minėjęs — tai yra mokesnis, duodamas ponui, ištekant jo ūkininko dukteriai. Turiu 100 su viršum tokių aktų nuo 1564 ligi 1679 m. tiktai iš Žemaičių žemės. Juose kalbama apie krieną, būtent sakoma, kad parduoda žmones su kriena, įkeičia žmones su kriena, t. y. pirkėjas ar įkaito gavėjas turi teisę imti iš parduotų ar įkeistų ūkininkų krieną, jei jų dukterys tekės kur. To maždaug 100 metų laikotarpio aktus suskirstau keturiais laikotarpiais: pirmasis ligi 1587 m., antrasis nuo to laiko ligi 1603 m., trečiasis nuo to laiko ligi 1618 m. ir ketvirtasis nuo 1619 ligi 1679 metų.

	I	II	III	IV
Parduodamųjų aktų skaičius	20	21	3	—
Įkeičiamųjų aktų skaičius	—	41	9	6
Tarp abiejų rūšių aktų:				
parduodamųjų %	100	34	25	—
įkeičiamųjų %	—	66	75	100

Matome, kaip krienos paminėjimas iš parduodamųjų aktų skverbiasi į įkeičiamųjų aktų formulę, perkamuosiuose aktuose retėja, įkeičiamuosiuose aktuose dažnėja. Galų gale nuo 1618 m. parduodamuosiuose aktuose visai

išnyksta ir tepasilieka vien įkeičiamuosiuose aktuose. Taigi turime aiškų faktą, kurį reikia suprasti ir išaiškinti. Čia aš paėmiau ne visos ūkininkų pareigų išdėstymo klauzulės vartojimo statistiką šituose aktuose, bet tik vienos tų pareigų, krienos, paminėjimo statistiką, bet tą patį reikėtų pasakyti ir apskritai apie ūkininkų pareigų klauzulę. Parduodant ūkininkus, akte iš pradžių buvo rašoma pareigų klauzulė, paskui tokiuose aktuose ji nustota rašyti ir imta rašyti tik įkeičiamuosiuose raštuose. Tas laikotarpis kaip tik yra pereinamas iš feodalinės santvarkos į [feodalinę] baudžiavinę. Feodalinėje santvarkoje valdinių ir valdovų pareigos ir teisės buvo susidariusios iš seno, todėl, perleidžiant valdinybę, reikėjo nurodyti naujam, nežinančiam nusistovėjusios senovės valdovui, kokios yra valdinių nusistovėjusios pareigos, kad tik jos parduodamos, ne pats valdinių asmuo. [Feodalinėje] baudžiavinėje santvarkoje turime reikalą nebe su valdovu ir valdiniu, bet su šeimininku ir jam priklausomu baudžiauninku, kuris turi eiti tas pareigas, kurias jam deda šeimininkas. Todėl senųjų pareigų nurodymas pardavimo akte jau nebereikalingas, jis tepasilieka dar įkeičiamajame akte, kadangi savininkui buvo svarbu, kad šeimininkas neišnaikintų jo baudžiauninkų per didele priespauda. Taigi tokia smulkmena jau pabrėžia skirtumą tarp dviejų socialinės evoliucijos santvarkų — feodalinės ir [feodalinės] baudžiavinės.

Ligi XVI a. galo dvarai su žmonėmis tebuvo parduodami arba įkeičiami, tik pačiame XVI a. gale atsiranda, be to, dar jų *nuomojimas — arenda.* Niekur nuomos atsiradimas nėra užfiksuotas, todėl vienintelis būdas suprasti nuomos atsiradimo priežastis ir jos reikšmę yra nuomos aktų formuliarų ištyrimas diplomatiškai ir jų sulyginimas su seniau susidariusiais parduodamųjų ir įkeičiamųjų aktų formuliarais. Juo daugiau aktų ištirsime, juo aiškesnes ir tikresnes išvadas galėsime daryti apie nuomos atsiradimą.

Yra nemaža aktų, kuriais žmogus pasiduoda kuriam ponui ar bajorui, pasidaro jo valdiniu arba amžinai, arba ligi grąžinsiąs jam skolą. Yra aktų, kur bajoras atiduoda ponui savo žemę ir pats pasiduoda jam valdiniu, apsiimdamas eiti jam bajorišką tarnybą. Šitoks pasidavimas turi panašumo su paprastu ūkininkų ir raitininkų pardavimu

ar įkeitimu, tik ten juos padaro pirkėjo valdiniais kitas ponas, o čia jie patys pasiduoda valdiniais, bet įgijėjas ir vienais, ir kitais aktais įgyja valdinius. Norint visiškai suprasti pasidavimo aktų reikšmę ir kilimą, reikia juos ištirti ir sugretinti su tais pardavimo ir įkeitimo raštais.

Yra dar viena aktų rūšis — ne vienas toks aktas,— kuriais bajoras, neturįs savų belaisvių ir ūkininkų, įkeičia savo žemę už paskolą kitam ponui arba bajorui, pats apsiimdamas eiti baudžiauninko pareigas, mokėti činšą, eiti pastotes ir t. t., kol grąžinsiąs skolą. Tokiam įsikeitimui suprasti reikia ištirti ir sulyginti šituos aktus su paprastais pasidavimo aktais ir su paprastais įkeitimo aktais, ir tada tebus aišku, iš kur toks įsikeitimas yra kilęs ir kokia jo reikšmė visuomenės santvarkoje.

Aš čia tenurodžiau porą diplomatinio akto tyrinėjimo pavyzdžių, kad būtų aišku, kokią reikšmę gali turėti diplomatinio tyrimo metodas, ko galima juo pasiekti. Smulkiau į tuos diplomatinio tyrimo klausimus dabar nesileisiu, nes vis vien per vieną ar dvi paskaitas visų klausimų aprėpti negalėčiau, be to, žinoma, toks atitrauktas nuo pačių aktų tyrinėjimo atpasakojimas nebūtų suprantamas [33].

XVI—XVIII a. LIETUVOS DVARŲ INVENTORIAI KAIP ISTORIJOS ŠALTINIS

Vienas svarbiausių Lietuvos istorijos feodalizmo laikotarpio šaltinių drauge su užrašymais, privilegijomis, teismo nuosprendžiais ir t. t. yra inventoriai, arba registrai, t. y. dvarui ir valsčiui priklausančių gyventojų surašymai ir turto aprašymai. Bent kiek platesniuose inventoriuose būna aprašyti pastatai, gyvuliai, pasėliai ir kitas dvaro turtas, surašyti pavaldūs gyventojai, t. y. nelaisvoji šeimyna, valstiečiai ir tarnai, jų žemė, darbiniai gyvuliai, kartais ir visi gyvuliai, išskaičiuotos feodalinės prievolės (kartais atskirame skyriuje).

Inventoriai ir registrai buvo sudaromi dėl įvairių priežasčių ir tikslų, todėl ir jų turinys skirtingas. Pavyzdžiui, nuo XVI a. pabaigos, sudarant parduodamų dvarų inventorius, valstiečių prievolės paprastai nežymėtos, tačiau kiek galima tiksliau nurodyti šeimynos ir valstiečių ūkininkų, o paskui ir visų jų šeimos narių vardai. O inventoriuose, kuriuos sudarydavo užstatant dvarus, gana smulkiai būdavo surašomi dvaro pastatai, parduodami gyvuliai ir sėklos, valstiečių sąraše nurodomos jų prievolės. Pasidalijant paveldėtus dvarus, taip pat dažnai sudarydavo inventorius, tačiau juose paprastai tenurodomi vienam ar kitam paveldėtojui tekę pastatai, žemės sklypai ir valstiečiai, nesileidžiant į smulkmenas. Inventoriaus sudėtis, jo pilnumas visiškai priklausė nuo tų tikslų, kuriems jis skirtas.

Seniausi yra didžiojo kunigaikščio valsčių inventoriai, likę iš XVI a. pradžios, tačiau jų sudarytų ligi Valakų reformos tėra labai mažai. Visas ūkio (iždo) archyvas žuvo per XVII a. vidurio karus, ir, be to, po Valakų reformos senieji inventoriai nebeteko praktinės reikšmės ir nebebuvo saugomi. Truputį daugiau šių valsčių inventorių liko sudarytų po Valakų reformos XVI a. viduryje, remiantis 1553 ir 1557 m. nuostatais. Pastarieji įpareigojo suda-

ryti inventorius, nustatė jų sudarymo tvarką. Veliau valsčių, seniūnijų ir kitų valdų inventoriai būdavo surašomi nustatyta tvarka, todėl galima lyginti atitinkamo ūkinio vieneto duomenis ir stebėti permainas.

Laikantis bažnyčių padėties tikrinimo nuostatų, būdavo sudarinėjami ne tik bažnyčių, bet ir bažnyčiai priklausančių dvarų bei gyventojų inventoriai. Yra tokių XVI a. antrosios pusės inventorių, gana daug jų liko iš XVIII amžiaus.

Įvairių didelių ir mažų inventorių turime nemažai. Antai paskelbta 250 XVI a. Lietuvos TSR ir kai kurių kitų lietuvių gyventų plotų inventorių. Be to, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto bendradarbiai surado jų dar apie 150. Nesurastų, ypač Lenkijos archyvuose, matyt, yra dar kokie 200. Iš viso XVI a. inventorių bus likusių apie 600.

Daug daugiau liko XVII a. inventorių, tačiau skelbtų tėra vos 4—5. Iš XVIII a. mus pasiekė dar daugiau inventorių, iš jų paskelbti 65, ypač iš XVIII a. antrosios pusės. Didelė jų dalis yra seniūnijų ir valsčių inventoriai, kiti — privačių dvarų (mažiausiai ištirti) ir bažnytinių valdų.

Keli lenkų istorikai, tyrinėję Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, savo darbus parašė beveik vien iš inventorių (A. Žabko-Potapovičius, V. Večorekas ir kt.). Inventoriais naudojamasi beveik visuose Lietuvos valstybės feodalizmo laikotarpio socialinės ekonominės istorijos tyrinėjimuose, ypač tarybinių istorikų (D. Pochilevičiaus ir kt.) darbuose. Vien tai rodo didelę inventorių, kaip istorijos šaltinio, vertę.

Tačiau inventorių, ypač XVII a., duomenys sistemingai dar netyrinėti, todėl būtina paaiškinti jų istorinę vertę.

Juos sudarinėjo feodalų klasės atstovai arba jų tarnautojai šios klasės poreikiams. Juose ūkis aprašomas tam tikrais įvairiais tikslais, ir šiems feodalų klasės asmenims inventorius daugiausia buvo teisinis aktas. Inventoriuose nurodyta valstiečių žemėnauda ir prievolės, todėl valstiečiams jie taip pat buvo norminiai teisiniai aktai. Inventoriai įgalindavo valdytojus, nuomininkus ir kitus asmenis reikalauti iš valstiečių apibrėžtų, nustatyto dydžio prievolių. Valstiečiai, kildami prieš vietininkus, valdytojus, laikytojus ir t. t., taip pat labai dažnai remdavosi inventorių nustatytu feodalinių prievolių dydžiu ir pobūdžiu, pa-

naudodavo juos kovoje su savo klasiniais priešais, parodydami jų neteisėtus, inventorių normas viršijančius reikalavimus.

Inventorius, kurie lietė valstiečius, sudarinėjo feodalų klasės atstovai. Norint patikrinti pateiktus juose duomenis, reikia išsiaiškinti, ar valstiečiai dalyvaudavo inventorių paruošime. Valstiečių apklausinėjimas inventoriuose minimas retai, dažniausiai tuomet, kai inventorių sudarinėjo ne feodalo tarnautojai, o teismo atstovai arba teismo vykdytojai, vazniai. Tačiau ir tuomet, kai toks apklausinėjimas neminimas, būtų neteisinga manyti, jog inventorius sudarinėjo už akių, valstiečiams nedalyvaujant.

Geriausia bus paaiškinus konkrečiais pavyzdžiais. Yra išlikę didžiojo kunigaikščio Žemaitijos, t. y. vakarų Lietuvos, valsčių 1537 ir 1538 m. surašymai žagrių mokesčiui imti. Tuose valsčiuose, kuriuose surašymas buvo padarytas, valstiečių dalyvavimas surašyme neminimas. Tačiau kituose valsčiuose, kuriuose valstiečiai atsisakė atvykti į surašymą, surašyta nebuvo, ir surašinėtojai nurodė, kad darbo neatliko dėl valstiečių nedalyvavimo. Antai nurodoma, jog į 1537 m. surašymą neatvyko Ariogalos, dalies Vilkijos bei Josvainių valsčių žmonės, ir dėl to jų prievolės nebuvo surašytos.

1530 m. žemės iždo valdytojas Jonas Hornostajus pavėluotą Upytės valsčiaus surašymą aiškina tuo, kad dėl valstiečių pasipriešinimo ir jų neatvykimo į surašymą raštininkai tik per didelį vargą atliko savo darbą, o Gresko valsčiuje prie Slucko dėl ryžtingo valstiečių pasipriešinimo surašymas nejvyko. Vadinas, valstiečių dalyvavimas surašyme buvo būtinas. Papročio teisė ir Statutas nustatė, kad palikuonims dalijantis dvarą, dvare gyvenę laisvieji žmonės ir tarnai turėjo pareikšti savo teisę ir reikalauti jų neįtraukti į dalybas bei surašymą, antraip, jei jie būdavo įrašomi į dalybų aktus arba inventorius, kaip matyti iš ano meto teismo bylų, būdavo laikomi neišeiviais. Tas taip pat rodo, kad valstiečiai, sudarant inventorius, atvykdavo ir daugiau ar mažiau aktyviai dalyvaudavo. Šio jų dalyvavimo, žinoma, nereikia pervertinti, tačiau tai parodo tam tikrą inventorių patikimumą. 1538 m. valstiečiai dažniausiai buvo surašomi taip, kaip 1537 m., tačiau kartais jų vardai turi kitą formą, vietoje tėvo vardo įrašyta pravardė, kai kur nurodytas skirtingas valstiečių arklių ir jaučių skaičius. Iš to galima padaryti išvadą, kad šis surašymas

nebuvo tik 1537 m. duomenų pataisymas,— tikrinant senuosius duomenis vėl buvo klausinėjama, ir parodymai įtraukiami į naująjį surašymą. Šiuo atveju didelių pakeitimų [surašyme] paprastai nematyti. Tačiau kartais 1538 m. surašymas buvo atliekamas kita tvarka, negu 1537 metais. Pavyzdžiui, Didžiųjų Dirvėnų valsčiaus surašyme gana daugelio valstiečių tapatybę sunku nustatyti, čia naujasis surašymas buvo vykdomas savarankišku apklausinėjimu. Pastaruoju atveju duomenys apie valstiečių jaučių ir arklių skaičių patikimesni, negu tuose valsčiuose, kur surašyta, remiantis ankstesniuoju sąrašu (čia duomenys labai mažai skiriasi nuo 1537 m.).

Reikia atkreipti dėmesį ir į kai kurias kitas šių surašymų ypatybes. Antai 1537 m. surašyme sakoma: „Našlė Venckienė nuo 2 žagrių duoda kapą gražių, nuo arklio — 15 gražių", o atitinkamoje 1538 m. surašymo vietoje namų šeimininku nurodytas jos vyras: „Vencka Petrašavičius nuo 2 žagrių ir nuo arklio". Šitoks mirusio asmens pavadinimas šeimininku 1538 m. surašyme ne vienintelis. Tai rodo ne pagrindinių surašymo duomenų (fiskalinių) abejotinumą, bet tik faktą, kad ir po šeimininko mirties ūkį kurį laiką tebevadindavo jo vardu, ir raštininką mažai domino, kas tuomet šį ūkį valdė.

Vis dėlto ir pagrindiniai, fiskaliniai šio surašymo duomenys nėra visiškai pilni,— 1537 ir 1538 m. surašymuose kai kurie mokėtojai yra nuslėpti. Atitinkamo 1539 m. surašymo neišliko, tėra tik jo suvestinė, kurioje minimi atskiri mokėtojų nuslėpimai. Antai Ariogalos valsčiaus 1538 m. surašyme 7 žmonės pažymėti, kad mirė ir jų žemė tuščia, tačiau 1539 m. jie atvyko pas raštininką ir pareiškė, kad iš jų rinkliavą pilnai išieškojo ir, matyt, pasisavino tijūnas. Taip pat Dirvėnų valsčiaus Tryškių miestelyje 1538 m. surašymas tenurodė 4 karčiamas, iš kurių neva gaunamos 2 kapos gražių, o iš tikrųjų tijūnas paėmė 7 kapas gražių, t. y. iš 14 karčiamų, ir griežtai uždraudė apie tai kalbėti. Mokėtojų slėpimas buvo gana tipiškas atitinkamiems sąrašams, ir tai reikia turėti galvoje, tačiau šis reiškinys Lietuvos dokumentuose nebuvo dažnas.

Panaudojant aprašymą, arba inventorių, visada reikia prisiminti šio šaltinio sudarymo tikslą. Minėtuose surašymuose ir apskritai inventoriuose, kuriuose pažymėti tik valstiečio darbiniai gyvuliai, jų skaičius rodo, su kiek darbinių gyvulių valstietis paprastai dirba, tačiau ne kiek

jis jų turi. Pavyzdžiui, 1537 m. surašyme parodyta, kad Josvainių valsčiaus valstietis Stacus Narkaitis moka nuo 3 jaučių žagrių, t. y. nuo 6 jaučių, o 1538 m. surašyme pažymėtas jo skundas raštininkui laikytoju kunigaikščiu Osavickiu, kad šis apgrobė jį: iš jo paėmė 14 arklių, 11 jaučių ir daug kitų gyvulių ir kito turto. Šiais skaičiais abejoti nėra pagrindo, ir tai rodo, kad į surašymą įtraukdavo ne visus gyvulius, net darbinius, bet tik tuos, kurių reikėjo darbingiems valstiečio šeimos nariams įdirbti žemę. Šiame surašyme skirtingas darbinių gyvulių skaičius terodo skirtingą valstiečio žemės plotą.

XVI a. 5—7-uoju dešimtmečiais vykdant Valakų reformą, kiekvienam valstiečio ūkiui, paprastam ar sudėtiniam, buvo duodamas vienodas žemės kiekis — valakas, t. y. apytikriai 21 ha. Vėliau inventoriuose dažniausiai nurodomas valstiečio darbinių gyvulių skaičius valakui, paprastai 2 jaučiai ir 1 arklys, kartais daugiau arba mažiau. 1554 m. Balninkų valsčiaus inventoriuje beveik visiems valstiečiams įrašyta pora jaučių ir vienas arklys. Žinoma, tai terodo, kad minimumą darbinių gyvulių valstiečiai turėjo, bet, be to, jie, matyt, laikė ir daugiau,— inventorių sudarytojams terūpėjo, ar valstietis pakankamai apsirūpinęs gyvuoju inventoriumi, reikalingu žemei įdirbti. Daugelyje XVII ir XVIII a. inventorių kiekviename valstiečių kieme nurodytas kitoks arklių ir įvairių stambių ir smulkių gyvulių skaičius,— šie skaičiai laikytini apytikriais.

Naudojantis inventoriais, ypač svarbu turėti jų kelis to paties dvaro. Kai jie būna ne per daug trumpi, ne trafaretiški, gali pakankamai teisingai parodyti dvaro ir valstiečių ūkio dinamiką, valstiečių prievolių didėjimą, valstiečių ūkio dydžio pasikeitimą, dažniausiai smulkėjimą.

XVI a. inventoriai paprastai tenurodo ūkininką, o kartais ir jo suaugusius sūnus. XVII a. nurodomi ir kiti šeimos nariai — darbininkai, moterys, kurios XVI a. nebuvo minimos. XVIII a. pabaigoje inventoriuje rašomi visi kiekvieno valstiečio kiemo gyventojai, dažnai nurodant amžių, ryšį su šeimininku — sūnus, žentas, samdytas piemuo ir t. t. Tik šie XVIII a. inventoriai duoda patikimų skaičių apie gyventojus valstiečius ir samdomus (metinius, ne laikinus) darbininkus, apie kuriuos XVI ir XVII a. inventoriuose beveik nėra žinių.

Apskritai inventoriai, nors paprastai ir sudaryti, siekiant stiprinti valstiečių išnaudojimą, daugeliu atvejų yra

nepakeičiamas socialinės ekonominės istorijos šaltinis, kurio daugelį duomenų galima apdoroti statistiškai. Inventoriai parodo dvaro ir valstiečio ūkio raidą, išnaudojimo formų bei masto keitimąsi. Nemažai inventorių sudaryta dėl valstiečių klasių kovos ir daugelis jų tiesiog atspindi šią klasių kovą.

Ligi šiol šis šaltinis neretai tebuvo panaudojamas kaip iliustracinė medžiaga; sistemingo suvestinio jo apdorojimo dar nėra [1].

[1] Pranešime remiamasi inventoriais, skelbtais bei daugeliu neskelbtų, ir tais Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tyrinėjimais, kuriuose panaudota inventorių medžiaga.

SANTRUMPOS

ALRG — Акты Литовско-русского государства. Изд. М. Довнар-Запольским. М., 1900, вып. 1 (1390—1529).

ASb — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси.

AVK — Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов.

AZR — Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб, 1846, т. 1 (1340—1506).

CVSAA — TSRS Centrinis valstybinis senųjų aktų archyvas.

DMA — Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897, т. 1.

DZOK — *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905.

Ginčai — Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. Sudarė K. Jablonskis. V., 1959, d. 1 (XVI—XVII amžiai).

HUB — Hansisches Urkundenbuch. München und Leipzig, 1916, Bd. 11. (1486—1500), bearbeitet von Walther Stein.

IA — Istorijos archyvas. Surinko K. Jablonskis. K., 1934, t. 1. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai.

JLŽ — *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. K., 1941, d. 1 (tekstai).

KŽ — Kauno žemės teismo aktų knyga.

LIS — Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955, t. 1 (feodalizmo laikotarpis).

LMPb — Литовская Метрика. Книги публичных дел. Юрьев, 1914, т. 1. (Русская историческая библиотека, т. 30).

LMSud — Литовская Метрика. Книги судных дел. СПб, 1903, т. 1. (Русская историческая библиотека, т. 20).

LMZap — Литовская Метрика. Книги записей. СПб, 1910 (Русская историческая библиотека, т. 27).

LOD — *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. М., 1892.

MAB — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka.

Meičikas — *Мейчик Д. М.* Грамоты XIV—XV вв. Московского архива Министерства юстиции. Их форма и значение в истории русского архива. М., 1883.

Nap. — Русско-ливонские акты, собр. К. Е. Напьерским. СПб, 1868.

Op. Vil. — Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. Вильна, 1895—1906, вып. 1—5.

ŽMJ — Журнал Министерства юстиции.

PAAIŠKINIMAI

XVI AMŽIAUS BELAISVIAI KAIMYNAI LIETUVOJE

Skelbta Lietuvos istorijos draugijos tęstiniame leidinyje: „Praeitis", 1930, t. I, p. 166—213. Autorius nurodytas prieš antraštę.

MAB rankraštyne (f. 256, b. 410, l. 1—36) yra straipsnio rankraštis, be priedų, rašytas paties K. Jablonskio. Iš šio rankraščio straipsnis ir spausdintas „Praeityje".

Skelbiama iš „Praeities".

Tai pirmas svarbus K. Jablonskio mokslinis veikalas. Autorius jį pristatė Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetui kaip diplominį darbą ir 1933.I.22 gavo aukštosios mokyklos baigimo diplomą.

Dabar, publikuojant šį straipsnį, ūkininko terminas pakeistas vėliau autoriaus naudojamu valstiečio terminu, prie skyrelių „plikų" numerių atkeltos antraštėlės iš straipsnio pabaigoje pridėto turinio. Rusiškų aktų terminus, tekste žymimus skliaustuose, pavyzdžiui, *koimincy*, autorius šiame straipsnyje rašė lotyniškomis raidėmis,— čia taip ir paliekama. Prieduose skelbiamų aktų legendos nekeistos.

1. K. Jablonskis tuomet parašė šio V. Pičetos darbo, 1928 m. išspausdinto Minske, recenziją „Apie vergus Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje XVI amžiaus pradžioje" („Praeitis", 1930, t. 1, p. 304—317).

2. Šis citatos vertimas dabar imtas iš leidinio: Kazimiero teisynas (1468 m.). V., 1967, p. 18.

LIETUVOS VALSTIEČIŲ PRIEŠINIMASIS VALDYTOJAMS DIDŽIOJO KUNIGAIKŠČIO VALSČIUOSE XVI a. PIRMOJOJE PUSĖJE

Mašinraštis yra MAB rankraštyne (f. 256, b. 368, l. 1—134), Prieš antraštę: *K. Jablonskis*. Yra taisymų autoriaus ranka.

Sutrumpinus ir be reikalo pakeitus kai kuriuos autoriaus terminus (pvz., veldamas pakeistas baudžiauninku), straipsnis spausdintas: *Jablonskis K.* Lietuvos valstiečių kova prieš feodalų priespaudą iki Valakų reformos.— Lietuvos istorijos instituto darbai, t. I. V., 1951, p. 44—87. Dabar skelbiamas iš aukščiau minėto mašinraščio, tačiau praleidžiami straipsnio pabaigoje esantys 9 priedai — aktų ištraukos apie valstiečių bruzdėjimus, sukilimus. Šiuos dokumentus K. Jablonskis paskelbė šaltinių rinkinyje „Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais" (d. I. V., 1959), būtent: 1 priedą — p. 29—30 (Nr. 9), 2 — p. 35 (Nr. 13), 3 — p. 30 (Nr. 10), 4 — p. 34—35 (Nr. 13),

5 — p. 34—36 (Nr. 13), 6 — p. 37 (Nr. 15), 7 — p. 38—40 (Nr. 16), 8 — p. 41—43 (Nr. 18) ir 9 — p. 43—44 (Nr. 19).

K. Jablonskis savo straipsnį suskirstė į 11 skyrelių, juos tepažymėdamas numeriais. Mašinraščio pabaigoje liko K. Jablonskio įdėtas ranka rašytas „Turinio išdėstymas ir trumpas paaiškinimas", iš kurio sudarėme ir prie minėtųjų numerių perkėlėme skyrelių pavadinimus.

Šį straipsnį K. Jablonskis rašė 1950 m., tikėdamasis, kad bus išspausdintas Lietuvos TSR MA Lietuvos istorijos instituto sumanytuose leisti „Darbuose". Vėliau, 1951 m. lapkričio 20—24 d., TSRS, Latvijos TSR, Lietuvos TSR ir Estijos TSR Mokslų Akademijos Rygoje organizavo konferenciją Pabaltijo kraštų feodalizmo epochos istorijos klausimais, kurioje lapkričio 22 d. K. Jablonskis skaitė pranešimą „Valstiečių judėjimas Lietuvoje nuo XV a. pradžios iki XVIII a. pabaigos" (taisytas pranešimo tezių mašinraštis yra MAB, f. 256, b. 420, l. 133—138). Tuo metu buvo numatyta išleisti išplėstus konferencijos pranešimus, ir K. Jablonskis paruošė to paties pavadinimo straipsnį (jo rankraštis yra MAB, f. 256, b. 420, l. 1—66, mašinraštis su papildymais — b. 421, l. 1—47). Jo pagrindu paėmė dabar publikuojamą darbą, apie XVI a. pabaigos—XVIII a. klasių kovą kaime tepridurdamas maždaug 10 puslapių teksto. Vis dėlto straipsnis į Rygą nebuvo pasiųstas.

AR MAŽOSIOS LIETUVOS LIETUVIAI AUTOCHTONAI?

Mašinraštis yra MAB rankraštyne (f. 256, b. 574, l. 1—9), jame gausu taisymų ranka, paskutiniame puslapyje parašas: *K. Jablonskis.*

Skelbiama pirmą kartą.

Mašinraščio pradžioje pastaba: skaityta 1935.IV.30. Kur skaityta, nepažymėta, tačiau paskaitos paruošimo aplinkybės paaiškėja iš pirmosios pastraipos, kuri paties K. Jablonskio užbraukta. Joje rašoma: „Aš labai gailiuosi, kad man neteko dalyvauti pereitame susirinkime, todėl mano įsikišimas į ginčų tęsinį dėl ano susirinkimo referatų gal nėra vietoje. Gal teks ką be reikalo pakartoti, todėl prašau nelaikyti manęs polemizuojančiu su pereito susirinkimo referentais. Tik maždaug žinodamas jų pranešimų turinį, aš tenorėčiau šia tema kai ką pasakyti. Turiu atsiprašyti: klausimų, susijusių su pranešimu, aš nesu specialiai tyrinėjęs, taigi nieko svarbaus iškelti negalėsiu".

Tuo metu hitlerininkai rengė Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos pagrindimą. Naujieji vokiečių mokslininkai G. ir H. Mortensenai, P. Kargė, R. Trautmanas ir kiti, puldami senuosius vokiečių mokslininkus A. Becenbergerį, M. Tepeną, ėmė teigti, kad skalviai, nadruviai ir sūduviai ligi Kryžiuočių ordino užkariavimo buvę prūsai, o vakariniai lietuviai tebuvę kolonistai, į Prūsiją atsikėlę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir įsikūrę išnykusių prūsų žemėse. Deja, šiai teorijai pritarė ir kai kurie lietuvių kalbininkai, neseniai mokslus ėję Vokietijoje. Vytauto Didžiojo universitete bei Didžiosios ir Mažosios Lietuvos kultūrinio bendradarbiavimo sąjungos (vėliau — Lietuvos Vakarų sąjungos) renginiuose vykdavo karštos diskusijos. Prieš revanšistines koncepcijas atkakliai kovojo istorikas Vincas Vileišis, teisininkas bei isto-

rikas Povilas Pakarklis. Kaip rodo ši paskaita, prieš revanšistines teorijas nesvyruodamas stojo ir K. Jablonskis.

Paskaitos mašinraštis be pavadinimo.

LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS ISTORIJA IKI XVI a. VIDURIO

MAB rankraštyne (f. 256) yra tekstai Lietuvos valstybės ir teisės istorijos paskaitų, kurias K. Jablonskis skaitė Vilniaus universiteto Teisės fakultete nuo 1940 m. rudens iki 1960 m. pavasario. Visos paskaitos ruoštos ir jų tekstai rašyti Tarybų valdžios metais, bet skirtingu laiku, kelis kartus gausiai taisyti ir papildyti. Antai pirmoji paskaita, dabar pavadinta 1 skyriumi („Lietuvos santvarka XIII a. viduryje—XV a. pradžioje"), pažymėta 1948.II.12 data (jos mašinraštis yra b. 599, l. 1—17, rankraštis — b. 600, l. 1—27), kitos paskaitos (2—10 skyriai) datuotos 1940.X.22—1940.XI.20 (b. 586, 587, 589, 590,— mašinraščiai), priešpaskutinioji (11 skyrius) — 1949.X.18 (b. 602,— gausiai ranka papildytas mašinraštis) ir paskutinioji, kurios, matyt, tėra tik dalis (12 skyrius) buvo parašyta apie 1960 m. pradžią (b. 592, — rankraštis). Teksto autorystė nustatoma iš K. Jablonskio parašų arba rankos rašto. Visų skyrių, be 12-ojo, antraštės užrašytos mūsų.

Šiais visais tekstais K. Jablonskis paskutinį kartą pasinaudojo 1960 m. vasario—balandžio mėn. paskaitoms, skaitytoms Vilniaus V. Kapsuko universiteto Teisės fakulteto studentams. Dėstydamas tuos klausimus, kuriems neturėjo pasirašęs teksto, buvo susidaręs planelius su įvairiomis įsimintinomis pastabomis. Tokių planelių yra likę ir K. Jablonskio fonde MAB rankraštyne. Minėtosios paskutinės paskaitos buvo įrašytos į magnetofono juostas (jos dabar saugomos Vilniaus V. Kapsuko Mokslinės bibliotekos rankraštyne) ir vėliau paskelbtos atskira knygele *(Jablonskis K.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio. V., 1971, 48 p.). Iš šios knygelės matyti, kad per 1960 m. pavasario semestro paskaitas K. Jablonskis išdėstė mūsų publikuojamų tekstų santrauką, tiesa, paliesdamas ir kitus, ypač plačiai senesnėje istoriografijoje nušviestus klausimus (pvz., Ponų taryba, seimas, teismo organai).

1. Čia, matyt, labiau tiktų vergus pavadinti ne klase, o socialiniu sluoksniu. Vėliau išėjusioje „Lietuvos TSR istorijoje" (t. 1. V., 1957, p. 51), kurios redkolegijos nariu buvo ir pats K. Jablonskis, rašoma, kad lietuvių, kaip slavų bei germanų ir apskritai Europos miškingosios juostos gyventojų, tarpe „vergija išaugo tik iki savo pirmosios stadijos, kuri vadinama patriarchaline vergija".

2. Lietuvos vardas Vakarų Europos rašytiniuose šaltiniuose, Kvedlinburgo analuose, paminėtas 1009 m., rusų Lavrentijaus metraštyje — 1040 m.

LIETUVOS RUSIŠKŲJŲ AKTŲ DIPLOMATIKA

Mašinraštis yra MAB rankraštyne (f. 256, b. 264, l. 1—81). Yra taisymų K. Jablonskio ranka, darytų 1935—1942 metais.

Skelbiama pirmą kartą.

1935 m. pavasario semestre K. Jablonskis kaip neetatinis lektorius buvo pakviestas skaityti specialų kursą Vytauto Didžiojo universiteto

Humanitarinių mokslų fakulteto istorijos skyriuje. Kursui buvo duota po vieną akademinę valandą per savaitę. Šį kursą lektorius suskirstė į 10 paskaitų ir jas studentams perskaitė 1935.I.28—V.13. Vėliau K. Jablonskis diplomatikos kursą perskaitė dar kelis kartus: iki 1940 m. pradžios Vytauto Didžiojo universitete, 1940—1942 m.— Vilniaus universitete.

Kurso mašinraštis pavadinimo neturi. Vytauto Didžiojo universiteto kalendoriuje, leistame kiekvieną semestrą, pavadinimas įvairuoja. Pavyzdžiui, 1935 m. pavasario ir rudens semestrų kalendoriuje vadinamas „Įvadu į rusiškąją Lietuvos diplomatiką", 1936 m. rudens ir 1938 m. pavasario semestrų —„Rusiškąja Lietuvos aktų diplomatika". Yra išlikęs nežinia kokia proga 1938.II.19 universitete skaitytos apžvalginės kurso paskaitos tekstas (f. 256, b. 568, l. 1—7), kurį K. Jablonskis pavadino „Lietuvos rusiškųjų aktų diplomatika". Šis pavadinimas perkeltas ir čia skelbiamam didžiajam diplomatikos kursui.

1. Dabar tokių skelbtų priesaikų yra žymiai daugiau. Pats K. Jablonskis atidžiai rinko priesaikas iš senųjų aktų ir surado jų 16. Visos jos išspausdintos leidinyje: *Jablonskis K.* Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973, p. 290—304.

2. Pats autorius 1941 m. paskelbė 299 tokius žodžius su jų vartojimo pavyzdžiais (*Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. K., 1941, t. 1, XV, 376 p.). Be to, jis ruošė savo leidinio papildymus,— MAB, f. 256 išrašyta nemaža sakinių su lietuviškais žodžiais.

3. Čia turima galvoje privilegija, paskelbta: *Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб, 1867, вып. 1, с. 82—86 (грамота короля Казимира городу Ковну на пользование Магдебургским правом, 1463 года).

4. Šis 1592.IX.21 Kurtuvėnų inventorius skelbtas leidinyje: Istorijos archyvas. Surinko K. Jablonskis. K., 1934, t. 1, XVI amžiaus Lietuvos inventoriai, sk. 329—338.

5. Čia K. Jablonskis turėjo galvoje Vakarų Ukrainos dalį, prieš Pirmąjį pasaulinį karą įėjusią į Austrijos-Vengrijos imperiją ir 1919—1939 m. priklausiusią buržuazinei Čekoslovakijos respublikai.

6. Dabar tarybiniai istorikai diplomatiką laiko ne atskiru mokslu, bet specialia istorijos disciplina, nagrinėjančia aktų formą, turinį, kilmę.

7. Šis straipsnis skelbtas: *Lelewel J.* Polska. Dzieje i rzeczy jej. Poznań, 1863, t. 5, s. 391—415.

8. Čia turimas galvoje straipsnis: *Vasiliauskas A.* Vytauto Didžiojo diplomatika.— Senovė, 1936, t. 2, p. 175—214. Straipsnio tęsinys buvo skelbtas to paties žurnalo 1938 m. t. 4, p. 133—172.

9. Ligi šeštojo dešimtmečio tarybiniai istorikai į diplomatiką kreipė mažai dėmesio, bet vėliau ji imta dėstyti keliose aukštosiose mokyklose, iš spaudos išėjo naujų tyrinėjimų.

10. Naujausia pažiūra į Kiburgo dienoraštį iš esmės nesiskiria nuo K. Jablonskio vertinimo, ji yra argumentuotai pareikšta „Mažojoje lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje" (t. 2. V., 1968, p. 135). Ten pilnai nurodyti ir K. Jablonskio minimi veikalai.

11. Šis kalendorius aprašytas: *Гусев М.* Древний литовский календарь.—Известия императорского археологического общества. СПб, 1865, стлб. 335—353.

12. Istorikai R. Šalūga (*Šalūga R.* Bychovco kronika.— Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, 1959, t. 1 (6), p. 149—154), o paskui N. Ulaščikas (Хроника Быховца. Предисловие, коммента-

рии и перевод Н. Н. Улащика. М., 1966, с. 5—30), M. Jučas (*Jučas M.* Lietuvos metraščiai. V., 1968, p. 99—134), J. Ochmanskis (*Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca.— Studia źródłoznawcze, 1967, t. 12, s. 155—163) ir R. Jasas (*Jasas R.* Kronika ir jos kilmė.— Kn.: Lietuvos metraštis. Bychovco kronika. V., 1971, p. 8—38) įrodė, kad Bychovco kronika nėra falsifikatas. K. Jablonskis, 1958.X.29 rekomenduodamas R. Šalūgos straipsnį spaudai, rašė: „Bychovco kronika yra vienintelis savotiškas Lietuvos metraščio redakcijos nuorašas. Ją yra paskelbęs mėgęs pats kurti istorijos šaltinius T. Narbutas. Dėl jos leidėjo asmens nepatikimumo ir dėl to, kad išspausdinus tos kronikos rankraštis dingo, nemažai istorikų, tarp jų ir aš, į Bychovco kroniką žiūrėjo nepasitikėdami: laikė ją jei ne visišku Narbuto falsifikatu, tai bent kad jis, spausdindamas patikėtą jam kronikos nuorašą, jį galėjo papildyti ir perdirbti savo nusistatymu. R. Šalūga, pirmas Bychovco kronikos autentiškumui išaiškinti panaudojęs laiškus, rašytus T. Narbutui asmenų, šiuo ar tuo dalyvavusių tos kronikos iškėlime aikštėn ir spausdinime, įrodė, mano supratimu, kad Bychovco kronika yra tikrai buvusi ir nėra Narbuto kūrinys. Todėl šis Šalūgos straipsnis turi didelę reikšmę Lietuvos istorijos šaltinių pažinimui, pašalina vieną paplitusį ligi šiol abejojimą (..)" (MAB, f. 256, b. 528, l. 1).

13. Čia, matyt, turimas galvoje K. Šimonio straipsnis „Kaip aš radau senoviškus raštus" (Mūsų dienos, 1928 birž. 3, Nr. 2, p. 9), kuriame autorius sakosi Raseinių klebonijos palėpėje radęs lietuviškų rankraščių, rašytų savu raidynu (jų tarpe vienas apie Vilniaus įkūrimą).

14. *J. B. (Buszyński I.).* Kroże. Ich przeszłość i stan obecny. Wilno, 1872, s. 90—96. Šis aktas datuotas 1425 m., į Žemaičių žemės teismo knygas įrašytas 1575 metais.

15. Feodalinė socialinė ekonominė formacija Lietuvoje egzistavo nuo X a. iki 1861 metų. Kartu su feodalizmo raida stiprėjo asmeninis valstiečio priklausymas nuo feodalo ir prievolės jam (išnaudojimas), vadinami baudžiava. Valakų reforma ir III Lietuvos Statutas (1588 m.) galutinai atribojo žemės savininkus ir valstiečius, valstiečio savininku, administratorium ir teisėju tapo tas žemvaldys, kurio žemėje valstietis gyveno. Valakų reforma ir III Lietuvos Statutas buvo baigiamieji valstiečių pavertimo baudžiauninkais aktai. K. Jablonskis šiuos du feodalizmo laikotarpius skiria, tačiau čia ir kai kur toliau pirmąjį laikotarpį vadina feodaliniu, o antrąjį tiesiog baudžiaviniu, baudžiavine santvarka (tiksliau būtų vadinti feodaliniu baudžiaviniu laikotarpiu, feodaline baudžiavine santvarka).

16. K. Jablonskio teksto mašinraštyje, kur sakoma: „vietoje „Zi ir Me išskaitė SOME", matyt, liko korektūros klaidų, nes prasmė nesuprantama. Turint galvoje, kaip anuomet kirilica buvo rašomi skaičiai, atrodo, šią sakinio dalį reikėtų pataisyti taip: vietoje Zi turėtų būti З *(zemlia)* ir vietoje Me — Θ *(teta)*, t. y. 7009, o vietoje SOME — ѕѡме, t. y. 6845. Atmetus 5508 metus „nuo pasaulio sukūrimo" ligi mūsų eros pradžios, gautume K. Jablonskio nurodytus dabartinio kalendoriaus metus.

17. Čia minimas leidinys: Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis. Ed. J. Fijałek i W. Semkowicz. Kraków, 1932, t. 1, fasc. I (1387—1468).

18. Lietuvių pavardės susidarė per ilgą laiką. Z. Zinkevičiaus nuomone, mūsų pavardžių užuomazgų reikia ieškoti XIV a. pabaigoje ir XV a. pradžioje. Tačiau pavardžių formavimasis buvo baigtas tik XVIII a. pabaigoje (*Zinkevičius Z.* Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. V., 1977, p. 35). Kaip pažymi V. Maciejauskienė, XVII a. jau buvo pastovių lietuvių pavardžių, tačiau dalies gyventojų asmenvardžiai, atlieką pavardės funkciją, dar nebuvo paveldimi (*Maciejauskienė V.* Lietuvių pavardžių formavimasis XVII a.— Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija. 1977, t. 1(58), p. 124).

19. M. Liubavskis mini Nasilauskius (Nosilovskius) ir Sakavičius (Sakovičius), Kastevičius (Kostevičius) ir Leliušį, bet, kaip pastebėjo K. Jablonskis, nesieja jų genealoginiais ryšiais (*Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1900. Žr. asmenvardžių rodyklę).

20. Čia turima galvoje šis leidinėlis: *Спрогис И.* Древний русский документ — декрет граничного конного суда 1531 г., 15 ноября. (Витебск, 1898). Atspaudas iš «Витебские губернские ведомости», 1898, № 59—61.

21. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių itinerarų yra paskelbta žymiai daugiau. Ligi Antrojo pasaulinio karo pasirodė Žygimanto Kęstutaičio 1432—1440 m., Švitrigailos 1440—1452, Kazimiero 1480—1492 m., Aleksandro 1501—1506 itinerarai. Be to, neseniai išėjo N. Berežkovo „Lietuvos didžiųjų kunigaikščių itinerarai, remiantis Lietuvos Metrikos medžiaga" (Археографический ежегодник. М., 1961, с. 182—204). Autorius tyrinėjimo objektu pasirinko Kazimierą, Aleksandrą, Žygimantą Senąjį. Dabartiniai lenkų istorikai J. Purcas ir M. Neumanas paskelbė Vytauto ir Aleksandro itinerarus (Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Nr. 74. Historia, zesz. 11. Poznań, 1971, s. 71—156. J. Purcas p. 71—72 pateikia skelbtų itinerarų bibliografiją).

22. Šie ženklai dabar jau surinkti ir paskelbti leidinyje: *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV—XVIII a. V., 1967 (d. 1 — tekstas, d. 2 — vandenženklių albumas).

23. Naujausias ir tiksliausias Sigizmundo Herberšteino (1486—1566), 1526 m. vykusio per Lietuvą į Maskvą, kelionės aprašymo leidimas yra: *Herberstein Sigismund.* Reise zu den Moskowitern 1526. München, 1966.

24. Čia minimas Centralinis valstybės archyvas (Kaune), kurio fondus paveldėjo Lietuvos TSR centrinio valstybinio archyvo Kauno filialas.

25. Čia ir toliau minimos Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje buvusios Lietuvos teismų knygos dabar yra Vilniaus V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyriuje. Dauguma kitų knygų saugomos Lietuvos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo Senųjų aktų fonde. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, dalis Vilniaus Senųjų aktų archyvo buvo evakuota į Rusijos gilumą. Vėliau tarybinė vyriausybė tas knygas, kurios lietė buržuazinės Lietuvos valstybės teritoriją, grąžino į Kauną. Matyt, per neapsižiūrėjimą Maskvoje, TSRS centriniame valstybiniame senųjų aktų archyve liko, rodos, tik trys knygos, būtent: Žemaičių žemės teismo 1673 m. (f. 356, ap. 1, b. 667), Žemaičių pilies teismo 1674—1677 m. (b. 717) ir Kauno miesto magistrato 1636—1646 m. (b. 678).

26. Dabar dauguma tuomet Kaune buvusių XIX a. pirmosios pusės teismų knygų (bylų) yra saugoma Lietuvos TSR centrinio valstybinio archyvo Kauno filiale.

27. Šie Vytauto raštai Žemaičių bajorams skelbti: *Jablonskis K.* Nauji Vytauto laikotarpio aktai.— Praeitis, 1933, t. 2, p. 382—387.

28. Čia turimas galvoje leidinys: Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке. Вильна, 1884, вып. I (1432—1548 гг.).

29. Žygimanto Kęstutaičio 1432 m. privilegija senąja rusų ir lotynų k. yra skelbta leidinyje: Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей, и по разным предметам. Вильно, 1843, ч. 1., с. 2 (№ 3), 4 (№ 4), be to, jos rusiškas tekstas perspausdintas rinkinyje: Сборник палеографических снимков, вып. 1, с. 1, № 2. Aleksandro 1503 m. dovanojimo raštas taip pat skelbtas pastarajame leidinyje (p. 2, Nr. 4).

30. Jogailos 1387 m. raštas Skirgailai skelbtas: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Kraków, 1876 (t. 1), p. 9.

31. Čia cituojama iš Aleksandro rašto Lenkijos karaliui Jogailai (Vladislovui), kuris skelbtas: Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XVI вв., собрал В. А. Уляницкий. М., 1887, с. 21, № 23. Taip, matyt, norėjo pacituoti ir K. Jablonskis, tačiau jis rašo: *Činim znamenito is siam listom našim usim, kto no neho uzrit ili jeho uslyšit čtuči.* Be abejo, mašinraštyje liko korektūros klaidų, ir, atrodo, per apsirikimą autorius paėmė dalį žodžių iš tos pačios knygos ankstesniajame, kairiajame, puslapyje (p. 20) paskelbto 1411 m. Jogailos (Vladislovo) rašto Moldavijos valdovui Aleksandrui, kur sakoma: *знаемь то сим нашим листом оусим, кто нань возрит или оуслышить его чтучи.*

32. Naujame K. Jablonskio minimo veikalo leidime apie bajorų prašymus rašoma: *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. М., 1958, с. 285—357.

33. Lyg tęsdamas šį diplomatikos kursą, K. Jablonskis Vytauto Didžiojo universiteto studentams istorikams 1939 m. pradėjo dėstyti „Rusiškąją Lietuvos paleografiją" (Vytauto Didžiojo universiteto 1939 m. pavasario semestro kalendorius. K., 1939, p. 53).

XVI—XVIII a. LIETUVOS DVARŲ INVENTORIAI KAIP ISTORIJOS ŠALTINIS

Skelbiamas vertimas iš mašinraščio rusų k., saugomo MAB, f. 256, b. 248, l. 1—9. Autoriaus pavardė nurodyta po antraštės.

Šį darbą K. Jablonskis vadina pranešimu (сообщение), tačiau jo parašymo aplinkybių tiksliai nustatyti nepavyko. Tai greičiausiai pranešimas, skaitytas Archeografinės komisijos prie TSRS Mokslų Akademijos Istorijos skyriaus posėdyje. Šios komisijos nariu K. Jablonskis buvo išrinktas 1956 m., čia jis rūpinosi dėl Lietuvos dvarų inventorių publikavimo. Pranešimas galėjo būti parašytas 1956 ar 1957 m., nes jau apie 1958 m. K. Jablonskio iniciatyva pats Lietuvos TSR MA Istorijos institutas ėmėsi ruošti spaudai dokumentų rinkinį „Lietuvos inventoriai XVII a." Jį sudarė K. Jablonskis ir M. Jučas. Leidinys išėjo 1962 m. Vilniuje.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Adam, bernas 58
Aleksandras, d. k., karalius 30, 72, 73, 77, 81, 164, 168, 181—183, 187, 189, 192, 193, 233, 234, 237, 246, 251, 254, 256, 268—269, 284—286, 287, 310, 311
Aleksandras, Moldavijos valdovas 286, 311
Aleksandras Nevskis 145
Aleksejus, valstietis 216
Alesnickiai 157
Aleškavičius Herasimas, Aleškovič Gerasim 28, 51, 273
Algirdas, d. k. 147, 237
Aliukovič Boris 52
Andrei, bernas 58
Andrejevič Jurij 274
Andrejevič Lenart 61
Andrejeviča Vit Lenartovič žr. Lenortavičius Vitas
Andrius, kaimynas 25
Andrius, tijūnas 27
Andriuškavičius Morkus (Gerkavičius), Andruškovič Marko 58—60
Andruševičius Mikalojus 90
Andrzejovič Mikolai 34
Asipavičius Jonas 35
Astikai 20
Astikaitis Radvila žr. Radvila Astikaitis
Astikas 243, 244
Astikas Grigalius 157
Astikas Radvila 243
Astikas Stanislovas 243
Astikavičius Grigalius 23, 74
Astikavičius Radvila žr. Radvila Astikaitis
Astikavičius Stanislovas 23

Bagdonas 245
Bagdonas, kaimynas 23, 24
Bagdonavičius Beniulis 172
Balamūtas 116
Balčinienė 217
Baltramiejaitis Jurgis 244
Barbara, bajorė 59
Barbora, darbininko žmona 172
Basanavičius J. 229
Becenbergeris A. 306
Belevič Jurij Martinovič 55
Berežkovas N. 310
Bernotas, Bernath, kaimynas 25, 26, 41, 53
Beršadskis S. 16
Bertoševičius Flerijonas 105, 108
Bertulaitis J. 138
Bychovcas Aleksandras 11, 230—232, 308, 309
Bičkavičius Bagdonas, Bičkovič Bogdan 63
Bielevičius, Biliūnas Jurgis 109, 110
Bielevičius, Biliūnas Kasparas 102, 108
Biržickij 244
Biržyskovič 244
Biržiškos 244
Biržulovskij 244
Bona, karalienė 73, 74, 110, 202
Boneckis, Boniecki A. 35, 255
Borisovič Vasilij 241
Brensztejn M. E. 109
Bretkūnas J. 6
Brikė, Briquet C. M. 256
Bublevič Lenart Janovič 59
Būga K. 18
Buikevičius Grinius 216
Buivid Piotr 243
Buivydas 243
Buivydas, sukilėlis 93, 94
Buividonis, Buividovič Mikolai 243
Buividoviča Jan Mikolajevič 243
Buividoviča Piotr Janovič 243

Buividoviča Piotr Janović Mikolajeviča 243
Bušinskis, Buszyński I. 232, 309
Butigeidis, d. k. 147
Butkevičius 156

Chgric 51
Chodynickis K. 226, 229, 230, 287
Chodkevičius žr. Katkevičius J.
Chojenskis 202
Chrynickis Jonas, dijokas 274
Chudyn 240
Chudynusotj 240
Ciechanoveckis Nikodemas 202

Čech Jakub 58, 59
Čiurlionis M. K. 236

Danilavičius I. 183, 226, 237
Dapkavičius Florijonas 254
Daugėlaitė Ona 173
Daugėlavičius Juška 28
Daugėlienė Ona 156
Daukantas S. 228, 232
Daukša, Daugsza M. 12, 15, 18—20
Daumantas, Timofejus 145, 146, 150
Davidoviča Gelžbeta Boltromejevna 57
Deltauskas 155
Derškavičiai 24, 53
Derškavičius Vaitiekus Andrejevičius, Deržkoviča Voitech Andrejevič 53, 54
Deržkoviča Matei Andrejevič 53, 54
Deržkoviča Mikolai Andrejevič 53, 54
Deržkoviča Stanislav Andrejevič 53, 54
Dijokas 272
Dlugošas J. 255
Dorocica, darbininko žmona 172
Dorota, bajorė 59
Dorota, bajorė 60
Doubekas F. 226
Dovgiala, Dovgiallo D. 15—17
Dovkialovič Juško 52
Dovnar-Zapolskij M. 15, 17, 30, 104, 106, 107, 239, 303
Dovoinovič Jurij 52
Dusburgas P. 134, 135
Dzialinskis A. T. 29

Ebertas M. 132
Eitort 240
Elena, d. k. žmona 38, 256
Engelis K. 132, 133
Engelsas F. 66
Evneikovič Keistor 52

Fediukovič Levonec 172
Fedkus, raktininkas 100
Feoktistovas 68
Fijałek J. 240, 309
Filipovič Rimvid Valentin 61
Flerijonas žr. Bertoševičius Flerijonas
Foigtas, Voigt J. 66, 228, 232
Forstreuter K. 122
Fortunatovas F. 18

Gabrijolavičius Stanislovas 245
Galminas 255
Ganna, bajorė 59
Ganna žr. Skopovna Ganna Jakubovna
Gaudužaitė 242
Gaudužaitis 242
Gaudužė 242
Gediminas, d. k. 136, 144, 147, 150
Geištautas Jarašius Augustinavičius 274
Gekavičiai 155
Gelivenkavičius Jurgis 34
Germanavičius Baltramiejus 30
Giniataitis Stanis 244
Giniota 244
Giniotaitis 244
Ginkaitis, Ginkovič Žygis 242
Ginvila 39, 40, 244
Giniataitis Stanis 244
Ginvilai 244
Ginvilaičiai 244
Glinskiai 188
Golovinas M. 155
Gorbačevskis N. 4, 15
Górski žr. Gurskis S.
Goštautas Albrechtas, Kgaštolt Olbracht Martinovič 87, 105, 107, 108, 111, 113, 270
Goštautas Stanislovas 234
Goštautas Vaitiekus 202
Grekov B. 128
Gricelis, bernas 39
Grigorjevič Stanislav 57
Grigorovičius Jonas 183, 184
Grinko, raštininkas 273

Gromyka 217
Groteſendas H. 251
Gruševskij žr. Hruševskis M.
Gudaitis 13
Gudas 13
Gudelis 13
Gudėniškis Jonas Tulgaudas 275
Gudevičius Motiejus 25
Gulbinas Laurynas 161
Gurskis, Górski S. 92, 95
Gusevas, Gusev M. 229, 308

Halecki O. 99, 254
Heinrich-Mortensen žr. Mortensen-Heinrich G.
Henė, Henne, juokdarys 162
Henrikas Valua, karalius 183
Herberšteinas, Herberstein S. 157, 259, 310
Hlebavičius Jonas 248
Hornostajus Ivanas 73, 74, 299
Hozijus, Hozas Ulrichas 35
Hruševskis, Gruševskij M. 15, 33, 237
Hubič Fiodor 172

Ilja 240
Iljinič Jurij Ivanovič 270
Ivanavičius Pečiulis 35
Ivanavičius Steponas 40, 41
Ivaškevičius 155
Ivinskis Z. 71, 122
Ivoškavičius Dapkus, Ivaškovič Dopko 55

Yacvbowycz Barthko 53
Yvskowycz Roman 53

Jablonskaitė-Petkevičienė J. 16
Jadvyga, šv. 251
Jagiellony 15
Jagnieška, valstietė 172
Jakovickis 40, 41
Jakovkin I. 89
Jakubova Dorota 56
Jakubovič Butrim Martin 246
Jakubovič Lavrin 54
Jakubovič Mikolai 56
Jakubovič Valj 60
Jakubovskis, Jakubowski J. 16, 248
Jan, bajoras 59
Jan, vyskupas 270
Janieška, valstietė 172
Janovič Baltromei 61–62
Janovič Marko žr. Jonavičius Morkus
Janovič Piotr 243
Janovič Stanislav 270
Janulaitis A. 3, 6, 66
Jaroslavas, d. k. 189
Jaroslavičius Fiodoras 281
Jasas R. 309
Jasinskij M. 15
Jasko, dijokas 273
Jatovtovič Martin 55
Jaugelis Steponas (Telega) 263
Jaunius 261
Ježavič Mikolai 63
Jogaila, Vladislovas, d. k., karalius 151, 175, 176, 189, 190, 220, 230, 232, 285, 287, 311
Jogelis, Gyagel 25, 53
Jokūbavičius Mikalojus 254
Jokūbavičius Petkus 35
Jonas, vietininkas 39, 40
Jonas, šv. 198
Jonavičius Morkus, Janovič Marko 56, 57
Jonavičius Vaitiekus 256
Jonelis, bernas 34
Jonelis, malūninkas 27
Jonuševičius Stonkus 35
Jonuška, kaimynas 26, 34
Juchnovna Ganna 43
Jučas M. 12, 309, 311
Jukevičius Kasparas 35
Jukevičius Mockus 35
Jukevičius Povilas 35
Jukna, valstietis 155
Jundilas 224
Jundilas Mikalojus 95
Jurevič Aleksandr 56
Jurevičius Andrius 55
Jurgis, šv. 252
Jurjevič Ondrei 55
Jurlovas Ivanas 29
Juškavičius Jokūbas 105, 108, 109
Juškavičius Vaitkus 38
Juškeloit Matei 239
Juškovič Dacius 52
Juškovič Jakub 105
Juškovič Petko 52
Juškoviča Jan Jurjevič 54
Juškoviča Jas Jurjevič 54
Jutevičius Stonkus 35

Kadajevičius Romanas 217
Kalvaitė 242
Kalvaitis 242
Kalvytė 242
Kameneckis, Kamieniecki V. 16, 17, 33, 38
Kamenskis 268
Kankutaitis Mažonas 110, 111
Kantautas, Kontovt 239, 255
Kaplicki 62
Kapsukas V. 307, 310
Kaptienė 157
Kaptis 156, 157
Kareika 224
Kargė P. 133, 306
Karizna Sebestijonas 280
Karpis K. 133
Karskij E. 15
Kasparas, miestelėnas 35
Kastevičiai žr. Kostevičiai
Kastevičius Jonušis 237
Kastevičius Stonkus 245
Kastevičius Venclovas, Kostevič Venclav Stanislavovič 28, 51
Kastiuška, Kostiuško 273
Kašerskis 156
Katkevičius, Chodkevičius Jeronimas 233, 266
Kazimieras, Kazimierz Jagiellończyk, Kazimer, d. k., karalius 11, 29, 30, 37, 72, 164, 166, 167, 179—181, 182—184, 187, 189, 191, 203, 208, 218, 220, 225, 233, 234, 239, 254, 255, 267, 269, 281, 284—285, 305, 308, 310
Keloit Matejuš 239
Kenčinskis, Kętrzyński V. 134, 260
Kerkowycz Andruska 53
Kęsgaila 78, 222, 224, 255, 284
Kęsgailaitis Jonas 78, 255
Kęsgailaitis Mykolas 185
Kęsgailaitis Stanislovas Jonaitis 78, 80, 81
Kęsgailaitis Stanislovas Stanislovaitis (Stanislovavičius) 95, 96, 100—102, 233, 234
Kęsgailos 79, 95
Kęstutis, d. k. 147
Kętrzyński žr. Kenčinskis V.
Kgaštolt Olbracht žr. Goštautas Albrechtas
Kginjatovič Grigor 56
Kgudianskij Jan 54
Khirulis 248
Kibortovna Zofija Andrejevna 60
Kiburgas Konradas 229, 308
Kirdeveč Rodivil 51
Kirdevič, Djak 52
Kirdovič Petr 59
Kirdeveč Talj žr. Kirvičius Talis
Kirdoviča Stanislav Petrovič 60
Kirilas, ihumenas 262
Kiršenšteinas Krišpinas 229
Kirvičius Talis, Kirdeveč Talj 50, 51
Kiška 192
Klačkavičius Vaitiekus 100
Klimaševskis 230, 231
Knezikovič Matei 56
Kojelavičius A. 232
Koliankovskis, Kolankowski L. 101, 255
Kolontajus H. 228
Konstantinas, imperatorius 252
Kontovt žr. Kantautas
Kostevič Stanko 273
Kostevič Venclav Stanislavovič, žr. Kastevičius Venclovas
Kostevičiai, Kastevičiai 310
Kostiuško žr. Kastiuška
Kotas, dvariškis 93, 94
Krančia Andrius 274
Kristus 249—251, 253
Krupas, bajoras 31, 32, 37, 38
Kudrevičius Motiejus 25
Kulautiškis Mikalojus 155, 156
Kulvietis Abromas 244, 264
Kuncevičius Kmita 93, 104—108, 111
Kvedevičius Mikalojus 26

Lappo I. 227, 244, 272
Laskauskas Jokūbas 9
Laucevičius E. 310
Laurynavičius Jurgis Jonavičius 45
Lavrentijus, metraštininkas 307
Lavrinovič Mikolai 54
Lavrinovič Šimon 54
Lazorev Vasko Ivanovič 52
Ledesma, Ledezma J. 18
Leičis, sukilėlis 72
Lelevelis J. 226, 308
Leliušis 245, 310
Lenartas 158
Lenortavičius Vitas, Andrejeviča Vit Lenartovič 60—62

Leontovičius F. 16, 29, 30, 253
Leucius Petrus 53
Liaudbaras Stanislovas 275
Libijonavičius Jonuška 31
Lichačiovas N. 256
Liničenka, Linničenko L. 15, 31
Liubartowiczi Sanguszki žr. Sanguškos
Liubavskis M. 17, 29, 33, 38, 108, 245, 255, 272, 303, 310
Lopuszky Barthosz, 273
Lovmianskis, Łowmiański H. 136, 142, 143, 229
Lukaš, bernas 58
Lukošius, bernas 173

Macianskis 231
Maciejauskienė V. 310
Mackavičius Andrius 109—111, 120—123, 279
Mackoviča Jan Jurjevič 57
Macuta, bernas 38
Makgdalena, bajorė 58, 59
Malanka 217
Malinovskis, Malinovskij I. 106, 255, 269, 270
Mankavičius Martynas 157
Manovskij Fedorovič 246
Mantgirdavičienė Aleksandrienė 186
Manvydas Jonas 31
Marksas K. 119, 121, 205
Martynavičius Jonas 55, 56, 236
Martynavičius Valys 45
Martinovič Jan 54
Matei, bajoras 59
Mateikavičiai 38
Mateikovič Mikolai 59
Matejevič Petraško žr. Motiejavičius Petraška
Matia, darbininko žmona 172
Matijas 51
Mažbutas 242
Mažeika Mikalojus 156
Mažeikaitė Kotryna Stanienė 55, 56
Mažutaitis Mileika 110
Mažvydas M. 8, 9, 12, 135
Meičik D. 261, 304
Melevič Albert 51
Melevič Moisei 51
Meškutis žr. Voidminovič Meškutis
Miatijaž 51
Michail 51
Micius žr. Siutilavičius Mickus
Mickiewicz A. 310
Mikailavičius Kandrotas 280
Mikalojeviča Piotr Janovič 243
Mikalojevičius Bagdonas 38
Mikalojevičius Jonas žr. Radvila Jonas Mikalojevičius
Mikalojevičius Jonuška 25, 26, 34
Mikalojevičius Mustafa 34
Mikalojevičius Staselis 25, 26
Mikalojus, klebonas 266
Mikancy 52
Mikolai, dijokas 273
Mikolajevič Jan žr. Radvila Jonas Mikolajevič Jurij 63
Mykolas, šv. 162
Mykolas Lietuvis 216, 217
Mykolas Višniaveckis, karalius 236
Mikutaitis Pacelis 155
Mikutaitis Rudikis 155
Milevič Moisei 273
Mindaugas, d. k., karalius 134, 145—148
Mingaila 242
Minutaitis Jurgis 155
Misius 27
Miskavičiai 25, 26, 34
Miskavičius Mulkumanas 25, 26, 34
Miskavičius Mustafa 25
Miskus 26
Miškova 55
Mitkevič Ambras 56
Mlečka Jonas 276
Mockevičius Motiejus 156
Molodavskis Adomas 155
Monita, bajorė 60
Monkovič Andrei 51
Monkovič Simko 53
Montovt 285
Montvilovič Mikel 52
Monvilovič Petko 53
Mortensenai 133
Mortensenas H. 306
Mortensen-Heinrich G. 135, 137, 306
Mošel Mikolai 43
Motiejavičius Petraška, Matejevič Petraško 53
Motiejus, kaimynas 31
Motiejus, valstietis 172

Možeikovna Kotrina Stanevaja žr. Mažeikaitė Kotryna Stanienė
Muczkowski A. 29

Nacevič Ambrožei 247
Nacevič Pavel 55
Napierski K. 284, 304
Narbutas, Narbutt T. 11, 72, 228—232, 309
Narbutovič Mikolai 52
Nareykowycz 53
Narejkovič Jurij 59
Narkaitis Stacus 301
Narkavičius Adomas, Narkovič Adam 55
Narkovič Ivaška 52
Narkuškis Stanislovas 245
Narutis, valstietis 155
Nasaitis Lukaš 239
Nasilauskiai, Nosilovskiai 245, 310
Nastazija, kunigaikštienė 281
Nekraševič Petr 52
Nemiravičius Butrimas 21, 87
Nemojevič Jakub 56
Nestoras, metraštininkas 15
Nestoras, valstietis 156
Neševičius Jeskus 284
Neumanas, Neuman M. 310
Niemcewicz J. U. 92
Normantas 224
Nosilovskiai žr. Nasilauskiai
Nosilovskij Jurij 245
Nosovič Andruška 52
Novickis I. 33

Obrinskis Ivanas Charitonovičius 279
Ochmanskis, Ochmański J. 309
Oitvilovič Jakgel 59
Oleksandr žr. Aleksandras, d. k.
Olgierd žr. Algirdas
Okunis Jonas 157
Ona, darbininko žmona 172
Onacevičius I. 230
Onanjina Nastasja 241
Orvydaitis Stanislovas 101
Osavickis 301
Ostanko, dijokas 241
Ostrogiškis Konstantinas, Ostrozskij Kostentin Ivanovič 33, 73, 270

Paalksnis 232
Pacaitė Jonieška 172
Pacovič Voina 246
Pakarklis P. 307
Palemonas 230
Papée F. 255
Paškeviča Barbara Petrovna 61
Paško 51
Pašuto V. 153
Paulavičius Steponas 157
Paulius, asistentas (?) 249
Pavliukovič Artimec 172
Pečiulevičius Jokūbas 35
Pečiulevičius Jurgis 35
Pečiulevičius Lukošius 35
Pekelevič Juško 51
Petkavičius Laurynas 289
Petkavičius Mikalojus 289
Petkevičius Merkelis 12, 276
Petkevičius Mikalojus 254
Petko 51
Petraitė 242
Petraitis 242
Petras I, caras 4
Petrašavičius Vencka 300
Petravičius Morkus 25
Petronis 242
Pičeta V. 36, 106, 107, 130, 290, 305, 311
Pilipko 281, 282
Pilsūdiškis 244
Pilsudski Baltromei Stanislavovič 244
Pilsudskis J. 244
Platonov S. 241
Pochilevičius, Pochilevič D. 106, 130, 298
Povilaitis Jokūbas 155
Povilas, kalvis 23, 24
Prochaska A. 71, 80, 106, 237
Pronevič M. 43
Protasevičius Valerijonas 95
Purcas, Purc J. 310
Putvinskij 244

Radigorskis, Radikgorski Jarošas 56, 57
Radošinskis Jurgis 276
Radvila 156, 243
Radvila Astikaitis (Astikavičius) 31, 243
Radvila Jonas Mikalojevičius 25, 100, 102, 103, 107, 113, 256, 270

Radvila Jurgis Mikalojevičius, Radiviloviča Jurij Mikolajevič 270
Radvila Kristupas 192
Radvila Mikalojus 268, 280
Radvila Mykolas 234
Radvila Stanislovas 21
Radvilavičius Jonas 38—40, 86
Radvilos 20, 21, 68, 182, 207, 284
Rambaudas 255
Rapolionis Stanislovas 12
Raudis 262
Rykūnaitė 242
Rykūnaitis 242
Rimka A. 89, 99
Rymša 240, 244
Rymševiča Baltromei Stanislavovič Giniatoviča 244
Rimvidovič Boltromei 56
Rodivonovič Andruško 51
Rudis Jonas 155
Rzyszczewski L. 29

Sakavičiai, Sakovičiai 245, 310
Sakavičius, Sakovič Andrei 240
Sambaras, bajoras 233
Sanguškos 33, 254, 284
Sapiega Povilas 87, 202
Sapiegos, Sapiehowie 264, 278
Sarvydas 242
Saugavičius Jonas 157
Saujevičius 217
Selickis Jonas 236
Semkovičius V. 51, 237, 240, 309
Semoškavičiai 275
Seraphim A. 66
Sigizmund Avgust žr. Žygimantas Augustas
Sirevičius Stanislovas 291
Sirputis 244
Sittig E. 18
Siulomin Butiuv 239
Siutilavičius Mickus 105, 108
Skapaitė Ona 27
Skaugirdas, Skovdird 240
Skirgaila 220, 221, 287, 311
Skopovna Ganna Jakubovna 53, 54, 60
Skorulski Melcher 62
Skovdird žr. Skaugirdas
Skovdirduvil 239
Sochanevičius 237
Sočovčič Steponas 172
Sofija, šv. 184
Sokaitis Andrius 245
Soroka Jan žr. Šarka Jonas
Soškovič žr. Juškovič
Sotj 240
Sovkirdovič Petko 52
Sprogis J. 27, 254, 310
Sreznevskij I. 30, 225, 308
Stalputj 240
Staneveč Ivaško 51
Stanevičius Povilas, Stanevič Pavel 58—60
Stangas Ch. S. 226
Staniuleviči 62
Stanys, Sthanys 25, 29, 53
Stanislav, miestietis 53
Stanislavovič Ganna Janovna 56, 57
Stanislavovič Jan 57
Stanislavovič Jurij 34
Stanislavovič Sebestijan 58
Stanislovaitis Stanislovas žr. Kęsgailaitis Stanislovas Stanislovaitis
Stanislovavičius Baltramiejus, Stanislavovič Boltromei 57
Stanislovavičius Šimas 157
Stanj 52
Stankavičius Jurgis 31
Stankavičius Povilas 25, 31
Stankavičius Vaitiekus 156
Stankovič Dovtort 51
Stankovič Michailo 51
Stankovna Aliuchna 58, 59
Stankovna Kachna 58, 59
Stasevič Jan 266
Stasj, bernas 58
Stašo, bajoras 59
Staševič Jakub 56
Stebutis, Stiabut 240
Steckevičiai 266
Steckevičius Jonas 27
Steponavičius Jasiulis 172
Stiabut žr. Stebutis
Stirnelevičius Kazimieras 291
Stradonskis Jonas 157
Sudimantaitis Aleksas 253
Sumarokas Mykolas 276
Sutkevičius D. 18
Świdrygiełło žr. Švitrigaila

Šachas, Šach Andrei 240
Šaduikis 24
Šalūga R. 308
Šarka, Soroka Jonas 245

Šarka Stanislav Monkgirdovič 54
Šimkavičius Mikalojus 55
Šimkevičius Lukošius 266
Šimkovič Mikolai 55
Šimonis K. 232, 309
Šiškavičius 103
Šopoval Ščepan žr. Tūbis Ščepan
Šukevičiai 275
Šustiabat 239
Švarnas, d. k. 147
Švitrigaila, Świdrygiełło, d. k. 249, 253, 254, 267, 284, 310

Tališmanavičius Motiejus, Tolišmanovič Motei 273
Tarnovskiai 184
Taugintavičius Mikalojus, Tovkgintovič, Tovgovič Mikolai, 50, 51
Telega žr. Jaugelis Steponas
Tepavičius Jukas 35
Tepenas M. 306
Timofejus žr. Daumantas
Tiško, smerdas 281, 282, 284
Toliuševičius Mickus, Taliuševič Micko 63
Tomaševič Lenart 59, 60
Torvidovič Mikolai 63
Totoris Petras 31
Tovgovič Mikolai žr. Taugintavičius Mikalojus
Tovkgintovič Mikolai žr. Taugintavičius Mikalojus
Traidenis, d. k. 147
Trautmanas R. 133, 306
Treniota, d. k. 147, 149
Tūbis, Šopoval Ščepan 245
Tunkelis 237
Tvirbutas Jonas 157, 283

Ulaščikas, Ulaščik N. 308, 309
Umestauskas Jonas 155
Urbonas, aludaris 172
Urbonas, virėjas 172

Vaidminavičiai, Voidminovičі 29, 51, 52
Vaiknius Stanislovas 26, 27
Vaišvilkas Mindaugaitis, d. k. 147
Vaitiekus 155
Vaitkevičius Tomas 155
Valadkavičius Jurgis 100
Valadkavičius Stanislovas 128
Valančius M. 236
Walawender A. 92
Valavičius Ostafijus 266, 268
Valkas, Valk S. 241
Varnas A. 232
Vasica 217
Vasiliauskas A. 227, 308
Vasko žr. Lazorev Vasko Ivanovič Večorekas, Wieczorek V. 298
Velmontovič Račka 52
Venckienė 300
Veršis Alekna 155
Vesnevičius Melkus, Vesnevič Melko 28, 51
Vesnevičius Meškutis, Vesnevič Mešutj 28, 29, 51
Vidriškevič Marko Jurevič 60
Vidriškevič Martin Jurevič 60
Widryszkiewicz 53
Wieczorek žr. Večorekas V.
Viežbovskis, Wierzbowski T. 251
Vileišis, Viliaš 240
Vileišis V. 135, 306
Viliaš žr. Vileišis
Vilkas Jonas 155
Wilke E. 66
Viršila 244
Vytautas, Vitoldus, Vitovt, d. k. 31, 32, 37, 52, 71, 75, 78, 132, 136, 137, 141, 142, 145, 148—152, 162, 175, 178, 187, 191, 204, 211, 220—222, 224, 227, 232—234, 236, 242—244, 249, 267, 269, 277, 281—286, 288, 305, 306, 308, 310, 311
Vytenis, d. k. 147
Vitoldus žr. Vytautas
Vitortoviča Baltromei Pacovič Voina 246
Vitovt žr. Vytautas
Vizbaras 242
Vizboroviča Jan Petrovič Stankoviča 245, 246
Vladimirskis-Budanovas M. 15, 16, 29, 37
Vladislovas žr. Jogaila
Voidminovič Meškutis 40, 52, 53
Voidminovičі žr. Vaidminavičiai
Voigt žr. Foigtas J.
Voythkowycz Paczysz 53
Voitko, miestietis 63
Volfas, Wolff J. 255, 269, 270, 272, 279
Volteris, Volter E. 15, 16, 18, 20

Vosyla, vyskupas 284
Vujekas J. 18

Zaberezinskij Jan Janovič 270
Zamojski Jan 99
Zantj, vietininkas 273
Zaviša Kristupas 157
Zigmantas Vaza 183, 192, 233
Zygmunt August žr. Žygimantas Augustas
Zinkevičius Z. 310

Žabko-Potapovičius A. 298
Žakas Vaitkus 38
Žatevič Staniul 56
Ždanavičius Jonas 157
Žygimantas Augustas, Sigizmund Avgust, Zygmunt August, d. k., karalius 20, 31, 44, 49, 92, 93, 101, 106, 107, 130, 180, 182, 183, 188, 193, 236, 246, 249, 255, 256, 268, 279, 311
Žygimantas Kęstutaitis, Žikgimont, d. k. 52, 66, 176—178, 180, 181, 190, 191, 239, 267, 284, 286, 310, 311
Žygimantas Senasis, d. k., karalius 29, 33, 34, 38, 44, 46, 72, 82, 85, 87, 95, 102, 104, 105, 108, 109, 113, 162, 164, 182, 183, 189, 193, 195, 235, 254, 255, 268—270, 279, 281, 284, 288—290, 310
Žostevič Jakub 59
Žosteviča Mikolai Grigorjevič 62
Žosteviči 59
Žvebovič Narko 52
Žvirblis Petraitis 122

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Sutrumpinimai: aps.— apskritis, dv.— dvaras, k.— kaimas, m.— miestas, mst. — miestelis, pav.— pavietas, plv.— palivarkas, v.— valsčius, vjv.— vaivadija.

Abisinija 232
Afrika 134
Akmeniai 27
Akmenynė, pieva 62
Alytus, dv., mst. 30
Anykščiai, pav., v. 38, 68, 92—95, 104, 105, 129
Ariogala, mst., v. 71, 79, 96, 99, 112, 114, 121, 299, 300
Ašmena, dv., m. 160, 254
Aukso Orda 188
Aukštadvaris 26, žr. t. p. Raudondvaris
Aukštaitija, Aukštaičiai 7, 13, 17—19, 27, 43, 72, 83, 89, 96, 97, 121, 151, 152, 255
Austrija—Vengrija 308

Balia, dv. 161
Balninkai, dv., v. 159, 301
Baltarusija 12, 17, 66, 141, 204, 267, žr. t. p. Gudija
Bandėjai, dv. 159
Baptinas, dv. 266
Barupė, upė 59
Belskas 183, 270
Berestas žr. Brestas
Berezynia 284
Beržėnai, v. 96, 163
Bezdonys, dv. 17, 21, 23, 34, 35, 40, 47, 86
Bileviči žr. Biliūnai
Biliūnai, Bileviči dv. 247
Birštonas 38
Biržai, laukas, m., aps. 192, 244, 247
Biržinėnai, v. 68, 96, 108—111, 113, 114, 116, 122, 126, 127
Biržų giria 139
Bizantija 184, 249
Boguši 247
Bolivija 135
Braslav žr. Breslauja
Breslauja, Braslav, v. 87, 270, 282
Brestas, Berestas, m. 187, 192, 195, 270, 283

Čekoslovakija 309

Dancigas žr. Gdanskas
Danev 240
Darsūniškis, Dorsuniški, dv. 28, 29, 40, 50—52, 254, 262, 273
Daugai, Dovgi 270
Daugėliškis, dv., pilis 172
Daukintlaukis 137
Daunogala, k. 163
Deltuva, Dialtovo, dv., mst., žemė 25, 56, 57, 78, 146, 246
Dialtovo žr. Deltuva
Didysis Naugardas 162
Didžioji Lietuva 306
Dirvėnai, v. 96, 300
Dirvėnai Didieji, v. 300, žr. t. p. Dirvėnai
Dirvėnai Mažieji, v. 100, 128, 162
Dolgaja Janiškia, laukas 61
Domeiki 247
Dorsuniški žr. Darsūniškis
Dotnuva 18
Dovkševiči, plv. 247
Drogičinas 183
Drokgatoviči 247
Dusetos 40

Eišiškės, Eisiski, v. 30, 86, 285
Estijos TSR 306

Europa 174, žr. t. p. Rytų Europa, Vakarų Europa
Ežiškė, dykra 24, 54

Galicija 147, 184, 221, 223
Galičas 15
Gandinga, dv., v. 96, 108, 109, 111, 129, 247
Ganyprova, dv. 158
Gardinas, Gorodno, m., pav. 25, 26, 40, 41, 156, 161, 187, 192, 216, 217, 270
Gdanskas, Dancigas 220
Gegužinė, dv. 23
Geišiai, dv. 163
Gervydžiai, k. 155
Giedraičiai 284
Gilvyčiai, dv. 163
Gomelis 69, 184
Gorodno žr. Gardinas
Grand Čakas 135
Graužiai 280
Grąžčiai, k. 156
Greskas, v. 299
Grigiškė, dykra 24
Gudagojus 13
Gudija, Gudai 184, 192, 220, 223, 226, 248, žr. t. p. Baltarusija
Gudų giria 13
Gurai, dv. 33

Heimincy žr. Kojminicy

Inflantai 267

Jasiškiai, laukas 62
Jiesia, upė 258
Josvainiai, v. 95, 112, 114, 234, 299, 301
Juodoji jūra 232
Jūra, upė 136, 248
Jurbarkas, mst., v. 96, 192, 249, 265
Jurzdikė 20

Kaimynai, k. 50
Kaimynai, k. Klebiškio v. 20
Kaimynai, k. Musninkų v. 20
Kaimynai, k. Simno v. 20, 30
Kaimynai, k. Užpalių v. 20
Kaimynai, k. Vilkijos v. 27
Kaimynėliai, k. 20
Kaynyya, laukas 53
Kalavijuočių ordinas žr. Livonijos ordinas
Kaltinėnai 96
Kamenecas, dv. 172
Kampai, Kompy, dv. 55, 56
Kaplicki, mst. 61
Karaliaučius, m. 71, 122, 132, 136, 228, 232
Karklėnai 96
Karpatai 226
Karšuva, vls. 96, 132, 134, 136, 137, 244, 254
Kartena, dv. 161
Kaukazas 232
Kaunas, Kovno, aps., m., pav. 27, 29, 30, 34, 42, 43, 51—55, 57—63, 122, 131, 155, 156, 167, 191, 193, 223, 225, 230, 231, 243, 245, 246, 256, 257, 270, 273—277, 308, 310, 311
Kėdainiai, Keidoini, Keidony, m., mst. 20—23, 25, 53, 56, 59, 81, 102—104, 121, 192, 243, 263
Keidoini, Keidony žr. Kėdainiai
Kelmė 96
Keragališki 157
Kgedkgovdy, plv. 247
Kgervi 61
Kijevas 168, 183, 203
Kireliai, k. 155
Kivyliai, dv. 235
Klaipėda, Memel, kraštas, m., pilis 71, 122, 131—133, 136—139, 154, 158, 306
Klebiškis, v. 20
Knituva, v. 71, 239
Kojminicy, Hejmincy 20
Kompy žr. Kampai
Kostiuškos, dv. 45, 46
Kovno žr. Kaunas
Kraków žr. Krokuva
Kražiai, m., mst., v. 71, 79, 96, 121, 136, 137, 158, 232, 248, 249
Kriaunos 39
Krikiškė, dykra 24, 54
Kryžiuočių ordinas 71, 72, 134—139, 142, 145, 149, 150, 152, 162, 165, 166, 220, 287, 306
Krokuva, Kraków, m. 44, 92, 104, 108, 192, 232, 237, 255, 309, 311
Kuigoli, laukas 59
Kulmas, m. 190, 192

Kulva, dv. 244
Kurkli žr. Kurkliai
Kurkliai, Kurkli, v. 39, 57, 82, 83, 91
Kurtuvėnai, dv. 172, 225, 308
Kvėdarna, mst. 248

Labūnava, Labunova, mst. 59
Laponė, Lopoine, upė 29, 52
Latvija, Latvijos TSR 267, 306
Leipcigas, Leipzig, m. 132
Lenkija, Lenkijos Karalystė, Lenkai 15, 19, 20, 66, 92, 108, 134, 173, 175—179, 181, 184, 202, 203, 215, 218, 220—223, 225—227, 241, 242, 254, 255, 267, 280, 284, 285, 287, 298, 311
Liauda 18
Lyda, pav. 161, 270
Lyduvėnai 239
Liepoja, pilis 71
Lietuva, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė — visoje knygoje
Linkmenys, dv. 36
Lioliai 163
Liublinas 4, 16, 89, 99, 182, 203, 277
Livonija 134, 139
Livonijos ordinas, Kalavijuočių ordinas 142, 144, 145, 220, 221
Lopoine žr. Laponė
Lopokolnis, laukas 56
Luckas, m., žemė 183, 192
Lvovas, m. 284

Magdeburgas, m. 190, 191, 308
Maišiogalėlė, Moišakgola, laukas, dv. 246, 247
Marienburgas, pilis 138
Markovas 270
Masiskia, laukas 61
Maskva, Maskovija 25, 157, 166, 203, 212, 224, 226, 278, 303, 310
Mažoji Lietuva, Prūsų Lietuva 131—133, 137, 139, 306
Medčių Apidėmės, laukas 61
Medėjų Apidėmės, laukas 61
Medingėnai 96
Medininkai, mst., v. 71, 190, 224, žr. t. p. Varniai
Memel žr. Klaipėda
Mereč žr. Merkinė
Merkinė, Mereč, m., v. 72, 95, 192, 229, 270
Mikailiškės, dv. 68
Mikuny 61
Minbutai, k. 239
Minskas, m., vjv. 157, 192, 305
Moišakgola žr. Maišiogalėlė
Mokus, akmuo 246
Moldavija 287, 311
Molynė, laukas 61
Mozyris 270
Mozūrija 241
Musninkai, dv. 20, 23, 24, 43, 47, 207

Naceviči, plv. 247
Nadruva 132
Nalšėnai 145, 146
Naugardas, Novgorod 183, 184, 270, 279, žr. t. p. Didysis Naugardas
Naujasis Aukštadvaris žr. Raudondvaris
Naujasodis, Nowosady, k. 36
Nemenčinė, dv., mst. 16, 21—24, 34—36, 40, 42, 47, 50, 86
Nemunas, upė 133, 136, 137, 248
Neris, upė 146
Nestoniškė, laukas 61
Nesvyžius 68
Nevėžis, upė 248
Nosilovas, dv. 245
Novgorod žr. Naugardas
Novyj Vysokij Dvor žr. Raudondvaris
Nowosady žr. Naujasodis

Obeliai 39
Opočka, m. 250

Pabaltijys 306
Padvarėnai, Podworany, k. 36
Pagėgiai, aps. 133
Pajūris, mst., v. 96, 248, 254
Palanga, vls. 96, 199
Pamarnakis, dv. 163
Panemunė 248
Panevėžys, apylinkės, aps. 242, 247, 248
Panevėžiukas 256
Panoteriai, Ponatery, laukas 60, 62
Paparčiai 262, 273
Paragvajus 162
Pašilė 96
Paštuva, dv. 173

Patumšiai 96
Pavandenė 96
Pelaičiai, k. 155
Perelozai, dv. 23, 48
Pernarava 27, 112
Piady, laukas 59, 60
Pilsūdai, Pilsūdžiai, Pilsudiškis, dv. 244
Piotrkuvas 92
Plateliai, v. 110, 161, 249
Plungė, v. 97, 247
Podworany žr. Padvarėnai
Pokope, laukas 62
Polockas, vjv., žemė 183, 245, 248, 253, 269
Polska žr. Lenkija
Ponatery žr. Panoteriai
Poznanė, Poznań 310
Pragaliai, k. 155
Prūsija, Prūsai 65, 66, 122, 132—135, 137—139, 165, 166, 168, 221, 264, 284, 285, 306, žr. t. p. Kryžiuočių ordinas
Prūsų Lietuva žr. Mažoji Lietuva
Prūsų ordinas žr. Kryžiuočių ordinas
Pskovas 145, 150, 212, 250
Putviai, dv. 244

Račiutin 240
Radoškovičiai, dv., pilis 45, 46, 172
Radvilišskij, dirvonas 62
Ragainė, m., pilis 135, 136
Raistys Gukgu, raistas 62
Ramygala, mst. 237
Raseiniai, Roseini, dv., m., mst., v. 71, 121, 163, 172, 198, 247, 309
Raudondvaris, Naujasis Aukštadvaris, Novyj Vysokij Dvor, Vysoki Červony Dvor 248
Razmusovščizna, laukas 62
Reliutov 240
Repniki 247
Rietavas, v. 96, 129, 200
Ryga, m. 121, 126, 269, 284, 306
Ryliškės, k. 161
Rytai 122, 221, 250—252
Rytų Europa 140, 144, 190, 250
Rodūnė, dv. 31, 237
Rokaniškia, laukas 61
Roma 168, 252
Roseini žr. Raseiniai
Rudamina, v. 169
Rumunija 223, 287
Rusia 15, 99, 145, 168, 280, 284, 285, 303
Rusija 4, 7, 15, 29, 31, 33, 66, 95, 145, 184, 203, 209, 212, 223, 226, 227, 233, 241, 250, 252, 253, 260, 283, 293, 310, 311

Sassov, pilis 136
Sausi Pabaliai, pieva 62
Semeliškės, Somiliški 24, 41, 53, 54, 236
Simnas, mst., v. 20, 30
Skaluva 132—136
Skirsnemunė, v. 95, 120
Skuminai, laukas 26
Skuodas 249
Slavuta 33, 254
Slonimas, m., v. 38
Sluckas 281, 299
Smolenskas, žemė 183
Smulkiai, dv. 156
Snukiški, pieva 62
Somiliški žr. Semeliškės
Stakliškės 159
Stakminiai 162
Staniulancy 247
Staniuleviči 61
Strėvininkai 24, 53, 54
Strilčiškė, laukas 61
Surviliškis 243
Suvalkai 20

Šaduikiškė, Šaduikiški, laukas 24, 54
Šaluva 137
Šaudai 96
Šeduva, dv. 161
Šešupė, upė 136
Šešuvis, upė 136
Šiaulių giria 139
Šilutė, aps. 132
Švaininkai, dv. 163
Šventoji, upė 246

Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga 140, 310, 311
Tartu 227
Taujėnai 237
Tauragė, dv. 137, 160, 248, 249
Telšiai, v. 96, 97, 101, 108—116, 122, 126
Tendžiogala, v. 96, 102, 129

Tilžė, pilis 135, 136
Tirkšliai, k. 155
Tomskas, m. 269
Trakai, Troki, m., pav., pilis, vjv. 30, 31, 54, 62, 72—74, 78, 82, 83, 97, 105, 118, 121, 157, 162, 164, 187, 193, 194, 224, 234, 245, 270, 275, 311
Tryškiai, mst. 300
Trobos, dv. 240
Troki žr. Trakai
Turkija 242, 311
Tverai, v. 96, 108, 109, 111, 134

Uadav, upė 59
Ukmergė, Vilkomir, pav., v. 61, 92, 93, 104, 129, 156, 163, 242, 246, 274, 275, 277, 278, 293
Ukraina 12, 15, 33, 66, 141, 166, 168, 176, 192, 204, 220, 223, 226, 308
Upi 62
Upytė, pav., v. 7, 72—74, 77, 78, 81—83, 118, 161—164, 247, 276, 277, 278, 299
Upninkai, Upniki, mst. 63
Uspaparczosz, laukas 53
Užnemunė 132, 139
Užpaliai, v. 20, 90
Užuralis 140
Užusmakgine, laukas 62
Užventis, v. 96, 101

Vaiguva, dv. 291
Vaikniškė, laukas 26
Vaistamas, dv. 273
Vakarų Europa, Vakarai 150, 153, 168, 178, 188, 221—223, 249—251, 253, 280, 287, 289, 307
Valačiškė, Voločiškė, dykra 24, 54
Valakija 311
Varniai, m., mst. 79, 121, 190, žr. t. p. Medininkai
Warszawa žr. Varšuva
Varšuva, Warszawa, m. 182, 232, 255
Vasiliški žr. Vosyliškis
Velena žr. Veliuona
Veliuona, dv., m., mst., pilis, v. 18, 60, 77—79, 95, 120, 121, 151, 192, 246, 282, 283
Vengrija 226
Vepriai 246
Viazovecas 281, 282
Viduklė 96, 170
Viešvėnai, v. 96, 108, 109, 111—114, 116, 126, 128, 249
Vievis, dv. 34
Vilkaviškis Rytų žr. Volkovyskas
Vilkija, dv., mst., v. 25, 27, 55, 78, 95, 112, 114, 168, 173, 235, 256, 266, 273, 280, 299
Vilkomir žr. Ukmergė
Vilnius, m., pav., pilis, sostinė, vjv. 15, 16, 21, 22, 26—28, 31, 33, 35, 40, 45, 56, 57, 68, 69, 85—87, 89, 90, 92—95, 97, 105, 107—109, 112, 121, 122, 129, 147, 151, 167, 169, 175, 185, 189—194, 199, 207, 220, 227, 229, 230, 235—237, 240, 242, 270, 273, 276, 277, 279, 280, 283, 284, 286, 287, 293, 304, 307—311
Vitebskas, m., vjv., žemė 183, 245, 248, 310
Vokė, dv. 159
Vokietija 7, 66, 131, 132, 150, 190, 306
Volynė 147, 183
Volkovyskas 29, 230
Voločiškė žr. Valačiškė
Vosyliškis, Vasiliški 270
Votiancy 247

Zietela 282

Žagarė, mst. 121
Žalgiris 204
Žarėnai, k. 96, 155
Žasliai 273
Žeimiai, dv., mst. 27, 59, 61
Žeimis 246
Žemaitija, Žemaičiai, Žomoit 7, 9, 13, 17—19, 27, 43, 55, 65, 67, 69, 71, 72, 74, 78—81, 91, 95—97, 99—117, 119—122, 126, 129, 130, 135, 136, 146, 149, 150, 152, 163, 164, 166, 170, 183, 189, 190, 192—194, 204, 216, 217, 232—234, 236, 239, 242, 255, 266, 270, 271, 275—278, 283—285, 288, 291—294, 299, 309—311
Žežmory žr. Žiežmariai
Žiežmariai, Žežmory, v. 41, 51
Žomoit žr. Žemaitija
Žukiški 61

TURINYS

ĮVADAS *J. Jurginis* 3

XVI AMŽIAUS BELAISVIAI KAIMYNAI LIETUVOJE 15

1. Literatūra apie kaimynus. Kaimynų termino liekanos lietuvių kalboje 15
2. Aktų, kuriuose minimi kaimynai, išdėstymas 21
3. Kitokie terminai, kuriais buvo žymimi kaimynai 28
4. Vergystės evoliucijos laikotarpiai ir belaisvių teisinė padėtis 36
5. Belaisvių maitinimas ir kaimynų vieta belaisvių tarpe šiuo atžvilgiu. Valakų reformos reikšmė kaimynams 43

Priedai. Aktai apie kaimynus* 50

LIETUVOS VALSTIEČIŲ PRIEŠINIMASIS VALDYTOJAMS DIDŽIOJO KUNIGAIKŠČIO VALSČIUOSE XVI a. PIRMOJOJE PUSĖJE 64

1. Įvadas 64
2. Žinių apie valstiečių kovą XV a. apžvalga 71
3. XV a. ūkinės sąlygos ir feodalinės priespaudos didėjimas 74
4. Žemaičių žemės ir Upytės krašto socialinė ekonominė padėtis XVI a. 78
5. Ūkiniai pasikeitimai ir valstiečių prievolės vidurio Lietuvoje nuo XVI a. pradžios 83
6. Ukmergės ir Anykščių valstiečių priešinimasis 92
7. Žemaičių valstiečių padėties pakeitimas 1527 ir 1529 m. taisyklėmis 95
8. Valstiečių priešinimasis Žemaičiuose, esant naujai prievolių sistemai 99
9. 1535—1537 m. Žemaičių valstiečių kova 104
10. Žemaičių valstiečių klasių kovos paaštrėjimo priežastys 116
11. Naujos valstiečių prievolių sistemos ir piniginio ūkio įsigalėjimo reikšmė 126

AR MAŽOSIOS LIETUVOS LIETUVIAI AUTOCHTONAI? 131

LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS ISTORIJA IKI XVI a. VIDURIO 140

1. Lietuvos santvarka XIII a. viduryje — XV a. pradžioje 140
2. Senosios santvarkos reliktai 153
3. Paprotinė teisė 166
4. Privilegijos bajorams 174

5. Kazimiero teisynas 183
6. Privilegijos tautinėms mažumoms 187
7. Privilegijos bažnyčiai 188
8. Privilegijos miestams 189
9. Nuostatai valstiečiams valdyti 193
10. Lietuvos statutas 201
11. Feodalinė nuosavybės teisė 203
12. Šeimos teisė 216

LIETUVOS RUSIŠKŲJŲ AKTŲ DIPLOMATIKA 219

XVI—XVIII a. LIETUVOS DVARŲ INVENTORIAI KAIP ISTORIJOS ŠALTINIS 297

SANTRUMPOS 303

Paaiškinimai 305

Asmenvardžių rodyklė 312

Jablonskis K.

Ja-18 Istorija ir jos šaltiniai/Sudarė ir spaudai pa
šė V. Merkys; [Įvadas, p. 3—14, J. Jurginio].-
Mokslas, 1979.— 328 p.

Dalis teksto rus. Bibliogr. santr. ir paaišk., p. 303—3
bibliogr, nuorodos išnašose. Asmenvardžių, vietovardži
dyklės: p. 312=325.

Knygoje spausdinama istoriko, LTSR MA akademiko K. Ja
kio (1892—1960) mokslinio palikimo dalis. Čia nagrinėjami feod
laikotarpio Lietuvoje socialinės ekonominės raidos, valstiečių
valstybės ir teisės istorijos, šaltinių mokslo — diplomatikos —
klausimai. Leidinys skiriamas istorikams, teisininkams, archyvi
buotojams.

0503000000

J $\frac{10601—097}{M854(08)—79}$ 8—79

Константинас Йонович Яблонскис

ИСТОРИЯ И ЕЕ ИСТОЧНИКИ

На литовском языке

Вильнюс, «Мокслас», 1979

Konstantinas Jablonskis

ISTORIJA IR JOS ŠALTINIAI

Redaktorė T. Daržinskaitė
Viršelio dailininkė E. Kriaučiūnaitė
Meninis redaktorius A. Žvilius
Techninė redaktorė R. Mustaikienė
Korektorės N. Žadavičiūtė, G. Zaščižinskienė
IB Nr. 996.
Duota rinkti 1978.12.28. Pasirašyta spausdinti 1979.04.23.
LV 09374. Formatas 84×108$^{1}/_{32}$. Popierius — spaudos Nr. 1.
Šriftas — 10 p. literatūrinis. Spauda — iškilioji.
17,22 sp. l. 20,89 apsk. l. l.
Tiražas 8000. Užsak. Nr. 7067. Kaina 1,70 rb.
„Mokslas", Vilnius, Žvaigždžių g. 23.
Spausdino spaustuvė „Pergalė", Vilnius, Latako g. 6.